

DRUŽBENA IN IDENTITETNA MOBILNOST

Uredil **BORIS GOLEC**

V SLOVENSKEM PROSTORU
MED POZNI SREDNJIM VEKOM
IN 20. STOLETJEM

Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru
med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem

ur. Boris Golec

**Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru
med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem**

© 2019 ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Založba ZRC

Urednik Boris Golec
Recenzenta France M. Dolinar, Darja Mihelič
Jezikovni pregled Jožica Narat
Prevodi povzetkov Irena Bruckmüller (nemščina), Sebastjan Vörös (angleščina)
Oblikovanje Brane Vidmar
Izdal Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU
Založila Založba ZRC, ZRC SAZU
Za založbo Oto Luthar
Glavni urednik Aleš Pogačnik

Tisk Collegium graphicum d. o. o.
Naklada 300 izvodov
Prva izdaja, prvi natis
Ljubljana 2019

Slika na naslovnici J. W. Valvasor, *Die Ehre de Hertzogthums Crain VI*, 1689, str. 295.

Izid knjige je podprla Agencija za raziskovalno dejavnost RS.

Digitalna različica (pdf) je pod pogoji licence CC BY-NC-ND 4.0 prosto dostopna:
<https://doi.org/10.3986/9789610502043>

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)"13/19"(082)

DRUŽBENA in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem / ur. Boris Golec ; [prevodi povzetkov Irena Bruckmüller (nemščina), Sebastjan Vörös (angleščina) ; izdal Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU]. - 1. izd., 1. natis. - Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019

ISBN 978-961-05-0204-3

1. Golec, Boris

COBISS.SI-ID 300908800

**DRUŽBENA IN
IDENTITETNA
MOBILNOST
V SLOVENSKEM
PROSTORU MED
POZNIM SREDNJIM
VEKOM IN
20. STOLETJEM**

ur. Boris Golec

KAZALO

Monografiji na pot	7
--------------------------	---

VZPON IN ZATON PLEMSTVA

MIHA KOSI: Celjska klientela. Socialna in prostorska mobilnost plemstva v službi grofov Celjskih	11
---	----

DUŠAN KOS: Deželne imenjske knjige in socialna mobilnost plemstva do terezijanske davčne rektifikacije sredi 18. stoletja	65
---	----

VANJA KOČEVAR: Družbena in identitetna mobilnost kranjskih deželnih stanov kot posledica protireformacije in katoliške obnove	101
---	-----

MIHA PREINFALK: Habsburško plemstvo po letu 1918	181
--	-----

TRŽANI, KOSEZI IN SVOBODNIKI

BORIS GOLEC: Novonastali zgodnjenovoveški trgi na Kranjskem in njihova identiteta	209
--	-----

ŽELJKO OSET: Teharska koseška skupnost med tradicijo in modernostjo	249
--	-----

MATJAŽ BIZJAK: Izvor svobodnikov na Kranjskem	269
---	-----

MIHA SERUČNIK: Imenjska knjiga in kranjski svobodniki v 16. in 17. stoletju	281
--	-----

ŽIGA ZWITTER: Prispevek k poznavanju svobodnikov na Kranjskem od sredine 17. do sredine 18. stoletja	299
---	-----

IZOBRAZBA, KONFESIONALNOST IN NARODNA IDENTITETA

NEVA MAKUC: Novoveška družbena mobilnost v luči šolstva notranjeavstrijskih dežel	331
BORIS GOLEC: Integracija vzhodnih kristjanov in muslimanov v družbo na Slovenskem med 16. in 19. stoletjem	353
LILIJANA ŽNIDARŠIČ GOLEC: Konfesionalna mobilnost na Slovenskem v zgodnjem novem veku: katoličani, luterani, kalvinci, judje	407
SEBASTJAN VÖRÖS: Prebujena Trnuljčica: (narodna) identiteta med kontinuiteto in kontingenco	447
Seznam avtorjev	485

Monografiji na pot

»Družbena mobilnost« je koncept, ki slovenskemu zgodovinopisju ni neznan, vendar je bil doslej razmeroma redko in parcialno uporabljen. Med problemsko izrazito zanemarjene vidike sodijo družbena mobilnost v času več generacij, razmerja med individualno in skupinsko mobilnostjo ter gibanje posameznikov in skupin po družbeni lestvici navzdol. Pomanjkljivo raziskani ostajajo različni gospodarski, pravni ter zlasti kulturni dejavniki in okoliščine napredovanja in nazadovanja v družbi. Pomembno, a premalo upoštevano vlogo so imele osebne in sorodstvene vezi. Še manj pozornosti kot gibala družbene mobilnosti so bili doslej deležni njeni učinki in izrazi, najsi bo na individualni ali na kolektivni ravni, kar velja predvsem za vprašanje vpliva napredovanja oziroma nazadovanja v družbi na samo(identifikacijo) in (samo) reprezentacijo posameznikov, skupin in skupnosti.

Predmet pričujoče monografije so pojavi in procesi, ki spremljajo ali so sestavni del daljnosežnih družbenih premikov. V opredelitvi »družbena in identitetna mobilnost« so v grobem zajeti trije temeljni elementi: 1) mobilnost posameznikov, skupnosti in skupin na družbeni lestvici v krajšem in daljšem časovnem izseku, 2) spremembe v njihovi identiteti, ki so z družbeno mobilnostjo neposredno ali posredno povezane, in 3) mobilnost kolektivnih identitet, ugotovljiva skozi daljša časovna obdobja. Vse tri naštetje elemente vključuje tudi t. i. konfesionalna mobilnost (spreminjanje konfesionalne pripadnosti), ki ima svoje specifičnosti, a je hkrati neredko tesno povezana z družbeno oziroma z identitetno mobilnostjo ter z vprašanjem konfesionalne identitete kot take.

Monografija je plod triletnega temeljnega raziskovalnega projekta z naslovom Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in razpadom Habsburške monarhije (J6-7069), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Boris Golec

**VZPON IN ZATON
PLEMSTVA**

MIHA KOSI

Celjska klientela

Socialna in prostorska mobilnost plemstva v službi grofov Celjskih

Zgodovinska obravnava grofov Celjskih je v zadnjih nekaj desetletjih doživela pravi razcvet. Številni vidiki njihove zgodovine so dobili podrobne obravnave, pri čemer bi lahko izpostavili vprašanje njihove deželnoknežje oblasti in dežele Celjske,¹ študijo o podobi grofov Celjskih v pripovednih zgodovinskih virih,² analizo njihove grajske in prometne politike³ ter vojskovanja,⁴ študijo o njihovih pečatih (samoreprezentaciji/propagandi)⁵ in še več drugih. Do zdaj pa za čuda še ni bilo podrobneje raziskano vprašanje njihove »klientele«, torej kroga celjskega plemstva, ki je pomenilo njihove »zveste« (*unsere Getreue*): vazale, gradiščane, uradnike, bojevnike, diplomate ipd.

Celjski so bili nedvomno najmogočnejša srednjeveška rodbina z izvorom v slovenskem prostoru. Na višku svoje moči okrog leta 1425 so v deželah Koroški, Kranjski in Štajerski ter v sosednjih Slavoniji in Hrvaški posedovali več kot 125 gradov, 40 urbanih središč (12 mest, okrog 30 trgov) ter približno 40 mitninskih postaj, od katerih so pobirali dohodke (karta 1).⁶ V okviru meja današnje Slovenije je bilo v njihovi posesti okrog 75 oziroma več kot tretjina vseh poimensko poznanih srednjeveških gradov. S tem se ta dinastija jasno izkazuje tudi kot realnopolitično najmočnejša. Nobena druga srednjeveška

¹ Štih, *Celjski grofje*.

² Mlinar, *Podoba Celjskih grofov v narativnih virih*.

³ Kosi, *Prometna politika Celjskih grofov*; isti, *Grajska politika – primer grofov Celjskih*.

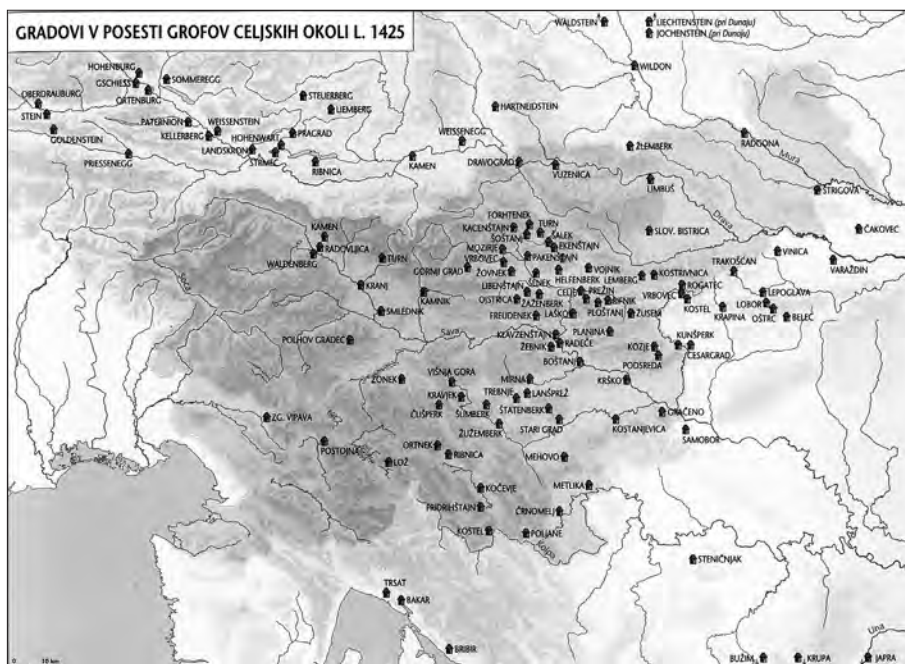
⁴ Lazar, *Vojaška zgodovina*, poglavje *Vojaška zgodovina celjske rodbine*, str. 186–310.

⁵ Žvanut, *Pečati grofov Celjskih*.

⁶ O politiki Celjskih do prometa in urbanih naselbin gl. Kosi, *Prometna politika*, str. 165–180.

rodbina, vse do prevlade Habsburžanov okrog leta 1500, ni neposredno obvladovala tako velikega ozemlja današnje Slovenije kot grofje Celjski.

Karta 1

Glede na velik obseg posesti, število gradov in izjemen politični položaj grofov na višku v 15. stoletju je bil tudi krog njihovega plemstva velik in je štel več sto posameznikov. Ta relativno obsežna skupnost se je oblikovala v daljšem časovnem obdobju, v več kot stoletju, kolikor je trajala doba vzpona celjske rodbine. Raziskava posega delno še v drugo polovico 14. stoletja, težišče pa ima na času od okrog leta 1400 do izumrtja Celjskih grofov leta 1456, ko je rodbina dosegla višek tako glede obsega posesti kot politične moči in politične podpore (številčnosti »klientele«). Za obravnavano tematiko imamo na voljo prvovrstne in izjemno zgovorne vire: celjske fevdne knjige. Ohranjene so za leta 1436–1446 ter 1455–1456 in nam precizno ilustrirajo celoten korpus ljudi, ki so od grofov prejeli fevde in jim bili za to dolžni

zvestobo in po potrebi pomoč.⁷ Kot bo vidno v nadaljevanju, gre za več kot 500 posameznikov. Raziskava je skušala ugotoviti njihov izvor in deželno pripadnost, kar je posledično omogočilo tudi zaključke glede težišča politične moči grofov. Za identifikacijo ogromnega števila plemiških imen se je bilo potrebno poslužiti mnogih virov, v veliki meri že objavljenih. Najpomembnejši so poimenski sezname deželnega plemstva za Kranjsko, Štajersko in Koroško, ki se začenjajo ravno okrog leta 1400 in omogočajo ugotavljanje deželne pripadnosti posameznih plemičev. Uporabili smo še vrsto fevdnih knjig drugih sodobnikov Celjskih grofov, tako posvetnih knezov kot cerkvenih ustanov, kjer se pogosto pojavljajo ista imena kot v krogu Celjskih grofov, ter na stotine ohranjenih listin od srede 14. stoletja do 1456.

Viri:

Fevdne knjige:

- grofov Celjskih za leta 1436–1446 in 1455–1456;⁸
- deželnih knezov (Habsburžanov) za leta 1423–1426, 1443–1469;⁹
- salzburških nadškofov (za Štajersko in Koroško);¹⁰
- krških škofov (za Koroško);¹¹
- škofije Seckau;¹²
- bamberških škofov (za Koroško);¹³
- samostana Šentpavel.¹⁴

Seznami deželnega plemstva:

- Kranjska, Štajerska, Koroška ok. 1400;¹⁵

7 Originali so shranjeni v Arhivu Republike Slovenije: ARS, AS 1073, I/57 (za grofiji Celje in Ortenburg 1436–46); ARS, AS 1073, I/2r (za grofijo Ortenburg 1456); ARS, AS 1073, I/3r (za grofijo Celje 1455); transkripcija Boža Otorepca na ZIMK (tipkopis).

8 Gl. op. 7.

9 HHStA, Hs. B 22, W 724 (transkripcija Boža Otorepca na ZIMK, tipkopis); Starzer, *Die landesfürstlichen Lehen in Steiermark von 1421–1546*.

10 Lang, *Die Salzburger Lehen in Steiermark bis 1520*, I–II; isti, *Die Salzburger Lehen in Kärnten bis 1520*.

11 Del fevdne knjige za Koroško za leta 1403–1409 je objavljen v MDC X, št. 1042.

12 Lang, *Die Lehen des Bistums Seckau*.

13 Deli fevdne knjige za Koroško za leta 1399–1409 in 1459–1475 so objavljeni v MDC X, št. 1043; MDC XI, št. 337.

14 Schroll, *Lehensverzeichnisse des Benedictinerstiftes St. Paul* (1865).

15 Sezname so objavljeni pri Krones, *Landesfürst*, str. 233–237.

Kranjska, Štajerska, Koroška iz leta 1422;¹⁶

Štajerska iz let 1423, 1424;¹⁷

Kranjska, Štajerska, Koroška iz leta 1446.¹⁸

Listine (prepisi v CKSL – centralna kartoteka srednjeveških listin, ZIMK ZRC SAZU).

Gospodje Žovneški, svobodnega rodu (*liberi, nobiles*) in od leta 1341 dalje grofje Celjski, so se po svojem gradu in matičnem gospostvu Žovnek (Sannegg) v Spodnji Savinjski dolini prvič imenovali leta 1173.¹⁹ Na domačem gradu so že zgodaj imeli rod svojih vazalov – gradiščanov, ki se z imeni Rudolf, Friderik in Eberhard *de Sovneke* v virih prvič pojavijo okrog leta 1228.²⁰ Leta 1261 je prvič omenjen še Ortolf Raumschüssel, začetnik drugega gradiščanskega rodu z Žovneka, ki je bil nadaljnje stoletje in pol del kroga zvestih celjskih vazalov.²¹ Podoben gradiščanski/ministerialni rod je bival tudi na drugem žovneškem gradu Lemberg (pri Poljčanah), ki so ga imeli v fevdu od krške škofije. Člani družine Popel, Weriand, Gebhard v virih nastopajo od leta 1241 dalje.²² Vsi trije rodovi so sodili v sloj nižjega plemstva – vitezov (*milites*) – in jih lahko imamo za prve predstavnike žovneške »klientele«. Po skromnih začetkih glede obsega posesti in števila gradov – v začetku 14. stoletja le šest – je Žovneškim v naslednjih desetletjih uspela prava posestna ekspanzija v Posavinju in Posotelju, ki je prinesla številne gradove in napovedovala vzpon rodbine. Odločilno je bilo izumrtje grofov Vovbrških leta 1322, ko je Žovneškim kot enim glavnih dedičev v več fazah pripadel velik del

¹⁶ Seznama za Kranjsko iz 1422 sta objavljena pri Nared, *Dežela–knez–stanovi*, str. 311–314; za Koroško in Štajersko iz 1422 pri Pirchegger, *Geschichte*, str. 529–532.

¹⁷ Štajerski seznam iz 1423 je objavljen pri Seuffert, Kogler, *Die ältesten steirischen Landtagsakten I*, str. 56–57; za leto 1424 (dva seznama) pri Mell, *Grundriß der Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte*, str. 149–150.

¹⁸ Kranjska seznama iz 1446 gl. pri Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 315–319; koroški v MDC XI, št. 230; štajerski pri Seuffert, Kogler, *Die ältesten steirischen Landtagsakten I*, str. 115–120.

¹⁹ CKL, št. 6.

²⁰ CKL, št. 17, 26, 30; TKL I, št. 2, 3; Baraga, *Gradivo*, št. 38.

²¹ CKL, št. 30, 48, 52, 53, 57; Kos, *Vitez in grad*, str. 409–410. Raumschüssli so imeli od ok. 1356 sedež v stolpu Šenek južno od Žovneka. CKSL 1356 II 1; CKSL 1371 V 18, Celje; TKL I, št. 205, 211; Kos, *Vitez in grad*, str. 376.

²² TKL I, št. 2, 3; CKL, št. 25, 31, 33, 44; Kos, *Vitez in grad*, str. 311–312.

nekdanjih vovbrških gospostev v Savinjski in Šaleški dolini – gradovi Mozirje, Šoštanj, Šalek, Turn, Forhtenek, Ekenštajn, Žamberk –, v letih 1331 in 1333 pa še Celje s pripadajočim trgom, centralni kraj Posavinja, ki je postal novo središče žvoneških gospostev.²³ V drugi tretjini 14. stoletja so pridobili še vrsto fevdov krške škofije: Podsredo, Planino (Montpreis), Helfenberg (Sotesko), Prežin, Žusem in Ploštanj pri Šentjurju in tako zaokrožili svoje gospostvo v regiji.²⁴ S pridobivanjem gradov so v politični krog Celjskih prihajali tudi tamkajšnji plemiški rodovi, prvotno ministeriali grofov Vovbrških in krških škofov, ki so nadalje gradili svojo kariero v celjski službi. Izpostavimo lahko rod z nekdanj vovbrškega Turna pri Velenju, katerega predstavniki so desetletja opravljali gradiščanske službe na nekaterih pomembnih celjskih gradovih, zlasti na Kranjskem in Primorskem. Oton s Turna je bil leta 1374 gradiščan na Smledniku in 1387 v Postojni,²⁵ Herman leta 1405 v Krškem in 1420 na Podsredi ter Erhart 1410 v Polhovem Gradcu.²⁶ Ekhard s sosednjega Šaleka pa je na primer leta 1375 opravljal službo gradiščana v Vipavi.²⁷ S krškega fevda Celjskih, z gradu Žusem, sta izvirala Janez, ki je bil leta 1414 gradiščan na Steničnjaku v Slavoniji, in Andrej, 1428 gradiščan v Vojniku.²⁸ Še eden od plemičev iz vrst celjskih sosedov v Posavinju je pod okriljem grofov naredil uspešno kariero. Popo s krškega gradu v Vitanju (iz družine z Lindeka) se je leta 1402 povzpel celo na izjemno visok položaj dvornega mojstra. Leta 1400 je bil tudi eden od šestih celjskih poslancev na poljski dvor, kjer so sklenili poročno pogodbo za Ano Celjsko – omožila se je s kraljem Vladislavom Jagielom.²⁹

Čeprav ozadij najpogosteje ne poznamo, so se mnogi plemiči s svojimi posestmi verjetno prostovoljno podajali v krog celjske klientele, saj jim je služba ambiciozni rodbini omogočala možnosti promocije in kariere. Pogosto so vazali drugih gospodov »zamenjali« lojalnost in prestopili v celjske vrste.

23 Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 236 sl., 283 sl.; Kosi, Grajska politika, str. 467; za posamezne gradove gl. še Kos, *Vitez in grad*.

24 Kosi, Grajska politika, str. 469.

25 CKSL 1374 VI 24, Smlednik; CKSL 1387 X 10.

26 CKSL 1405 III 25; CKSL 1420 IX 29; GZL IX, št. 54.

27 GZL IX, št. 38.

28 Chmel, *Materialien*, str. 47; CKSL 1428 IV 10, Celje.

29 TKL II, št. 6; Kos, *Vitez in grad*, str. 317, 393; Lukanc, Ana Celjska, str. 54.

Plemiči Vrbovški so na primer v letih 1349/50 Frideriku Celjskemu prodali veliko gospostvo Gornji Grad, desetletje kasneje (1360/62) pa še matični grad Vrbovec (Altenburg), oboje do tedaj fevd oglejskega patriarha, in tako postali celjski vazali.³⁰ To dogajanje je seveda sprožalo konflikte in preraščalo celo v fevdalne spopade. Leta 1357 je Ožbolt s Turna (pri Velenju) z listino potrdil, da so, »kot mu je znano in je slišal od svojih prednikov«, vsi Turnski (*all Turner*) od nekdaj »s telesom pripadali« (*mit dem leib z^w gehört haben*) grofom Vovbrškim in bili njihova last, zato zdaj vsi pripadajo grofu Frideriku Celjskemu. To je z izjavo nekaj dni kasneje potrdil tudi Rudolf Vaist iz vrst celjskega plemstva.³¹ Očitno je glede tega prihajalo do sporov. Istega leta sta tudi brata Ulrik in Ahac Mörtinger z Ekenštajna pri Velenju – nekdanja vovbrška plemiča – z listino podala izjavo, da sta stopila v službo grofa Friderika Celjskega in njegovih potomcev, da jim bosta zvesto služila (*mit getrewen dienst*) in se »nikoli ne bosta ločila od njih« (... *von in nimmer geschaiden*).³² Ravno to je bil štiri leta kasneje (1361) eden od vzrokov spora, ko se je v Slovenski Bistrici razsojalo med Ulrikom in Hermanom Celjskima ter njunimi pomagači (*ir diener*) na eni ter Viljemom Svibenskim s pomagači na drugi strani, kar bi kazalo, da je predhodno šlo za fajdo. Med številnimi zadevami, ki so se nanašale na posesti, pravice in lastništvo nad osebami, je bilo tudi vprašanje pripadnosti Sigune, žene Ahaca Ekenštajnskega, in njenih otrok. Svibenski je izjavljal, da so njegova »last« (*aigenschaft*), vendar je bilo razsojeno, da so nadalje svobodni in jih ne Viljem ne njegovi dediči ne smejo več terjati.³³ Grad Ekenštajn je bil tedaj že v rokah Celjskih in očitno tudi lojalnost tamkajšnjega rodu. Sporna zadeva leta 1361 je bila tudi posest Ochsleina³⁴ in po njegovi smrti je med Viljemom Svibenskim in Hermanom

30 CKSL 1349 14 XII; CKSL 1350 8 V, Celje (štiri listine); CKSL 1360 15 III. Št. Vid; CKSL 1360 28 IV, Celje; CKSL 1362 20 XII; Kosi, Grajska politika, str. 469; Kos, *Vitez in grad*, str. 279.

31 CKSL 1357 V 1; CKSL 1357 V 9.

32 ... *wier daz erchennen ... daz wier niemands sein den des edlen vnsers gnedigen herren graf Fridreich von Cili vnd seiner erben vnd vns inn aigens gewer also her pracht habent* ... CKSL 1357 V 25.

33 ... *vmb des Ekkenstainer wirtinn vrowen Sigaun vnd vmb alle ire chind da Wilhalm von Scherfenberch nach gesprochen hat vmb aigenschaft der selben* ... CKSL 1361 IV 9, Slovenska Bistrica; Kos, *Blesk zlate krone*, str. 360–361; isti, *Vitez in grad*, str. 271.

34 Jurij *Ochsel* je bil v 15. stoletju gradiščan Celjskih na gradu Gračeno nad kasnejšimi Mokricami. V letih 1422 in 1446 je naveden med deželani Kranjske: *Ochsel burggraf* za

Celjskim za njegovo zapuščino ponovno izbruhnila fajda (*chrieg vnd stozz*), o kateri sta leta 1371 na Dunaju razsojala vojvoda Albreht in Leopold.³⁵ Vendar se Svibenski ni mogel več zoperstavljati mogočnim Celjskim in je že naslednje leto celo sam pristal med njihovo klientelo. Herman Celjski je postal »njegov milostljivi gospod« (*mein gnediger her*), Viljem je od njega sprejel fevde in postal njegov »zvesti vazal« (*getrewer diener*). Moral se je celo zavezati, da mu bo *mit mein selbst leib* zvesto in pokorno služil do konca življenja, tudi z matičnim gradom Svibno.³⁶ Agresivni celjski ekspanziji nad gradovi in plemstvom so se sredi 14. stoletja poskušali postaviti po robu tudi gospodje Ptujski, katerih interesi v Savinjski dolini so bili s tem resno ogroženi. Že leta 1338 je namreč del plemičev z njihovega Kacenštajna (pri Šoštanju) obljubil zvestobo Žovneškim.³⁷ Okrog leta 1351 je med Ptujskimi in Celjskimi prišlo do prave fajde (*stos vnd chrieg*) za Kacenštajn in grad je bil po končni razsodbi avstrijskega vojvode v Mariboru maja 1351 prisojen Celjskim.³⁸ Kacenštajnske zasledimo nadalje vsaj delno v krogu celjskega plemstva – Dipolt je bil na primer leta 1417 gradiščan na pomembnem strateškem gradu Mehovo.³⁹

Od srede 14. stoletja se je začel radij aktivnosti in posesti Celjskih izjemno hitro širiti iz matičnega Posavinja/Posotelja v sosednje pokrajine – na Kranjsko, Primorsko, Koroško in v Podravje – s tem pa se je hitro širil tudi krog njihovega plemstva. Tako so do leta 1377 posedovali že okrog 60 gradov.⁴⁰ Nakup kranjskega Smlednika (1328) je napovedoval bodoče ambiciozno širjenje na Kranjskem, ki se je nadaljevalo s pridobitvijo Kamnika, Kranja, Polhovega Gradca, Boštanja, Mirne, Lanšpreža, Trebnjega, Krškega, Sichersteina in Gračena ter vzporedno še kraških gospostev Vipave (1357) in Postojne (1371).⁴¹ Med kranjskim plemstvom, ki se je zgodaj naslonilo na Celjske, sta dosegla v njihovi službi najvišje položaje zlasti Osterberger

Gratschan. Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 314, 316, 319. Od salzburškega nadškofa je imel v fevdu stolp v Brežicah. Lang, *Die Salzburger Lehen in Steiermark II*, str. 321.

35 CKSL 1371 VII 13, Dunaj.

36 CKSL 1372 VI 15, Metlika (tri listine); Kos, *Blesk zlate krone*, str. 362–363.

37 CKL, št. 179.

38 GZM IV, št. 54; Kosi, *Grajska politika*, str. 469; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 298 sl.; Kos, *Vitez in grad*, str. 295.

39 CKSL 1417 I 25, Veszprem; Kosi, *Graffschafft Mettling*, str. 49–50.

40 Kosi, *Grajska politika*, str. 475.

41 Prav tam, str. 467, 470–473; Kosi, *Spopad za prehode*, str. 78–79, 86–87, 99–103.

Gallenberški, v letih 1408–1410 dvorni mojster,⁴² ter Erazem z Lihtenberka pri Litiji, ki je glede na ohranjene vire izpričan kot dvorni mojster z najdaljšim stažem (1416–1439).⁴³ Kariero v celjski službi je naredil tudi njegov sin Baltazar, ki je bil leta 1449 gradiščan na gradu Kostel v Zagorju, 1456 pa celo glavar Metliške grofije.⁴⁴ Jakob s Strmola iz stare gorenjske plemiške družine je bil leta 1435 gradiščan na Trakoščanu v hrvaškem Zagorju, eni od priljubljenih rezidenc Celjskih.⁴⁵ Iz celjske Vipave, ki so jo posedovali kot zastavo od Habsburžanov, pa je najverjetneje izvirala kasneje razvpita družina Baumkircher, katere člani so se dvignili ravno v celjski službi in za grofe upravljali Vipavo skoraj pol stoletja (1387–1431).⁴⁶

Glede pritegnitve kranjskih plemiških rodov med njihovo klientelo je bil za Celjske najpomembnejši prodor na Dolenjsko in ozemlje nekdanje goriške »Grofije v Marki in Metliki«, katere velik del so leta 1383 prevzeli v zastavo od Habsburžanov.⁴⁷ Med vazali Celjskih zasledimo predstavnike dveh pomembnih nekdanjih ministerialnih družin grofov Goriških – Kozjaške in Hmeljniške – in zlasti prvi so postali tesni zaupniki novih gospodov. Albert s Kozjaka je bil leta 1400 celo član celjskega diplomatskega poslanstva na poljski dvor, Jurij pa 1418 gradiščan v hrvaškem Samoboru in 1428 v bosanski Krupi ter v Krškem.⁴⁸ Od nekdanjega goriškega nižjega plemstva pa sta v celjski službi naredili kariero družini Mindorffer in Plesel. Plesli so se s stolpom Preitenau (Zalog nad Novim mestom) leta 1385 prostovoljno predali Celjskim in postali njihovi vazali.⁴⁹ Med Mindorfferji – izvorno iz vasi Migolica (*Mindorf*) – sta Henrik leta 1383 in Jurij leta 1420 dosegla izjemno visok položaj celjskega dvornega mojstra; drugi je bil 1422 še glavar Zagorja

42 CKSL 1408 XI 25; CKSL 1409 VIII 25; CKSL 1410 II 23.

43 Po meni znanih virih je najzgodnejša omemba kot *hofmaister* iz leta 1416 in zadnja iz 1439. Bizjak, Gallenberški listinski arhiv, str. 284; CKSL 1439 XII 8. O rodbini gl. Slana, Grad Lihtenberk, str. 411–430.

44 CKSL 1449 XII 1; CKSL 1456 IX 13, Metlika; TKL II, št. 278.

45 CKSL 1435 VII 17. Leta 1436 je prejel v fevd še stolp pri Rogatcu s posestjo. CFK I, f. 93. O rodbini gl. Slana, Grad Strmol, str. 151–174.

46 Kosi, *Spopad za prehode*, str. 100–101.

47 Isti, Graffschafft Mettling, str. 40 sl.

48 CKSL 1418 IV 24; Baraga, *Kapiteljski arhiv*, št. 44; Lukanc, Ana Celjska, str. 54; Kosi, Graffschafft Mettling, str. 42, 46, 55.

49 CKSL 1385 XII 13; Kosi, Graffschafft Mettling, str. 39, 42.

s sedežem v Krapini, tako kasneje tudi sorodnik Ahac Mindorffer (1444).⁵⁰ V precejšnjem delu Dolenjske izven Goriške grofije so bili še do srede 14. stoletja v politični prevladi gospodje Svibenski, sicer v gospodarskem in finančnem zatonu, in Celjski so lahko v kratkem času v celoti prevzeli njihovo nekdanjo vlogo in večino posesti – Krško, Lanšprež, Trebnje.⁵¹ S tem je prišla pod celjski vpliv tudi vrsta plemiških družin nekdanje klientele Svibenskih. Zlasti z gospodstva Krško se je med celjsko plemstvo uvrstilo več nižjih plemiških/viteških rodov, katerih člane kasneje zasledimo med vplivnimi celjskimi zaupniki in uslužbenci: Schrabas, Pfaffoitscher, Kumer, Perger, Schild.⁵² Tomaž Pfaffoitscher je bil ob koncu celjskega obdobja na pomembnem položaju gradiščana zgornjega celjskega gradu, kjer so imeli grofje zakladnico in arhiv (*behalt nus von barschafft und brieffen*).⁵³

Zlasti v tretji četrtini 14. stoletja so Celjski pridobili vrsto pomembnih postojank na Štajerskem – v Podravju in Pomurju (Slovenska Bistrica, Vuzenica, Dravograd, Radgona, Cmurek, Wildon, Žleberk) – ter na Koroškem (Waldstein, Hartneidstein, Weißenegg, Kamen/Stein v Podjuni, Landskronn).⁵⁴ Aktivnosti grofov v tem prostoru so privedle do tesnih navezav na nekatere koroške in štajerske družine, ki so stopile med celjske vazale in v njihovo službo. Pri mnogih med njimi je šlo za stare ministerialne rodove: Himmelberger, Hallegger, Gradenegger, Weißenegger, Kollnitzer, Khünburger, Reisperger, Rasegger, Kraig, Ungnad s Koroške in Safner, Hollenegger, Saurau (Sawrer), Neuhaus (Dobrna), Reichenburger (Brestanica) s Štajerske. Nemalo pa jih je sodilo med »mlajše« plemstvo, ki se je povzpelo v 14. in 15. stoletju v službi katerega od velikih gospodov – Ortenburžanov, Goriških, salzburških nadškofov, krških in bamberških škofov, ne nazadnje samih Celjskih. V to skupino sodijo na primer družine Värber, Wer(d)enburger, Hohenwarter, Ratter, Fleminger, Sachs, Voitlander,

50 CKSL 1383 IX 18; CKSL 1420 IX 22; CKSL 1422 VIII 3; CKSL 1424 VIII 10; CKSL 1444 I 29; Kosi, Graffschafft Mettling, str. 37–38, 46–48.

51 Kos, *Blesk zlate krone*, str. 341 sl., 346 sl.

52 Kos, *Vitez in grad*, str. 168–169; isti, *Blesk zlate krone*, str. 317. O rodbini Kumer je bilo govora tudi že v razsodbi spora med Celjskimi in Viljemom Svibenskim leta 1361. Gl. zgoraj op. 33.

53 Krones, *Die Freien*, str. 132.

54 Kosi, Grajska politika, str. 473–474.

Grasl, Hohenburger, Vaist, Goder, Klech, Aspach, Siegersdorfer.⁵⁵ Iz Lungaua je izviral družina Mosheimer, ki je sodila med najuglednejše ministeriale salzburških nadškofov. V 15. stoletju so nekateri člani prenesli svoja težišča na Koroško, Štajersko in Kranjsko, kjer jih zasledimo kot vazale Celjskih.⁵⁶ Sigmund Mosheimer je leta 1422 v plemiškem seznamu že naveden med kranjskimi, Jurij in Viljem pa med štajerskimi deželani.⁵⁷ Ulrik je bil leta 1437 gradiščan krškega škofa v Mokronogu, od Celjskih pa je imel fevde v Spodnji Savinjski in Šaleški dolini, od 1441 tudi grad Schwarzenstein.⁵⁸ Ob izumrtju grofov leta 1456 je bil Jurij Moshaimer njihov gradiščan v Kostelu ob Kolpi.⁵⁹ Konrad Värber s koroškega gradu Frauenstein severno od Št. Vida, izkazan v seznamih koroškega plemstva okrog leta 1400 in 1422, je bil med letoma 1405 in 1407 celjski dvorni mojster.⁶⁰ Z Wer(d)enburga pri Beljaku je izviral Hans Wernburger, ki je »emigriral« na Kranjsko in je po seznamu iz leta 1422 že sodil med kranjsko plemstvo.⁶¹ V letih 1428–1436 je v Krapini opravljal odgovorno službo celjskega glavarja grofije Zagorje.⁶² Še pomembnejša pa je bila »emigrantska« družina Hohenwarter, ki se je v 15. stoletju uvrstila med najvplivnejše v današnjem slovenskem prostoru. Po verjetni domnevi – glede na ime – je izviral z ortenburškega (kasneje celjskega) gradu Hohenwart severovzhodno od Beljaka na Koroškem, čeprav se neposredne povezave za zdaj ne da dokazati. Janez Hohenwarter je bil v letih 1423–1432 glavar Metliške grofije, Erhart 1445–1450 glavar celjskega gradu Medvedgrad nad Zagrebom, višek pa je rodbina dosegla po izumrtju Celjskih v službi cesarja Friderika III. – Andrej je bil v letih 1457–1470 glavar

⁵⁵ Prim. Metnitz, Vorwort, str. 22–25.

⁵⁶ Lang, *Die Salzburger Lehen in Kärnten*, str. 200–204; Metnitz, Vorwort, str. 25.

⁵⁷ Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 311; Pirchegger, *Geschichte*, str. 529. Viljem je imel leta 1430 celjske fevde okrog Golnika na Gorenjskem, dva njegova sinova pa sta bila kasneje kot celjska zaveznika udeležena na Kranjskem v fajdi s Habsburžani. CKSL 1430 IV 5; CFK I, f. 19; Otorepec, Seznam, str. 337.

⁵⁸ CKSL 1437 I 20; CFK I, f. 100, 101, 107, 114; Otorepec, Seznam, str. 336.

⁵⁹ Birk II, št. 1, str. 142.

⁶⁰ Kroner, *Landesfürst*, str. 235–236; Pirchegger, *Geschichte*, str. 532; CKSL 1405 II 25, Celje; CKSL 1405 III 25, Vojnik; CKSL 1406 II 9; CKSL 1407 V 21.

⁶¹ Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 312.

⁶² CKSL 1428 II 8, Krapina; CKSL 1433 I 11; CKSL 1434 III 31; Tanodi, *Poviestni spomenici I*, št. 82; TKL II, št. 172, 180.

Metliške grofije in 1475–1502 glavar na Zgornjem Celju.⁶³ Iz stare ministeralne družine s Koroške pa je prihajal tudi Jurij s Kollnizta (v Labotski dolini),⁶⁴ ki je bil od leta 1444 in vsaj do 1447 celjski glavar Metliške grofije – *hauptman der grafschafft in der Mettlikch* –, kjer se je udomačil in se poročil s hčerjo Merta Črnomaljskega.⁶⁵ Več desetletij je bil tesen zaupnik grofov – pred letom 1424 zaradi zvestobe Celjskim celo v ujetništvu na Ogrskem, leta 1430 pa v spremstvu Ulrika II. na dvoru aragonskega kralja Alfonza V. in »viteškem potovanju« po Španiji.⁶⁶ Med trinajstimi poimensko znanimi spremljevalci so bili tedaj še Jošt Helfenberški, Hans Steiner (s Kamna), Hans Ungnad, Jurij Saurer, Bernard Sachs, krbavski grof Franko, Štajerec Oto Radmannsdorfer, Švab Viljem von Stein, Tirelec Johan Welsberger, Čeh Opitz von Seydlitz ter za zdaj neidentificirana Jurij Tampech in Warmund Starhenberger.⁶⁷

Med Štajerci bi lahko izpostavili družine Safner, Griebinger, Ratter, Saurer, Glaner, Fleming, Vaist in Hollenegger. Predstavniki rodbine Safner (iz Safna na Srednjem Štajerskem) so imeli že zgodaj v 14. stoletju stike z Žovneškimi/Celjskimi – leta 1346 so jim prodali tudi svoj del gradu Prežin pri Celju.⁶⁸ Herman Safner je leta 1412 izpričan kot celjski dvorni mojster, Walter pa leta 1446 na mestu glavarja Medžimurja v Čakovcu.⁶⁹ Iz Gniebinga vzhodno od Gradca je izvirala družina Griebinger – Konrad je bil leta 1421 dvorni mojster Celjskih, Bernard pa 1449/50 za grofa Ulrika II. drugi poimensko znani celjski maršal⁷⁰ in glavar na slavonskem gradu Đurđevac.⁷¹ Iz starega ministeralnega rodu iz Sauraua na Zgornjem Štajerskem⁷² je bil Matej *von Sawra*,

63 Kosi, Graffschafft Mettling, str. 48–49, 71–72; Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 163–164.

64 Kollnizerji so bili koroški deželani in so navedeni na plemiških seznamih ok. 1400, 1422 in 1446. Krones, *Landesfürst*, str. 235; Pirchegger, *Geschichte*, str. 532; MDC XI, št. 61, 87, 230; Lang, *Die Salzburger Lehen in Kärnten*, str. 164–166.

65 CKSL 1447 IX 18, Metlika; Kosi, Graffschafft Mettling, str. 61.

66 Ulrik si je za »viteško potovanje« (*vnser rittersrays*) od očeta sposodil 32.000 zlatnikov (CKSL 1429 XI 1). O njegovi poti po Španiji gl. Voje, Romanje, str. 225–230.

67 Häbler, *Das Wallfahrtsbuch*, str. 44.

68 CKL, št. 90, 91; CKSL 1346 II 26, Celje; CKSL 1346 VI 29.

69 CKSL 1412 IX 3; TKL II, št. 238.

70 Prvi znani maršal je bil že leta 1384 omenjeni *marescalcus* Martin z Reichenfelsa, verjetno iz Labotske doline. CKSL 1384 V 3, Celje.

71 Tanodi, *Poviestni spomenici I*, št. 52; Tkalčić, *Monumenta*, str. 104, 116.

72 O rodbini gl. Pirchegger, *Landesfürst*, str. 69–102.

v letih 1374–1381 celjski dvorni mojster.⁷³ Njegov potomec Jurij Saurer je leta 1440 v Čakovcu opravljal službo glavarja Medžimurja,⁷⁴ 1443 je bil dvorni mojster,⁷⁵ že leta 1430 pa je naveden tudi med spremljevalci grofa Ulrika II. Celjskega na dvoru aragonskega kralja Alfonza V.⁷⁶ Med celjskim plemstvom ni manjkalo tudi primerov služenja dvema različnima gospodom. Štajerec Friderik von Ratt (Ratter) je bil od 1426–1446 salzburški oskrbnik na Pišecah in 1451 na Borlu, kar pa ni bilo ovira za istočasno službo celjskega gradiščana na Kunšperku (leta 1442).⁷⁷ Anton Hollenegger, na celjskem dvoru vpliven v zadnjem desetletju, pa je bil leta 1446 tudi salzburški oskrbnik na Ptuj.⁷⁸

Nenavadna je zgodba družine Glaner, katere člani so leta 1422 izpričani na seznamu deželanov Štajerske.⁷⁹ Nekaj let kasneje (1425) jih zasledimo v slavonskem trgu Ostrožin blizu Steničnjaka, po katerem se v listini zagrebškega kapitlja celo imenujejo – *Johannes, Georgius et Bartholomeus dicti Glaynar de Ostrosyn*.⁸⁰ Bili so vazali grofov Celjskih in Jurij Glaner je postal njihov dolgoletni gradiščan Steničnjaka, kasneje celo župan zagrebške županije (1447–1448).⁸¹ Priženil se je v družino z gradiča Vrhrka na Dolenjskem in bil tako leta 1446 tudi na seznamu deželnega plemstva Kranjske.⁸² Štajerska rodbina Fleminger pa ni zanimiva samo zaradi nenavadnega imena, temveč tudi zato, ker gre očitno za priseljence iz Srednje Štajerske, ki so zgodaj stopili med celjsko klientelo.⁸³ Ota *den Fleminch*, enega od štirih bratov, že od leta 1351 zasledimo v območju Spodnje Savinjske in Šaleške doline, kjer se je od leta 1360 imenoval po gradiču Švarceštajn, celjskem fevdu.⁸⁴ Bil je v sorodu

73 CKSL 1374 IV 7, Celje; Pirchegger, *Landesfürst*, str. 81.

74 TKL II, št. 206.

75 Tanodi, *Poviestni spomenici I*, št. 131.

76 Häbler, *Das Wallfahrtsbuch*, str. 44.

77 Lang, *Die Salzburger Lehen in Steiermark II*, str. 362–363; CFK I, f. 55'; Kotar, Apfaltrerji, str. 201.

78 Od leta 1446 je imel tudi celjske fevde pri Vuzenici in Muti. CFK I, f. 137'; Lang, *Die Salzburger Lehen in Steiermark I*, str. 228. Gl. še str. 51, op. 2.

79 Pirchegger, *Geschichte*, str. 531.

80 TKL II, št. 100.

81 CKSL 1434 X 28; CFK I, f. 122'; TKL II, št. 176; Miljan, Grofovi Celjski, str. 14, 18.

82 Kosi, Graffschafft Mettling, str. 50–51; Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 316.

83 Po mojem vedenju je prva znana omemba štirih bratov *dicti Flaemingi* iz let 1303/1323, ko so prejeli fevde od samostana Rein. Redik, *Regesten II*, št. 1482.

84 CKSL 1351 III 20; CKSL 1371 VI 24; TKL I, št. 119, 126, 185; Kos, *Vitez in grad*, str. 379–380.

z istoimenskim Otom – imela sta enak grb – ki se je imenoval po Slovenj Gradcu, živel in deloval pa leta 1345 v Vuzenici in kasneje v Marenberku/Radljah (1363, 1370).⁸⁵ Člani družine so bili tudi salzburški vazali in so od nadškofa dobili leta 1406 (Hans) in 1432 (Mert) v fevd stolp v Brežicah.⁸⁶ *Ott Flëming zum Swarczenstain* je bil še leta 1422 omenjen v seznamu štajerskih deželanov, trije njegovi sorodniki pa v prvi celjski fevdni knjigi. Grofje so njihov matični grad leta 1441 prodali Ulriku Moshaimerju, vendar je Ahac *Fleming* še do leta 1444 posedoval celjske fevde pri Šoštanju.⁸⁷ Do neke mere sorodna je tudi zgodba štajerske rodbine Vaist, katere člane že zgodaj v 14. stoletju zasledimo v bližini Žovneških/Celjskih.⁸⁸ V listini, s katero je Rudolf *der Vaist* leta 1339 od gornjegrajskega samostana prejel v fevd dvor v Podgradu pri Vranskem, se Friderik Žovneški že izrecno omenja kot njegov gospod (*vnser herr*), ki je listino tudi pečatil.⁸⁹ Kljub temu so se člani družine ambiciozno udinjali tudi drugim gospodom⁹⁰ in imeli med drugim salzburške fevde pri Ormožu in Brežicah – Wulfing se je med letoma 1382 in 1384 celo imenoval po salzburških Brežicah (*Wulfing der Vaist von Rain*).⁹¹ Jošt Vaist, omenjen v seznamu plemstva leta 1422 med Kranjci,⁹² je bil v prvih desetletjih 15. stoletja zvest celjski človek. Leta 1424 je bil njihov gradiščan na strateškem gradu Mehovo na Dolenjskem, kjer so grofje vedno nastavljali najzvestejše ljudi. Živel in deloval je zlasti v območju Metliške grofije in bil sorodstveno povezan z regionalnim plemstvom – Črnomaljskimi in Semeniči.⁹³ Njegov sin Gašper je imel po celjski fevdni knjigi še vedno fevde tudi v izvornem domačem območju okrog Vranskega.⁹⁴

85 CKSL 1345 XII 6; CKSL 1363 V 3; TKL I, št. 177.

86 Lang, *Die Salzburger Lehen in Steiermark I*, str. 152.

87 Pirchegger, *Geschichte*, str. 530; CFK I, f. 96', 101, 102', 128.

88 Prvič že v letih 1297, 1311 in 1332. GZM II, št. 82; CKL, št. 62, 96, 115, 140, 142.

89 CKSL 1339 IV 14.

90 Hans je bil 1364 gradiščan v Višnji Gori in 1371 oskrbnik v freisinški Škofji Loki, od Celjskih pa je imel do 1376 v fevdu Pletovarje pri Dramljah. Wulfing je bil 1372 gradiščan na Zgornjem Mokronogu, Jurij 1391 pa v Gornjem Gradu. CKSL 1364 VI 24; CKSL 1371 III 13; CKSL 1372 III 14, Celje; CKSL 1376 X 20; CKSL 1391 IV 24, Gornji Grad.

91 CKSL 1382 III 2; CKSL 1384 V 4; Lang, *Die Salzburger Lehen in Steiermark I*, str. 147.

92 Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 311.

93 CKSL 1423 XI 30; CKSL 1424 VI 16; CKSL 1424 IX 8; TKL II, št. 73; Baraga, *Kapiteljski arhiv*, št. 35, 36.

94 CFK I, f. 93', 106, 116.

Dobro ilustracijo celjske klientele, ki je že v letih pred prevzemom ortenburške dediščine vključevala mešanico tako Štajercev, Kranjcev kot Korošcev, predstavlja seznam spremljevalcev grofa Hermana II. na koncilu v Konstanci leta 1415. Grof se je izjemnega evropskega dogodka udeležil v družbi s svojim zetom kraljem Sigismundom in z lastnim spremstvom uglednih vitezov. Po poročilu kronista Ulricha von Richentala, ki je bil priča dogajanja, je Herman s sinom Friderikom prispel s 300 konjeniki in štirimi vozovi, kar je bilo eno najuglednejših spremstev, na ravni bavarskih Wittelsbachov.⁹⁵ Kronist je poimensko navedel 32 pomembnih članov celjske skupine in kljub popačenim zapisom se jih da večino z veliko verjetnostjo identificirati⁹⁶ – večinoma gre za imena, ki smo jih že spoznali (tabela 1).

Tabela 1: *Spremljevalci grofov Celjskih na koncilu v Konstanci leta 1415. Označeni (*) so člani družin, ki so navedene v celjski fevdni knjigi 1436–1446.*

- Erazem Lihtenberger*
- Walter Safner*
- Liutold Safner*
- Konrad Griebinger*
- Andrej Žusemski
- Jurij Ekenštajner*
- Ludvik Sachs*
- Andrej Sachs*
- Hans Schrabas*
- Jakob Raunacher*
- Hans Kumer*
- Viljem Rajhenburški*
- Tomaž Värber*
- Erazem Värber*
- Friderik Presinger*
- Tomaž Presinger*
- Reinhard Schirmer*

⁹⁵ *Chronik des Konstanzer Konzils*, str. 24.

⁹⁶ Prav tam, str. 201.

- Vid Gaisrucker*
- Hans Arbaistaller*
- Nikolaj Herbersdorfer
- Rütsh Herbersdorfer
- Herman Gruber
- Andrej Hochenberger
- Burkard von Ellerbach
- Paul Ebner
- Hans Prantner
- Andreas von Rechnitz
- Marcel Waida
- Konrad Scheldorff
- Štefan Twall
- Erazem Joner
- Jakob Pflegosche

Glede povečanja posesti in števila gradov ter obenem vse številnejše celjske klientele je največji korak pomenilo dedovanje po izumrlih grofih Ortenburških leta 1418. Šlo je za grofiji Ortenburg in Sternberg z obsežnim teritorijem tako na Koroškem (Zgornja Dravska dolina do Beljaka) kot Kranjskem – del Gorenjske z Radovljico in Dolenjska od Čušperka do Kolpe z Ribnico in Kočevjem (gl. karto 2).⁹⁷ Grofiji sta vključevali 34 gradov in deset manjših stolpov (*turn*), z njimi pa je med celjske vazale prestopilo tudi veliko plemiških družin oziroma posameznikov. Grofje Celjski so se tako na Zgornjem Koroškem povezali z nekaterimi rodovi ortenburškega plemstva (Kellerberger, Hallegger, Mallenteiner, Gschießler, Hohenburger), v mnogih primerih pa je šlo za goriško klientelo, ki je bila povezana tudi z Ortenburžani (Lueger, von Lind, Florianer, Fresacher, Fleck, Tobringer, Möderndorfer).⁹⁸ Najvplivnejša oseba celjskega obdobja v tej regiji je bil nedvomno Andrej von Graben, v letih 1431–1445 glavar ortenburške grofije.⁹⁹

⁹⁷ Kosi, Grajska politika, str. 479–480.

⁹⁸ Prim. Metnitz, Vorwort, str. 23, 26–27.

⁹⁹ CKSL 1432 IV 4; CKSL 1441 V 31; MDC XI, št. 221, 222, 223. Verjetno je bil prej v ortenburški službi in je že leta 1423 prejel od Hermana Celjskega v fevd koroški grad Prägrad. CKSL 1423 XII 13. Po materi je bil iz rodbine ortenburških/celjskih gradiščanov

Šlo je za rodbino tirolskega porekla, ki ni bila identična z enako imenovanimi Štajerci, s katerimi so jih pogosto povezovali.¹⁰⁰ Ena najbogatejših in najuglednejših rodbin Zgornje Koroške pa so bili Luegerji oz. Predjamski (Jamski), gradiščani v Lienzu iz starega goriškega plemstva.¹⁰¹ Tudi njih je Celjskim uspelo pritegniti v svoj krog in Hugo je bil v letih 1453–56 njihov oskrbnik v Oberdrauburgu.¹⁰² Iz Lungaua je izviral rodbina Weißpriach, ki je prvotno sodila med ministeriale salzburških nadškofov, imela pa je težišče na Zgornjem Koroškem in povezave tako z Goriškimi kot z Ortenburžani in Habsburžani.¹⁰³ Na koroškem seznamu plemstva iz leta 1446 je kar šest članov družine.¹⁰⁴ Sigmund von Weißpriach je bil leta 1440 celjski gradiščan na Muti v Dravski dolini, njegovega bratranca Andreja pa 1453 zasledimo na mestu glavarja grofije Ortenburg.¹⁰⁵ Družina je sicer doživela največji vzpon po izumrtju Celjskih v službi cesarja Friderika III.¹⁰⁶ Med vplivno plemstvo iz Zgornje Koroške je sodila še družina Sebriacher iz Söbriacha v Mölltalu, ki je imela že stare vezi z grofi Ortenburškimi.¹⁰⁷ Sigmund Sebriacher je bil leta 1454 gradiščan Friderika Celjskega v bosanski Krupi, kmalu zatem pa je dobil v fevd še novi grad Mokrice na meji s Slavonijo.¹⁰⁸ Po smrti Ulrika Celjskega je bil eden od petih glavnih pogajalcev o predaji celjske dediščine cesarju Frideriku III. in je zatem tudi sam naredil kariero v njegovi službi.¹⁰⁹ Iz vrst starega koroškega ministerialnega plemstva so izviral še Halleggerji

s Čušperka, saj je leta 1432 po svojem stricu (*ohaim*) Henriku Čušperškem podedoval odvetništvo nad farno cerkvijo v Dobropolju.

¹⁰⁰ Lang, *Die Salzburger Lehen in Kärnten*, str. 118–119.

¹⁰¹ Prav tam, str. 184–189; Metnitz, Vorwort, str. 23, 25. O družini gl. Trotter, *Die Burggrafen*.

¹⁰² Chmel, *Salzburgische Urkunden*, str. 25–26; Trotter, *Die Burggrafen*, str. 80–82. Od Celjskih je imel že leta 1436 fevde pri Heiligenblutu v Mölltal. CFK I, f. 39¹.

¹⁰³ Lang, *Die Salzburger Lehen in Kärnten*, str. 262–266; Metnitz, Vorwort, str. 23, 25; Trotter, *Die Burggrafen*, str. 26; MDC X, št. 397, 755, 919, 935, 1099, 1107, 1138; MDC XI, št. 162, 219, 226.

¹⁰⁴ MDC XI, št. 230.

¹⁰⁵ Chmel, *Salzburgische Urkunden*, str. 25–26; Schroll, *Urkundenbuch*, str. 392–395; Trotter, *Die Burggrafen*, str. 80.

¹⁰⁶ Heinig, *Kaiser Friedrich III.*, str. 222–225.

¹⁰⁷ MDC X, št. 849.

¹⁰⁸ CKSL 1454 IV 4; CFK 2b, f. 23¹.

¹⁰⁹ Birk II, št. I, str. 141–143; Heinig, *Kaiser Friedrich III.*, str. 234; MDC XI, št. 364.

z gradu Hallegg nad Celovcem, ki je bil deželnoknežji fevd.¹¹⁰ Že Krištof je bil v letih 1410–11 v službi Ortenburžanov kot gradiščan na Sommeregg, njegov naslednik Jurij pa je imel leta 1433 oziroma 1428 poleg Sommeregga v oskrbi še celjski Steuerberg na Koroškem.¹¹¹ Med »novo« plemstvo, ki se je dvignilo pod zadnjim Ortenburškim grofom, pa bi lahko uvrstili družino s Hohenburga nad Spittalom. Ta ortenburški grad je bil dolgo v upravi raznih gradiščanov,¹¹² leta 1410 pa se na tem mestu prvič pojavi Hans von Hohenburg, začetnik novega rodu, ki je nosil ime po gradu.¹¹³

Tabela 2: *Plemiči Zgornje Koroške, ki jih po pridobitvi ortenburške dediščine leta 1418 zasledimo med celjsko klientelo (izbor).*

- von Graben
- Weißpriacher
- Kellerberger
- Malentheiner
- Gschießer
- Hohenburger
- Lueger (gradiščani Lienza)
- Sebriacher
- Hallegger
- von Lind
- Florianer
- Khünburger
- Tobringer
- Möderndorffer
- von Fresach

¹¹⁰ Še leta 1404 so od vojvode Viljema dobili v fevd stolp Hallegg. MDC X, št. 102.

¹¹¹ CKSL 1428 II 8, Krapina; MDC XI, št. 81, 120; Lackner, Zur Geschichte, str. 192 (op. 58); Trotter, *Die Burggrafen*, str. 26.

¹¹² Med letoma 1390 in 1409 je bil gradiščan Hans iz St. Paterniona iz kroga ortenburškega plemstva, ki se je verjetno začel imenovati po gradu in je identičen s Hansom s Hohenburga, omenjenim 1410. MDC X, št. 427, 966, 1043 (str. 334); Lackner, Zur Geschichte, str. 192 (op. 58).

¹¹³ Trotter, *Die Burggrafen*, str. 26; Lang, *Die Salzburger Lehen in Kärnten*, str. 144. Hansov sin Paul von Hohenburg je imel od Celjskih fevde na Lurnfeldu, okrog St. Paterniona in Hohenwarta. CFK I, f. 13', 59', 61, 66; MDC XI, št. 124. Na Hohenburgu je bil leta 1437 gradiščan Sigmund Rasegger iz stare ministerialne družine z Rožeka. CKSL 1437 III 8.

Med nekdanjim ortenburškim plemstvom na Kranjskem so bili iz gorenjskega dela najuglednejši Lambergerji. Viljem je služil Ortenburžanom kot gradiščan glavnega gradu Waldenberg pri Radovljici med letoma 1379 in 1398, za njim pa 1406–1407 še sin Jurij.¹¹⁴ Jurij z bratoma Jakobom in Baltazarjem je že leta 1422 od grofa Hermana II. prejel nekdanje ortenburške fevde, vsi trije pa so navedeni tudi med celjskimi vazali v fevdnih knjigah.¹¹⁵ Gorenjska ortenburška skupina je vključevala še 12 rodov kosezov iz širše okolice Bleda: iz Žirovnice, Zgornjih Gorij, Poljč, Podhoma in Zgoše (tabela 5). Še večja pa je bila dolensjska plemiška skupina, med katerimi je izpostaviti Čušperške,¹¹⁶ Snežniške,¹¹⁷ kasneje slavne Ravbarje¹¹⁸ ter Dürerje, izvorno s Sušja pri Ribnici, ki so začeli kariero v celjski službi in dosegli meteorski vzpon v službi cesarjev Friderika III. in Maksimiljana.¹¹⁹

Tako se je v desetletjih izoblikovala skupnost celjskega plemstva, kot jo verno odražajo celjske fevdne knjige iz let 1436–1446. Gre za najstarejši ohranjen celjski popis fevdov, do katerega je prišlo leta 1436 kmalu po smrti starega grofa Hermana II., ko je klientelno plemstvo moralo – kot izkaz zvestobe novim predstojnikom celjske hiše – zaprositi za ponovno podelitev oz. potrditev fevdov (podobna situacija je nastala leta 1455 po smrti grofa Friderika II., ko je fevde na novo podeljeval Ulrik II. in so nastale druge ohranjene fevdne knjige). Ob tem je razumljivo, da so fevde ponovno prejemale le zvesti vazali. Določen fevd – npr. kmetije, stolp, dvor, grad,

¹¹⁴ CKSL 1379 V 9; CKSL 1380 III 13; CKSL 1390 III 5; CKSL 1391 I 10; CKSL 1392 XI 9; CKSL 1398 IX 15; CKSL 1406 X 8; Lackner, *Zur Geschichte*, str. 192 (op. 58).

¹¹⁵ CKSL 1422 I 4, Celje; CFK I, f. 12, 13, 87, 96, 113'. Baltazar je bil dolgoletni celjski gradiščan v Ložu. CKSL 1423 XII 2; TKL II, št. 165; Šilc, *Nekdanji ortenburški vazali*, str. 364.

¹¹⁶ Herman s Čušperka je bil že 1397 oskrbnik v Ribnici, nato v času 1417–1430 ortenburški in celjski gradiščan na Ortneku. CKSL 1397 XI 30; CKSL 1417 V 4; CKSL 1423 IX 29; CKSL 1430 VIII 2; TKL II, št. 54; Šilc, *Nekdanji ortenburški vazali*, str. 358–360. Janez je leta 1447 izpričan kot gradiščan na novem celjskem gradu Bela Peč (Weißenfels). Golec, *Posebnosti*, str. 392 (op. 23).

¹¹⁷ Otorepec, *Grad Snežnik*, str. 31–42.

¹¹⁸ Rodbina je verjetno izvirala s Koroške, kot ortenburški vazali na Kranjskem pa so prvič izpričani leta 1379 (CKSL 1378 VI 4). Friderik Ravbar je leta 1422 od grofa Hermana II. dobil ortenburške fevde, kot jih je posedoval že do tedaj. CKSL 1422 V 24, Celje; Šilc, *Nekdanji ortenburški vazali*, str. 362–364. O rodbini gl. Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 162–163.

¹¹⁹ Šilc, *Nekdanji ortenburški vazali*, str. 355–356; Kosi, *Spopad za prehode*, str. 186–188.

Tabela 3: Plemiči Kranjske, ki so leta 1418 z ortenburško dediščino prestopili med celjsko klientelo (izbor).

- Lamberger
- Steiner (Kamen)
- Grimschitzer (Grimšče)
- Seepacher (Mlino)
- Sapelsacher (Zapuže)
- von Zgusch (Zgoša)
- von Hof (Dvorska vas)
- Rainer (Breg pri Begunjah)
- Raubar
- von Sand Walpurg (Valburga)
- ok. 12 družin kosezov
- Zobelsperger (Čušperk)
- Schnitzenbaumer (Zonek pri Igu)
- Dürrer (Sušje)
- Ruespacher (Sajevec)
- Snepberger (Snežnik)
- von Podem (Dane pri Ložu)

pravice/dohodki idr. – se je podeljeval prejemniku le za čas njegovega življenja (*leibgeding*)¹²⁰ ali pa tudi njegovim moškim, v nekoliko redkejših primerih »s posebno milostjo« tudi ženskim potomcem oz. dedičem.¹²¹ Fevd je ob smrti prejemnika oz. dedičev dejansko pripadel nazaj Celjskim, o čemer priča nemalo ponovnih podelitev fevdov, za kar so prosili nasledniki po smrti svojih prednikov, ali pa so jih grofje ponovno izrecno podeljevali, ker so jim zapadli po smrti nekdanjega vazala (*uns ledig wurden*). Prejemniki fevdov so bili grofom dolžni zvestobo in vojaško službo, kar je pogosto tudi natančno specificirano. Pavel *der Esel* – v grbu je imel osla – je na primer leta 1346 od grofa Friderika Celjskega dobil v fevd neke desetine, za kar mu je moral

¹²⁰ Npr. grad Prießenegg v Ziljski dolini, ki ga je Hans von Fresach leta 1433 prejel od Hermana II. v fevd za čas svojega življenja (*mein lebtag*). CKSL 1433 XII 17.

¹²¹ Npr. Forhtenek, ki je bil 1436 podeljen v fevd bratoma Joštu in Hansu Forhteneškima *vnd iren erben sünn vnd tochteren*. CFK 1, f. 93¹.

obljubiti, da bodo on in potomci živeli v hiši v Rogatcu, z enim oklepom branili mesto in grad ter brez grofovega dovoljenja naselbine nikoli ne bodo zapustili.¹²² Dober vpogled v odnos med vazalom in gospodom kaže tudi primer Jurija Kompoljskega (*Gumpellar*), ki je leta 1425 dobil v fevd desetine pri Igu. Zavezati se je moral, da bo *mit treuen diensten* grofom služil proti komurkoli, brez odlašanja, kadarkoli bo pozvan, vendar so mu bili gospodje v času (vojne) službe dolžni oskrbo zanj in za konje; če pa bi šlo za plačano (najemniško) vojskovanje, so mu bili dolžni plačati kot drugim najemnikom in mu v primeru škode na konjih in opremi povrniti odškodnino.¹²³ Za razliko od večine fevdov pa so se pomembnejši celjski gradovi podeljevali zvestim zaupnikom v oskrbo za plačilo (*Burghut*). Na najpomembnejših strateških točkah, ki so bile ponekod povezane s položajem oziroma službo glavarja, neredko zasledimo najvplivnejše predstavnike celjskega plemstva, kot so bili Andrej von Graben, Andrej Kraig, Jurij Kollnitzer, Andrej von Weißpriach, Sigmund Sebracher, Anton Hollenegger, Jurij Saurer, Walter Safner, Bernard Griebinger ter Janez in Friderik Lamberger.

Celjske fevdne knjige nam tako predočajo zelo verno in aktualno sliko »celjske klientele« – njihovih zvestih (*getreue*) – v določenem trenutku. Presenetljiv je že sam obseg te plemiške skupnosti – gre za okrog 500 plemiških posameznikov in še nekaj deset meščanov oziroma tržanov. Spodnji tabeli (št. 4 in 5) vsebujeta celoten popis plemiških nosilcev fevdov, ki so bili grofom dolžni vojaško službo. Neplemiči (meščani, tržani, kleriki) v seznamu niso zajeti, saj so bile njihove obveze drugačne, ne vojaške. Osebe so naštete po zaporedju vpisov v knjigi in razdeljene v dva dela, kot je sestavljena tudi fevdna knjiga – ločeno za grofijo Ortenburg in za grofijo Celje. Katere teritorije sta zajemali ena ali druga grofija oziroma fevdna knjiga, je razvidno iz karte 2.

¹²² ... *gelobt han daz ich vnd mein erben datz Rohats ewichlich mit dem haus gesezzen sullen sein vnd gewertig mit ainen panczr die stat vnd die vest ze weren vnd ze retten vnd sullen von danne nicht varen vber ieren willen.* CKSL 1346 I 9, Celje.

¹²³ CKSL 1425 IX 20.

Karta 2: Teritoriji grofov Celjskih, zajeti v fevdni knjigi grofije Ortenburg in fevdni knjigi grofije Celje.

Tabela 4: Vazali grofov Celjskih po fevdni knjigi grofije Celje (1436–1446). Oznake deželne pripadnosti: K – Koroška, Kr – Kranjska, Š – Štajerska, O – ostalo (– neznano).

IME	DEŽELA
Jorg Göss zu Rabenstein	K
Hans Posch	KR
Jorg Toppolt	Š
Majnhard Kellerberger	K
Hans Geher	K
Hertel Plesl (Preitenau/Zalog)	KR
Hans Seyler	Š
sin Hansa Poscha	KR

IME	DEŽELA
Matej Czellenperger (Krumperk)	KR
Andrej von Hüttenberg	K
Viljem in Jernej Heritsch von Stein (Kamnik)	KR
Lenart Gossedner	Š
Merkel Mindorfer (Slepšek, pri Mirni)	Š, KR
Nikolaj Gaisrukker	Š
Viljem, sin Hansa Puchlerja	Š
Pankrac Auersperg	KR
Nikolaj Ruespacher (Sajevec, pri Ribnici)	KR
Blasel Slintenpug	K
Jakob Haydel von Stein (Kamnik)	KR
Anton Himmelberger	K
Erazem Reichenburger	Š
Hans ob der Sterniczen	-
Hertel Rempel	-
Anton Värber	K
Ulrik Mindorffer	KR
Erazem Mindorffer	KR
Jorg von Stein (Kamnik)	KR
Kristan Siegersdorffer	K
Benedikt Siegersdorffer	K
Jakob Laidner	-
Oswald Perl	Š
vdova Hansa von Lakch	K
Sigmund Wakerczil	Š
Friderik Schrot	KR
Jakob in Erhart Trapp	Š
hči Hansa Halleggerja	K
Gašper Presinger	Š
vdova grofa Franka iz Krbave (Limbuš)	Š
Hans Schrabas (Kostel)	KR
Gašper Schurger	-
Jorg Leysser	Š
Gašper Apfaltrer	KR
Hans Wintter	KR
Friderik Prager	KR
Hans Landmann	Š
Sikst Zwittar	K

IME	DEŽELA
Jorg Eckelhaimer (Libenštajn)	Š
Sigmund Acz	Š
Martin von Retschicz (Rečica, pri Laškem)	Š
vdova Lukasa Haimtschacherja	Š
Gregor Keczer	-
vdova Lenarta z Iga	KR
Henrik Krewss sodnik v Žalcu	Š
Jorg von Peylenstain (Pilštanj)	Š
Andrej Greimel	K
Jošt Helfenberger (Soteska)	Š
Viljem Stern	KR
Rudolf Nebelperger (Magolnik, pri Podkumu)	KR
Albreht Fewstricz	Š
Jorg Lenghaimer	Š
Herman, sin Merta Plesla (Preitenau/Zalog)	KR
Sigmund Zekarner (Sekožen, pri Vuzenici)	KR
vdova Hertla Holleneggerja	K
Hans Hohenwarter	KR
Jorg in Mert Petschacher	KR
Jakob Lamberger (Črnelo)	KR
Andrej Gsoler	Š
Vid Voytt	Š
Jorg Ragnitzer	Š
Jošt Haimtschacher	Š
Erhart Hohenwarter	KR
Nikolaj Lenghaimer (Ortnek)	KR
Nikolaj Hopfenbacher (Hmeljnik)	KR
Viljem Baumkircher (Vipava)	O
Wolfhard Losniczer (Ložnica, pri Celju)	Š
Mert Malinger	KR
Jošt von Turn	Š
Jorg Rockhalm (Ržišče, pri Vačah)	KR
Bernhard Sachs	Š
Hans Schlüssler	Š
Baltazar Rattenperger	Š
Sigmund in Wolfgang Neuhauser (Dobrna)	Š
Hans Wolf	Š
Ludvik Knoll	K

IME	DEŽELA
Hans Dürrer	KR
Peter Eispekch	Š
Hans Gall (Galenštajn/Podpeč)	KR
Hans Russen	-
Ana, žena Krištofa Sulczerja	Š
vdova Nikolaja Kolienza , sin Hans (Kolovrat)	Š
Andrej Safner	Š
komornik Laczko	-
Andrej Grimschiczer (Grimšče)	KR
Sigmund Walcher von Obernburg (Gornji Grad)	Š
Hans Reisperger	Š
Jakob Stermoler (Strmol)	KR
Gašper Vaist (Podgrad, pri Vranskem)	KR
Hans Krueg	Š
Jošt in Hans Forchtenecker (Forhtenek)	Š
Hans Pranker	Š
Hans Petschacher	KR
Walter Safner	Š
otroci Hansa Greiseneggerja	Š
Ulrik Mecz	Š
Hans Snaer	Š
Nikolaj, Seifrid in Hans Gallenberger (Osterberg)	KR
Wolfgang Pernawer	Š
Hans Valkch	Š
Hans, Jorg in Ulrik Rosenberger (Roženberk, pri Vojniku)	Š, KR
Herman Gosiakker (Kozjak)	KR
Seifrid Mucz	KR
Jorg Lamberger (Snežnik)	KR
Mert Kolienz	Š
Hans Prukchler	Š
hči Denkla Asanga (Vuzenica)	Š
Hans Frankch sodnik v Šoštanju	Š
Erhart Fleming	Š
Jorg Mindorffer (Zapuže, pri Mirni)	KR
Friderik von Klech	Š
Friderik Safner	Š
hči Paula Luegla	Š
Hans Steger	Š

IME	DEŽELA
hči Ulrika Lilgenbergerja (Limberk)	KR
Baltazar Laaser (Limberk)	KR
Hans Mewsenreuter (Pakenštajn)	Š
Friderik Wechsler	Š
Mert Tüfrer (Laško)	Š
Jošt Sawer (Knežija, pri Litiji)	KR
Herbord Auersperg	KR
Hans Wernburger	KR
Andrej von Zelsnik (Sevčnik, pri Polzeli)	Š
Jakob, Andrej in Krištof Mindorffer (Zapuže, pri Mirni)	KR
Friderik Zobelsperger (Boštanj)	KR
Hans von Bera	-
Ulrik Moshaimer (Švarcenštajn)	KR
Hans Czerer	-
Viljem in Ahac Fleminger	Š
Erazem von Lichtenberg (Lihtenberk, pri Litiji)	KR, Š
Henrik Geczendorffer	Š
Erhart Eibiswalder	Š
Hieronim Voitlander (Šoštanj)	Š
Nikolaj Moshaimer	Š
Sebastjan Erkenstainer	KR
Ahac Ekkenstainer (Ekenštajn)	KR
Herand in Andrej Trautmannsdorffer	Š
Gašper von Radmannsdorf (Radovljica)	KR
Thiem Hantschken (Šalek)	Š
Hans Schloesperger (Motnik)	K
Ahac Perger	KR
Hans Hohenkircher	-
Hans Arbaistaller	Š
Jorg Dorner	Š
Viljem Mecz	Š
Bartolomej Glaner	Š, KR
Baltazar Lamberger (Snežnik)	KR
Hans Kumer	KR
Henrik Stermoler (Strmol)	KR
Hans Told in Henig von Czernyn	O
Jan Vitovec	O
Lovrenc Mindorffer	KR

IME	DEŽELA
Ahac Petschacher	KR
Klement, Krištof in Nikolaj Lemsniczer	Š
Andrej Schrabas	KR
Peter Obratschan	Š
Štefan Stampher	-
Peter Sweinpekch	Š
Hans List	Š
hči Jorga Hallerja	Š
Filip Breuner	Š
Jurij Glaner	KR, Š
Kunc von Fresach	Š
Ulrik Toppenawer	KR
Benedikt von Turocz	O
Vid Gaisrukker	Š
Andrej von Kraig	KR, K
Herman in Henrik Krueg	Š
Andrej Greisenegger	Š
Gašper Staindorffer	Š
Sigmund Pibriacher	K
Jorg von Weißenegg	Š
Matija, sodnik v Laškem	Š
Jorg von Fraslav (Braslovče)	Š
Jorg Weger	K
Jurtsche in Paul Paulinowits	O
Peter Breuner	Š
Sigmund Haimtschacher	Š
Viljem Lawsinger	Š
Andrej Hesiber (Lož)	KR
Mert Tawtentaler	-
Filip Siegersdorffer	K
Martin in Jakob Raunacher (Ravne, na Pivki)	KR
Jorg Windischgreczer	K
Ulrik Raubar	KR
Walter Güser	-
Herand Stermoler (Strmol)	KR
Hans Altenburger (Vrbovec)	Š
Henrik Enzesdorfer	Š
Peter von Montpreis (Planina)	Š

IME	DEŽELA
žena Ulrika Grasla (Šrajbarski turn, pri Krškem)	Š
Oto Polan	Š
Erazem von Wildhaus (Viltuš)	Š
Jošt Auer (Podlog, pri Žalcu)	Š
Gašper Windischgreczer	Š
Baltazar Dürrer	KR
Erazem in Andrej Hollenegger	Š
Oswald Sniterspuhler	-
Hans von Lichtenberg (Lihtenberk, pri Litiji)	KR
hči Hansa Holleneggerja	Š
Andrej Losniczer (Ložnica, pri Celju)	Š
Hans von Neidberg	Š
Viljem Mindorffer	KR
Anton Hollenegger	Š
Franz von Strassau (Strassoldo)	O
Hans Zekarner (Sekožen, pri Vuzenici)	KR
Hans in Baltazar Weißenegger	Š
Nikolaj Apprecher	KR
Johann Voitlander	Š

Tabela 5: *Vazali grofov Celjskih po fevdni knjigi grofije Ortenburg (1436–1446). Oznake deželne pripadnosti: K – Koroška, Kr – Kranjska, Š – Štajerska, O – ostalo (– neznano).*

IME	DEŽELA
Jorg Hallegger	K
hči Nixa von Neuhaus (Novi grad na Krasu)	KR
Friderik Tobringer	K
Andrej von Graben	K
Gschießer (Gschieß, pri Spitallu)	K
Hans Turner sodnik v Stockenboi	K
Jorg Topolt	Š
Jorg Zobelsperger (Čušperk)	KR
Majnhard Kellerberger	K
Krištof Gumpellar (Kompolje, pri Muljavi)	KR
Viljem von Stain	K
Gašper von Enzersdorf	Š
vdova Bernarda Hana	Š

IME	DEŽELA
Jorg Czewndorffer	K
Krištof in Lenart Hornpeck	K
Wolfgang von Vellach	K
Hans Malentheiner	K
Henrik Grečfler	K
žena Mihaela Krumpacha	KR
Andrej Wernburger	KR
Jorg in Peter, sinova Purkleina Sachsen	K
Jorg Hofstetter	KR
Gregor, sin Jorga Gumpellar (Kompolje, pri Muljavi)	KR
Hans von Kentnig	K
Andrej Tschugl von Lok (Škofja Loka)	KR
hči Štefana von Fresnicz	K
Jorg in Gal von Purkstal	KR
Anton Himmelberger	K
Viljem, sin Jerneja Heritscha von Stein (Kamnik)	KR
Gandolf in Baltazar von Khünburg	K
Enczy von Rayach	K
Konrad von Dolach	K
Hans von Görtschach	K
Jorg Polcz	KR
Peter Moshaimer	K
Viljem Wernegger (Vernek, pri Litiji)	KR
Rupert Kreutzer	K
Viljem Schnitzenbaumer (Zonek, pri Igu)	KR
Eberhard Pawer (Ig)	KR
Krištof von Welesdorf	K
Jorg Gall von Gallenstein (Podpeč)	KR
Henrik Apfaltrer	KR
Jorg Waidegger	K
Jorg Lamberger (Snežnik)	KR
Gašper Melcz	KR
Hans Zugscheit	K
Jorg Gumpellar (Kompolje, pri Muljavi)	KR
Florian Preczner	K
kosez Janez von Sernawnicz (Žirovnica)	KR
Blasel Slintenpug	K
Paul von Hohenburg	K

IME	DEŽELA
Doroteja von Weichselburg (Višnja Gora)	KR
vdova Hajdenrika Värberja	K
Hans ob der Sterniczen	-
Gašper Harrer (Ig)	KR
Greczel von Gendorf	K
Veitl von Dollach	K
Pankrac Praunekker von Leifling	K
vdova Hansa von Lakch	K
Jorg Podem (Dane, pri Ribnici)	KR
Nikolaj Ruespacher (Sajevec, pri Ribnici)	KR
Jakob Mayr	K
Erazem Mindorffer	KR
Kristan von Baldramsdorf	K
Jorg von Stein (Kamnik)	KR
Andrej Stettner	KR
vdova Petra Glogowiczerja (Glogovica)	KR
Andrej Trienttner	Š
sin Gašperja Morgensterna	K
Hans von Sternberg	K
Nikolaj von Drauhofen	K
Viljem Moshaimer	Š
Friderik in Rupert Fleck	K
Mihael Losrer	K
Jorg Lichtenberger	KR
Jorg Matserol (Mačerole)	KR
Florian von Reisach	K
Friderik von Rayn (Breg, pri Begunjah)	KR
Eberhart in Erhart, sinova Pawerja (Ig)	KR
Lenart Toschawer	K
Jorg von Fewstritz	Š
Viljem von Sand Walpurg (Valburga)	KR
Henrik, Konrad in Jorg Apfalter	KR
žena Štefana des Ebraren (Sv. Duh, pri Škofji Loki)	KR
Nikolaj Glatschach	K
Hansel von Stermol (Strmol)	KR
Jurij Weichselburger (Višnja Gora)	KR
Lambert von Gendorf	K
Nikolaj Archer (Raka)	KR

IME	DEŽELA
Ulrik Mindorffer	KR
sin Jakoba Mucza ze Radmannsdorff (Radovljica)	KR
Anton Grimschiczer (Grimšče)	KR
Albreht Fewstricz	Š
Jorg von der Reppen (Repnje)	KR
Hans Apprecher	KR
sin Jorga Saurerja von Leybnicz	Š
Bernhard Sapelsacher (Zapuže)	KR
sin Nixa von Fresiach (Brezje, pri Tržiču)	KR
Friderik von Greifenburg	K
Hensel Lantschacher	Š
Hans Khevenhüller	K
Krištof Volrer	K
Viljem von Payersdorff (Nemška vas, pri Ribnici)	KR
Erazem Goppler	K
Štefan Weger	K
Hans von der Schutt	KR
vdova Krištofa Hallegerja	K
Hans Grimschiczer (Grimšče)	KR
hčer Fridlina von Ekk (Brdo pri Kranju?)	KR
sin Hertla von Gorcz (Gorica, pri Radovljici)	KR
Tristram von Teuffenbach	Š
Jošt von Turn (pri Žalcu)	Š
Viljem Rockhalm (Ržišče, pri Vačah)	KR
Gašper von Radmannsdorf (Radovljica)	KR
kosez Nikolaj Jeger (Gorje)	KR
vdova Trostleina von Los (Lož)	KR
Majnhard Florianer	K
Ulrik von Weißpriach	K
Štefan Wanpekch	K
Lenart von Sgusch (Zgoša)	KR
Osel von Vedendorf	K
Johan von Molzbichl	K
Lenart Reisperger	K
Jakob Edlinger	K
Oswald Hämmel	K
Hans Perner	K
Konrad Mülner	K

IME	DEŽELA
Hans Peischatter (Pšata)	KR
Baltazar Waldekger	K
Konrad Welzer	K
Herand von Strodasicz (Sodražica)	KR
žena Jakoba Sawerja (Knežija, pri Litiji)	KR
Gašper Hesiber (Lož)	KR
Hans in Jorg Paradeiser	KR
hči Nikolaja Möderndorfferja	K
Baltazar Laaser (Limberk)	KR
hči Ulrika des Lilgenberger (Limberk)	KR
Viljem in Konrad von Stein	K
Nikolaj von Edling	K
Erazem in Hans Steiner (Kamen, pri Begunjah)	KR
Sigmund Pibriacher	K
Konrad Moosburger	K
Erazem von Fresach	K
Wolfgang Sackel	K
Sigmund Goder	K
Pankrac Ungnad	K
Paul Häwsel	K
Erazem, Hans in Nikolaj von Fresach	K
vdova Friderika Herel	K
Jakob Egkher (Brdo, pri Kranju)	KR
Oto Mordax	K
žena Schlüsslerja	Š
Gašper, Jorg in Nikolaj von Stainfeld	K
Hugo Lueger (gradiščan v Lienzu)	K
Krištof von Kemring (Kamering)	K
Tomaž von Fewstritz	K
Fridlein von Radstatt	K
trije kosezi (Zgornje Gorje)	KR
kosez Hieronim Mencinger (Poljče)	KR
kosez Andrej (Podhom pri Bledu)	KR
Hans Peysser	KR
koseza Rupert in Nikolaj (Zgoša)	KR
Urša, hči koseza Jegra (Zgornje Gorje)	KR
koseza Primož in Nikolaj (Zgornje Gorje)	KR
kosezinja Elena (Podhom)	KR

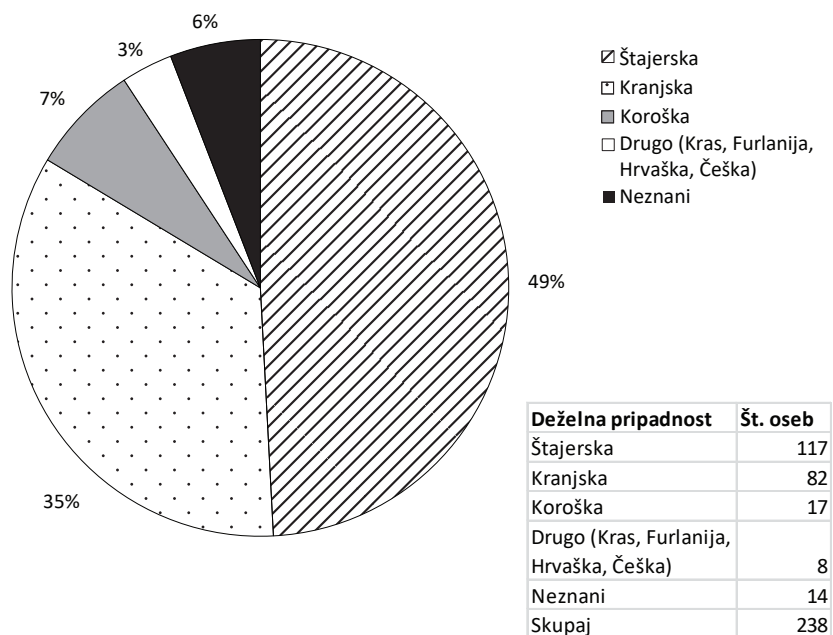
IME	DEŽELA
Hans Obenfur	KR
Hans Sebriacher	K
Hans Werder	KR
Friderik Zobelsperger (Čušperk)	KR
Erazem von Lichtenberg (Lihtenberk, pri Litiji)	KR
Wolfgang Dietrichsteiner	K
Liebhard Hanger	K
Gašper, sin Hansa Malentheinerja	K
Jorg Ugnad	K
Ruprecht Hollenegger	Š
Andrej in Hans Greimel	K
Nikolaj von Pölan	K
Hans in Jorg Kappeller	K
Rupert Leubnecker	K
Raubar (Kravjek)	KR
Krištof Rewter	K, KR
Jernej vom Hof (Dvorska vas, pri Begunjah)	KR
Martin Raunacher (Ravne, na Pivki)	KR
Hans Gnaeser	Š
otroci Heranda Kellerbergerja	K
otroci Hansa Geherja	K
otroci Hansa Khevenhüllerja	K
otroci Voitlanderja	Š
Pankrac, Oswald in Ulrik Moosburger	K
Jorg Mindorffer (Zapuže, pri Mirni)	KR
Hans Ugnad in bratje	K
Peter Pekh	K
Simon von Radmansdorf (Radovljica)	KR
Preschern (v Radovljici)	KR
Kristan Prunnawer	K
Nikolaj, sin Vinzenza von Rayach	K
Nikolaj Gallenberger (Osterberg)	KR
Bernhard Klainher	KR
Friderik Moosburger	K
Gašper Kellerberger	K
Krištof von Terlach	K
Mert Ruespacher (Sajevec, pri Ribnici)	KR
otroci Nikolaja Mangespurgerja (Mengeš)	KR

IME	DEŽELA
Andrej Hollenegger	Š
Lenart Posch (Begunje na Gorenjskem)	KR
Benedikt Wernegger (Vernek, pri Litiji)	KR
Hans Seepacher (Kamen)	KR
Hans Landmann	Š
Friderik von Klech	Š
Hans Lindecker (Lindek)	Š, KR
Nikolaj Moshaimer	Š
Konrad Aspach	K
vdova Sigmunda von Lind	K
Volkhard Auersperg	KR
Herbord Auersperg	KR
Krištof Safner	Š
Filip Sentawer	Š
Jorg Ettinger	KR
Lovrenc Mindorffer	KR
Konrad in Hans Gradenegger	K
Henrik Synibel	K
Hans von Weißpriach	K
Hans Steiner (Kamen, pri Begunjah)	KR
Friderik Ratter	Š
Hans in Pankrac Ugnad	K
Walter Safner	Š
Erazem von Wildhaus (Viltuš)	Š
Pankrac Toschawer	K
Andrej in Anton Grimschitzer (Grimšče)	KR
Ahac Peysser	KR
Štefan, sin Friderika Herel	K
Hans Harrer (Ig)	KR
Kristan Cordes	K
Henrik Krewss , sodnik v Žalcu	Š
Sigmund Kellerberger	K
Hans von Rayn (Breg, pri Begunjah)	KR
Jorg Weger	K
hči Eberharda Pawerja (Ig)	KR
Nikolaj Gall (Galenštajn/Podpeč)	KR
Hans Prukchler	KR
Friderik Lemsniczer	Š

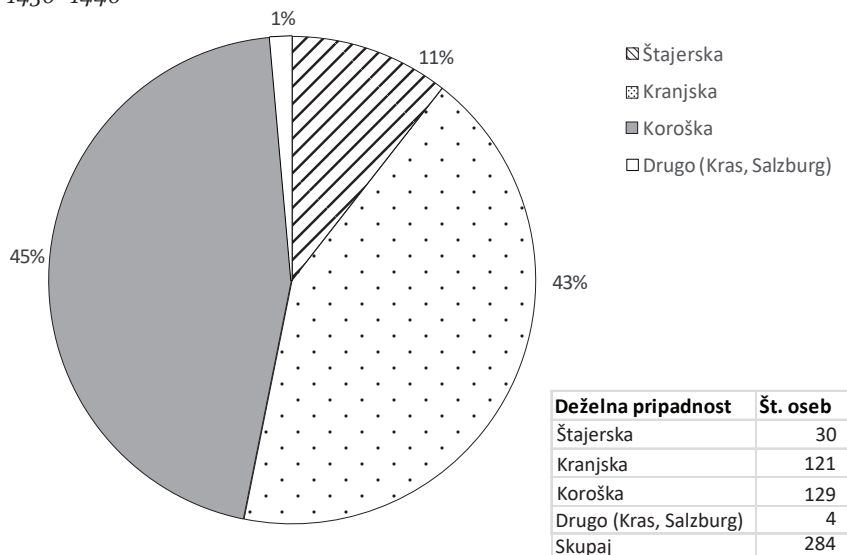
IME	DEŽELA
Andrej von Lessach	O
Jakob Stermoler (Strmol)	KR
Viljem in Friderik Walpurgern (Valburga)	KR
Andrej Hesiber (Lož)	KR
Peter Obratschan	Š
Nikolaj von Fletach	K
Baltazar von Khünburg	K
Viljem, sin Jorga Polca	KR
Peter Fewstriczzer	K
Hans Staudacher	KR
Baltazar von der Dürr	KR
Tomaž Elacher (Senožeče)	O
Tomaž Steinpeck	K
Matej, sin Hansa Gotsleina (Virmaše)	KR
Gandolf Slintenpug	K
Ludvik Knoll	K
Ahac Tschugl von Lok (Škofja Loka)	KR
Hans in Sigmund Sebriacher	K
Reinhard Schirmer	Š
Matej Czellenperger (Krumperk)	KR
Pankrac von Gendorf	K
Hans in dem Winkel	K
Jorg Perger	KR

Na osnovi te natančne evidence celjskega plemstva oziroma njihovih vazalov je bilo moč postaviti nekatere zanimive zaključke o strukturi te skupnosti glede na deželno pripadnost in s tem o težišču politične moči grofov Celjskih. Rezultati so prikazani na naslednjih grafikonih.

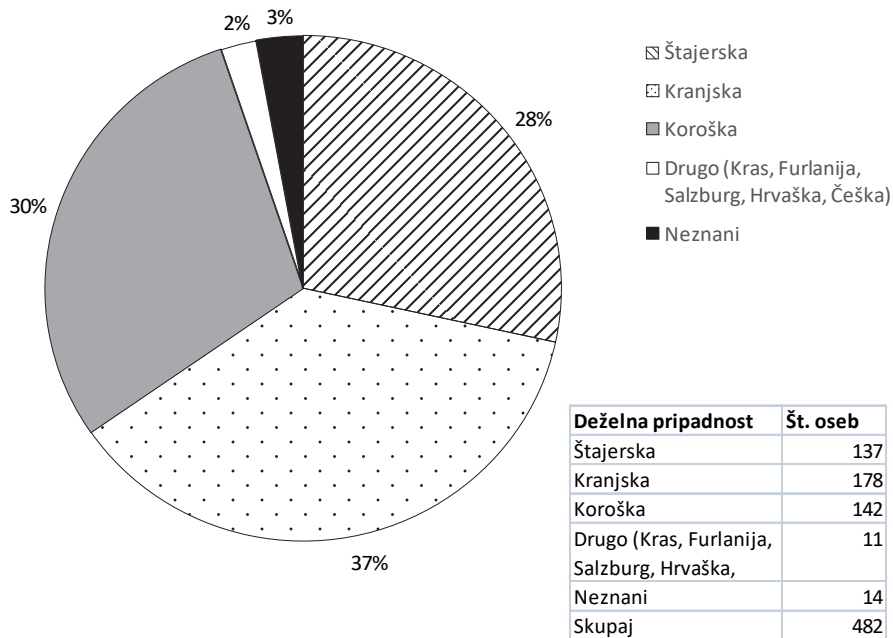
Grafikon 1: *Struktura celjskega plemstva po fevdni knjigi grofije Celje 1436–1446*

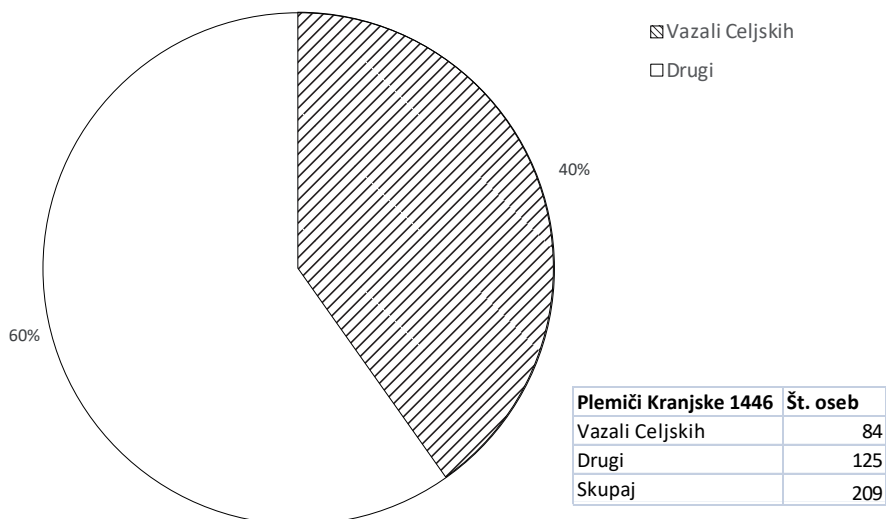
Grafikon 2: *Struktura celjskega plemstva po fevdni knjigi grofije Ortenburg 1436–1446*

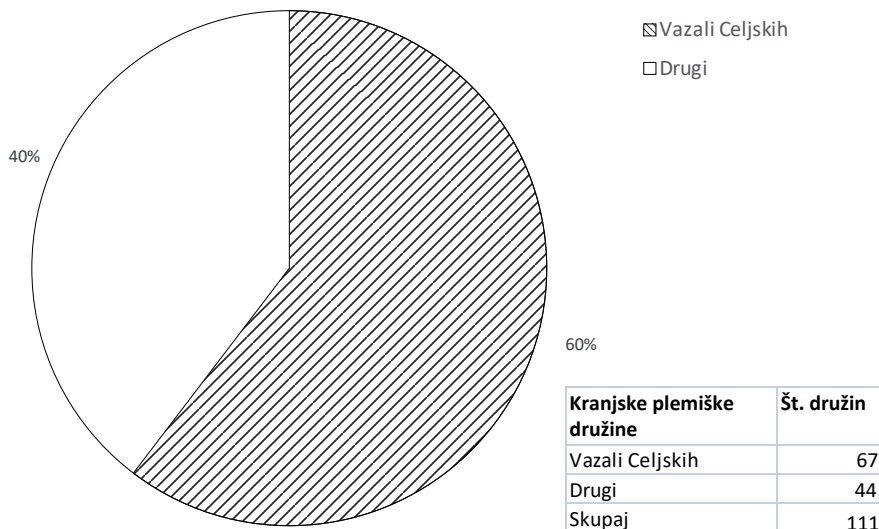
Grafikon 3: Celotna struktura celjskega plemstva v letih 1436–1446

Grafikon 4: Delež plemstva Kranjske, ki je sodil med klientelo grofov Celjskih (glede na sezname kranjskega plemstva iz 1446)

Grafikon 5: Delež kranjskih plemiških družin, ki so sodile med klientelo grofov Celjskih (glede na sezname kranjskega plemstva iz 1446)

Analiza je pokazala, da je bil največji delež celjske klientele (37 %) iz vrst deželanov Kranjske in ne Štajerske (28 %), kot bi glede na to, da so sami grofje sodili med štajersko plemstvo in je bil pretežni del grofije Celje del vojvodine Štajerske, pričakovali. Še bolj presenetljivo pa je dejstvo, da je kar 40 odstotkov od 209 plemičev Kranjske, kot jih navaja deželni seznam iz leta 1446, sodilo med celjsko klientelo (vazale). Kar 60 odstotkov kranjskih plemiških družin pa je imelo vsaj enega predstavnika, ki je bil celjski vazal! To se sicer sklada z ugotovitvijo, da so grofje Celjski do izumrtja leta 1456 teritorialno obvladovali skoraj polovico vojvodine Kranjske.

Ta dejstva so se zelo nazorno izrazila v veliki fajdi med Celjskimi in Habsburžani, ki je potekala v letih 1437–1443 predvsem na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem (v Posavinju in Posotelju).¹²⁴ Lojalnost celjskih vazalov, ki so navedeni v fevdnih knjigah ravno v teh letih, je bila na hudi preizkušnji. O dogajanju v tem burnem času obširno poroča znamenita Kronika grofov

¹²⁴ O fajdi izčrpno Lazar, *Vojaška zgodovina*, 232–265; nazadnje Kosi, Graffschafft Mettling, str. 54–58; isti, *Grajska politika*, str. 481–483.

Celjskih,¹²⁵ o fajdi na »mikro nivoju«, kjer ni manjkalo ropov, požigov, ugrabitev in umorov, pa priča tako imenovani »seznam deželnih sovražnikov« iz 1440–41, ki je bil priložen listini o premirju in ga je sestavil habsburški pisar. Podrobno poroča o ljudeh, ki so med vojno delovali proti deželnemu pravu – torej proti Habsburžanom – z imeni in opisi njihovih zločinov.¹²⁶ Fajda je razdelila plemstvo na Kranjskem in Štajerskem na celjsko in habsburško stranko. V sledeči tabeli so prikazani glavni protagonisti spopada na celjski strani, med katerimi so bili njihovi vazali tako s Kranjske kot s Štajerske in Koroške.

Tabela 6: Pomembnejši celjski vazali, udeleženi v fajdi 1437–1443 (seznam »deželnih sovražnikov« iz 1440–41, izbor).

- Friderik Ratter (Pišce, Kunšperk)
- Hans Schrabas (Kostel)
- Hans Seepacher (Smlednik)
- Herman s Kozjaka (Mirna, Ekenštajn)¹
- Hans Lindecker (Lindek)
- Hans, Jošt Forhteneška (Forhtenek)²
- Viljem, Ulrik, Mihael Moshaimer³
- Ahac Ekenštajner⁴
- Ahac Fleming (Švarcenštajn)⁵
- Hans Schlosperger (Motnik)⁶
- Hieronim Voitlander (Šoštanj)
- Hans Prukchler⁷
- Viljem Hopfenbacher (Hmeljnik)
- Jakob Sneiderger z bratom Hansom (Snežnik)
- Viljem Kolenc (Kolovrat)⁸
- Melkior, Gašper Wernburger⁹

1 Gl. zgoraj str. 18.

2 Leta 1436 sta prejela v fevd grad Forhtenek pri Šoštanju s posestjo. CFK I, f. 93', 94.

3 Gl. zgoraj str. 20.

¹²⁵ Edicija Krones, *Die Freien*, str. 85 sl.

¹²⁶ Otorepec, *Seznam*, str. 331–342; Nared, *Seznam*, str. 327–344, zlasti 330–332.

- 4 Iz stare rodbine z Ekenštajna pri Velenju. Po fevdni knjigi je imel leta 1441 fevde okrog Rogatca, ob smrti Ulrika Celjskega 1456 pa je bil gradiščan na pomembnem gradu Krško. CFK I, f. 107; Birk II, št. 1, str. 142.
- 5 Gl. zgoraj str. 22–23.
- 6 Po rodu iz salzburškega Lungaua, imel je posesti na Zgornjem Koroškem, od leta 1430 kot deželnoknežji fevd stolp v Motniku, od 1441 še celjske fevde v Spodnji Savinjski dolini. CFK I, f. 109; Lang, *Die Salzburger Lehen in Steiermark II*, str. 415–416.
- 7 Vazal Celjskih s fevdi pri Celju, Radovljici in Begunjah ter hišama v Celju in Planini. CKSL 1434 XI 14; CFK I, f. 62, 63, 96, 130.
- 8 Kranjska rodbina Kolenc, morda meščanskega izvora. Od 1444 imajo kot deželnoknežji fevd grad Kolovrat, od celjskih pa fevde v okolici Kolovrata ter v Šaleški dolini okrog Šoštanja. CFK I, f. 92, 96; Otorepec, *Seznam*, str. 341 (op. 113); Kos, *Vitez in grad*, str. 150, 153, 176. Nikolaj in sin Hans sta 1422 in 1446 navedena tudi med deželani Štajerske. Pirchegger, *Geschichte*, str. 529; Seuffert, Kogler, *Die ältesten steirischen Landtagsakten I*, str. 118.
- 9 Gl. zgoraj str. 20.

Konec fajde je Kranjski in Spodnji Štajerski leta 1443 končno prinesel umiritev razmer. Tipično v duhu srednjega veka so bile vse zamere in sovražnosti – vsaj navidezno – hitro pozabljene. Med klientelo grofov Celjskih so se zdaj uvrstili tudi mnogi, ki so bili v vojni zvesti kralju Frideriku. Upravitelj Višnje Gore Gašper Melz, ki je v fajdi najemal plačance za kralja, je imel leta 1449 fevde od *vnserm genadigen herren graff Friedreichen von Czilj*.¹²⁷ Franz von Strassau (Strassoldo v Furlaniji), v vojni leta 1442 poveljnik kraljevih najemnikov na Kranjskem, je bil zatem do smrti leta 1446 celjski dvorni mojster.¹²⁸ Grofje so v teh letih v krog svojih zaupnikov uspeli pritegniti tudi vodilne kranjske deželane, sicer zveste deželnemu knezu. Jurij Apfaltrer, ki je leta 1442 obranil Ljubljano pred Ulrikom Celjskim, je 1446 nasledil Strassolda kot celjski dvorni mojster, kar se je zdelo celo avtorju Celjske kronike dovolj nenavadno, da je novico vključil v svoje delo.¹²⁹ Poleg Apfaltrerja izstopa primer Andreja Kreiga – s svojima bratoma je na kranjskem seznamu plemstva iz 1446 edini naveden v elitni rubriki gospodje (*herrn*).¹³⁰ Že leta 1444 je zase in svoje brate prejel v fevd grad Limbuš pri Mariboru, vsaj od 1452 do izumrtja Celjskih pa je izpričan kot glavar na Steničnjaku, ki je bil

¹²⁷ CKSL 1449 I 31.

¹²⁸ Gnirs, *Eine Abrechnung*, str. 3 sl.; CFK I, f. 138'.

¹²⁹ Krones, *Die Freien*, str. 89; CKSL 1446 IV 20; CKSL 1449 XII 1; CKSL 1450 II 13; Kotar, *Apfaltrerji*, str. 199.

¹³⁰ Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 143–145, 318.

največje gospostvo grofov v Slavoniji.¹³¹ Ob Ulrikovi smrti je držal tudi grad Kostel v Zagorju in bil nato eden vodilnih pogajalcev s cesarjem Friderikom o predaji celjske dediščine.¹³² Tudi vplivni kranjski Lambergerji so se pojavili na pomembnih položajih v celjski upravi – Janez je bil leta 1454 glavar Medžimurja v Čakovcu, ob smrti Ulrika Celjskega novembra leta 1456 pa je bil na tem mestu njegov brat Friderik, ki ga Celjska kronika uvršča celo med najbližje grofove svetovalce (*inerister rath*).¹³³ Friderik je bil zatem še zaupnik Ulrikove vdove Katarine Branković – decembra 1457 je bil skupaj z Andrejem Baumkircherjem njen pooblaščenec v pogajanjih s cesarjem glede predaje preostalih gradov, ki so bili še pod njeno oblastjo.¹³⁴

Iz zadnjih let Celjskih imamo nekaj zanimivih podatkov o njihovih uradnikih in najtesnejših zaupnikih. Najdemo jih povsem nepričakovano tudi v virih iz nemške metropole Nürnberg. Ulrik Celjski se je namreč jeseni 1449 pridružil brandenburškemu mejnemu grofu Albrehtu Hohenzollernu v vojni proti Nürnbergu in je naveden v kroniki mesta med sovražnimi knezi – *herr Ulrich, grafe zu Zyle, zu Ortenburg vnd in dem Seger*. V njegovemu najožjem spremstvu so bili maršal Bernard Gribinger,¹³⁵ dvorni mojster Wulfing Fladnitzer,¹³⁶ glavar Metliške grofije Wolfgang Egkher,¹³⁷ glavar v Slavoniji Jan Vitovec, kranjski komornik Engelhard Turjaški, Nikolaj Predjamski (Jamski), Nikolaj Žumberški, Peter z Novega gradu na Krasu ter Friderik, Janez in Gašper Lamberger.¹³⁸ Iz tega zanimivega vira tako izvemo ime še enega celjskega dvornega mojstra; ti so se v zaključnem celjskem obdobju očitno hitro menjavali oziroma jih je bilo tudi več hkrati (gl. tabelo 8).

Lep presek skozi elito celjske klientele ob koncu njihovega obdobja kažeta

¹³¹ CFK I, f. 124; Thalloczy, *Codex diplomaticus*, št. 185; CKSL 1455 IX 20, Celje.

¹³² Krones, *Die Freien*, str. 153; CKSL 1460 X 2, Kostel; Birk II, št. 1, str. 141–143.

¹³³ CKSL 1454 VI 15; Krones, *Die Freien*, str. 155. O rodbini gl. Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 161–162.

¹³⁴ Birk II, št. 5, str. 148.

¹³⁵ Gl. zgoraj str. 21.

¹³⁶ Družina je bila izvorno iz Spodnje Avstrije, s težiščem posesti na Štajerskem. Na štajerskem plemiškem seznamu iz 1446 so trije bratje: Wulfing, Friderik in Ulrik. Njihov oče Friderik je bil v letih 1408–1415 štajerski deželni glavar. Seuffert, Kogler, *Die ältesten steirischen Landtagsakten I*, str. 118. O družini Pirchegger, *Landesfürst*, str. 266–277.

¹³⁷ Najverjetneje z Brda pri Kranju. Gl. Kosi, Graffschafft Mettling, str. 68.

¹³⁸ *Die Chroniken*, str. 144, 146, 477–478.

tudi dve listini, izstavljeni februarja leta 1450 v Celju. Na celjskem dvoru se je tedaj vpričo grofa Friderika razsojal spor med goriškim grofom Henrikom in Engelhardom Turjaškim, v vlogi prič pa je navedenih petnajst celjskih zaupnikov, ki so predstavljeni v spodnji tabeli.¹³⁹

Tabela 7: *Glavni celjski zaupniki na dvoru v Celju februarja leta 1450.*

- Andrej Kraig
- Jurij Apfaltrer (dvorni mojster)¹
- Anton Hollenegger²
- Andrej Gall (z Rožeka, oskrbnik v Celju)³
- Gašper Radmansdorffer (iz Radovljice, kancler)
- Erazem Weißpriacher⁴
- Janez Grimschiczzer
- Friderik Varel
- Janez Snär (gradiščan Žovneka)⁵
- Andrej Apfaltrer
- Sigmund Kellerberger⁶
- Nikolaj Apprecher⁷
- Andrej Hesiber (iz Loža, komornik)⁸
- Herman Raubar⁹
- Rabat Flebusch

¹ Gl. op. 129.

² Bil je iz vplivne štajerske družine. Sorodniki Andrej, Hertel, Erazem, Rupert in Hans so posedovali celjske fevde, sam Anton jih je prejel leta 1446. CFK I, f. 48, 87, 134', 136', 137'. Bil je tudi salzburški oskrbnik na Ptujju. Lang, *Die Salzburger Lehen in Steiermark I*, str. 228. Ob izumrtju Celjskih 1456 je bil gradiščan na Muti. Birk II, št. 1, str. 142.

³ CKSL 1449 XII 1.

⁴ O rodbini gl. zgoraj str. 26.

⁵ Sicer manj znani Štajerec je imel po fevdni knjigi 1437 fevde okrog Šmartnega in Pake v Savinjski dolini ter okrog Arnfelsa. Od leta 1441 do 1454 je izpričan kot gradiščan na Žovneku. CFK I, f. 94', 113; CKSL 1441 VIII 28; CKSL 1442 I 8, Ljubljana; CKSL 1446 IX 25, Celje; CKSL 1447 IV 25; CKSL 1454 V 30.

⁶ Iz stare ortenburške ministerialne družine s Kellerberga na Koroškem. Majnhard, Herand, Gašper in Sigmund so imeli celjske fevde. CFK I, f. 3, 4', 43, 46, 46', 56', 61, 73'.

¹³⁹ CKSL 1450 II 13, Celje (dve listini).

- 7 Nikolajev brat Friderik, župnik v Laškem, je bil v zadnjih letih Ulrika Celjskega eden njegovih ožjih svetovalcev in po njegovi smrti eden od petih pogajalcev, ki so se v imenu vseh celjskih uradnikov pogajali s cesarjem Friderikom o prevzemu celjske dediščine. Birk II, št. 1, str. 141. O družini gl. Kosi, Graffschafft Mettling, str. 46, 62.
- 8 V fevdni knjigi 1445 in v listini iz 1448 je omenjen kot *Andre Hesiber von Los vnser kamrer*. CFK I, f. 63', 128, 131', 133; CKSL 1448 IX 15, Celje. Fevde pri Ložu sta imela že 1436 njegova sorodnika: Gašper in njegov oče Pavel *Hasybar*. CFK I, f. 32'. Rodbina je bila verjetno štajerskega izvora. Že 1375 je imel pri Konjicah posest *Pernhard der Hesiber*. CKSL 1375 VI 12.
- 9 O družini in njenem vzponu pod cesarjem Friderikom III. gl. Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 162–163; Šilc, Nekdanji ortenburški vazali, str. 362–364; Kosi, *Spopad za prehode*, passim.

Zgoraj je bilo omenjenih že nekaj celjskih dvornih uradov, ki so jih zasedali pomembni zaupniki – dvorni mojster, kancler, maršal, komornik. Razen Andreja Hesibra je kot komornik že leta 1436 znan Laczko, morda češkega ali hrvaškega porekla, ki je bil *vnser kamrer vnd diener*.¹⁴⁰ Poleg omenjenih je zgodaj obstajalo še nekaj dvornih uradov: točaj/kletar, kuhinjski mojster in dvorni pisar. V letih 1381–1392 se v virih kot točaj (*chelner*) pojavlja Nikolaj iz znane družine s Turna pri Velenju,¹⁴¹ iz istega časa pa je tudi prvi poznani kuharski mojster (*chuchmaister*) Hans Steyrer (1388–92).¹⁴² V fevdnih knjigah so kasneje omenjeni še trije kuharski mojstri: Simon iz Radovljice (1441) ter v istem letu Ulrik Ayrer, *kuchenmaister*, in Ahac Petschacher, *kuchelmaister zu Cilli* (1444). Že leta 1441 pa sta *Jarne vnser koch* in *Mert vnser koch* prejela v fevd vsak eno hišo v trgu Radeče.¹⁴³ V letu 1449 je omenjen zadnji meni znani kuharski mojster Nikolaj Pürcher.¹⁴⁴

Nedvomno izjemno pomembna je bila dvorna funkcija pisarja, zaupana zanesljivim in izobraženim ljudem. Prvi znani pisar grofa Hermana II. je bil leta 1413 omenjeni Hans Weinreich.¹⁴⁵ Ob koncu celjskega obdobja sta poznana še dva pisarja – Jurij Schiringer (1447)¹⁴⁶ in Johan Reichmutter

¹⁴⁰ CFK I, f. 92'.

¹⁴¹ CKSL 1381 III 21; CKSL 1383 IV 7; CKSL 1387 X 10; CKSL 1388 XII 7; CKSL 1390 IV 11, Celje; CKSL 1391 IX 8; CKSL 1392 I 23. Leta 1407 je omenjen kot mrtev. CKSL 1407 VIII 13.

¹⁴² CKSL 1388 XII 7; CKSL 1390 VII 27, Celje; CKSL 1392 I 23.

¹⁴³ CFK I, f. 44, 101', 127, 128.

¹⁴⁴ CKSL 1449 VIII 30.

¹⁴⁵ CKSL 1413 II 10, Celje.

¹⁴⁶ Baraga, *Kapiteljski arhiv*, št. 63.

(1450–1456).¹⁴⁷ Zelo zanimiva je zgodba dolgoletnega celjskega kanclerja Hansa Mewsenreuterja, ki je glede na naveden in redok priimek verjetno izviral iz goriške klientele z gradu Welsperg v Pustertallu na Tirolskem.¹⁴⁸ Kot kancler je prvič omenjen leta 1419, ko je od grofa Hermana II. prejel v fevd gradič Pakenštajn v Savinjski dolini, in nato vse do leta 1443, ko je bil že mrtev.¹⁴⁹ V letu 1432 je bil poleg tega še gradiščan na Žovneku, kar kaže izjemno tesno navezanost na grofovsko rodbino.¹⁵⁰ Kot njegov naslednik na mestu kanclerja je leta 1444 izpričan laški župnik Mert (*pharrer zu Tiuer kannczler*).¹⁵¹

Delovanje zadnjih grofov Celjskih v širšem srednjeevropskem prostoru – v notranjeavstrijskih deželah, na Hrvaškem, Ogrskem, Češkem in v južnonemškem prostoru – je imelo za posledico, da so v njihovo službo prihajali tudi ljudje iz tujine, bistveno bolj kot v starejših obdobjih. Poleg notoričnega Čeha Jana Vitovca, ki je bil revnega viteškega porekla in je po poročilu Celjske kronike prihajal na celjski dvor kot najemniški vojak s tremi konji,¹⁵² kariero pa končal na položaju grofa, je iz virov znana še vrsta drugih »imigrantov«, ki so uspeli v celjski službi in se v novi domovini tudi ustalili. Na strateškem gradu Mehovo, ki so ga Celjski ves čas imeli v svojih rokah in na njem nastavljali zveste gradiščane, se v začetku petdesetih let 15. stoletja pojavi *Janko von Snopuschaw*, ki mu je grof Friderik za dotedanje zasluge potrdil doživljenjsko posest gradu.¹⁵³ Kot *Jan von Snopetschaw* je bil že leta 1446 naveden na seznamu deželanov Kranjske, zasledimo pa ga še leta 1459,

¹⁴⁷ CKSL 1450 XII 8.; CKSL 1454 VI 15. Reichmut je kasneje stopil v službo ogrskega kralja Matije, ki mu je 1458 kot nekdanjemu celjskemu pisarju potrdil fevde v gospostvu Štrigova. CKSL 1458 V 23, Székesfehérvár.

¹⁴⁸ Gl. MDC VIII, št. 36, 819; CKSL 1312 V 14, Gorica (*Meusenreuter de Welsperg*); MDC X, št. 490 (*die Mawsenrautn von Velsperch*).

¹⁴⁹ CKSL 1419 VI 18, Krapina; CKSL 1419 IX 10, Celje; 1419 IX 17, Čakovec; CKSL 1420 XI 10; CKSL 1424 VI 1; CKSL 1441 IV 21, Sabaria; CKSL 1443 VI 28.

¹⁵⁰ CKSL 1432 XII 5.

¹⁵¹ CFK I, f. 121.

¹⁵² *Wittowecz der kahm ... soldner weisse mit dreyen pferden an der von Cilli hoff; und der was eines armen rittermessigen geschlechts in Behaimb*. Krones, *Die Freien*, str. 155.

¹⁵³ CKSL 1451 VIII 13. Po Ulrikovi smrti mu je na pogajanjih v Gradcu februarja 1457 tudi cesar Friderik potrdil doživljenjsko posest gradu Mehovo, s katerim naj bi zvesto služil vladarju in mu ga po potrebi nudil v uporabo. Birk II, št. 1, str. 142.

Tabela 8: *Nosilci dvornih uradov grofov Celjskih (stanje raziskav).*

Dvorni mojster	maršal	kander	točaji	komornik	kuharski mojster	dvorni pisar
Rodolf von Gabernik 1364						
Martin Kolenc iz Kamnika 1370						
Matej Saurer 1374–1381						
Henrik Mindorffer 1383	Martin z Reichenfelsa 1384		Nikolaj s Turna 1381–1392		Hans Seyrer 1388–1392	
Popo z Vtanja (Lindelka) 1402						
Konrad Värber 1405–1407						
Osterberger Gallenberski 1408–1410						
Hermann Salfner 1412						Hans Weinreich 1413
Erikerik Toplacher 1414						
Jurij Mindorffer 1420						
Konrad Griebinger 1421						
Erazem Lihtenberski 1416–1439		Hans Mewsenreuter 1419–1443		Laczko 1436	Simon iz Radovljice 1441	
Jurij Saurer 1443						
Franz iz Strassolda 1443–1446		Mert župnik v Laskem 1444			Ulrik Ayrer 1444 Ahac Petschacher 1444	
Konrad von Stein 1446						
Jurij Apfalter 1446–1450 Wulfig Fladnitzer 1449	Bernard Griebinger 1449–1450	Gasper iz Radovljice 1450		Andrej Hesber iz Loža 1444–1448	Nikolaj Pürcher 1449	Jurij Schiringer 1447
Jost Helfenberski 1454						Johann Reichmüt 1450–1456

ko je prodajal svojo posest na Dolenjskem.¹⁵⁴ Po poročanju Celjske kronike je bil Čeh (*ein Becham*), ki je prišel na Kranjsko gotovo preko povezav Celjskih grofov s Češko.¹⁵⁵ Podobno je pot zanesla v naš prostor tudi rodbino Mila, morda prav tako češkega porekla. Že leta 1407 je grof Herman II. svojemu svétniku in kaplanu Janezu *von Mila*, proštu v Erfurtu in župniku v Laškem, ter njegovemu bratu Henriku podelil hišo z zemljiščem v Celju in jo osvobodil bremen.¹⁵⁶ Henrika nato v letih 1421 in 1432 zasledimo na Dolenjskem, njegov sorodnik Nikolaj *von Mila* pa je bil leta 1449 celjski gradiščan na Kunšperku.¹⁵⁷

S sosednje Hrvaške se je priselil krbavski grof Franko, ki je imel že leta 1427 od Celjskih v fevdu grad Limbuš pri Mariboru – omenjen je kot gradiščan in gorski mojster: *purkgraf vnd perkmaister zu Lembach*.¹⁵⁸ Bil je zaupnik Celjskih in je grofa Ulrika leta 1430 spremljal tudi na potovanju v Španiji.¹⁵⁹ Trajnejši primer priseljence iz Hrvaške pa predstavlja Peter Obračan iz družine, ki je po prepričljivih ugotovitvah prvotno pripadala klienteli grofov Baboničev-Blagajskih, od okrog leta 1435 pa sodila pod celjski grad Krupa na Uni (današnja Bosna).¹⁶⁰ Leta 1444 je Peter dobil celjske fevde v gospostvu Laško in dve leti kasneje je že naveden na seznamu med štajerskimi deželani.¹⁶¹ Leta 1447 je imel v posesti Stari grad pri Otočcu (na Dolenjskem), ki mu ga je kot celjski fevd prodal grof Friderik.¹⁶² Kmalu se je povzpел med vplivne vazale Celjskih in bogate posestnike na Kranjskem.¹⁶³

¹⁵⁴ Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 317; Baraga, *Kapiteljski arhiv*, št. 85.

¹⁵⁵ Krones, *Die Freien*, str. 133.

¹⁵⁶ CKSL 1407 I 26, Celje.

¹⁵⁷ CKSL 1421 XII 13; CKSL 1432 VI 13; CKSL, 1449 XI 23; Komatar, *Ein Cartular*, št. 66, str. 57. Omenjen je tudi v fevdni knjigi iz leta 1455, ko mu je Ulrik Celjski ponovno potrdil fevd vasi *Aynod*, skupaj s tamkajšnjo mitnico. CFK 2b, f. 19'.

¹⁵⁸ GZM VI, št. 25. Umril je pred letom 1436, ko je v celjski fevdni knjigi že omenjen kot mrtev. CFK I, f. 81.

¹⁵⁹ Häbler, *Das Wallfahrtsbuch*, str. 44.

¹⁶⁰ Otorepec, *Stari grad*, str. 64.

¹⁶¹ CFK I, f. 133; Seuffert, Kogler, *Die ältesten steirischen Landtagsakten I*, str. 118.

¹⁶² CKSL 1447 IX 16. O prodaji gradu priča zapis v celjski fevdni knjigi iz leta 1455: *vnser lieber herr vnd vatter das gesloss Altenburg an der March gelegen vnserm getrewn Pettern von Obratschan ... hingeben vnd verkauft hat*. CFK 2b, f. 9; Otorepec, *Stari grad*, str. 64.

¹⁶³ Med drugim je od cesarja leta 1468 prejel v zakup oskrbnitvo gradu in gospostva Svibno s sodiščem in vsem pripadajočim. CKSL 1468 IV 3, Gradec.

Po smrti grofa Ulrika je bil februarja 1457 tudi v skupini nekdanjih celjskih zaupnikov, ki so se s cesarjem Friderikom v Gradcu pogajali o njegovem prevzemu celjskih gospoств.¹⁶⁴

Tudi na vodilne položaje so prihajali ljudje iz oddaljenih dežel. Viljem in Konrad *von Stain*, večkrat omenjena v celjskih fevdnih knjigah, nista bila s kranjskega Kamnika, Kamna ali kakšnega istoimenskega gradu na Koroškem, kot bi lahko domnevali, temveč z gradu *Monsperg im land zu Swaben an der Lauter*, torej s Švabske, kot je lepo zapisano v fevdni knjigi. Priselila sta se na Koroško in od Celjskih dobila v fevd stolp Rotenstein pri Spittalu.¹⁶⁵ Viljem je bil že leta 1430 v spremstvu Ulrika II. v Španiji in morda je bilo ravno to grofovo »viteško potovanje« v ozadju medsebojne povezave.¹⁶⁶ Vsekakor sta brata s Švabske sodila med velike grofove zaupnike, saj je Konrad leta 1446 opravljal funkcijo dvornega mojstra: *Conrad de Stayn magister curie domini Vlrici comitis Cilie*.¹⁶⁷

Kot zanimivost naj omenimo še enega neobičajnega plemiča iz kroga celjskih vazalov. Na seznamu štajerskega plemstva iz leta 1423 se je prvič pojavilo ime *Hawczschken*, očitno naknadno dodano na robu.¹⁶⁸ Šlo je za plemiča z redkejšim imenom Tim, ki ga leta 1425 kot *Thyem* oz. *Diem Hawtschken* zasledimo kot sopečatnika dveh listin glede posesti v Spodnji Savinjski dolini.¹⁶⁹ Pri eni od njih je sopečatil poleg celjskega dvornega mojstra Erazma z Lihtenberka, kar bi kazalo na njegov dokaj ugleden položaj med celjsko klientelo. Na obeh listinah je lepo ohranjen tudi njegov pečat z oslovsko glavo in napisom S. THIM. HAWTSCHKO. Po fevdni knjigi so mu bili leta 1441 ponovno potrjeni fevdi, ki jih je posedoval že do tedaj – grad Šalek z obsežno posestjo v Savinjski in Šaleški dolini.¹⁷⁰ Po domnevi B. Otorepca bi lahko šlo za Angleža v celjski službi z imenom – Tim Hawkins.¹⁷¹ Teza ni povsem brez osnov. Bil je edini meni poznani predstavnik svojega rodu in ga v

¹⁶⁴ Obračan je pečatil listino vodilnih celjskih zaupnikov. Birk II, št. 1, str. 141–143.

¹⁶⁵ CFK I, f. 3', 33', 65, 65'.

¹⁶⁶ Häbler, *Das Wallfahrtsbuch*, str. 44.

¹⁶⁷ Tkalčič, *Monumenta*, str. 78 (1446 VI II).

¹⁶⁸ Seuffert, Kogler, *Die ältesten steirischen Landtagsakten I*, str. 56.

¹⁶⁹ CKSL 1425 VI 15; CKSL 1425 VI 16.

¹⁷⁰ CFK I, f. 108'.

¹⁷¹ »Angleški vitez v službi grofov Celjskih«. Rokopisna zapuščina prof. Boža Otorepca, ZIMK ZRC SAZU v Ljubljani.

štajerskem plemiškem seznamu leta 1446 ne zasledimo več. V tem kontekstu velja omeniti, da je bil grof Herman Celjski pomemben diplomat svojega zeta kralja Sigismunda. Aprila leta 1416 je kralj iz Pariza pisal ostrogonskemu nadškofu, naj skupaj s Hermanom Celjskim takoj prideta k njemu, da bosta prisostvovala sklenitvi miru med Francijo in Anglijo.¹⁷² Sigismund je nato od maja do konca avgusta nadaljeval potovanje še po Angliji in nikakor ni izključeno, da bi bil Herman Celjski v njegovem spremstvu. Ravno takšni izjemni dogodki – kot tudi Ulrikovo potovanje po Španiji 1430 – so bili gotovo odločilni za navezovanje mednarodnih stikov in v tem kontekstu tudi za mobilnost plemstva.

Doba grofov Celjskih, zlasti njihova izjemna aktivnost v zadnjega pol stoletja do izumrtja leta 1456, je za širše slovensko ozemlje pomenila čas izjemne politične dinamike in obenem mobilnosti plemstva. Mnoge predstavnike celjske klientele je služba grofom, kot so glavarji, gradiščani, oskrbniki, vojaški poveljniki, mitničarji ipd., popeljala iz domačega okolja v sosednje dežele ali še dlje in tako povzročila precejšnjo fluktuacijo plemstva. Nekateri so v celoti prenesli svoje težišče drugam, v novem okolju pridobivali posesti, se poročali in se tam ustalili. Poleg najbolj znanih, na primer koroških Hohenwartherjev, ki so doživeli svojo zlato dobo na Kranjskem in v Posavinju, smo omenili vrsto plemiških družin iz Srednje ali Zgornje Štajerske, pa Korošcev, Salzburžanov iz Lungaua, Tirolcev, ki so naredili kariero na Kranjskem, v Posavinju, Podravju ali Slavoniji. Intenzivne migracije plemstva se lepo odražajo tako v celjskih fevdnih knjigah kot v deželnih plemiških seznamih. Pri tem je potrebno izpostaviti dejstvo, da kranjski in štajerski sezname – ki vključujejo jedro celjskih posesti na Kranjskem in v Posavinju – izkazujejo bistveno bolj pestro plemiško strukturo od koroških. Veliko Korošcev in Štajercev je živelo in delovalo na Kranjskem in v Posavinju, vsekakor bistveno več kot na primer Kranjcev na Koroškem ali Srednjem in Zgornjem Štajerskem. In glede na prikazano lahko to dejstvo argumentirano pripišemo neposredno dejavnosti grofov Celjskih oziroma služenju plemstva na njihovih teritorijih.

Za konec je smiselno na kratko orisati še dogajanje po smrti zadnjega celjskega grofa Ulrika II. novembra 1456, ko je cesar Friderik III. po dedni pogodbi iz leta 1443 prevzel celjsko dediščino. Kot daljnoviden in izkušen

¹⁷² Altmann, *Regesta imperii XI*, št. 1945, 1948.

politik je pustil na položajih oziroma v celoti prevzel nekdanjo celjsko upravno strukturo, saj je šlo za desetine izkušenih uradnikov, diplomatov in vojskovodij. O tem priča dobesedno na stotine podelitev fevdov v letih od pomladi 1457 dalje. Cesar jim je potrjeval fevde, ki so jih že prej posedovali od Celjskih, in jim v mnogih primerih celo izplačeval dolgove umrlih grofov.¹⁷³ Tudi najpomembnejše nekdanje celjske zaupnike kmalu zasledimo v cesarjevi službi. Februarja 1457 so bili v Gradcu glavni pogajalci, ki so se v imenu vseh celjskih »svétnikov, oskrbnikov in vazalov« (*ret, phleger vnd diener*) pogajali s cesarjem, Andrej Kraig, Friderik Apprecher, Anton Hollenegger, Sigmund Sebriacher in Wulfing Fladnitzer, pečatil pa je še Peter Obračan. Šlo je za ljudi, ki smo jih že spoznali kot najtesnejše zaupnike Ulrika Celjskega. Pri razsojanju spornih zadev pa so bili tedaj v Gradcu prisedniki člani družin Kraig, Saurau, Hollenegger, von Graben, Weißpriach, Kollnitzer, Gradenegger, Weißenegger, Fladnitzer, Stainer, Lamberger, Aspach in še nekaj drugih – razen Jurija Črnomaljskega vsi nekdanji celjski vazali.¹⁷⁴ Decembra 1457 pa sta bila Andrej Baumkircher in Friderik Lamberger tudi pogajalca s cesarjem v imenu Ulrikove vdove Katarine Branković.¹⁷⁵ Zanimiv dokaz o vključitvi nekdanje celjske elite v cesarjev krog pomeni listina o ustanovitvi ljubljanske škofije, izstavljena v Gradcu 6. decembra 1461. Med 78 predstavniki elite iz cesarjevega kroga so tudi vsi nekdanji pomembnejši celjski zaupniki (tabela 9).¹⁷⁶ Vsi spodaj navedeni so tedaj že sodili med kraljeve svétnike (*rath*).¹⁷⁷

Tabela 9: *Nekdanji celjski zaupniki, prisotni v Gradcu decembra 1461 ob ustanovitvi ljubljanske škofije.*

- Jan Vitovec
- Ulrik von Fladnitz
- Andrej Kraig

¹⁷³ Objave pri Birk I, str. 201 sl.

¹⁷⁴ Birk II, str. 141–146. Črnomaljski so redka izjema brez kakršnihkoli povezav z grofi Celjskimi in so bili ves čas dosledno zaupniki kralja oz. cesarja Friderika III. Kosi, Graffschafft Mettling, str. 52, 72.

¹⁷⁵ Birk II, str. 148–149.

¹⁷⁶ *Regesten Kaiser Friedrichs* 29, št. 102.

¹⁷⁷ Heinig, *Kaiser Friedrich III.*, str. 178–180, 196–198, 199–200, 202–204, 212–213, 222–225, 228, 229, 234, 476–477.

- Friderik Apprecher
- Jurij Saurer
- Jurij in Kristof Ungnad
- Anton in Andrej Hollenegger
- Sigmund in Andrej von Weißpriach
- Sigmund von Sebriach
- Friderik von Graben
- Andrej Baumkircher

Viri in literatura

Neobjavljeni viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1073 – Zbirka rokopisov:

I/57r (CFK 1 – Celjska fevdna knjiga 1436–1446 za grofiji Celje in Ortenburg)

I/2r (CFK 2a – Celjska fevdna knjiga za grofijo Ortenburg 1456)

I/3r (CFK 2b – Celjska fevdna knjiga za grofijo Celje 1455)

HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien

Handschriftensammlung

CKSL – Centralna kartoteka srednjeveških listin, ur. Božo

Otorepec (tipkopi), ZIMK ZRC SAZU, Ljubljana.

Objavljeni viri

Altmann, Wilhelm: *Regesta imperii XI: Die Urkunden Kaiser Sigmunds, I. Band (1410–1424)*. Innsbruck: Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, 1896–1897.

Baraga, France: *Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku 6/1:*

Listine 1246–1255. Na podlagi gradiva Boža Otorepca. Thesaurus memoriae, Fontes 2. Ljubljana: Založba ZRC, 2002.

Baraga, France: *Kapiteljski arhiv Novo mesto: Regesti listin in popis gradiva*. Acta ecclesiastica Sloveniae 17. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkev, 1995.

Birk I – Birk, Ernst: Urkunden-Auszüge zur Geschichte Kaiser Friedrich des III. in den Jahren 1452–1467 aus bisher unbenützten Quellen. *Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen X*, 1953, str. 177–240, 371–443.

Birk II – Birk, Ernst: Urkunden-Auszüge zur Geschichte Kaiser Friedrich des III. in den Jahren 1452–1467 aus bisher unbenützten Quellen. *Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen XI*, 1953, str. 141–149.

- CKL – *Celjska knjiga listin I: Listine gospodov Žovneških do leta 1341* (ur. Dušan Kos). Ljubljana: ZRC SAZU, Celje: Muzej novejšje zgodovine, 1996.
- Chmel, Josef: *Materialien zur Österreichischen Geschichte: aus Archiven und Bibliotheken, Band 1/2*. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1971.
- Chmel, Josef: Salzburgische Urkunden und Urkunden-Auszüge von 1440 bis 1457 aus dem k. k. Haus- Hof- und Saatsarchive. *Notizenblatt* 4, 1854, str. 25–37.
- Chronik des Konstanzer Konzils 1414–1418 von Ulrich von Richental: Eingeleitet und herausgegeben von Thomas Martin Buck*. Konstanzer Geschichts- und Rechtsquellen XLI. Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2014.
- Die Chroniken der fränkischen Städte: Nürnberg, II. Band*. Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis 16. Jahrhundert II. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1961.
- Gnirs, Anton: Eine Abrechnung über Ausgaben und zugehörige Einnahmen für das Söldneraufgebot Friedrichs III. im Krainer Krieg 1442–43: Fragment eines gleichzeitigen Rechnungsbuches des Franz von Strassau. *Jahresberichte der K. K. Staatsrealschule in Pola*, 1909, str. 2–9.
- GZL – *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku IX: Listine 1220–1497* (ur. Božo Otorepec). Ljubljana: Mestni arhiv, 1964.
- GZM – *Gradivo za zgodovino Maribora II, IV, VI* (ur. Jože Mlinarič). Maribor: Pokrajinski arhiv, 1976, 1978, 1980.
- Komatar, Franz: Ein Cartular der Karthause Pletriach. *Mitteilungen des Musealvereins für Krain* 14, 1901, str. 23–48, 49–72.
- Krones, Franz: *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli*. Graz: Verlag von Leuschner & Lubensky, 1883.
- Krones, Franz: *Landesfürst, Behörden und Stände des Herzogthums Steiermark 1283–1411*. Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark IV/1. Graz: Verlags-Buchhandlung Styria, 1900, priloge (str. 233–237).
- Lang, Alois: *Die Lehen des Bistums Seckau*. Veröffentlichungen der Historischen Landes-Kommission für Steiermark XXIX. Graz: Verlag der Historischen Landes-Kommission für Steiermark, 1939.
- Lang, Alois: *Die Salzburger Lehen in Kärnten bis 1520*. Fontes rerum Austriacarum II/79. Wien: Kommissionsverlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1971.
- Lang, Alois: *Die Salzburger Lehen in Steiermark bis 1520 I*. Beiträge zur Erforschung steirischer Geschichtsquellen XLIII. Graz: Verlag des historischen Vereins, 1937.
- Lang, Alois: *Die Salzburger Lehen in Steiermark bis 1520 II*. Veröffentlichungen der Historischen Landes-Kommission für Steiermark XXXI–XXXII. Graz: Verlag der Historischen Landes-Kommission für Steiermark, 1939.
- MDC – *Monumenta historica ducatus Carinthiae: Die Kärntner Geschichtsquellen VIII, X, XI* (ur. Hermann Wiessner). Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1963, 1968, 1972.
- Mell, Anton: *Grundriß der Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Landes Steiermark*. Graz-Wien-Leipzig: Universitäts-Buchhandlung Leuscher & Lubensky, 1929.
- Redik, Anelies: *Regesten des Herzogtums Steiermark: Zweiter Band, 1320–1330*.

- Quellen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark VIII/1. Graz: Selbstverlag der Historischen Landeskommission für Steiermark, 2008.
- Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493) nach Archiven und Bibliotheken geordnet, Heft 29: Die Urkunden und Briefe aus den Archiven und Bibliotheken der Republik Slowenien, Teil I: Die staatlichen, kommunalen und kirchlichen Archive in der Stadt Laibach/Ljubljana* (ur. Joachim Kemper, Jure Volčjak in Martin Armgart). Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2014.
- Schroll, Beda: Lehensverzeichnisse des Benedictinerstiftes St. Paul in Kärnten. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen* 64, 1865, str. 285–343.
- Schroll, Beda: *Urkundenbuch des Benedictiner-Stiftes St. Paul in Kärnten*. Fontes rerum Austriacarum II/39. Wien: In Commission bei Karl Gerold's Sohn, 1876.
- Seuffert, Burkhard in Kogler, Gottfriede: *Die ältesten steirischen Landtagsakten: Teil I, 1396–1452*. Quellen zur Verfassungs- und Verwaltungs-Geschichte der Steiermark III. Graz-Wien-München: Verlag Stiasny, 1953.
- Starzer, Albert: *Die landesfürstlichen Lehen in Steiermark von 1421–1546*. Veröffentlichungen der Historischen Landes-Commission für Steiermark XVII. Graz: Historische Landes-Commission, 1903.
- Tanodi, Zlatko: *Poviestni spomenici slobodnoga kraljevskoga grada Varaždina I: Zbornik izprava 1209–1526*. Varaždin: Svobodina Narodna tiskara, 1942.
- Thalloczy, Lajos: *Codex diplomaticus comitum de Blagay*. Monumenta Hungariae historica. Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akademia, 1897.
- Tkalčić, Ivan K.: *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae X*. Zagreb: Brzotiskom K. Albrechta, 1904.
- TKL I – *Turjaška knjiga listin I: Listine zasebnih arhivov kranjske grofovske in knežje linije Turjaških (Auerspergov) 1 (1218–1400)* (ur. Miha Preinfalk in Matjaž Bizjak). Thesaurus memoriae, Fontes 6. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2008.
- TKL II – *Turjaška knjiga listin II: Dokumenti 15. stoletja* (ur. Matjaž Bizjak in Miha Preinfalk). Thesaurus memoriae, Fontes 8. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2009.

Literatura

- Bizjak, Matjaž: Gallenberški listinski arhiv in rodbinska genealogija. *Zgodovinski časopis* 65, 2011, str. 248–291.
- Golec, Boris: Posebnosti nastanka in razvoja fužinarskega trga Bela Peč. *Kronika* 64, 2016, str. 389–412.
- Häbler, Konrad: *Das Wallfahrtsbuch des Hermannus Künig von Vach und die Pilgerreisen der Deutschen nach Santiago de Compostela*. Strassburg: J. H. Ed. Heitz, 1899.
- Heinig, Paul-Joachim: *Kaiser Friedrich III. (1440–1493): Hof, Regierung und Politik, Erster Teil*. Beihefte zu J. F. Böhmer, Regesta imperii 17. Köln-Weimar-Wien: Böhlau, 1997.
- Kos, Dušan: *Blesk zlate krone: Gospodje Svibenski – kratka zgodovina plemenitih nasilnikov*. Thesaurus memoriae, Dissertationes 1. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2003.

- Kos, Dušan: *Vitez in grad: Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005.
- Kosi, Miha: Graffschafft Mettling: Razvoj dežele in deželnega plemstva metliške grofije od 13. do konca 15. stoletja. *Neumarkt - Möttling - Metlika: Nastanek in razvoj mesta od konca 13. do začetka 19. stoletja* (ur. Janez Weiss). Metlika: Belokranjski muzej, 2018, str. 15–97.
- Kosi, Miha: Grajska politika – primer grofov Celjskih. *Kronika* 60, 2012, str. 465–494.
- Kosi, Miha: »Prometna politika« celjskih grofov. *Celjski grofje: Stara tema – nova spoznanja* (ur. Rolanda Fugger Germadnik). Zbornik mednarodnega simpozija Celje, 27.–29. maj 1998. Celje: Pokrajinski muzej, 1999, str. 165–180.
- Kosi, Miha: *Spopad za prehode proti Jadranu in nastanek »dežele Kras«: Vojaška in politična zgodovina Krasa od 12. do 16. stoletja*. Thesaurus memoriae, Opuscula 6. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2018.
- Kotar, Jernej: Apfaltrerji na Gamberku. *Kronika* 66, 2018, str. 197–212.
- Lackner, Christian: Zur Geschichte der Grafen von Ortenburg in Kärnten und Krain. *Carinthia* I, 1991, str. 181–200.
- Lazar, Tomaž: *Vojaška zgodovina slovenskega ozemlja od 13. do 15. stoletja*. Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2009.
- Lukanc, Maja: Ana Celjska (1. del). *Zgodovinski časopis* 71, 2017, str. 30–68.
- Metnitz, Gustav Adolf von: Vorwort. V: Lang, Alois: *Die Salzburger Lehen in Kärnten bis 1520*. Fontes rerum Austriacarum II/79. Wien: Kommissionsverlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1971, str. 1–31.
- Miljan, Suzana: Grofovi Celjski i Nijemci, službenici njihovih utvrda u Zagrebačkoj i Križevačkoj županiji u kasnom srednjem vijeku (1385.–1456.). *DG Jahrbuch* 20, 2013, str. 11–21.
- Mlinar, Janez: *Podoba Celjskih grofov v narativnih virih*. Historia 11. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005.
- Nared, Andrej: *Dežela – knez – stanovi: Oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518*. Thesaurus memoriae, Dissertationes 7. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 2006.
- Nared, Andrej: Seznam »deželnih sovražnikov« iz okoli 1440 ali podoba fajde iz prve roke. *Zgodovinski časopis* 56, 2002, str. 327–344.
- Otorepec, Božo: Grad Snežnik in Snežniški v srednjem veku. *Notranjski listi III*. Cerknica: Kulturna skupnost Cerknica, 1986, str. 28–46.
- Otorepec, Božo: Seznam »deželnih sovražnikov« na Kranjskem in Štajerskem iz okoli 1440: Iz borb med Celjskimi grofi in Habsburžani v letih 1436–1443. *Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp et al.). Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 1996, str. 331–342.
- Otorepec, Božo: Stari grad pri Novem mestu in njegovi lastniki. *Dolenjski zbornik 1990* (ur. Jovo Grobovšek). Novo mesto: Dolenjska založba, 1990, str. 59–86.
- Pirchegger, Hans: *Geschichte der Steiermark 1282–1740*. Graz-Wien-Leipzig: Universitäts-Buchhandlung Leuscher & Lubensky, 1931.
- Pirchegger, Hans: *Landesfürst und Adel in Steiermark während des Mittelalters*, 3.

- Teil*. Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark XVI. Graz: Selbstverlag des Historischen Landeskommission, 1958.
- Ravnikar, Tone: *Po zvezdnih poteh: Savinjska in Šaleška dolina v visokem srednjem veku*. Velenje: Muzej Velenje, 2007.
- Slana, Lidija: Grad Lihtenberk in njegovi lastniki skozi stoletja. *Kronika* 59, 2011, str. 411–430.
- Slana, Lidija: Grad Strmol in njegovi lastniki skozi čas. *Kronika* 54, 2006, str. 151–174.
- Šilc, Jurij: Nekdanji ortenburški vazali in fevdi na Ribniškem v času grofov Celjskih. *Kronika* 66, 2018, str. 349–376.
- Štih, Peter: Celjski grofje, vprašanje njihove deželnokežje oblasti in dežele Celjske. *Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp et al.). Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 1996, str. 227–256.
- Trotter, Kamillo: *Die Burggrafen von Lienz und zum Lueg*. Schlern-Schriften 105. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1954.
- Voje, Ignacij: Romanje Ulrika II. Celjskega v Kompostelo k sv. Jakobu. *Zgodovinski časopis* 38, 1984, str. 225–230.
- Žvanut, Katja: *Pečati grofov Celjskih*. Viri, Gradivo za materialno kulturo Slovencev 2. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2001.

DIE KLIENDEL DER GRAFEN VON CILLI. SOZIALE UND RÄUMLICHE MOBILITÄT DES AEDELS IM DIENSTE DER GRAFEN VON CILLI

Die geschichtliche Erforschung der Grafen von Cilli (Celje) konnte in den letzten Jahrzehnten eine wahre Blüte erfahren. Zahlreiche Aspekte ihrer Geschichte wurden genauestens untersucht. Besonders hervorgehoben wurden etwa die Fragen nach ihrer landesfürstlichen Herrschaft und des Cillier Landes. Eine Studie widmete sich dem Bild der Cillier Grafen in den erzählenden Quellen, eine weitere analysierte ihre Burgen- und Verkehrspolitik, eine andere Studie erforschte die Siegel (Selbstrepräsentation/ Propaganda) der Cillier etc. Bisher wurde aber – zu unserer Überraschung – das Thema der „Klientel“ der Cillier Grafen, der Kreis des Cillier Adels, der sich aus ihren „treuen“ Vasallen, Beamten, Kriegern, Diplomaten u. ä. zusammensetzte, nicht genauer untersucht.

In Anbetracht der hohen Stellung der Grafen im 15. Jahrhundert, am

Höhepunkt ihrer Macht, war auch der adelige Kreis, der sie umgab, groß und zählte einige hundert Einzelpersonen. Diese relativ breite Gemeinschaft formierte sich durch Jahrzehnte bzw. fast durch ein und ein halbes Jahrhundert, solange der Aufstieg der Cillier Familie anhielt. Wer waren die Repräsentanten der „Cillier Klientel“? Die Forschung konzentrierte sich auf die erste Hälfte des 15. Jahrhunderts (bis zum Aussterben der Grafen 1456), auf die Zeit, aus der uns zahlreiche sehr ausführliche Quellen (Lebensbücher, Listen des Landsässigen Adels, hunderte erhaltene Urkunden etc.) zur Verfügung stehen.

In der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts war der Wirkungskreis der Cillier noch relativ eingeschränkt und umfasste vor allem das erweiterte Sanntal (Savinja Tal). Mit der Ausbreitung ihrer Aktivitäten und des Besitzes in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts vor allem nach Krain, in die Grafschaft in der Mark und Möttling, in das Küstenland, Kärnten und ins steirische Draugebiet, vergrößerte sich rasch auch der Kreis ihrer adeligen Gefolgsleute. Man begegnet dutzenden Einzelpersonen, die uns in den früheren Zeiten namentlich überhaupt nicht bekannt waren. Es handelte sich größtenteils um den niederen Adel, der erst unter der Obhut der neuen Herren seinen sozialen und materiellen Aufstieg erlebte. Sie bekleideten diverse Funktionen, sie dienten als Hauptleute und Burggrafen oder Beamte auf zahlreichen Burgen der Cillier bzw. auf ihren Herrschaften (die Grafen hielten im letzten halben Jahrhundert mehr als 125 Burgen in ihren Händen!). Unter ihnen waren aber nur zu einem kleinen Teil Vertreter angesehenen, schon seit dem 12. oder 13. Jahrhundert ansässiger Ministerialenfamilien. Gleichzeitig muss man hier von großer räumlicher Mobilität sprechen. Ein Großteil des Cillier Adels verließ im Dienste der Grafen den angestammten Familiensitz und übertrug den Schwerpunkt seiner Tätigkeit in andere Länder bzw. andere Herrschaften (häufig Lehen der Cillier). Die Struktur des Adels in Krain, Steiermark und Kärnten war im 15. Jahrhundert demnach – auch dank der außerordentlichen politischen Tätigkeit der Grafen von Cilli – sehr dynamisch. Es handelt sich aber nicht nur um den Adel der erwähnten Länder, sondern auch um die Immigration aus den Nachbarländern oder aus den ferneren Gebieten (Slawonien, Böhmen, Schwaben), worauf einige Beispiele hindeuten.

DUŠAN KOS

Deželne imenjske knjige in socialna mobilnost plemstva do terezijanske davčne rektifikacije sredi 18. stoletja

Nastanek, pomen, struktura in pomanjkljivosti imenjskih knjig

Ob preučevanju socialne mobilnosti in trendih različnih družbenih slojev v daljših obdobjih se zastavi vprašanje, s kakšnimi metodami in viri bi se lahko približali sistematični in celoviti obravnavi te problematike. Najbolj priročni so splošni statistični viri, težava pa je v tem, da so za starejša zgodovinska obdobja (tj. pred sredo 18. stoletja) na Slovenskem redki, nepopolni, časovno in vsebinski omejeni. Ker je socialna mobilnost običajno najbolj pogojena z ekonomskimi kazalci, se med redkimi tovrstnimi viri za obdobje med 16. in 18. stoletjem hitro izpostavijo deželne »imenjske knjige« – prvi sistematični popisi posesti oz. nepremičninskih davčnih obremenitev. Davki so, kot vemo, v urejenih državah vedno eden bistvenih pokazateljev splošne in posameznikove uspešnosti, premožnosti in končno tudi statusa. Problematično je »le« določanje in pobiranje davkov.

Zakaj se imenjska knjiga na prvi pogled ponuja kot prvovrstni pokazatelj socialne mobilnosti in identitete plemstva, celo svobodnikov in meščanov v predmodernem obdobju? Gre za popis dohodkov iz zemljiških gospodstev oz. imenj (nem. *Gült*) njihovih lastnikov, ki je bil namenjen določanju stopnje/višine obdavčitve. Te popise so uvedli na Kranjskem leta 1536, v drugih habsburških deželah še nekaj let prej. V imenjskih knjigah (iz nem. *Gültbuch*; vsebinsko primerneje bi bilo: »register obdavčenih donosov«) so bila prvič redno in splošno obdavčena zemljišča in poslopja plemičev, Cerkve, mest in svobodnih imetnikov – ne glede na to, ali je šlo za alode ali fevde. Izvzeta

so bila le dominikalna zemljišča. Za izračunano davčno stopnjo ali imenjsko rento davčnega zavezanca se je uporabljal termin *Herrengült*, za davčno cenitev podložniških kmetij v istem zemljiškem gospostvu pa *Huebgulden*. Obe postavki skupaj, ki sta pomenili popolno obdavčitev, sta se običajno navajali šele od leta 1619, poprej pa brez oznake le prva.¹

Na tem mestu se ne bomo spuščali v tehnologijo določanja davčnih osnov in oprostitev za različne vrste rent in zemljišč, o čemer je na primeru kranjskih imenjskih knjig in njihove izpovednosti za neplemenite svobodnike že pred več kot 80 leti pisal Janko Polec.² Dejstvo je, da je leta 1542 določena podlaga oz. cenitev za davčno odmero kljub cenovnim spremembam kmetijskih pridelkov ostala nespremenjena do ureditve splošne davčne rektifikacije leta 1757: več kot dve stoletji je znašala dvainpolkratno vrednost imenjske rente.³

Taka načela so razumljiva, celo optimistična za načrtovanje obsežne raziskave. Brez pomislekov pa ne gre. Najprej: imenjske knjige nikoli niso bile prave »zemljiške knjige«, marveč le davčni popisi posesti, ki so jo imeli oz. so jo sami obdelovali posamezniki v deželi. Vpisi niso utemeljevali lastninske pravice, niti zastavnih pravic, hipotek ipd. obremenitev. To nalogo so dobile šele »zemljiške knjige« in »deželne deske«, na Kranjskem uvedene po letu 1769 oz. 1759. Le deželna deska je imela javnopravni značaj. Vse tri deželne »knjige« so šele v drugi polovici 18. stoletja povezale podatke o vseh zemljiščih.⁴

Prve tri kranjske imenjske knjige za obdobje 1536–1554 so zelo skope s podatki, saj so lastniki imenj navedeni le z imeni znotraj posameznih stanovskih skupin, zelo redko pa z imenom in navedbo lege zemljišča ali poslopja. Pri vsakem zavezancu so tako zapisani le odmerjena imenjska renta in plačani davki za posamezna leta.⁵ Taka oblika ne omogoča sklepov o socialnih premikih posameznikov in družin, dokler k analizi ne pritegnemo drugih davčnih in zemljiškoposestnih virov. Šele v četrti imenjski knjigi (1546–1618)

1 V nadaljevanju bom pri navedbah imenjske rente zavoljo večje preglednosti in bistvenega pomena, ki so ji ga priznavali, tudi sam navajal le *Herrengült*.

2 Polec, *Svobodniki*, str. 16–20, 31–32.

3 Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 314.

4 Košir, *Deželna deska*, str. 95–97.

5 ARS, AS 173, *Imenjska knjiga za Kranjsko*, knj. 1 (1536–1539), 2 (1546–1549), 3 (1547–1554). Opisi so v: Polec, *Svobodniki*, str. 22–23.

so vpisi vsebinsko izčrpnješi, saj so kontinuirano vpisovali tudi spremembe lastništva posameznih zemljišč. Zato pa je odtlej iskanje celotne zemljiške posesti neke osebe in njenih dedičev komaj še pregledno, ker je razpršeno pri različnih posameznikih (nosilcih zemljiških imenj). Tako strukturo imajo tudi vse imenjske knjige pred letom 1756, le da so pogosteje zapisovali še druge podatke, zlasti spremembe višine davčne obremenitve pa tudi namembnost odtujenih ali pridobljenih manjših zemljišč.⁶

Tretji problem je, da so osnovni vpisi izhajali iz strukture zemljiške posesti v 16. stoletju. To pomeni, da je zemljiško gospodarstvo prevzel pravni naslednik (dedič, kupec), transakcijska realnost pa je sčasoma pripeljala k množici zaznamkov in kazalk o vedno bolj razpršeni gosposčinski posesti, ki je prehajala od prvotne popisne enote k osnovnim zapisom drugih davčnih zavezancev (dedičev, kupcev). Povečano število davčnih obveznikov znotraj iste rodbine zato ne kaže njenega socialnega dviga, marveč razpad nekoč enotne zemljiške posesti in največkrat tudi kapitalsko slabitev rodbin. Iskanje socialnih trendov je zato še bolj oteženo.

Četrty problem: v knjigah niso zapisali plemiških nepremičnin v mestih, to pa otežuje ocenitev premoženjskega stanja »novega plemstva«, ki je izšlo iz vrst meščanstva in se z bivanjem v mestih ni transformiralo v podeželsko plemstvo. Takih je bilo v 17. in 18. stoletju precej, saj so mnogi imeli v mestih edine in precej vredne nepremičnine, ki jih imenjske knjige niso registrirale. To so bili npr. karierni uradniki, ki so si socialno in finančno trdnost zagotavljali z različnimi finančnimi instrumenti, ne z zemljiško rento. Kakovostna in večja zemljiška posest, ki pa je ni bilo na pretek (predvsem pa njena donosnost glede na naraščajoče življenjske potrebe ni več zadoščala), je zato lahko približno določala socialno pozicijo le staremu visokemu plemstvu, tj. »veleposestnikom«. O plemiškem premoženju in obdavčitvi v mestih moramo tako počakati na podatke iz splošne davčne rektifikacije sredi 18. stoletja.

Peti problem je nezanesljivo, malomarno vodenje knjig in dopisovanje podatkov o zemljiških transakcijah na osnovi listin, pisnih prošenj ali ukazov

6 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 4 (1546–1618), 5 (1619–1661), 6 (1662–1756), 7 (1662–1756). Imenjske knjige št. 8–27 iz obdobja po letu 1756, ki so vsebinsko natančnejše, niso več tema te obravnave. Njihovi opisi so v: Polec, Svobodniki, str. 22–25.

stanovskih poverjenikov pa tudi na podlagi ustnih pogodb. Še večje težave so povzročala zamolčana (nepravilno napovedana) in izgubljena imenja. Pri prvih je največkrat šlo za goljufanje zemljiških gospodov, ki so si prisvojili tisti del davka, ki bi ga sicer morali plačati. Izgubljenih imenj pa tujci (neplemiči in nedeželani) niso vpisali, ker bi morali plačati večji davek kot domačini. Zato so se njihova imenja še naprej vodila pod imeni nekdanjih lastnikov, katerim so novi plačevali znižan davek, nekdanji pa so ga posredovali davčnim uradom. Nepopolni so bili tudi podatki o novih zavezancih po dedovanjih, po sodnih izvršbah na zemljiščih in spremenjenem statusu zemljišč. Te napake so deželni stanovi želeli popraviti, vendar je stopnja zanesljivosti negotova tudi v mlajših knjigah.⁷

Ker socialna podoba in trendi niso odvisni le od zemljiške posesti niti v plemiških slojih, marveč tudi od drugega premoženja in dejavnosti, tudi ob analizi 5., 6. in 7. kranjske imenjske knjige iz 17. in 18. stoletja zaznavamo precejšnja nesorazmerja med velikostjo zemljiške posesti in njeno obdavčitvijo glede na dejansko socialno podobo osebe ali družine.

Ob teh pomislekih se lahko podrobneje seznanimo z analizo vpisov dveh kranjskih plemiških družin/rodbin v imenjskih knjigah – baronov Raigersfeldov ter grofov Gallenbergov. Njihov izbor ni naključen: obe družini sta si po starosti, zgodovini, tradiciji in karierni usmerjenosti ter številu vpisov v imenjske knjige zelo različni. O obeh pa vemo več kot o večini drugih rodbin le zaradi njunih dobro ohranjenih arhivov. Ti vsebujejo vrsto zapisov, iz katerih se da razmeroma natančno ovrednotiti njihovo socialno stanje in trende.

Imenjske knjige in socialna mobilnost rodbin Raigersfeld in Gallenberg

Raigersfeld

Raigersfeldi so bili »novo plemstvo« in se pojavijo šele v 6. imenjski knjigi (za leta 1662–1756): prvič leta 1692, ko je šele dve leti prej poplemeniteni

⁷ Polec, Svobodniki, str. 26–29.

Dvorec Lukovec pri Brezovici po Valvasorjevi Topografiji Kranjske, 1679 (Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae Modernae*, št. 138).

Sebastijan Rakovec pl. Raigersfeld dobil z zamenjavo od gospostva Postojna dva mlina in eno hubo, vse skupaj ocenjeno z 1 goldinarjem (gld) imenjske rente. To posest je pred letom 1706 prodal tašči Mariji Suzani pl. Kreuzberg.⁸ Leta 1693 so zapisali njegov nakup 11 hub in desetine od 5 hub v vasi Slavina z davčno stopnjo (*Herrengült*) v višini 21 gld in pol. Že leta 1696 je to posest izročil ženi Mariji Izabeli Sarger pl. Sargfeld, leta 1706 pa jo je odkupila tašča.⁹ Sebastijan je leta 1696, ko je postal predstojnik kranjskega deželnega knjigovodstva, kupil od Janeza Inocenca pl. Bosia tudi dvorec oz. imenje Lukovec pri Brezovici, ocenjen na dobrih 19 gld imenjske rente. Lastniška sprememba je bila vpisana v imenjsko knjigo šele leta 1698, že leta 1705 pa je Raigersfeld dvorec prodal taščinemu bratu Sigmundu Jožefu pl. Lukančiču.¹⁰

To ni bila edina zemljiška posest, ki jo je dotlej imela njegova družina. Že leta 1690 sta zakonca takoj po poroki zagotovila tašči vdovsko preskrbo

8 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 6 (1662–1756), p. 541^r.

9 Prav tam, p. 675^v.

10 Prav tam, p. 290^v.

v skupni vrednosti 7000 gld, za kar jima je prepustila v upravo svojo posest na Postojnskem. Zemljiško posest iz ženine dediščine po pokojnem očetu Janezu Ludviku Sargerju pa sta zakonca prodala do leta 1695 za kar 21.566 gld; po odbitku stroškov in izplačil sodedičem jima je leta 1705 ostalo 7100 gld.¹¹ Sebastijan je dal že leta 1692 pozidati dvorec Adlershoffen v Postojni, po katerem se je tudi (in)tituliral.¹² Tudi tega dvorca imenjska knjiga ne omenja, res pa ga je prodal že leta 1697.

Sebastijanovo in Izabelino socialno-ekonomsko stanje in dejavnost v 90. letih 17. stoletja torej lahko bolj kot imenjski vpisi orišejo uradne listine. Očitno pa je Sebastijan svojo plemenitost povezal s posedovanjem nepremičnin in se tako poskušal iz uradnika preleviti v tradicionalnega plemiča, saj je leta 1701 postal tudi kranjski deželan, tj. član deželnih stanov. Za plemiški standard je imel že ob poplemenitju na razpolago dovolj sredstev, saj je nevesti v poročni pogodbi namenil za 2200 gld poročnih daril.¹³ Vse to pa le ni zadoščalo za velike zemljiške projekte: zgolj slučajno ohranjeno potrdilo o delnem poplačilu zadolžnice iz leta 1699 kaže, da se je Sebastijan v tistem letu pri Francu baronu Rigoniju zadolžil za kar 12.500 gld, od katerih je čez nekaj mesecev uspel poplačati slabo tretjino.¹⁴ Kasneje je zbral še več kapitala, ki ga je naložil v zemljiško posest. Leta 1713 so v imenjsko knjigo vpisali nakup gospodstva Predjama od Janeza Gašperja grofa Cobenzla (v resnici že leta 1711), a je Cobenzl gospodstvo odkupil že leta 1719.¹⁵ V istoimenskem gradu Sebastijanova družina ni stalno živela; zaradi njegove službe so stanovali v

11 Sebastijanov popis ženine dediščine z dne 16. 10. 1705 je v ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 207, pp. 38–43.

12 Preinfalk, *Plemiške rodbine*, str. 122–123.

13 Original z dne 12. 4. 1690 je v ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 207, pp. 28–33.

14 ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 200, p. 76.

15 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 6 (1662–1756), pp. 524^r, 536^v. Gl. tudi Sebastijanove spise v ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 201, pp. 26–27, 412–431, 481–482 ter v fasc. 207, pp. 1–89. Ob tem velja popraviti mnenje, da je Sebastijan vrnil Predjamo Cobenzlu, ker ni plačal kupnine v višini 37.268 gld (Smole, Graščine, str. 197, 199; Košir, Od kmeta, str. 78–80; Preinfalk, *Plemiške rodbine*, str. 122–123): Cobenzl je 1. 1. 1712 potrdil, da mu je Sebastijan izplačal 30.000 gld (skupaj z obrestmi), za 6918 gld pa mu je Raigersfeld izstavil menico, izplačljivo v štirih letih (ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 207, pp. 53–54). Vse to je Raigersfeld odplačal do 31. 12. 1715 (Cobenzlovo potrdilo je v ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 201, pp. 418–419). V resnici je Cobenzl leta 1716, ko je že bil kranjski deželni glavar in se je moral ustaliti v deželi tudi z lastnim gospodstvom, cesarja Karla VI. prosil za privilegij, s katerim bi obšel predkupno pravico

službenem stanovanju v Lontovžu v Ljubljani. Prav ta vpis tudi kaže neustreznost enačenja višine imenjske rente z realno vrednostjo določene nepremičnine in posledično neprimernost podatka za utemeljevanje socialne pozicije imetnika zemljišča: celotna kupnina za gospostvo po pogodbi iz leta 1711 je znašala 37.268 gld (gospostvo je še leta 1779 imelo za skoraj 78 hub kmetij), osnovna davčna renta (*Herrengült*) pa le 21 gld in 18 kr – približno toliko kot za že omenjenih 11 hub in desetine v Slavini leta 1693.

Kakor koli že, po letu 1719 Sebastijan ni več posedoval večje zemljiške posesti in poslopij. Zaradi svojega kmečkega porekla tudi ni mogel računati na tovrstno dediščino v rodni Rakovici pri Kranju. Tega ni mogla pričakovati niti žena od svojih staršev. Če o Raigersfeldih ne bi veliko vedeli, bi po presoji zapisov v imenjski knjigi lahko domnevali, da je Sebastijanova družina v socialnem smislu po dveh uspešnih desetletjih stagnirala, če že ne nazadovala. V resnici se je njeno življenje oddaljilo od tistega, ki je bilo značilno za fevdalce: Sebastijan je družino usmeril v protomoderno uradniško-podjetniško življenje brez zemljiške posesti in fevdalne rente, pač pa dejavno v neke vrste stalnem finančnem inženiringu. Že Sebastijanov zapuščinski inventar iz leta 1732 vsebuje množico obligacijskih potrdil in pogodb za posojila, ki jih je dajal različnim osebam.¹⁶

Sebastijan in Marija Izabela sta bila pri takem poslovanju razmeroma uspešna in sta zbrani kapital še za življenja do leta 1726 oziroma 1728 (s Sebastijanovo oporoko) razdelila med štiri otroke. Najstarejši sin Jurij Sigmund je kot kapucin umrl že leta 1719, hčerka Marija Katarina († 1771) pa je postala klarisa v Škofji Loki in je ob vstopu v samostan leta 1711 dobila 2000 gld iz naslova pričakovane dediščine po starših in nato še posebej 300 gld od matere. Dve hčerki sta se poročili leta 1708 (Ana Cecilija pl. Učan, † 1720) oz. 1725 (Ivana Antonija baronica Kušlan, † 1737). Obema sta starša namenila doti v višini 600 oz. 1000 gld ter dedna deleža po materi po njeni smrti leta 1727 (Kušlanka 2500 gld, dve Učankini hčerki po 2000 gld) in leta

soseдов in odkupil gospostvo Predjama. Cesar mu je to dovolil in Cobenzl je gospostvo dne 22. 3. 1719 uradno odkupil od Raigersfelda. O tem gl. tudi Rutar, Lueg, str. 97–100.

¹⁶ Prepis inventarja z dne 5. 2. 1732 je v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 200, pp. 132–163, zadolžnice so na pp. 136–153.

1731 še po očetu (le Kušlanka skupaj z obrestmi 1735 gld).¹⁷ Glavnemu dediču, sinu Francu Henriku (1697–1760), sta starša ob poroki leta 1726 v skladu s svojima oporokama izročila 4000 gld (mati) in 21.000 gld.¹⁸

Tudi za Franca Henrika je bila zemljiška posest breme, celo ovira za njegovo kariero. V klasični zemljiški posesti ni videl kapitalskih priložnosti pa tudi odločilnega znaka plemišva ne. Že med mladostnimi potovanji po Evropi in ukvarjanjem s podjetništvom je ugotovil, da gospodarski in finančni kondiciji države ter njemu koristi predvsem mednarodna trgovina oz. »komercij«.¹⁹ Leta 1717 je odšel na študij trgovskih ved v Genovo, leta 1721 pa je prevzel organizacijo in administracijo dunajske Orientalne družbe na severnem Jadranu.²⁰ V družbi je vztrajal do leta 1725, ko se je vrnil v Ljubljano in se zaposlil na ograjnem sodišču. Leta 1726 se je poročil z Marijo Ano baronico Erberg († 1752). Od 22 otrok je otroško dobo preživel le pet sinov.²¹

Temu ustrezno je bilo Frančevo gospodarjenje, ki ga je še precej pred smrtjo pripeljalo med finančno najbolj zdrave kranjske plemiče. Pozornost je usmerjal v finančne naložbe, ki pa vse niso bile takoj vidne – v izobrazbo, finance, podjetništvo – so pa bile pomembnejše za socialno pozicioniranje kot zemljiška renta. Dohodke za to je iskal in našel v različnih dejavnostih.

Raigersfeld je še pred poroko leta 1726 sam nabral soliden kapital s podjetji, plačo v Orientalni družbi ter dediščino po starših. Zapuščina Raigersfeldovega očeta iz leta 1731 res ni bila slaba, saj je likvidacija posmrtnih prejemkov in

17 Poročna pogodba Ane Cecilije z dne 16. 11. 1708 je v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 201, pp. 536–540. Poročna pogodba Ivane Antonije z dne 13. 3. 1725 je prav tam, pp. 137–139; njeno potrdilo o prejemu dednega deleža po materi z dne 6. 6. 1730 in 31. 12. 1731 je v fasc. 201, pp. 142 in 145, po očetu z dne 27. 2. 1736 pa na p. 143. Pogodba med Sebastijanom in samostanom v Škofji Loki z dne 24. 2. 1715 je v AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 201, pp. 532–533. Gl. tudi oporoki Marije Izabele z dne 15. 8. 1727 (prepis je prav tam, pp. 427–431) ter Sebastijana z dne 30. 6. 1728 (prepis je prav tam, fasc. 200, pp. 112–121).

18 Sinova potrdila z dne 20. 4. in 30. 4. 1726 so v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 201, pp. 322–325. Očetovi zadolžnici sinu za 4000 gld in obresti za dolžno materino dediščino z dne 30. 4. in 30. 6. 1726 sta v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 200, pp. 207, 208.

19 Šorn, Trst, str. 148, 150–152, 159.

20 ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 201, *Kurze Nachricht*, pp. 1–32. Gl. Košir, Od kmeta, str. 81–85.

21 ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 201, *Kurze Nachricht*, pp. 42–62. Gl. Preinfalk, *Plemiške rodbine*, str. 123–125.

obveznosti na koncu let 1732, 1733 in 1734 pokazala lep presežek.²² Franc Henrik je zato ženi že leta 1726 zlahka zagotovil za 3000 gld poročnih daril (ona mu je za doto prinesla le 1000 gld),²³ kar ga je umeščalo med zgornjo polovico kranjskih plemičev. Leta 1730 je žena prejela od erberškega sorodstva še 2000 gld, ko se je odpovedala materini zapuščini.²⁴ Tako je bilo lahko ženino premoženje leta 1752 ocenjeno na celih 11.500 gld: od tega je bilo za kar 1700 gld oblačil in 830 gld nakita ter kar 9000 gld naloženih v obveznicah.²⁵

Franc Henrik je že pred poroko poskrbel tudi za stanovanje za družino, saj je v Ljubljani kupil dve združeni hiši (Mestni trg 17). Tam je družina živela do leta 1731, ko je postal asistent predsednika komerčne intendance v Trstu. Leta 1739 so se preselili na Dunaj, kjer so živeli v najemniškem stanovanju. Vemo, da si je Raigersfeld leta 1744 prizadeval dobiti službeno stanovanje, češ da mu kot svetniku Dvorne komore pripada, a ga ni dobil. Pred 1. januarjem 1746 je le našel večje stanovanje, najemnina pa ni bila nizka: novembra 1746 je za pet mesecev plačal kar 280 gld, decembra 1747 pa za tri mesece 52 gld in pol.²⁶

Raigersfeld se je preselil v Ljubljano aprila 1747. Ker družinsko stanovanje v hiši ni bilo vzdrževano, se je lotil prenove. Hišo si je s poudarjanjem estetike, razkošja, družbene hierarhije in funkcionalnosti zamislil kot celostni projekt premožnega visokega plemiča, pri čemer mu je svetoval dunajski arhitekt Matthias Persky. To je bila neke vrste »hiša čudes« in novega časa: poleg velike Raigersfeldove knjižnice je stanovanje premoglo posebej dizajnirano opremo, nizozemsko in beneško pohištvo, tapiserije itd.²⁷

Raigersfeld je za družino obdržal le osemsobno stanovanje, ki so ga leta

22 Obračuni očetove zapuščine in obveznosti po določilih v oporoki iz leta 1728 so v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 200, pp. 216–226.

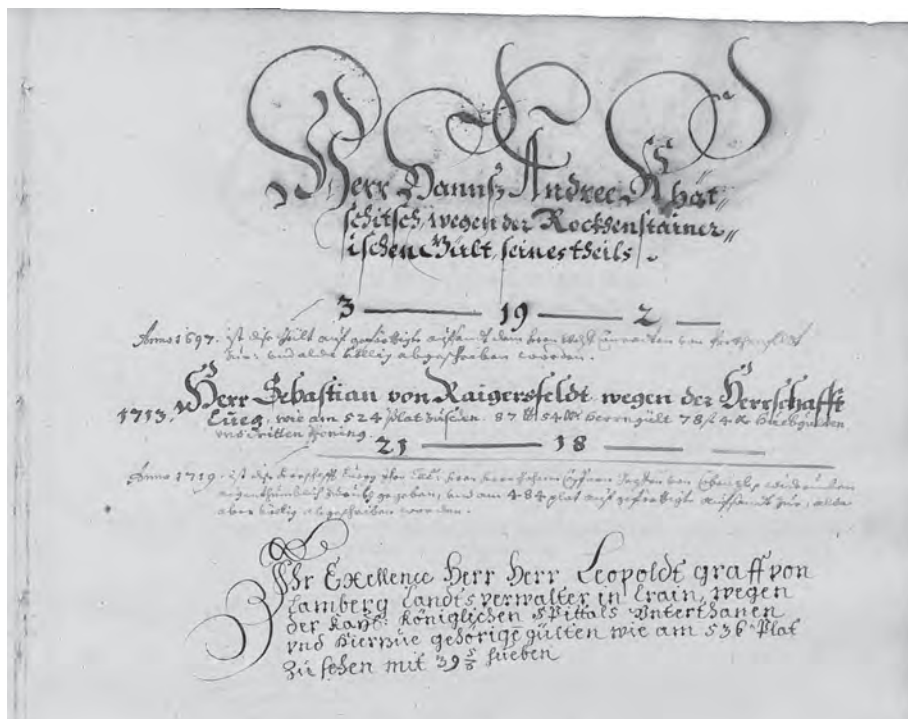
23 En original poročne pogodbe z dne 19. 3. 1726 je v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 201, pp. 527–529, drugi (ženin izvod) pa v erberškem arhivu (prav tam, fasc. 85). Prepis je tudi v zapuščinskem inventarju Marije Ane Raigersfeld iz leta 1752 (ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 99, št. 88, pp. 9–11).

24 Njena odpoved z dne 28. 6. 1730 je v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 66, p. 613. Sestra Suzana Margareta se je morala leta 1741 zadovoljiti z nekaj nakita (prav tam, p. 617).

25 Štuhec, *Besede*, str. 140, 183–186, 224. Zapuščinski inventar žene Marije Ane je v ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 99, št. 88, 8 pp.

26 ARS, AS 730, Gospostvo Dol, knj. 165, *Diaria 1746–1750*, pp. 205, 380.

27 Prav tam, p. 866. O hišni opremi gl. Weigl, *Persky*, str. 213–227.

Raigersfeldova posest po kranjski imenjski knjigi (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 6 (1662–1756), p. 536^v).

1760 ocenili na okoli desetino njegove celotne zapuščine, tj. 3166 gld.²⁸ V preostalih prostorih so se kot podnajemniki izmenjevali obrtniki, trgovci in plemiči. Kapitalsko vrednost poslopja potrjuje rektifikacijska cenitev letne donosnosti: leta 1752 je bila za celo hišo ocenjena na 458 gld (pred tem le 230 gld), leta 1756 celo na 527 gld in pol (od kapitalizirane vrednosti 9160 gld oz. 10.540 gld pri 5-odstotnem donosu). Od 527 gld so odšteli za tretjino normiranih stroškov (za popravila ipd.). Raigersfeld je v resnici dobival le 369 gld (najprej 347 gld in pol) od najemnin, ostanek pa je padel na njegovo

²⁸ Analiza Raigersfeldovega premoženja po zapuščinskem inventarju in komentar (ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 99, št. 100, 32 pp.) je v Štuhec, *Besede*, 224–238.

stanovanje (najprej 180 gld, nato 158 gld in pol). Ocenjena kapitalska donosnost je bila torej visoka in je pomenila drugo mesto v Ljubljani, takoj za poslopji jezuitskega kolegija. Raigersfeld je cenitvi kajpak ugovarjal in pri tem navedel bistveno nižje ocenjeni palači baronov Erbergov in grofov Barbov. Lahko bi tudi nekatere druge, še večje, a nižje ocenjene palače, npr. knezov in grofov Auerspergov, celo Lontovž in poslopje kranjske Repräsentance na Novem trgu.²⁹ Najemnine je v naslednjih letih še povišal: pred letom 1758 je pobral okoli 591 gld,³⁰ leta 1759 pa celo 761 gld in 48 kr.³¹ Raigersfeld je imel s podnajemniki seveda tudi velike stroške, saj je moral vsa stanovanja opremiti z nujno infrastrukturo (npr. pečmi) in z osnovnim pohištvo.

Brez dvoma je uspešno oddajanje večine hiše zagotavljalo pomemben vir za življenje družine pred ženino smrtjo in odhodom sinov od doma, ko so se stroški gospodinjstva precej zmanjšali. Po Raigersfeldovi smrti leta 1760 je bila tržna vrednost hiše ocenjena na 15.000 gld, kar je bilo več od večine primerljivih poslopij v Ljubljani. To je bila polovica celotne Raigersfeldove zapuščine. Manjši dohodek je družina dobivala od vrta na Poljanah, ki ga je Raigersfeld kupil leta 1729 od klaris za 950 gld. Tam je imel pristavo, vrt in njivo. Posest je prodal leta 1753,³² čez eno leto pa še vrt, šupo in senik v Gradišču, ki jih je že leta 1726 kupil oče.³³ Hiša in posest na Poljanah sta bili leta 1760 ocenjeni na 6000 gld, od česar je plačeval 29 gld premoženjskega davka.³⁴ Imenjska knjiga vsega tega seveda ne omenja.

To pa niso bile edine premičnine in zemljiška posest, ki jo je premogel Franc Henrik. Še več jih je imel zunaj dežele, a zaradi svoje narave in upravnih posebnosti niso bile zapisane v imenjskih knjigah. Leta 1736 ga je cesar Karel VI. pooblastil za nakup posesti ukinjenega samostana Santi Martiri v

29 ARS, AS 174, šk. 258, št. 5, p. 215; ARS, AS 730, Gospostvo Dol, knj. 166, *Diaria 1751–1756*, pp. 200, 210–211. Gl. Golec, *Zemljiški katastri*, str. 286, 293.

30 ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 201, p. 101.

31 Weigl, *Persky*, str. 18–19, 226–227.

32 Kupoprodajne pogodbe za Poljane (originali ali prepisi) so v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 200, pp. 255–257 in 260–262. Davčna rektifikacija iz leta 1756, ki je to posest še vodila pod Raigersfeldovim imenom, jo je ovrednotila s 30 gld in 51 kr (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 259, št. 136, p. 132).

33 Prepisi nakupnih pogodb so v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 200, pp. 267–268 in 270–272.

34 Prav tam, fasc. 173, p. 247.

Trstu. Nakup je sklenil v cesarjevem imenu, a za lastno uporabo in upravo posesti na račun zaostalih plač, saj dvor še ni imel načrtov in sredstev za širitev mesta na tem območju. Vladar si je pridržal pravico odkupa lastništva. Za nakup je moral Raigersfeld odšteti kar 12.000 gld. V naslednjih letih je vlagal v posest, čeprav z družino ni živel tam.³⁵ Se je pa na posesti oskrboval s kmetijskimi izdelki za lastne potrebe, nekaj jih je tudi prodajal znancem. Ker ga je upravljanje zelo obremenjevalo in je imel stalne težave z domačini, je posest želel prodati erarju. Dvorni uradi so odkup odobrili šele leta 1750 za 16.000 gld, čeprav je Raigersfeld pričakoval vsaj 20.000 gld, kolikor bi skupaj z osnovnim vložkom po običajnih 5 % letno nanesla povprečna finančna naložba.³⁶ Ponujena pogodba je predvidevala zgolj 11.000 gld kupnine,³⁷ kar je pomenilo izgubo celo brez upoštevanja inflacije.³⁸

Kakor koli: zgolj z Raigersfeldovo uradniško plačo njegova številna družina ni mogla dostojno živeti, kaj šele investirati v posle. Raigersfeld je namreč za asistenco v tržaški Intendanci prejemal letno le 1000 gld, kot notranjeavstrijski dvorni svetnik pa 1200 gld. Osnovni problem je bil, da dvorna blagajna niti teh plač ni redno izplačevala. Z zamudami je zaostanke poplačala šele, ko se je pokazal presežek v različnih (para)državnih blagajnah v različnih deželah.³⁹ Aprila 1736 je Raigersfeld predpostavljenim potožil, da že dve leti ni dobil plače, poleg tega pa se je dotlej nabralo še za 2000 gld neplačanih dnevnic.⁴⁰ Zaostanke mu je cesar Karel VI. sicer že leta 1736 kompenziral s prepustitvijo posesti samostana Santi Martiri, a je Raigersfeld zato ostal brez svojih 12.000 gld gotovine. Poplačila ni bilo še leta 1738, ko je spet prosil za zaostale plače; denar je rabil za delo paradržavne družbe, ki je s soljo preskrbovala vojvodino Milan. Vse do likvidacije te družbe leta 1747 je tožil o stroških in težavah z družabniki.⁴¹

S plačnimi zaostanki se je boril še celo desetletje; svetniško plačo za leto

35 Prelovšek, Terezijanski Trst, str. 34. Gl. gradivo v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 204, pp. 493–646. Prodajna pogodba za posest z dne 1. 6. 1736 je na pp. 508–510.

36 ARS, AS 730, Gospostvo Dol, knj. 165, *Diaria 1746–1750*, pp. 667, 671, 680.

37 Prav tam, pp. 706–708, 710, 794, 799, 801, 847, 870.

38 Gl. prepis dvorne resolucije z dne 9. 4. 1751 v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 204, pp. 614–615.

39 Körbl, *Korruption*, str. 51–52.

40 ARS, AS 730, Gospostvo Dol, knj. 160, p. 1623.

41 Prepis z dne 29. 4. 1738 v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 202, p. 475.

1745 ter poračun za leta 1737–1739 je dobil šele marca 1746.⁴² Leta 1747 pa je med pogajanjmi za plačo za službo svetnika kranjske Rerezentance, postal kraljici Mariji Tereziji za privolitev v imenovanje trde pogoje: poplačilo stroškov in zaostalih plač, polno svetniško plačo, plačilo selitve v Ljubljano, baronski naslov ter kraljičino naklonjenost družini. Kraljica je Raigersfeldu načelno priznala večino zahtev – 1200 gld osnovne plače in še 750 gld, drugih 750 gld pa bo dobival, dokler ne bodo poplačani stari dolgovi države.⁴³ Na račun dolgov in redne plače je tik pred odhodom v Ljubljano dobil iz državne blagajne 2000 gld.⁴⁴ Decembra 1747 mu je kraljica odobrila še 500 gld za stroške preselitve družine v Ljubljano.⁴⁵ Jeseni 1749 pa je kraljica spremenila dogovor: na videz se ni nič spremenilo, saj mu je določila enotno plačo v višini 2000 gld, kolikor so dobivali drugi reprezentančni svetniki.⁴⁶ Problematično je bilo, da je poplačilo zaostalih plač postalo uresničljivo »ad kalendas graecas«. Raigersfeld si je odtlej prizadeval za poplačilo zaostankov v celoti in naenkrat. Prvo priložnost je dobil šele konec leta 1752, ko je ugotovil, da je za leto 1752 v blagajni avstrijske Dvorne komore ostalo 5000 gld presežka.⁴⁷ Kraljico je prosil za poplačilo 3471 gld. Šlo pa je za zaostanke, ki so nastali po novembru 1747, medtem ko je za prejšnjo obdobje že prejel 3867 gld.⁴⁸

Tako kot drugi sodobniki tudi Raigersfeld kljub nenehnemu dotoku rent in plač nikoli ni imel na razpolago veliko gotovine. Ob smrti so popisovalci v hiši našli le za slabih 300 gld gotovine, imel pa je za kar 14.700 gld zadolžnic in obveznic (po večini od države in dežele); večina jih je bila iz 50. let 18. stoletja.⁴⁹ Že leta 1742 je imel pri deželi naloženih 8500 gld.⁵⁰ Od leta 1743 do 1759 jso naložbe pri kranjskih stanovih še vedno znašale 1500 gld, ki jih

42 ARS, AS 730, Gospostvo Dol, knj. 165, *Diaria 1746–1750*, p. 27.

43 Dogovor potrjuje dekret o Raigersfeldovem imenovanju z dne 15. 4. 1747 (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 202, pp. 615–616).

44 ARS, AS 730, Gospostvo Dol, knj. 165, *Diaria 1746–1750*, pp. 269, 272–273.

45 Gl. dekret Rerezentance z dne 5. 1. 1748, da naj ga izplača solno-mitninski urad v Trstu (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 202, pp. 636–637).

46 Dekret z dne 18. 10. 1749 je v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 202, pp. 719–721.

47 Prepis prošnje z dne 16. 12. 1752 je v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 202, pp. 535–538.

48 Leta 1747 je sicer prosil vladarico za izplačilo dolga iz rentnega urada v moravskem Brnu (prepis v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 202, pp. 484–486).

49 Štuhec, *Besede*, str. 225. Gl. zapuščinski inventar z dne 8. 5. 1760 v ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 99, št. 100, pp. 5–9.

50 ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 173, p. 247.

je zahteval v izplačilo maja 1759, ko je v deželi zaradi posledic pruske vojne zavladovalo pomanjkanje. Toda iz stanovske blagajne mu je do smrti leta 1760 uspelo dobiti le 400 gld.⁵¹

Zaradi naložb si je gotovino za sproti torej moral izposojati. Nekatere njegove zadolžnice so bile programirane za daljši čas. Tako je v arhivu več njegovih potrdil iz obdobja 1736–1742 o prejemu večjih vsot, ki so mu jih izplačali dunajski agenti po naročilu posojilodajalca sorodnika Janeza Benamina barona Erberga.⁵² Temu je od leta 1740 do 1758 dolgoval 1041 gld, od katerih je letno plačeval le 52 gld obresti.⁵³ Tudi veletrgovcu Michelangelu Zoisu je bil dolgo dolžan 1000 gld, ki si jih je izposodil še v Trstu. S tem dolgom se je ukvarjal leta 1748, a denarja še naslednje leto ni vrnil. Zois mu je verjel na besedo in mu dolg podaljšal brez nove obligacije. Raigersfeld je dolg vrnil šele avgusta 1749, potem ko je uspel unovčiti dve upniški menici svojih dolžnikov. Januarja 1749 si je moral izposoditi še 150 gld, konec marca 100 gld in septembra 300 gld. Že septembra 1750 mu je Zois za eno leto posodil še 600 gld.⁵⁴ Julija 1751 je Zoisu še pred iztekom posojilnega roka ponudil v vračilo 2000 gld, a je Zois gotovino zavrnil, češ da ima denarja dovolj. Tistih 600 gld je odplačal septembra 1751. Zoisu se je za plemenitost oddolžil jeseni 1751 s posredovanjem pri kandidaturi za šolanje njegovih dveh sinov na Savojski akademiji na Dunaju, najbrž pa tudi z lobiranjem za podelitev deželanstva prijatelju.⁵⁵ Zoisova finančna popustljivost torej le ni bila brezpogojna in brezplačna.

Prepletanje upniško-dolžniških razmerij je bilo običajno v mreži zapletenih kreditnih veriženj. Tudi Raigersfeld se ni mogel izogniti prosilcem, ki so pogosto navajali svojo »revščino«. Vsi seveda niso bili obubožani in so sami imeli tako kot Raigersfeld dolgoročne kapitalske naložbe. Marsikateri njegov dolžnik pa je kar pozabil na vračilo dolga.⁵⁶

51 Nedatiran prepis zahtevka in odgovor urada poverjenikov z dne 12. 5. 1759 je v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 202, pp. 541–542.

52 ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 207, pp. 496–501.

53 Gl. popis prejemkov Janeza Benamina za leta 1740–1759 v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 24, pp. 96–150.

54 ARS, AS 730, Gospostvo Dol, knj. 165, *Diaria 1746–1750*, p. 403, 507, 529, 573, 587, 831.

55 Prav tam, knj. 166, *Diaria 1751–1756*, pp. 111, 135, 159, 189.

56 Denimo glede 3085 gld, ki jih je nekoč posodil Wolfu Sigmundu grofu Gallenbergu: leta 1751, ko so popisali gallenberške dolgove (teh je bilo skupaj za 165.000 gld), je kazalo, da

Tako je Raigersfeldu uspevalo slediti plemiškemu prestižu, čeprav se sam nikoli ni imel za bogatega: leta 1747 se je v prošnji za štipendijo za sina Maksimilijana predstavil kot revež s številčno družino in skromnim premoženjem.⁵⁷ Iluzij o revnosti se ni otresel niti v starosti, ko je (po zapuščinskem inventarju sodeč) sodil med petino najbogatejših Kranjcev. Obenem pa je bil zelo ponosen na svoj kmečki rod. Očetovega izvora in sorodnikov v Rakovici pri Kranju ni tajil v nobeni genealogiji.⁵⁸

O prestižu in precejšnjih življenjskih stroških v njegovi družini vemo precej. Medtem ko klasično salonsko življenje in zabave v Raigersfeldovih stanovanjih niso bile zelo pogosti, je veliko več pozornosti posvečal svoji izobrazbi in šolanju sinov. Te je imel najprej v jezuitski gimnaziji na Dunaju in kasneje v Ljubljani, na koncu še na *Collegium Theresianum* na Dunaju. Tam je npr. leta 1746 za polletno šolnino in oskrbo (stanovanje) sina Janeza Nepomuka vnaprej plačal 50 dukatov.⁵⁹ Tja je kasneje spravil tudi sinova Janeza Luka in Maksimilijana, Henrika pa v kadetnico.

Obleke zase in otroke je Raigersfeld naročal pri boljših krojačih, kar tudi ni bilo poceni. O lepih kosih se je mogoče poučiti v zapuščinskih inventarjih.⁶⁰ Pogrešamo pa vesti, kje je Raigersfeld kupoval vsakdanje prehrabene artikle in kakšna je bila družinska prehrana. Kot vsi kontinentalci je imel najboljše mnenje o mediteranski hrani, ki je bila že dolgo tudi eden od kazalcev socialnega prestiža, manj pa zavedanja o koristih za zdravje. Toda taka hrana je bila na jedilnikih povprečnega plemstva le ob praznikih, revnejši plemiči so jo okusili le na obiskih. Raigersfeldova družina pa se ni nikoli odrekala gurmanskim užitkom. S tako hrano se je namreč do leta 1751 oskrbovala s tržaškega posestva, v Trstu pa je Raigersfeld kupoval tudi kolonialno blago. Raigersfeld je pogosto omenjal tudi nakupe, pripravo in uživanje čaja, čokolade, kave in tobaka. Te dobrine so bile v prvi polovici 18. stoletja standardne

so vsaj obresti izgubljene (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, knj. 165, *Diaria 1751–1756*, p. 131). Večina gallenberških nepremičnin je naslednje leto prišla na javno dražbo. O tem podrobno v Kos, *O melanholiji*, str. 256–258.

57 Osnutek nedatiranega dopisa je v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 202, pp. 478–480.

58 V arhivu je imel izvornike in prepise dokumentov ter svojo genealogijo rakoviških sorodnikov (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 201, pp. 481–508, 558–560).

59 ARS, AS 730, Gospostvo Dol, knj. 165, *Diaria 1746–1750*, pp. 157, 193.

60 Štuhec, *Besede*, str. 227, 235–238.

v večini plemiških hiš in pokazatelj aristokratske družabnosti, prestiža in samoreprezentiranja.⁶¹

Raigersfelda so fascinirale tudi »nekoristne« dragocenosti, za katere je porabil precej denarja. Redno je kupčeval s starimi kovanci, precej jih je dobil v dar. Pri mizarju je celo naročil izdelavo omar za numizmatično zbirko v kabinetu.⁶² Pri nekem dunajskem graverju je leta 1749 naročil izdelavo kolekcije zlatih, srebrnih in bakrenih medalj, prstanov in miniatur v vrednosti več sto gld, pri ljubljanskem graverju pa srebrne pečatnike, ki jih je dal vzdati v hišne temelje.⁶³ Septembra 1751 je naročil znancu, naj mu v Rimu kupi točno določene spominske papeške medalje in jezuitsko grafiko.⁶⁴ Ko je umrl, sta bila v njegovem kabinetu tudi dva predalnika z medaljami in kovanci, omara z raritetami in medicinskimi predmeti, omara s spisi, kar 34 slik in še kopica spominske šare.⁶⁵

Raigersfeld je umrl 31. marca 1760. Dne 14. novembra 1759 je napravil kodcil k oporoki, ki jo je napisal že leta 1746.⁶⁶ Za smrt in potomce je premišljeno poskrbel, tako kot se spodobi svetovljanu. Poleg denarja za zadušna opravila je volil nekaj svojemu spovedniku, ubožcem, sirotišnici, invalidnim vojakom, bratovščinam; stranskim sorodnikom in služinčadi je zapustil malenkosti. Glavni in enakovredni dediči so bili sinovi Maksimilijan, Janez Luka, Mihael Gottlib in jezuit Franc Borgia. Tega je Raigersfeld odpravil s tretjinskim deležem, da ne bi četrtnina zapuščine (31.117 gld,⁶⁷ torej bi bila Frančeva četrtnina vredna 7779 gld) pristala pri jezuitih. Večina premoženja je bila skrita v hiši in obveznicah ter vsakdanjih predmetih brez kapitalске vrednosti. In ker gotovine ni bilo veliko, so bratje po nekaj mesecih začeli razprodajati očetovo dediščino. Hišo, večino pohištva in nekaj predmetov

61 Sandgruber, *Die Anfänge*, str. 192–196.

62 ARS, AS 730, Gospostvo Dol, knj. 165, *Diaria 1746–1750*, pp. 421, 453, 550. Gl. tudi Weigl, *La nobiltà*, str. 217.

63 Prav tam, pp. 590, 669.

64 ARS, AS 730, Gospostvo Dol, knj. 166, *Diaria 1751–1756*, pp. 135, 168.

65 Gl. zapuščinski inventar iz leta 1760 v ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 99, št. 100.

66 Prepisa obeh dokumentov sta v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 201, pp. 341–351 (oporoka) in 307–320 (kodcil).

67 V pismu bratu Maksimilijanu z dne 2. 8. 1760 je Janez Luka ocenil celotno aktivo na 35.000 gld, vendar je bilo dolgov za 4300 gld (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 218, p. 28).

sta Janez Luka in Mihael že julija 1760 prodala stricu Wolfu Danijelu Erbergu za 20.400 gld.⁶⁸ Raigersfeldovo hišo je leta 1816 prodal Erbergov sin Jožef Kalasanc za 16.000 gld, kar je ustrezalo ocenjeni vrednosti ob Raigersfeldovi smrti.⁶⁹ Očitno je hiša pol stoletja po Raigersfeldovi smrti izgubila nekaj sijaja, čeprav je Kalasanc leta 1798 prenovil vsaj njeno fasado. Svoje je k zmanjšanju realne vrednosti dodala inflacija. Kalasanc se je z družino raje zadrževal v graščini v Dolu, po letu 1804 pa na Dunaju kot dvorni komornik, v letih 1809–1814 pa kot vzgojitelj prestolonaslednika Ferdinanda.⁷⁰

Socialna mobilnost Franca Henrika Raigersfelda in njegove družine se v skoraj polstoletni dobi torej skoraj v ničemer ne razkriva v imenjski knjigi. Po podatkih iz drugih virov pa jo je mogoče natančno ovrednotiti: sredi 18. stoletja je bila zelo ugodna.

Gallenberg

Drugačno podobo kaže analiza vpisov posesti in obdavčitve rodbine Gallenbergov, ki so svojo socialno pozicijo in mobilnost utemeljevali na fevdalnih rentah in zato vse do srede 18. stoletja posedovali več zemljiških gospostev. Kot bomo videli, so zapisi v imenjskih knjigah v tem primeru lahko kazalec osnovnih stanj in sprememb v gospodarski in socialni strukturi rodbine. Ne pa v podrobnostih in razlogih.

Gallenbergi so imeli na Kranjskem domicil od 13. stoletja. Ob nastanku prve imenjske knjige v 16. stoletju svojega izvirnega gradu Gamberk (*Gallenberg*) že dolgo niso več imeli. Od prvobitne posesti jim je ostala tista okoli Mekinj, ki je Gallenbergi nikoli niso odtujili. Kot dedni odvetniki samostana so imeli v tamkajšnji cerkvi tudi rodbinsko grobnico ter odvetniški dvorec. Oboje je bilo tudi vedno znak njihove identitete: odvetništvo je bilo posebej omenjeno v vseh imenjskih knjigah, v tretji knjigi pa je bilo ocenjeno na 13 gld 43 kr davčne osnove.⁷¹ Njegov nosilec in davčni zavezanec je bil

68 Pogodba je v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 207, pp. 507–509.

69 Gl. prepisa obeh kupoprodajnih pogodb z dne 13. 9. 1762 in 25. 1. 1816 v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 2.

70 Uršič, *Jožef Kalasanc Erberg*, str. 196–197.

71 Odvetništvo je imelo majhno kmečko posest: v urbarialnem registru za leta 1695–1700 je bilo veliko za 3 hube in pol ter tri kajže (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 148, pp. 446–458). Poleg tega je pod odvetništvo spadalo še več sto kmečkih zavezancev: leta

vedno le eden od Gallenbergov: v 3. in 4. knjigi (do 1618) je bil to Danijel II., ki je imel še gospostvo Šenkov Turn (20 gld 45 kr imenjske rente).⁷² Danijel je bil član linije, ki jo je začel njegov oče Andrej V., mlajši brat Friderika III. – začetnika glavne veje, ki je edina preživela 17. in 18. stoletje. Posest glavne veje se omenja pod imenom mlajšega sina Jakoba III. († 1566) za gospostvo Drnča (14 gld 14 kr rente) ter »dedičev« najstarejšega sina Krištofa za gospostvo Podpeč (*Gallenstein*; 80 gld 48 kr).⁷³ Krištof je bil po očetovi smrti senior, mlajši bratje pa niso imeli moških dedičev. Četrty vpis v tretji imenjski knjigi se je nanašal na »Matijeve dediče na Osterbergu« (19 gld 5 kr).⁷⁴ To je bila stranska linija, ki je izumrla sredi 16. stoletja,⁷⁵ potem ko je malo pred letom 1532 v bližini zgradila še dvorec Dol.⁷⁶

V četrty knjigi so omenjeni isti nosilci in tudi njihovi nasledniki (senior Jošt Jakob in drugi sodediči namesto deda Krištofa), davčne postavke pa so nekoliko spremenjene zaradi odprodaj manjših delov gospostva Podpeč do leta 1618 (68 gld in 45 kr). Jakobovo imenje so dediči (Krištofov vnuk Janez V.) prodali leta 1573. Mekinjsko odvetništvo in Šenkov Turn (to gospostvo sta Danijel II. ali sin Adam prodala v letih 1547–1582!) imata ločeni postavki. Odvetništvo so si v 16. in 17. stoletju Gallenbergi dajali v zakup med seboj, česar imenjska knjiga ne omenja.⁷⁷ Posebej je zapisana še posest gospostva Osterberg v rokah »Matijevih dedičev« (19 gld 5 kr) ter po njegovem stricu ali bratrancu Aleksandru II. (21 gld 14 kr).⁷⁸ Aleksandrovi dediči so bili po letu 1548 oz. 1567, ko je umrla Aleksandrova žena (dosmrtna stanovalka

1788 jih je bilo kar 451, oddali pa so 639 mernikov ovsa in 168 kokoši (seznam je prav tam, pp. 459–464).

72 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 3 (1547–1554), pp. 30^r. Gl. prepis Danijelove napovedi iz leta 1761 z dne 29. 6. 1544 v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 148, pp. 212–216.

73 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 3 (1547–1554), pp. 81^v, 82^r.

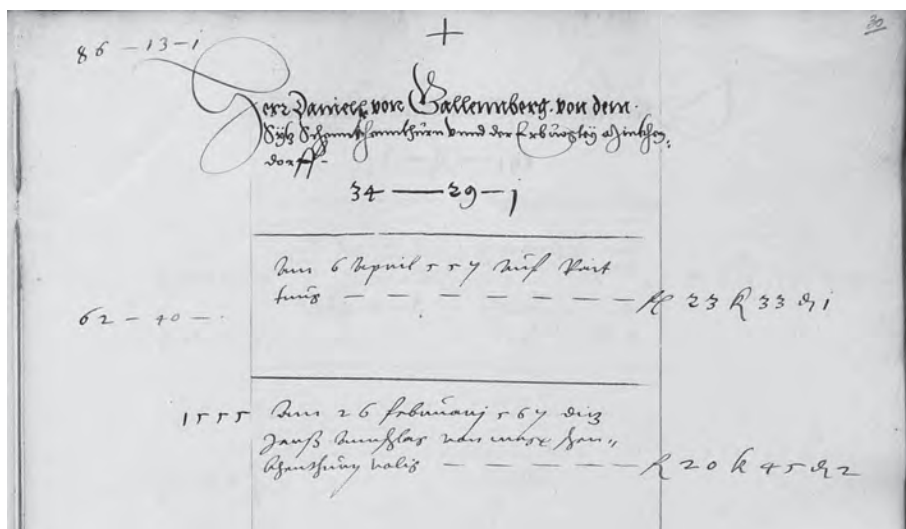
74 Prav tam, pp. 82^v.

75 Gl. Schönleben, *Genealogia*, str. 11–30 in Bizjak, Listinski arhiv, str. 255 sl.

76 Dvorec sta leta 1532 Janž Gallenberg in žena Maruša zastavila Lambergom (njenim sorodnikom) za 100 gld (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 150, pp. 1–2).

77 Leta 1551 npr. Danijel II. bratrancu Jakobu (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 134, pp. 2–4).

78 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 4 (1546–1618), pp. 54^v, 55^r, 74^r, 74^v, 75^r, 76^r, 76^v.

Poset Danijela Gallenberga po kranjski imenjski knjigi (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 3 (1547–1554), pp. 30^r).

na Osterbergu), njegovi kognatski sorodniki pl. Raspi.⁷⁹ Matijeva polovica je po smrti njegovega sina Jurija III. († 1562) pripadla Jurijevima tetama in prateti Uršuli (por. Rasp), ki so si to polovico razdelile leta 1567. V naslednjih desetletjih se je osterberško gospostvo končno spet združilo pri Raspih.⁸⁰

Potemtakem imenjske knjige do leta 1618 točno kažejo le osnovno delitev Gallenbergov na samostojne linije in nič drugega. Gallenbergi pa so imeli v 16. stoletju na Kranjskem poleg že omenjenih gospostev v rokah (res pa le krajši čas) še Trebnje (po 1504 – pred 1601), Dol (do 1562), Pleker pri Kamniku (tretjina, 1574), »Mossberg« (1566), Lanšprež (po 1572 – pred 1592), Mokronog (1576–1616), Zalog (1551–1555), »Oberpratt« – morda Oberprart – Podkraj?

79 Prepis Aleksandrove oporoke z dne 15. 4. 1548 je v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 150, pp. 17–29.

80 Grilc, Prispevek, str. 272–274. Dva izvoda delilnega registra med dedinjami, Matijevima sestrama Agnes (por. Hagen) in Felicito (por. Merkniz) ter Janezovo sestro Uršulo (por. Rasp), z dne 9. 11. 1567 sta v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 150, pp. 40–48, 51–57. Osterberško gospostvo je še leta 1574 želel dobiti v fevd Erhard iz glavne veje, češ da je najstarejši moški Gallenberg (prepis prošnje za podelitev je prav tam, fasc. 150, pp. 63–64). To je bil res, a le v glavni veji, ne pa tudi v veji s Šenkovega Turna.

(pred 1555) in Litijo (pred 1582–1583). Za nekatera se zdi, da niso bila v njihovi lasti in zato niso prišla v imenjske knjige pod njihovim imenom: Pleker je bil npr. deželnoknežji fevd (najbrž tudi »Mossberg«), Mokronog pa zastava krške škofije.⁸¹ Drugih registratorjem zaradi kratkega posedovanja niti ni uspelo zapisati. V takih primerih so davki nominalno padli na nič krive prejšnje lastnike.

V peti imenjski knjigi (1619–1661) je navedena le posest glavne, tj. edine preživele veje, ki je od stranske veje prevzela dedno mekinjsko odvetništvo in tamkajšnji dvor.⁸² Janž Adam je bil edini moški Gallenberg v svoji generaciji in zato edini davčni zemljiški zavezanec. Temu je Wolf Adam, zadnji moški član veje s Šenkovega Turna, že vsaj leta 1642 zastavil odvetništvo (za 125 gld dolga).⁸³ Janž Adam pa ga je celo dajal v zakup samostanu. To prakso je še leta 1689 ponovil sin Jurij Sigmund (za 180 gld letno).⁸⁴ Imenjska renta za odvetništvo je bila vseskozi povsem enaka kot v četrti knjigi, čeprav sta samostan in Janž Adam leta 1642 zamenjala odvetniški dvor za tri samostanske hube; v pogodbi sta se namreč sporazumela, da zamenjana posest v davčnem smislu ostane prišteta nekdanjim gospostvom. Sprememba je bila urejena šele leta 1647, ko je bila posest preknjižena, odvetništvo pa je bilo po novem ovrednoteno s 15 gld (dvorec sam s 3 gld 40 kr).⁸⁵

Janž Adam je svoji zemljiški posesti dodal veliko gospostvo Soteska (skupaj z imenjem Turn pri Podpeči). Sotesko je tedaj cesar Ferdinand II. podelil Juriju Baltazarju pl. Scheyerju ter hčerama Sidoniji in Feliciti; slednja je bila poročena z Janžem Adamom. Soteska je bila ovrednotena z 39 gld, a so jo prišteli k Janževi davčni osnovi šele leta 1635, ko se ji je formalno odpovedal

⁸¹ Smole, *Graščine*, str. 301, 303–304, 350.

⁸² Zanimivo je, da so kot nosilca v knjigo najprej vpisali že dolgo pokojnega Jakoba III. z Drnčo ter Jošta in »Krištofove dediče«. Namesto prvega so takoj zapisali ime Janeza Seifrida Valvasorja, namesto Jošta in Krištofovih dedičev pa dejanskega lastnika, Janža Adama. Joštovo ime so le prečrtali in na isti strani nadaljevali z imenom Janža Adama (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 5, 1619–1661, pp. 59^r, 59^v, 60^r).

⁸³ Ohranjena sta Wolfova zadolžnica z dne 10. 9. 1642 ter opolnomočje, ki ga je 1. 9. 1648 izročil Janžu Adamu (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 134, pp. 10, 20).

⁸⁴ Zakupna pogodba z dne 24. 4. 1689 je v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 148, pp. 241–243.

⁸⁵ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 5 (1619–1661), p. 41^r.

Scheyer.⁸⁶ Takoj pa so mu pripisali posest, ki jo je Janž Adam dobil leta 1619 od tašče (ovrednoteno z 10 gld 51 kr). Janževa podedovana posest je bila leta 1619 ovrednotena s 87 gld, renta pa se je v naslednjih desetletjih spreminjala s številnimi nakupi in odprodajami drobne posesti in leta 1634 pristala pri 90 gld. S preknjižbo Soteske leta 1635 je narasla na 130 gld in na tej višini ostala do leta 1650. Leta 1653 je narasla na 150 gld, ker je Janž Adam kupil gospostvo Rožek pri Dolenjskih Toplicah, in leta 1661, ko so zaključili peto imenjsko knjigo, pristala pri 202 gld 47 kr.⁸⁷ To je bila velika obremenitev za eno samo osebo – od celotne posesti je moral letno plačevati ok. 500 gld davka.

Janž Adam torej ni samo prevzel dednega odvetništva po sorodnikih s Šenkovega Turna, pač pa je v polstoletnem obdobju s poroko in manjšimi posli več kot podvojil rentno vrednost družinske zemljiške posesti. V resnici je rast imenjskih rent lepo odsevala njegov socialni dvig: bil je začetnik novega vzpona rodbine, ko so njegovi sinovi in vnuki začeli življenjski standard utemeljevati tudi, kasneje predvsem in na koncu izključno na državnih in deželnih službah. Leta 1666, dve leti po njegovi smrti, so sinovi dosegli tudi naslov državnih grofov. To posredno potrjuje šesta imenjska knjiga za leta 1662–1756, ko so Gallenbergi posedovali še več gospostev na Dolenjskem in Gorenjskem. Toda ta so bila po večini majhna in raztresena po deželi.

Na prvi pogled nepraktična razbitost zemljiških gospostev in domnevno slabša obvladljivost dohodkovno neenakovrednega konglomerata sta imeli tudi prednosti: gospostva je bilo mogoče po Janževi smrti leta 1664 lažje razdeliti med tri sinove. Imenjske rente za gospostva Podpeč, Soteska in Rožek v višini 202 gld in 47 kr gld ter 198 gld hubnega denarja so registratorji imenjske knjige takoj razdelili točno na tretjine, pri čemer so Janezu Frideriku prisodili rento za Podpeč in Rožek, Juriju Sigmundu za Sotesko, Joštu Jakobu II. pa za Turn.

Janez Friderik je že leta 1679 prepustil posest v velikosti 21 gld imenjske rente Juriju Sigmundu, ta pa zetu Janžu Adamu grofu Purgstallu. Drugo posest je Janez Friderik do smrti ohranil v približno enaki višini (leta 1685: 51

⁸⁶ Davke od tega gospostva in drugih je Janž Adam redno plačeval: gl. letna potrdila v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 146, pp. 1–18.

⁸⁷ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 5 (1619–1661), pp. 41^v, 42^r, 59^v, 60^r, 61^r, 62^r, 62^v. Gl. Smole, *Graščine*, str. 455.

gld 11 kr), nekaj posesti pa je dajal v zakup.⁸⁸ Imenjska knjiga je šele leta 1706 dobila pripis o prehodu te posesti k nečakoma Wolfu Vajkardu in Seifridu Baltazarju.⁸⁹

Jošt Jakob II. karierno in gospodarsko in družabno ni bil zelo dejaven. Živel je na gradiču Turn, katerega zemljiške posesti do smrti leta 1677 ni zmanjšal. Nato sta njegova dediča Janez Friderik in Jurij Sigmund skupaj posedovala zapuščino. Leta 1698 jo je prevzel Jurijev sin Wolf Vajkard, posest pa je bila tedaj še vedno obdavčena s 63 gld 44 kr imenjske rente. Do leta 1711 sta se turnska posest in renta zmanjšali na 54 gld 36 kr, naslednje leto pa se je zaradi združitve z delom posesti gospostva Luknja renta povečala na 82 gld 36 kr; ostanek gospostva v davčni velikosti 69 gld 45 kr je kupil Wolfov brat Seifrid Baltazar. Turn je bil ob prodaji leta 1753 ovrednoten s 67 gld 43 kr rente, Luknja, prodana leta 1741, pa z 71 gld 25 kr.⁹⁰

Vse rodbinsko premoženje je konec 17. stoletja pristalo v rokah najstarejšega brata Jurija Sigmunda, verjetno najpomembnejšega in najuglednejšega Gallenberga vseh časov.⁹¹ Doma je imel nekaj zadreg s preskrbo otrok. Sin Wolf Adam je umrl že leta 1664. Najstarejšo hčer Ano Elizabeto (roj. 1660) je poročil z Janezom Adamom grofom Purgstallom. Suzano Felicito je poročil z Jurijem Andrejem grofom Trillekom, a je zakon leta 1695 razpadel, Suzana pa je umrla pol leta za očetom. Rosino Izabelo (roj. 1670) je dal v zakon grofu Batthyányju. Hčerki Dorotejo Sidonijo (1664–1728) in Maksimilijano Leopoldino (1673–1759) je poslal h klarisam v Mekinje; obe sta bili druga za drugo več desetletij opatinji. Najstarejšega sina Janeza Riharda (1667–1754) mu je uspelo spraviti v passavski stolni kapitelj, Wolfa Vajkarda (1669–1733)

88 Leta 1668 činž v Otoku na Dolenjskem, leta 1672 vinsko desetino v Beli krajini, leta 1678 neko desetino na Dolenjskem (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 134, pp. 41–43, 48–50, 68–69).

89 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 6 (1662–1756), p. 65^r, 72^v.

90 Prav tam, pp. 50^v, 60^v, 74^r.

91 Brat Sigmund je umrl že leta 1662, Jošt Jakob II. leta 1677, Danijel in Adam sta umrla kot otroka, prav tako sestre Sidonija, Maksimilijana in Elizabeta. Le najstarejši brat Janez Friderik je dočakal višjo starost († 1687); bil je dvakratni vdovec (ženi Marija Elizabeta Čečker in Marija Terezija Thurn-Valsassina) in imel sinova Danijela in Jošta, ki sta umrla brez otrok. Sestra Marija Katarina se je poročila z Adamom Čečerjem, Ana Rosina pa z Wolfgangom Ferdinandom Mordaxom (Schönleben, *Genealogia*, str. 24; Žvanut, *Ločitev*, str. 345).

pa je predvidel za seniorja rodbine. Njegova skrb je bila preskrba najmlajšega brata Seifrída Baltazarja (1675–1760).⁹²

Jurij Sigmund je s poroko s Schrattenbachinjo leta 1660 dobil predpravico do polovice gospostva Brdo pri Kranju ter od uradov Naklo in Primskovo, druga polovica pa je ostala v rokah baronov Egk-Hungerspachov. Ko je leta 1669 ženi zagotovil doto, je polovica Brda formalno postala njegova (imenjska renta: 68 gld 46 kr). Leta 1686 je pridobil še urad Preddvor v vrednosti 64 gld rente, ki jo je do leta 1694 povečal na 108 gld. Leta 1703 sta sinova Wolf Vajkard in Seifrid Baltazar kupila od Jurija Sigmunda barona Egka še drugo polovico brdskega gospostva, tj. 44 hub (82 gld 10 kr).⁹³ Posest uradov Naklo in Primskovo pa se je leta 1706 povečala (61 gld), se nato postopoma zmanjševala in leta 1753 pomenila le še 42 gld 45 kr rente. V celoti je brdsko gospostvo, združeno leta 1706 v rokah Gallenbergov, pomenilo največjo rodbinsko zemljiško-posesno celoto z imenjsko rento 142 gld 30 kr in poglavitno rento med vsemi zemljiškimi gospostvi.

Najpomembnejše gallenberško gospostvo na Dolenjskem je bila Soteska. V zadnjih letih življenja je Juriju Sigmundu uspelo v okolici dobiti še več posesti: še pred letom 1697 polovico gospostva Turn pri Podpeči od brata Janeza Friderika, nečak Danijel pa je že prej prepustil svojo polovico tega gospostva bratrancu Wolfu Vajkardu.⁹⁴ Grad Podpeč so konec 17. stoletja opustili na račun dvorca Gabrje. Od Danijela so Jurijevi sinovi leta 1697 dobili tudi gospostvi Rožek in Kompolje.⁹⁵

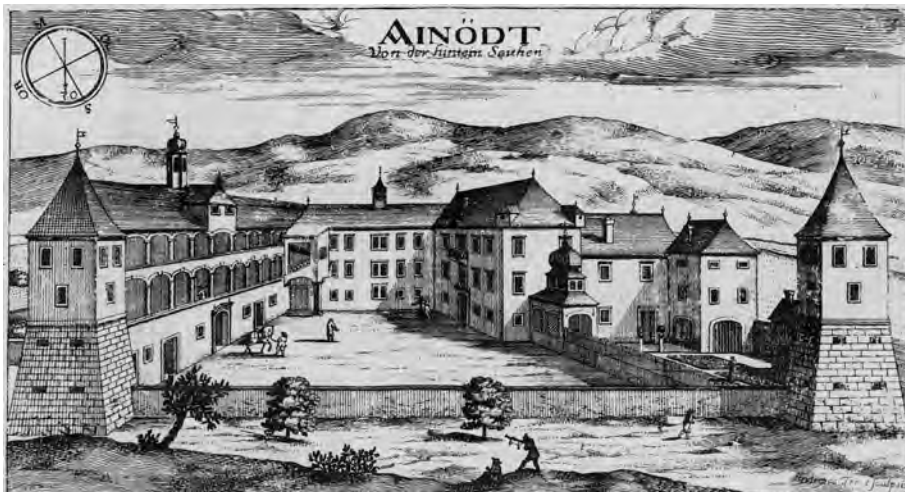
Jurij Sigmund je z oporoko (1697) namenil večino zemljiške posesti najstarejšemu sinu Wolfu Vajkardu. Od otrok je zahteval tudi nedeljivost celotne rodbinske zapuščine pod Wolfovo administracijo, saj naj bi mlajša sinova dobivala letno rento. Očitno si je Jurij Sigmund zamislil nekak fideikomis, ki pa ga ni dal potrditi pri deželnih oblasteh. To je storil njegov sin Seifrid Baltazar šele malo pred letom 1760. Iz polovice Turna naj bi Wolf Vajkard

92 Schönleben, *Genealogia*, str. 24; Žvanut, *Ločitev*, str. 345, 351–354; Hančič, *Klarise*, str. 28–29.

93 Slana, *Brdo*, str. 57–59.

94 Darilyna pogodba z dne 6. 4. 1696 je v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 134, pp. 105–107.

95 Gl. prepis Danijelove oporoke z dne 11. 2. 1697 v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 150, pp. 86–93.

Dvorec Soteska ob Krki po Valvasorjevi Topografiji Kranjske, 1679 (Valvasor, Topographia Ducatus Carnioliae Modernaе, št. 2).

sestram izplačal materino in očetovo dediščino (skupaj 10.531 gld).⁹⁶ Sinovom je še naročil, naj gospostvo Rožek pridružijo Soteski in ga ne prodajo.⁹⁷ Tam naj bi imela hčerka Suzana Felicita stanovanje do smrti. Wolf je prevzel tudi vse očetove dolgove na gospostvu Brdo.⁹⁸ Posebej je bila Juriju Sigmundu pri srcu palača v Ljubljani na Novem trgu, ki jo je kupil leta 1673; hiša je bila oproščena vseh davščin in je imenjska knjiga ne pozna.⁹⁹

Jurij Sigmund je z določilom o nedeljivosti posesti nakazal, da so gal-lenberške finance kljub bleščeci podobi rodbine na trhlih nogah: zemljiška

96 Ana Elizabeta je že dobila posest pri Pobrežju v Beli krajini. Ker pa se še ni odpovedala dediščini, ji je bil Wolf dolžan nadomestilo za posest, če s tisto v Pobrežju ne bi bila zadovoljna. Suzana Felicita grofica Trillek bi dobila 2000 gld od materine dediščine in dote. Zadolžnica za 2000 gld, ki jo je njenemu že bivšemu možu nekoč dal Jurij, je bila pri Suzani Feliciti. Rosina Izabela grofica Batthyány naj prav tako dobi 4000 gld. Za obe sestri nuni v Mekinjah bi Wolf moral naložiti 3000 gld od polovice Turna (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 134, pp. 109–115).

97 Prepis v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 150, pp. 86–93. Gl. Smole, *Graščine*, str. 148, 426.

98 Te dolgove je Jurij Sigmund deloma reševal z odprodajami posesti (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 134, pp. 67–68).

99 Prepis oprostilnega pisma ljubljanskega magistrata z dne 17. 4. 1684 je v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 149, pp. 237–238.

gospostva so bila brez spodobnih donosov, pollegalni davčni in koruptivni posli z deželnimi oblastmi pa mu niso omogočali mirnega spanca. Jurij Sigmund je namreč v letih 1667–1696 od dežele prejel kar 59.492 gld na račun daril in poravnavanja namišljenih ali napihnenih stroškov, s čimer je še lahko vzdrževal uravnoteženo bilanco.¹⁰⁰ Centralizirana uprava pa je bila lahko le zavora pred polomom, ne odrešitev. Pravzaprav je bil vsak fideikomis, v osnovi nedeljiv in nespremenljiv, vedno tudi ovira za pragmatično reševanje s pomočjo delnih odprodaj posesti. Tako pa se je zadolženost povečevala, naraščale so obresti od posojil in vse skupaj je vodilo k insolventnosti.

Prvi dve desetletji 18. stoletja sta bili še obdobje zenita Gallenbergov: večdesetletnemu deželnemu namestništvu Jurija Sigmunda je sledilo namestništvo in nato deželno glavarstvo sina Wolfa Vajkarda. Dolžniški balon je še kar rasel in imenjska knjiga ga ni niti malo nakazovala.

Samostojno gospodarstvo si je tedaj lahko omislil tudi najmlajši Jurijev sin Seifrid Baltazar, ki pa se je za gospodarsko osamosvojitve moral najprej dobro poročiti. Leta 1706 mu je Marija Charlotta grofica Orsini-Rosenberg prinesla v zakon 3000 gld dote. Za svoja protidarila ženi je moral vzeti hipoteko, za kar je seveda jamčil brat Wolf kot administrator gallenberške posesti.¹⁰¹ Seifridova žena je umrla že leta 1708 in otrokoma kot univerzalnima dedičema namenila vso zapuščino: sinu Wolfu Sigmundu 10.000 gld, hčerki pa »vse ostalo«.¹⁰²

Ženina smrt je Seifridu odprla pot do širokopoteznega gospodarjenja in posledično povečanega števila vpisov v imenjsko knjigo. Okrepljen z deželnimi darili (od deželnih stanov za poročno darilo 1500 gld, leta 1710 mu je bilo spregledanih 1217 gld davka od gospostva Grm) in ženino zapuščino, ki jo je le upravljal za otroka, je Seifrid leta 1709 kupil dolenjska gospostva Grm, Graben in Zaboršt (55 gld 32 kr imenjske rente), od nekega novomeškega meščana pa še del čušperške posesti (5 gld 33 kr rente).¹⁰³ Tri majhna gospostva so poslej predstavljala posebno Seifridovo posestno enoto; drugo dolenjsko enoto z gospostvi Soteska in Rožek, Turn, Gabrje, Podpeč in Kompolje je

¹⁰⁰ ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 173, pp. 321–322; Steska, Thalnitscher, str. 83; specifikacija nekaterih Jurijevih prejemkov v Dimitz, *Geschichte Krains*, str. 72.

¹⁰¹ ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 135, p. 421.

¹⁰² ARS, AS 308, Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani, serija II, Lit. G, št. 37.

¹⁰³ Smole, *Graščine*, str. 163, 175, 548.

imel Wolf Vajkard. Soteska je imela večjo kmečko posest (kmetij je bilo za okoli 100 hub) in imenjsko rento. Podobno je veljalo za Soteski pridruženo gospostvo Rožek, katerega dohodki so bili okoli štirikrat manjši.¹⁰⁴

Seifrid se na Dolenjskem nikoli ni nameraval naseliti. Živel je med Brdom, Mekinjami in Ljubljano. Leta 1711 je za 19.406 gld kupil še dolenjsko gospostvo Luknja (kmetij je imelo za 72 hub). Ker je prodajalca v celoti izplačal že januarja 1712, je za kupnino postrgal prihranke, a je že avgusta 1712 moral dati v podzakup vinski davek v četrti Krško, ki ga je sam imel v zakupu od dežele; zanj je iztržil nekaj več kot 760 gld.¹⁰⁵

Ko pa je edino hčerko Jožefo leta 1724 namenil v zakon Jožefu Frideriku grofu Schrattenbachu, ji je za doto lahko obljubil le 2000 gld, medtem ko je ženinov oče mladoporočencema zagotovil kar 20.000 gld v denarju, pohištvu, stanovanju, premičninah itd.¹⁰⁶ Mož je umrl pred njo, a ji ni zapustil omembe vrednega premoženja. Toda ob svoji smrti je imela Jožefa na papirju za kar 32.543 gld premoženja, vendar tudi za ok. 30.000 gld dolgov. Tudi poročna darila v višini 15.000 gld ter materino dediščino (20.000 gld) je imela le na papirju.¹⁰⁷

Tudi senior Wolf Vajkard, ki je še v prvem desetletju 18. stoletja jemal v zakup večjo posest,¹⁰⁸ je sčasoma zašel v težave. Podedovanim dolgovom iz Soteske je prištel nove, npr. zaradi popravila graščine Brdo, ki jo je 1716 prizadel požar. Plače stanovskega poverjenika (1500 gld) ter deželnega namestnika in upravnika (ok. 3200 gld) za stanu primerno življenje niso zadoščale.¹⁰⁹ Občasna deželna darila v višini 15.000 gld so prišla zelo prav, prav

104 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 6 (1662–1756), pp. 33^r, 38^r, 38^v, 50^r, 61^v, 73^r, 73^v, 82^r, 498^r, 499^r, 499^v, 500^v, 530^v.

105 Pogodbe z dne 18. 12. 1711, 7. 1. in 1. 8. 1712 so v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 150, pp. 328–333, 336, 362–363. Gl. tudi Smole, *Graščine*, str. 274.

106 Poročna pogodba je prepisana v Jožefinem zapuščinskem inventarju iz leta 1762 je v ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 108, št. 166, pp. 4–10.

107 Za dediščino gl. popis arhiva iz leta 1802 v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 153, p. 512 (št. 315).

108 Gl. triletni zakupni pogodbi za gospostvo Schönau pri Ljubljani iz leta 1705 za 120 gld ter ribolov gospostva Žužemberk iz leta 1709 za 200 gld (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 150, pp. 298–299, 300–303).

109 Gl. tarife letnih plač kranjskih funkcionarjev in uradnikov iz ok. leta 1735 v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 188, pp. 236–259.

tako leta 1717 spregledan davčni zaostanek v višini 6000 gld.¹¹⁰ Leta 1722 je postal vršilec. dolžnosti kranjskega deželnega glavarja, julija 1723 pa glavavar. Stanovi so mu za odpravnino za namestništvo dodelili 4000 gld, za nastop glavarstva pa še 8000 gld. Skupna letna plača glavarja je znašala ok. 4600 gld in še nekaj dodatkov.¹¹¹ Ti, redni in izredni dohodki so seniorja držali nad vodo in v imenjsko knjigo ni bilo treba vpisati zaznamkov o prodaji večje posesti, čeprav so dolgovi že zdavnaj presegli meje odplačilne vzdržnosti.

Eno najbolj negativnih prelomnic v zgodovini Gallenbergov je prinesla smrt Wolfa Vajkarda februarja 1733. Po oporoki iz leta 1701 je Wolfovo premoženje in dolgove prevzel Seifrid Baltazar. Pokojnik je samo deželi dolgoval prek 19.000 gld za zaostale davke, zato je moral Seifrid prvič popustiti upniku, kar je kajpak zabeleženo tudi v imenjski knjigi. Julija 1733 je za 60.000 gld prodal gospostvi Soteska in Rožek (skupna imenjska renta 108 gld 44 kr) Andreju Dizmi grofu Auerspergu (tistemu, od katerega je Franc Henrik Raigersfeld leta 1726 kupil hišo v Ljubljani!), ki je bil poročen s Seifridovo nečakinjo. Kupnino je v celoti prejel šele januarja 1735 in jo takoj porabil za poplačilo starih dolgov in za podporo sinovega karierizma.¹¹²

Slabo leto pozneje so Seifrida prizadeli tudi davčni zaostanki, ki mu jih deželni stanovi niso več hoteli spregledati, tako kot nekoč Wolfu Vajkardu. Na zasedanju deželnega zbora leta 1735 je Seifrid neuspešno prosil za spregled 19.000 gld davčnega zaostanka, dolg pa še leta 1741 ni bil odplačan.¹¹³ Zato je Seifrid iskal izhod iz težav v prodaji gospostev Zaboršt, Graben, Grm in Luknja. Ta posest pa ni bila donosna in prodaja ne bi zadoščala za poplačilo dolgov. Prodati bi bilo treba vsaj še polovico Brda. Po izjalovljenem poskusu ni več poskušal reševati težav s prodajo.

Ker ambicioznemu nečaku Wolfu Sigmundu, edinemu Seifridovemu sinu

110 Izvleček iz knjige deželnih izdatkov, ki so bili plačani Gallenbergom, nastal po letu 1740, (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 173, p. 322).

111 O Wolfovi politični dejavnosti gl. arhivalije v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 130, 132, 134, 135, 150, 156. Za plačo glavarja: ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 136, p. 731–732 in fasc. 188, p. 236. Za odpravnino gl. ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 919, Landtag-protocoll, št. 45, fol. 52; ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 173, p. 323.

112 ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 4, št. 48, pp. 4–5.

113 ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 919, Landtag-protocoll, št. 45, fol. 308, in št. 48, fol. 55.

in bodočemu nosilcu gallenberškega gospostva, stric Wolf Vajkard ni zapustil nič vrednejšega in ker mu oče ni nameraval prepustiti niti dela posesti, mu je pomanjkanje financ ogrozilo karijerne načrte. Gallenberško gospostvo je bilo obremenjeno že s 40.000 gld dolgov (samo letnih obresti je bilo za 4000 gld). Funkcija deželnega glavarja ali vsaj združeni funkciji deželnega namestnika in upravnika sta bili zanj edini možnosti za ohranitev prestiža in življenjskega standarda. Za dosego tega se je leta 1734 poročil z Marijo Jožefo, vnukinjo avstrijskega kanclerja Filipa Ludvika grofa Sinzendorfa. Verjetno je Jožefina dota znašala 5000 gld ali v najboljšem primeru 7500 gld, Wolf Sigmund pa se je na Dunaju za svoje in poročne potrebe zadolžil za 9800 gld.¹¹⁴

Cesar pa o imenovanju za kranjskega deželnega glavarja ni hotel niti slišati. Šele decembra 1739 ga je imenoval za predsednika Intendance za Avstrijsko primorje ter obenem tržaškega glavarja.¹¹⁵ Intendanco je v letih 1728–1733 vodil že stric. Sigmundova plača bi bila za 800 gld višja, kot jo je dobival kranjski glavar (ok. 4600 gld), če pa prištejemo še nenominirane dohodke, bi letni zaslužek znašal več kot 6000 gld. A to Wolfa Sigmunda ni prepričalo: v Trstu je bil le od julija do septembra 1740, ko je odstopil z vseh funkcij in ostal brez plače. Ker se je tedaj še razšel z ženo Marijo Jožefo, ki se je celo želela ločiti, ga je prizadela tudi njena zahteva za vrnitev osebnega premoženja. Nepričakovana Jožefina smrt leta 1743 je Wolfa Sigmunda osvobodila izplačila in alimentov, Gallenberge pa odrešila bridkega konca. Wolf Sigmund se je leta 1745 poročil z Marijo Cecilijo Ester grofico Orzon, ki mu je prinesla 6000 gld za doto, on pa ji je obljubil zaženilo, jutrnjo in »prosto darilo« v višini 4000 gld.¹¹⁶ Zakon je bil srečnejši in zakoncema se je do leta 1767 rodilo kar dvanajst otrok.¹¹⁷

Wolf Sigmund se je lahko poročil šele takrat, ko je očeta Seifrida prisilil

114 Osnutek izvlečka iz Seifridovega likvidacijskega protokola iz leta 1751 v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 132, p. 238.

115 Prepisa dekreta z dne 19. 12. 1739 sta v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 131, pp. 49 in 50–51.

116 Pogodba z dne 30. 7. 1745 je v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 151, pp. 1–2.

117 Leta 1746 Seifrid Marija Jožef Nepomuk, 1747 Frančišek Salezij Henrik Vajkard, 1748 Janez Rihard Kajetan, 1749 Ivana Leopoldina Pavla, 1751 Janez Sigmund Andrej Ksaver, 1754 Ivana Jožefa Walburga, 1755 Jožef Kajetan, 1758 Marija Ana Cecilija, 1760 Marija Jožefa, 1764 Karolina Cecilija Ester, 1765 Wolf Karel Vajkard leta 1767 Marija Karolina Eleonora (Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 86–88, 90, 96, 97, 100, 104, 108–110).

v izplačilo materine dediščine (10.000 gld). Oče je namreč že leta 1741 prodal gospostvo Luknja in sin je domneval, da je zanj prejel približno toliko, kolikor je leta 1711 dal zanj (19.406 gld), zlasti ker je bila njegova cenitev skoraj enaka.¹¹⁸ Toda kupnina je bila že zdavnaj porabljena: deželni zbor je namreč odločil, naj Gallenberga od davčnega dolga v višini 19.772 gld, ki se je vlekel od smrti Wolfa Vajkarda leta 1733, takoj plačata 12.000 gld, ostanek pa v letnih obrokih.¹¹⁹

Do poskusa poravnave med očetom in sinom je prišlo marca 1745. Seifrid Baltazar je sinu nameraval izročiti vse nepremičnine in premičnine (razen 10.000 gld iz gospostva Brdo), hčerki Jožefi pa skupno z materino dediščino 19.000 gld. Sin mu je v zameno obljubil 2000 gld apanaže iz dohodkov Brda.¹²⁰ Do predaje pa ni prišlo, ker posesti zaradi očetove zadolženosti ni želel prevzeti. V to so ga prisilili tudi lastni dolgovi: v letih 1734–1749 jih je Wolf Sigmund napravil za kar 74.898 gld, večinoma pri meščanih in kmetih;¹²¹ skupaj z dunajskimi dolgovi (9800 gld) je imel vsaj za 85.000 gld pasive. Wolf Sigmund je v letih 1741–1747 na račun materine dediščine v več obrokih prejel le 3312 gld iz posestne rente, za izplačilo pa je ostalo še 10.071 gld. Kapital, ki mu ga je tedaj uspelo iztržiti, je naložil v obveznice: leta 1742 jih je imel npr. pri deželnih stanovih za 1400 gld, pri baronu Codelliju pa v letih 1744–1745 za 6100 gld.¹²²

Nato je sin privolil, da bo namesto očeta izpeljal stečaj, zato je Seifrid Baltazar leta 1750 predal Sigmundu upravo (ne pa lastništva) in se umaknil v Mekinje. Deželne oblasti so za sekvester napravile specifikacijo dolgov in prejemkov. Med množico upnikov, katerih skupni zahtevki do obeh Gallenbergov je znašal 165.558 gld (od tega so neizplačane obresti do leta 1751 znašale 16.461 gld; letnih obresti je bilo za 8456 gld), so bili plemiči, kmetje in duhovniki.¹²³

¹¹⁸ Gl. nedatirano cenitev v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 150, pp. 337–357.

¹¹⁹ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 921, Landtag-protocoll, št. 48, fol. 400.

¹²⁰ Projekt z dne 8. 3. 1745 je v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 132, pp. 29–31.

¹²¹ ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 132, pp. 239, 243.

¹²² ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 173, p. 144; fasc. 132, p. 245.

¹²³ Popis vseh upnikov je v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 132, pp. 205–224 (original) in pp. 183–203 (prepis).

Revizija je zajela tudi vso gallenberško zemljiško posest: Brdo z inkorporiranimi uradoma Naklo in Primskovo, graščine Turn, Podpeč, Gabrje, Kompolje, Grm, Graben in Zaboršt. Skupna kosmata vsota letne zemljiške rente je znašala 7000 gld (Brdo 4000; Turn, Gabrje in Podpeč skupaj 1500; Kompolje 300; Grm, Zaboršt in Graben skupaj 1200)¹²⁴ in je iz leta v leto padala. Na Dolenjskem so se kmečki davčni zaostanki povzpeli že na 22.000 gld in se jih ni dalo izterjati. Letnega dohodka od vseh gospostev pa je bilo le za 6500 gld, torej celo za 1956 gld manj, kot je bilo obresti od dolgov. Pri tem popisovalci sploh niso upoštevali ljubljanske hiše in vrtov ter mekinjskega odvetništva, ker so ti sodili pod fideikomisna določila. Odvetništvo je bilo nekaj let pozneje ocenjeno na 7525 gld.¹²⁵ Seifridove premičnine na Brdu so ocenili le na 3985 gld, tiste na Grmu, Zaborštu in Grabnu na 3315 gld in one na Turnu, Gabrjah, Podpeč in Kompoljah na 7494 gld.¹²⁶ Skupaj torej le na 14.794 gld ali točno desetkrat manj od dolgov.

Upniki se stečajnega manevra niso ustrašili in so marca 1752 zahtevali licitacijo vseh Seifridovih posesti (brez mekinjsko-ljubljanskega fideikomisa).¹²⁷ Brdo in dolenjski gradovi so tedaj prišli na dražbo in leta 1753 jih je kupil Michelangelo pl. Zois. S kupnino je bil končno poplačan večji del gallenberških dolgov in Sigmundova družina je bila rešena pred popolnim propadom. Toda z izgubo večine zemljiške posesti in rent je iz rodbine izpuhtel fevdalni duh. To v 18. stoletju ni bilo nenavadno, toda v gallenberškem primeru je šlo za eno najstarejših deželnih rodbin. Ravno v tem Gallenbergov ne moremo primerjati z Raigersfeldi: Gallenbergi so odprodali zemljiško posest pod prisilo zaradi zadolženosti, ne pa zaradi iskanja novih preživetvenih strategij.

Po konkurzu je ljubljanska hiša formalno ostala očetu, Sigmundu pa do očetove smrti leta 1760 le dvorec v Zduši (imenjska renta: 10 gld), ki mu ga

¹²⁴ Po neki drugi ceditvi z dne 23. 9. 1741 pa so zgolj gospostva Zaboršt, Grm in Graben izkazovala pozitivni letni saldo z 1728 gld (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 134, pp. 117–124).

¹²⁵ ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 132, pp. 225–230; ARS, AS 307, Deželno sodišče v Ljubljani, fasc. 104/A Gallenberg.

¹²⁶ ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 37, št. 100.

¹²⁷ Dopis z dne 29. 5. 1752 v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 132, pp. 106–107, 112–150 in 155–180.

je v oporoki 1753 skupaj z 8000 gld zapustil stric Janez Rihard.¹²⁸ Darilo je Sigmund nemudoma vpisal v imenjsko knjigo.¹²⁹ Odtlej je z družino živel tam in v Ljubljani. Odvetniški dvorec v Mekinjah je (p)ostal očetovo bivališče do njegove smrti. Takrat sta Sigmundu pripadla fideikomis (odvetništvo nad mekinjskim samostanom z dvorcem, hiša v Ljubljani in nekaj vrtov v vrednosti dobrih 7500 gld, ki jih je dajal v zakup¹³⁰ ter Zduša.¹³¹

Sigmundu je nato kljub vsemu uspelo narediti spodobno uradniško kariero: že v letih 1746–1753 je bil član (tudi predsednik) urada poverjenikov, nato predsednik delegiranega sodišča in direktor Deželne deske. V letih 1748–1763 je bil celo zadnji kranjski deželni namestnik. Leta 1763 se je upokojil in živel do smrti leta 1773 v Ljubljani in Zduši.¹³² Zapuščino, ta je bila po zapuščin-skem inventarju iz leta 1773 ocenjena na 7000 gld (premično premoženje v njej pa na 490 gld),¹³³ so njegovi otroci in vdova v nekaj desetletjih odprodali in zapustili deželo.

Zaključek

Kakšno vrednost imajo torej imenjske knjige pri ugotavljanju socialne mobilnosti zavezancev, če jih soočimo z realno življenjsko sliko? Menim, da so lahko ti popisi zaradi posebne strukture le pokazatelj *mobilitnosti zemljiške posesti* svobodnih družbenih slojev in še to ne vse, precej manj pa *socialne mobilnosti družin in posameznikov*. Takšne, kot so bile zamišljene in vodene, bi zaradi univerzalne obveznosti lahko bile kljub opisanim pomanjkljivostim

128 Prepis oporoke z dne 5. 9. 1753 je v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 150, pp. 118–121; original in prepis zapuščinškega inventarja sta na pp. 122–167 in 168–205.

129 Prošnja za vpis z dne 5. 5. 1753 je v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 148, pp. 1–2 (dva prepisa sta na pp. 3–6).

130 Že leta 1753 oranžerijo (steklenjak), hišo, šupo in okrasni vrt poleg samostana klaris v Ljubljani za 150 gld (pogodba je v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 151, pp. 758–762). To posest je kasneje prodal.

131 Gl. fideikomisno tabelo iz leta 1763, po kateri je bil do 23. 3. 1760 nosilec fideikomisa Seifrid (ARS, AS 307, fasc. 104/A, Gallenberg). ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 6 (1662–1756), p. 37^v.

132 O Sigmundovih službah po letu 1745 gl. gradivo v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 151, pp. 467–485.

133 Prepis inventarja je v ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 151, pp. 714–724.

dober pokazatelj socialne mobilnosti plemstva ali vsaj trendov pol tisočletja in več prej, tj. v zgodnjem in visokem srednjem veku. Tedaj je zemljiška posest določala plemiško identiteto lastnika oz. posestnika ter pogojevala njegovo socialno mobilnost. V zgodnjem novem veku je oboje zlasti pri novem plemstvu temeljilo tudi na drugačnih ekonomsko-socialnih postulatih. Ti so bolj določali osebni in družinski socialni dvig, kazali preference, npr. usmeritev k uradniškim karieram, finančnemu poslovanju. Kaže še opozoriti, da je širitev socialnih mrež zunaj matičnih dežel pomenilo tudi pridobivanje zemljišč v tujini, ki jih deželne imenjske knjige niso zaznale. Z drugimi besedami: socialna slika imetnika gospostva in njegove rodbine, ki se je z obdavčitvijo kazala v imenjski knjigi, je bila v resnici največkrat drugačna – to smo lahko ugotovili na primerih dveh vidnih kranjskih rodbin – ker ni zajela vsega premoženja. Podobo lahko določimo le z natančno analizo geneze celotnega premoženja in vseh okoliščin. Zanesljivo iskanje »zadnjega goldinarja« pa predvsem zaradi slabo ohranjenih zasebnih arhivov pogosto ni več mogoče.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg.

AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko

AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko

AS 307, Deželno sodišče v Ljubljani

AS 308, Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani

AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani

AS 730, Gospostvo Dol

Literatura

Bizjak, Matjaž: Gallenberški listinski arhiv in rodbinska genealogija.

Zgodovinski časopis 65, 2011, str. 248–291.

Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813. IV:*

Vom Regierungsantritt Leopold I. (1657) bis auf das Ende der französischen Herrschaft in Illyrien (1813). Laibach: Ig. v. Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1876.

- Golec, Boris: Zemljiški katastri 18. in 19. stoletja kot vir za stavbno, gradbeno in urbanistično zgodovino slovenskega ozemlja – 1. del. *Arhivi* 32, 2009, str. 283–338.
- Grilc, Viktor: Prispevek k zgodovini gospostva Osterberg. *Kronika* 53, 2005, str. 267–282.
- Hančič, Damjan: *Sedemsto let klaris na Slovenskem*. Nazarje: Samostan Brezmadežne sester klaris 2000.
- Körbl, Hansdieter: Korruption im 17. Jahrhundert. *Korruption in Österreich*. Austriaca. Schriftenreihe des Instituts für Österreichkunde (izd. Ernst Brückmüller). Wien: Wilhelm Braumüller Universitäts-Verlagsbuchhandlung Ges.m.b.H., 2011, str. 48–59.
- Kos, Dušan: *O melanholiji, karierizmu, nasilju in žrtvah. Tržaška afera Gallenberg 1740* (Knjižnica Annales 37). Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2004.
- Košir, Matevž: Deželna deska za Kranjsko. *Arhivi* 16, 1993, str. 95–98.
- Košir, Matevž: Od kmeta do barona – iz Rakovice do Londona. *Kranjski zbornik 2000* (ur. Drago Štefe). Kranj: Mestna občina, 2000, str. 78–88.
- Polec, Janko: Svobodniki na Kranjskem. *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 18, 1936, str. 5–142.
- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem. 17. stoletje. 1. del. Od Billichgrätzov do Zanettijev*. Ljubljana: Viharnik, 2014.
- Prelovšek, Damjan: Terezijanski Trst – primer habsburškega uradniškega urbanizma 18. stoletja. *Kronika* 33, 1985, str. 28–40.
- Rutar, Simon: Schloss und Herrschaft Lueg. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko* 8, 1895, str. 94–103.
- Sandgruber, Roman: *Die Anfänge der Konsumgesellschaft. Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert*. Sozial- und Wirtschaftshistorische Studien, Bd. 15. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1982.
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*. Görz: Selbstverlag des Verfassers, 1905.
- Schönleben, Joannes Ludovicus: *Genealogia illustrissimæ familie sac. Rom. imp. comitum de Gallenberg*. Labaci: Typis Joannis Baptistæ Mayr, 1680.
- Slana, Lidija: *Brdo pri Kranju*. Ljubljana: Arterika, 1996.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Steska, Viktor (izd.): J. G. Thalnitscher von Thalberg, Annales Urbis Labacensis, Metropolis Inclyti Ducatus Carniolie ... Von Anno 1660 ... biss 1718. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko* 9, 1901, str. 18–32, 69–98, 141–186.
- Šorn, Jože: Trst in njegovo neposredno zaledje v prvih treh desetletjih XVIII. stoletja. *Kronika* 7, 1959, str. 148–160.
- Štuhec, Marko: *Besede, ravnanja in stvari. Plemstvo na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 2009.
- Uršič, Milena (izd.): *Jožef Kalasanc Erberg in njegov poskus osnutka za literarno*

zgodovino Kranjske. Razred za filološke in literarne vede, Dela 28, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, 6. Ljubljana: SAZU, 1975.

Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica, 1961.

Weigl, Igor: La nobiltà goriziana nel diario del barone Francesco Enrico di Raigersfeld. *Abitare il Settecento* (ur. Raffaella Sgubin). Gorizia: Musei Provinciali di Gorizia, 2008, str. 215–229.

Weigl, Igor: *Matija Persky. Arhitektura in družba sredi 18. stoletja*. Magistrsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za umetnostno zgodovino, 2000.

Žvanut, Majda: Ločitev zakona pred tristo leti. *Zgodovinski časopis* 50, 1996, str. 343–356.

GÜLTBÜCHER UND DIE SOZIALE MOBILITÄT DES ADELS BIS ZUR THERESIANISCHEN STEUERREKTIFIKATION IN DER MITTE DES 18. JAHRHUNDERTS

Für die Erforschung der sozialen Mobilität, die gewöhnlich durch ökonomische Notwendigkeiten bedingt ist, stehen unter den seltenen allgemeinen statistischen Quellen für die Zeit zwischen dem 16. und dem 18. Jahrhundert vor allem die »Gültbücher« des Landes zur Verfügung. Es handelt sich um ein das ganze Land dokumentierendes Verzeichnis der Einnahmen von Grundherrschaften bzw. Gülden, das der Festlegung von Steuersätzen für ihre Besitzer diente.

Die Gültbücher von Krain weisen jedoch mehrere Mängel auf. Vor allem die ersten drei für die Zeit von 1536–1554 sind wenig ergiebig. Erst ab dem vierten Buch (1546–1618) sind auch die Veränderungen von Besitz und die Art der Nutzung des Grundstücks vermerkt. Nicht in die Bücher aufgenommen wurden die adeligen Immobilien in den Städten, was die richtige Einschätzung des Vermögens des »neuen Adels« erschwert. Da das soziale Bild nicht nur vom Grundbesitz abhängig war, stellen wir ein gewisses Ungleichgewicht zwischen der Größe des Besitzes und ihrer Besteuerung im Hinblick auf das soziale Erscheinungsbild auch in der Gruppe des alten Adels fest. Deshalb können die Gültbücher zwar ein Teilindikator für die Mobilität der Grundherrschaft in den höheren Gesellschaftsschichten sein. Noch weniger sagen sie über die soziale Mobilität einzelner Familien und

Personen aus. In der frühen Neuzeit basierte beides zumindest beim neuen Adel auf veränderten ökonomisch-sozialen Postulaten. Das soziale Bild des Herrschaftseigentümers und seiner Familie kann nur mit Hilfe einer Analyse der Genese und der sozialen Gegebenheiten zureichend bestimmt werden. Davon zeugen die Analysen von Eintragungen in den Gültbüchern für zwei Adelsgeschlechter – die Freiherren von Raigersfeld und die Grafen von Gallenberg. Beide unterscheiden sich stark voneinander sowohl hinsichtlich des Alters, der Geschichte, der Tradition und der Ausrichtung der Karriere als auch der Zahl der Eintragungen in die Gültbücher.

Das Geschlecht der Raigersfeld gehörte dem neuen Adel an und tauchte im Gültbuch für die Jahre 1662–1756 erstmals auf. Sebastian Raigersfeld stützte seine Nobilität in den ersten zwei Jahrzehnten auf seinen Besitz und bemühte sich, sich vom Beamten zum traditionellen Landmann zu verwandeln, was ihm 1701 formell auch gelang. Nach 1719 besaß er keinen größeren Grundbesitz mehr, da er eine Karriere als Beamter und Unternehmer einschlug. Auch für den Erben Franz Heinrich bedeutete der Grundbesitz eine Last. In Triest besaß er zwar von 1736–1750 einen größeren Besitz, den er aber nur auf Drängen des Kaisers erwarb. Das Geld investierte er in Bildung, Finanzen und in das Unternehmen. Er versuchte seine Einnahmen durch den Staatsdienst zu erlangen, ferner als Unternehmer sowie mit der Vermietung von Wohnungen und Lokalen. Damit konnte er den Ankauf und die Renovierung des Hauses in Laibach finanzieren, den Bekannten Geld verleihen, für das Studium der Söhne aufkommen, Luxusartikel anschaffen u. ä. Auch die Söhne beschäftigten sich nicht mit dem Grundbesitz, sie wurden Beamte, Kleriker und Soldaten. Die Gültbücher geben daher keine Auskunft über die soziale Mobilität von Franz Heinrich Raigersfeld und seiner Söhne, sondern andere Quellen.

Ein anderes Bild liefert die Analyse der Grafen von Gallenberg. Sie begründeten ihre soziale Position auf feudalen Renten, sie besaßen bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts einige Grundherrschaften. In ihrem Fall können die Eintragungen in Gültbüchern als ein Indikator für den Zustand und für die Veränderungen der wirtschaftlichen und der sozialen Struktur der Familie sein - jedoch nicht für die dahinter liegenden Gründe. Im 17. Jahrhundert konnte die Hauptlinie mit Eheschließungen und Grundstückstransaktionen

den Steuerwert des Besitzes im Gültbuch für die Jahre 1662–1756 verdoppeln, was auch einen tatsächlichen sozialen Aufstieg reflektierte. Die Herrschaften in Unter- und Oberkrain waren in der Regel klein und im Ertrag unergiebig. Georg Sigmund verfügte im Testament aus 1697 die Unteilbarkeit des Besitzes und verhehlte nicht, dass die Finanzen der Familie auf wackeligen Beinen standen. In den ersten zwei Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts konnte sich mit dem Ankauf von neuen Grundbesitzungen zwar die Zahl der Eintragungen im Gültbuch vergrößern, mit dem Tod des Seniors Wolf Weikhard 1733 begann aber der Untergang. Bis zur Mitte des Jahrhunderts mussten sie den gesamten Grundbesitz verkaufen, außer einem kleinen Fideikommiss. Mit dem Verlust des Grundbesitzes und der Renten ging auch der feudale Geist verloren. Der Unterschied zu den Raigersfeld ist offenkundig; Die Gallenbergs veräußerten ihren Grundbesitz nicht wegen der veränderten Überlebensstrategie wie die Raigersfeld, vielmehr wurden sie aus Not dazu gezwungen.

VANJA KOČEVAR

Družbena in identitetna mobilnost kranjskih deželnih stanov kot posledica protireformacije in katoliške obnove

Uvod in teoretska osnova

Razprava poskuša pokazati družbeno mobilnost in z njo povezano razmerje politične moči tako med posameznimi kurijami znotraj deželnih stanov kot tudi med celotno stanovsko korporacijo na eni in deželnim knezom na drugi strani. Za opis družbenih mobilnosti, ki sta jih sprožili protireformacija in katoliška obnova, je služil instrumentarij, ki ga zgodovinarjem za opisovanje tovrstnih pojavov priporoča Peter Burke v svoji knjigi *History and Social Theory*. Procese družbene mobilnosti deli Burke na podlagi treh kriterijev, in sicer: 1) smer, 2) čas in 3) število;¹ ter na osnovi naštetih meril ločuje naslednje dinamike:

1. Družbena mobilnost glede na smer po družbeni lestvici
 - 1.1. Družbena mobilnost navzgor
 - 1.2. Družbena mobilnost navzdol
2. Družbena mobilnost glede na čas ali hitrost
 - 2.1. Znotrajgeneracijska (*intrageneracijska*) družbena mobilnost
 - 2.2. Medgeneracijska (*intergeneracijska*) družbena mobilnost
3. Družbena mobilnost glede na število udeležencev
 - 3.1. Individualna družbena mobilnost
 - 3.2. Skupinska družbena mobilnost

Družbena mobilnost zlasti po družbeni lestvici navzgor terja od povzpetnikov sprejem nove identitete, ki je bila v zgodnjem novem veku tesno vezana

¹ Burke, *History and Social*, str. 63–64.

na posebne pravne predpise in etiketo. »Jara gospoda« je običajno potrebovala nekaj časa, da se je v identitetnem pogledu popolnoma zlila z okolico. Zgovoren primer težav pri navajanju na nove pravne norme in stanovsko etiketo na Kranjskem je doktor prava Janez Sonce, ki so ga stanovi sprejeli medse 6. marca 1635² ter mu nato že 11. decembra 1636 odvzeli deželanstvo, saj se je bil novopečeni deželan medtem poročil s padarjevo hčerko Marijo Ocepek,³ kar so pravila za sprejem med kranjske deželne stanove prepovedovala.⁴ Afera Sonce se je sicer slabe štiri mesece kasneje srečno končala, saj so stanovi doktorja prava na priprošnje nekaterih plemičev ponovno sprejeli medse.⁵

Sprejemanje nove identitete je bilo pogosto povezano tudi s spreminjanjem imena ali prevzemanjem plemiškega predikata. Ko je bil Marko Oblak, trgovec iz Škofje Loke, 4. julija 1688 poplemeniten, je dobil plemiški predikat *von Walckensperg und Ziegelfeld*.⁶ Iz meščanskega miljeja izhajajoča družina je bila nato sredi 18. stoletja povzdignjena v baronstvo in se je s prejemom častnega fevda dedne službe deželnega kuharskega mojstra leta 1784 povzpela med uglednejše družine v deželi.⁷ V 19. stoletju pa je opazen tudi obratni pojav, ki ga lahko pokažemo na primeru družine Wilicher, katere najslavnejši

2 ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 874, Perizhoffer: *Pars II. Repertorii*, fol. 121r–184v.

3 Golec, *Rodbina Graffenweger*, str. 255.

4 Glej statut kranjskih deželnih stanov o sprejemanju novih deželanov, ki je bil 16. januarja 1624 sprejet na deželnem zboru: ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 2 (fasc. 2), snopič 36, Statutum wie es mit der Aufnahmen neuer Landleute gehalten werden soll, 16. januar 1624. O tem: Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 176–182.

5 ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 933, Hitzig-Markowitsch: *Memorien Buch*, str. 59r.

6 V *Standeserhebungen und Gnadenakte* o Oblakovem poplemenitju beremo: »Oblaccho, Marcus, Handelsmann, Stadtrichter u. Spitalvorsteher in Bischofslack in Krain, Adstd., »von Walckensperg und Ziegelfeld«, Recht Landgüter zu besitzen, privil. Denominandi, privil. Fori, Wien 4. VII. 1688, (R).« O povzdignjenju rodbine v baronstvo pa: »Oblackh (Oblak) von Wolckensperg, Herr auf Burgstall und Ziegelfeld (in Krain), Franz Johann Anton, beim Schranngerichte in Krain, Frhrstd., Wien 14. VIII. 1753, (E).« (Frank, *Standeserhebungen und Gnadenakte*, 4. Band, str. 3). Glej tudi: Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 17. stoletje, 1. del, str. 6, 192–205.

7 Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 17. stoletje, 1. del, str. 192–205. Glej tudi: ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, št. 219 (III-2r), *Lehens-Buch*.

sin Friedrich Wilicher je kot vidna osebnost slovenskega narodnega gibanja svoje ime spremenil v Miroslav Vilhar.⁸

Viri in literatura

Razprava je oprta zlasti na gradivo Arhiva Republike Slovenije, in sicer na obravnave deželnih zborov, ki jih hranita tako fond Deželni stanovi za Kranjsko (AS 2) kot Vicedomski urad za Kranjsko (AS 1). Uporabljeno je bilo tudi drugo spisovno gradivo izpod peres uradnikov stanovskega upravnega aparata, npr. stanovske pritožbe (*gravamina*). Raziskave pa temeljijo še na gradivu fonda Graščine Dol (AS 730), Zbirke rokopisov (AS 1073), Zbirke normalij (AS 1079) in Zbirke muzejskega društva za Kranjsko (AS 1080). V manjši meri je bilo konzultirano gradivo iz drugih arhivov.

Vezni člen med viri in strokovno literaturo predstavljajo dela avtorjev iz 17. stoletja, zlasti *Topographia provinciarum Austriacarum* Martina Zeillerja in Matthäusa Meriana (1649), *Carniolia antiqua et nova* (1680–1681) in *Dissertatio polemica* (1680) Janeza Ludvika Schönlebna ter vselej nepogrešljiva *Slava vojvodine Kranjske* (1689) Janeza Vajkarda Valvasorja.

Ključne študije o kranjskih deželnih stanovih, njihovi upravi ter deželni ustavi so prispevali: Sergij Vilfan, Matevž Košir in Andrej Nared. Kot pomembna opora raziskovanju stanovske kolektivne identitete so služila tudi dognanja Maje Žvanut, Marka Štuhca, Mihe Preinfalka in Borisa Golca o kranjskem plemstvu ter njegovi materialni kulturi in jezikovni rabi. Na konceptualnem področju predstavlja pričujoča študija nadgradnjo koncepta kolektivne identitete, ki je bila začrtana v razpravi *Identiteta kranjskih deželnih stanov v zgodnjem novem veku* (2017).

8 Smrdel, Miroslav Vilhar, str. 162–167; Koblar, Vilhar, Miroslav (1818–1871). *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi790108/#slovenski-biografski-leksikon> (22. 1. 2019). Kocjan, Vilhar, Miroslav, str. 240–241.

Kranjski deželni stanovi ter čas protireformacije in katoliške obnove

Deželni stanovi so v zgodnjem novem veku predstavljali heterogen politični razred svoje domovine – vojvodine Kranjske. Franc Anton pl. Breckerfeld je v drugi polovici 18. stoletja korporacijo deželnih veljakov opredelil z besedami: »Deželni stanovi so zbor tistih stanov, katerih osebe imajo predvsem [dolžnost] skrbeti za blagor dežele in zato uživajo tudi posebne privilegije, kot [je] pravica zasedanja na deželnem zboru ...«⁹ Kljub temu da je bila politična moč stanov v času, ko je pl. Breckerfeld skoval svojo definicijo, že močno načeta, vendarle predstavlja izvirno kranjski prispevek k predmodernemu državoznanstvu.

Vojvodino Kranjsko lahko po razvrstitvi Sergija Vilfana označimo kot državno politično entiteto, ki je sestavljala večjo deželno monarhijo.¹⁰ Njene stanove so namreč sestavljale štiri kurije: 1) prelati, katerim sta sledili dve plemiški kuriji: 2) gospodje – višje plemstvo ter 3) vitezi in oprode – nižje plemstvo, 4) v četrti kuriji pa so sedeli predstavniki deželnoknežjih mest.¹¹ Za prikaz številčnih gibanj znotraj stanovske korporacije si bomo pomagali z dvema popisoma, ki sta nastala ob začetku in koncu obravnavanega obdobja. Prvi popis je nastal 3. decembra 1590 po naročilu nadvojvodinje Marije in vsebuje 9 prelatov, 25 gospodov, 71 vitezov in oprod ter 12 deželnoknežjih mest, kar skupno pomeni 117 članov stanov, od tega 96 plemičev iz 45 družin.¹²

Drugi seznam vsebuje imena udeležencev dedne poklonitve Ferdinandu

9 Prosti prevod izvirnika: »Landstände sind eine versammlung derjenigen stände, derer personen vor anderem das wohl des landes zu besorgen haben und daher auch besondere vorrechte genießen, als das recht landtag zu halten, ...« (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 123, Politična ustava Kranjske, fol. 5r).

10 Vilfan je oprt na klasifikacijo Otta Hintzeja ponudil svoje razločevanje med sistemoma »centralnih« in »deželnih monarhij«. Gl. Vilfan, Deželni stanovi in deželni zbori, str. 309–328.

11 Ob tem je treba poudariti, da predstavniki deželnoknežjih mest po svojem osebnem statusu niso bili deželani.

12 ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 432 (fasc. 290a), Verzeichnus der Herren vnd Landleüth von allen vier Stenden des Fürssthumbs Crain so zu Einem Landtag fürnemlich zuerfordern.

IV. dne 25. septembra 1651 v Ljubljani.¹³ Na njem je 11 prelatov, plemstvo sta skupno zastopali 102 osebi iz obeh plemiških kurij in iz 65 družin, število deželnoknežjih mest pa je ostalo nespremenjeno (12). To pomeni, da se je število članov stanov povzpelo na 125.¹⁴ Dva nova člana so pridobili prelati, šest pa plemstvo. Precej se je povečalo število plemiških rodbin, in sicer kar za 20.¹⁵

Ključno zarezo v političnem, konfesionalnem in »demografskem« razvoju kranjskih deželnih stanov v času protireformacije predstavlja patent cesarja Ferdinanda II. o spreobrnjenju ali izgonu protestantskega plemstva notranjeavstrijskih dežel s 1. avgusta 1628, s katerim je deželni knez naslovnikom patenta naročil, da naj »... se prav vsak v roku enega leta, kot smo jim mi od današnjega dne določili za dovoljšen ter udoben, [vendar] dokončen rok, z gorečim srcem in voljnostjo duha za takšen svoj [dušni] blagor, korist in pobožnost prilagodi in se v edino zveličavni sveti katoliški veri spravi z nami in z vesoljno krščansko apostolsko Rimsko cerkvijo.«¹⁶

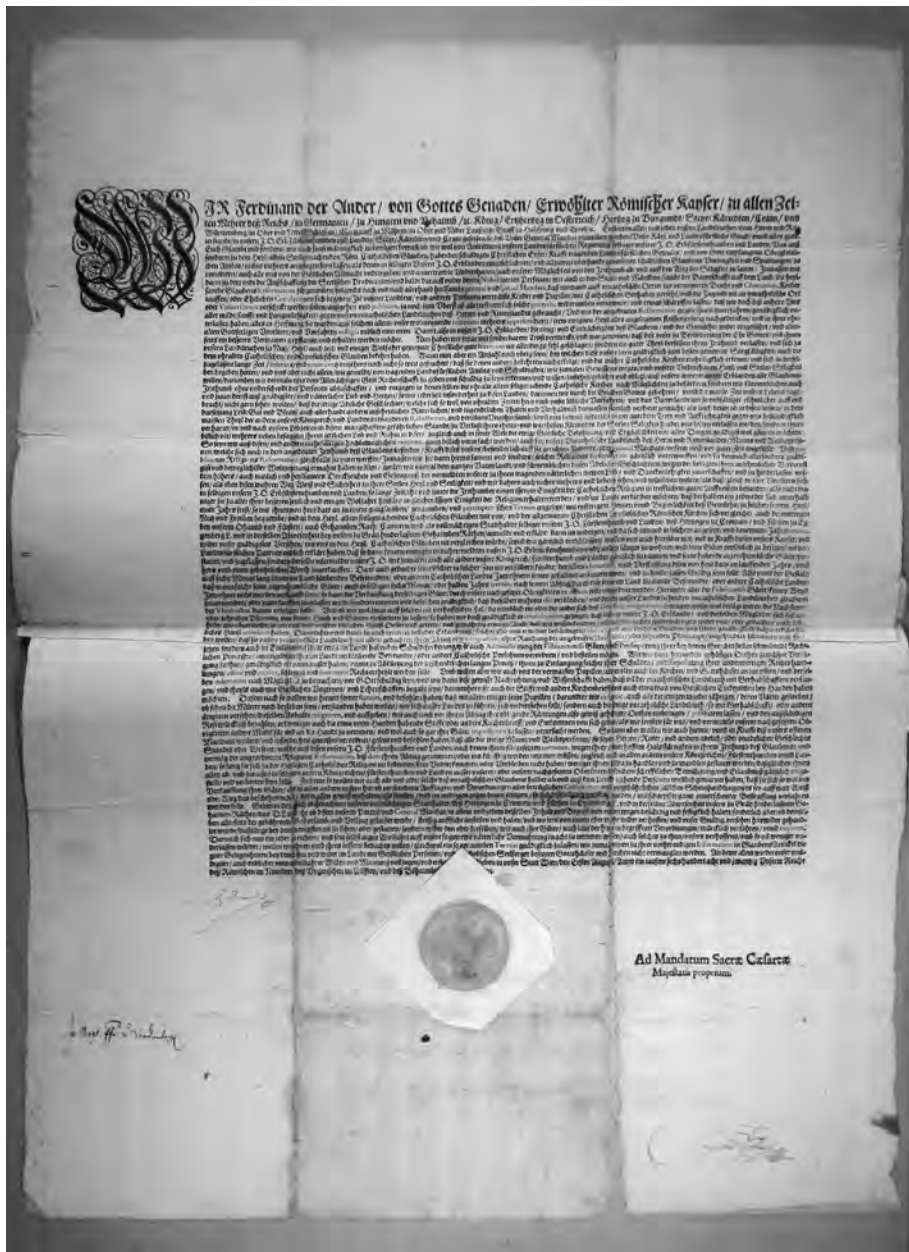
Po do zdaj zbranih podatkih je Notranjo Avstrijo zaradi Ferdinandovega patenta v naslednjih letih zapustilo 754 plemiških oseb, od katerih sta bili nekaj več kot 102 osebi s Kranjske. Kranjci predstavljajo 7,4 odstotka oseb, ki so po letu 1628 zapustile notranjeavstrijske dežele. Kranjski eksulanti so prihajali iz 18 družin, od katerih pa le za tri – Pečovič (*Petschowitsch*), Rain in Črnomaljski (*Tschernembl*) – obstaja verjetnost, da so s tem iz dežele popolnoma izginile. Med kranjskimi verskimi izseljenci je bilo 32 moških

13 Dedno poklonitev je v imenu kralja Ferdinanda IV. na Ljubljanskem gradu sprejel dednopoklonitveni komisar Maksimilijan knez Dietrichstein. Poročilo o dedni poklonitvi: ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 86 (fasc. 51), *Relation gehorsambe beschreibung der Erbhuuldigung Ferdinandi deß vierten, per commissarium [...] de anno 1651*. Literatura: Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 722–723; Dimitz, *Geschichte Krains, III. Theil*, str. 419–427.

14 Dimitz, *Geschichte Krains, III. Theil*, str. 420–427.

15 Gl. Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 226–284.

16 Prosti prevod po: »... daß berhalben ein jedweder sich innerhalb einer Jahrs frist / so wir ihnen von heut dato an zu einem gnugsamben / geraumben / und peremptorischen Termin angesetzt / mit eyfferigem Hertzen und Begerlichkeit deß Gemüths / zu solchen seinem Heyl / Nutz und Frommen bequeme / und in dem Heyl[igen] allein seeligmachenden Catholischen Glauben mit uns / und der allgemainen Christlichen Apostolischen Römischen Kirchen sich vergleiche ...« (ARS, AS 1097, Zbirka normalij, Cesarski patenti 1620–1700; št. 110 (1628, avgust 1., Dunaj), [vrstice 36–38]). Transkripcija in prevod celotnega patenta v: Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 133–151).

Patent cesarja Ferdinanda II. o spreobrnjenju ali izgonu protestantskega plemstva notranjeavstrijskih dežel (ARS, AS 1097, Zbirka normalij, Cesarski patenti 1620–1700; št. 110, 1628, avgust 1., Dunaj).

(potencialni deželani), 30 žensk in nekaj več kot 38 otrok.¹⁷ Po preliminarnih izračunih bi to pomenilo, da je Kranjsko zapustilo med eno petino in slabo četrtino plemiških deželanov.¹⁸

Politične dejavnosti protireformacije so se odrazile tudi na številu spreobrnjencev, ki so katoliško veroizpoved sprejeli pri ljubljanskih jezuitih. Letopis kolegija Družbe Jezusove v Ljubljani tako med letoma 1627 in 1633 poroča o 133 spreobrnjencih, njihov graf pa je najvišjo vrednost (63) dosegel prav leta 1628.¹⁹ Vrzel v stanovskih vrstah, ki je povzročila nemalo težav pri poslovanju urada generalnega prejemnika,²⁰ so zapolnili novi člani, ki so jih stanovi v naslednjih letih sprejemali medse v povečanem številu.²¹

Stanovi pa niso bili zgolj plemstvo, četudi je to predstavljalo levji delež. Heterogeno skupino političnega razreda dežele so v zgodnjem novem veku poleg najštevilčnejših plemiških kurij sestavljali tudi prelati in deželnoknežja mesta. Politični procesi, povezani s protireformacijo in katoliško obnovo, so med stanovske kurije vnesli številne neskladnosti in spore. Najbolj očiten konflikt je potekal med pretežno protestantskim plemstvom na eni in katoliškimi prelati na drugi strani. Oba ključna igralca sta drug proti drugemu kovala koalicije s kurijo deželnoknežjih mest. Pobudo na tem področju so

17 Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 208–223. Glej tudi: Horand, *Oesterreichische Exulanten*, št. 9, str. 316–319; št. 10, str. 353–357; št. 11, str. 393–396; št. 12, str. 433–436; Dimitz, *Geschichte Krains, III. Theil*, str. 374–381.

18 Ocena deleža protestantskih eksulantov je zaenkrat še na ravni hipotetičnega sklepa. Opira se na popis članov deželnih stanov iz leta 1590 ter skuša upoštevati dejstvo, da je kranjska stanovska korporacija med nastankom popisa in objavo Ferdinandovega patenta beležila dva porasta števila novih deželanov, in sicer med letoma 1598 in 1607 ter v začetku dvajsetih let 17. stoletja (Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 280–281).

19 Baraga (ur.), *Historia annua*, str. 105–114. Študija o spreobrnjencih: Kočevar, Ferdinand II. na čelu, str. 205–209; Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 202–209.

20 Košir, *Stanovska uprava*, str. 84.

21 Perizhofferjev Repertorij prinaša naslednje podatke: leta 1629 štirje novi deželani iz štirih družin, leta 1630 en nov deželan, leta 1631 dvanajst novih deželanov iz desetih družin in en nov prelat, leta 1636 štirje novi deželani iz štirih družin, leta 1635 devet novih deželanov iz osmih družin in leta 1637 dva nova deželana iz dveh družin (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 874, Perizhoffer: Pars II. Repertorii, fol. 121r–184v). Vendar je ob tem treba poudariti, da se zgoraj predstavljeni podatki nekoliko razlikujejo od navedb v drugih popisih novih deželanov. Perizhofferjeva tabela je bila uporabljena na podlagi dobrih izkušenj z drugimi arhivskimi pripomočki izpod peresa omenjenega avtorja. Primerjava seznamov novih deželanov v: Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 251–262.

pod vodstvom ljubljanskega škofa Tomaža Hrena in po opravljenih pohodih (proti)reformacijske komisije prevzeli prelati.

Meščanstvo je bilo namreč primorano sprejeti katolištvo, s čimer so padli pogoji za kovanje konfesionalnega zaveznitva s pretežno protestantskim plemstvom. Sprememba konfesionalne pripadnosti četrte kurije je omogočila *renversement des alliances* deželnemu zboru, saj je Hren dobil proste roke za kovanje koalicije s socialnim konkurentom plemstva, ekonomsko vzpenja-jočim se meščanstvom. Konfesionalnemu temelju sklepanja zavezništev se je tedaj pridružil še ekonomski. Meščanske gospodarske interese je namreč ogrožala podeželska trgovina (*Geyhandl*), ki jo je spodbujalo plemstvo. Hren se je zato odločno postavil na meščansko stran.²²

V predindustrijski (katoliški) Evropi je Cerkev predstavljala glavno pot za družbeno mobilnost.²³ Nazoren primer strme znotrajgeneracijske individu-alne družbene mobilnosti navzgor je Felice Peretti, čigar cerkvena kariera je bila leta 1585 naposled kronana s tiaro, ko je kmečki sin kot papež Sikst V. postal poglavar Katoliške cerkve.²⁴ Tovrstna možnost napredovanja po družbeni lestvici je bila dobro znana tudi na Kranjskem in je zlasti v času politične moči protestantizma med pretežno protestantskim plemstvom zbujala negotovanje. Franc pl. Scheyer je tako 19. januarja 1583 na zasedanju deželnega zbora godrnjal na račun kranjskih prelatov: »Ueber Nacht werden sie aus Bauernknechten zu Prälaten und grossen Herren.«²⁵

Čas konfesionalizacije pa je zaznamoval tudi pomemben angažma prela-tov v državni politiki. Burke opozarja, da je k temu doprineslo tudi dejstvo, da (katoliška) duhovščina ni mogla imeti legitimnih potomcev, ki bi lahko terjali nasledstvo na visokih ministrskih položajih. Evropsko politiko 17. stoletja je tako krojilo več prelatov na vodilnih položajih. Francijo sta vodila kardinala Richelieu²⁶ in Mazarin,²⁷ od katerih je prvi izhajal iz vrst nižjega

22 Kočever, *Vojvodina Kranjska*, str. 46–71, 545–546; Žvanut, *Od viteza*, str. 81.

23 Burke, *History and Social*, str. 63–64.

24 Ott, Pope Sixtus V. *The Catholic Encyclopedia*. <http://www.newadvent.org/cathen/14033a.htm> (23. 1. 2019). O tem tudi: Burke, *History and Social*, str. 66.

25 Dimitz, *Geschichte Krains, III. Theil*, str. 101.

26 Armand Jean du Plessis, kardinal in vojvoda Richelieu (1585–1642). Glej: Kamen, *Who's Who*, str. 257–258.

27 Jules Mazarin (Giulio Mazarin). Glej: Kamen, *Who's Who*, str. 204.

plemstva. Na politiko habsburškega cesarja Matije je pomembno vplival kardinal Melchior Klesl, ki je bil pekov sin, versko politiko angleškega kralja Karla I. pa je sooblikoval nadškof William Laud, po rodu krojačev sin.²⁸

Tudi Kranjsko skupaj s širšim notranjeavstrijskim prostorom je ob koncu 16. in v prvi tretjini 17. stoletja na versko-političnem področju pomembno zaznamoval energični ljubljanski stolni dekan in od leta 1598 dalje deveti knezoškof Tomaž Hren, ki je izhajal iz meščanskih vrst.²⁹ Kot prelat in politik je nato od svojega debija na kranjskem političnem parketu leta 1597 pa vse do smrti leta 1630 pomembno sooblikoval tako deželno kot notranjeavstrijsko politiko.³⁰ Vpliv visoke duhovščine na deželnoknežjo politiko je bil trn v peti ponosnega plemstva notranjeavstrijskih dežel, ki je v svoji pritožbi zoper politiko nadvojvode Ferdinanda iz leta 1609 tako obliko vladanja poimenovalo kar *pfaffenregiment*.³¹

Protireformacija in katoliška obnova pa sta hitro znotrajgeneracijsko individualno družbeno mobilnost navzgor omogočila tudi nekaterim posameznikom iz plemiških vrst, ki so ob pravem času izbrali pravi tabor. Dva od najbolj znanih primerov takšne znotrajgeneracijske individualne in zelo strme družbene mobilnosti po družbeni lestvici sta češki plemič Albrecht Eusebius Wenzel von Wallenstein, ki se je s spretno preživetveno strategijo iz vrst nižjega plemstva izstrelil med kneze Svetega rimskega cesarstva, in štajerska družina Eggenberg. Medtem ko je Wallenstein s Kranjsko povezan le posredno, ji je drugi primer vtisnil trajen pečat.

Strma družbena mobilnost je pri Albrechtu Wallensteinu in Janezu Ulriku Eggenbergu precej podobna pa tudi različna. Oba povzpethnika sta po visokem vzponu doživela globoka padca: Wallensteina je ta 25. februarja 1634 stal življenje,³² Eggenberg pa se je po svojem političnem kolapsu z dunajskega

28 Burke, *History and Social*, str. 66.

29 Dolinar, *Ljubljanski škofje*, str. 111.

30 Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 20–85, 314–374; Turk, Hren, Tomaž (1560–1630). *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi238909/#slovenski-biografski-leksikon> (21. 1. 2019).

31 Strohmeyer, *Svoboda politike*, str. 183–195; Jerše, Vera, upanje, oblast, str. 85 [opomba 76], 96 [opomba 141].

32 *The Thirty Years' War*, str. 125.

dvora odmaknil v Ljubljano, kjer je kmalu nato 14. oktobra 1634 umrl.³³ Razlika med obema družbenima vzponoma je v tem, da je imel Eggenbergov poleg individualne tudi skupinsko ali, bolje rečeno, družinsko komponento. Kljub dejstvu, da je *pater familias* doživel padec, se je pri njegovem sinu Janezu Antonu nadaljeval trend medgeneracijske družbene mobilnosti navzgor: z nakupom poknežene grofije Gradiške leta 1647 je svojim potomcem zagotovil mesto v zboru državnih knezov Cesarstva, kar je novi dinastiji Eggenberg naposled uspelo leta 1653.³⁴ Medtem pa je Wallensteinov rod skoraj brez sledu izginil.

Skupek procesov, ki jih zgodovinopisje označuje z izrazi protireformacija, katoliška obnova in konfesionalizacija (*Konfessionalisierung*),³⁵ so takratni viri označevali z različnimi izrazi. Kranjski deželni stanovi v svoji pritožbi zoper ljubljanskega škofa Tomaža Hrena iz leta 1607 govorijo o »verski reformaciji« (*religions reformation*).³⁶ Deželnoknežja stran je v propoziciji za kranjski deželni zbor leta 1639 uporabila sintagmo *universal religions reformation und der uncathollischen emigration*.³⁷ Martin Zeiller, nemški protestantski učenjak štajerskih korenin, pa je protireformacijo v *Topographia provinciarum Austriacarum* iz leta 1649 prizanesljivo poimenoval »sprememba veroizpovedi« (*Religionsänderung*).³⁸

33 Baraga (ur.), *Historia annua*, str. 115; Dimitz, *Geschichte Krains, III. Theil*, str. 409; Gruden, *Zgodovina*, str. 880.

34 Komić Marn, *Kratka zgodovina*, str. 13–19.

35 Definicija: »Forschungsparadigma K[onfessionalisierung] ist die Formung von Staat, Gesellschaft und Kultur als Folge von Konfessionsbildung im Sinne der Ausbildung von dogmatischen Lehrsystemen. K. wird in Verbindung mit frühmodernem Staat und Sozialdisziplinierung gesehen, deren Vorgesch[ichte] in der Kirchengzucht gesucht wird. Ausgangspunkt war das Reformiertentum (Schilling, Konfessionskonflikt; Ref. K.). Nach Kritik am Begriff »Zweite Reformation« (u.a. Klueting, *Zweite Reformation*) wurde die Bez. ref. K. (Schilling, Ref. K.) üblich.« (Klueting, *Konfessionalisierung. Religion in Geschichte und Gegenwart*. http://dx.doi.org/10.1163/2405-8262_rgg4-COM_12055 (23. 1. 2019)). Glej tudi: Erbe, *Die frühe Neuzeit*, str. 17.

36 Navedek: »... inmassen dan die von ewer fürstlichen durchlaucht in dero erbfürstenthumben, und landen angerichte *religions reformation*, ...« (Kočevar, *Pritožba* – 2. del, str. 236).

37 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 310, fasc. I/159, Deželnozbornski spisi 1639, Num. 3, Landtags proposition abschrüfft in Crain de anno 1639 (1639, januar 8., Dunaj), fol. 44.

38 Navedek: »... bey nächster im Land fürgenommener Religionsänderung / seyn etliche vornehme Geschlecht gar auß dem Lande kommen [...]« (Merian, *Topographia*, pag.

Deželnoknežja protireformacija na političnem in katoliška obnova na verskem področju sta prinesli tudi spremembo politične paradigme. Ferdinand II. je z upoštevanjem katoliških političnih programov, zlasti t. i. Stobejeve spomenice iz leta 1598, postopno zlomil politično moč deželnih stanov v svojih dednih deželah, kar je v Notranji Avstriji sicer potekalo z vso rigidno strogostjo, vendar legalno in brez prelivanja krvi.³⁹ Če se držimo izrazoslovja Sergija Vilfana, lahko rečemo, da je prejšnji »stanovsko-monarhični dualizem« zamenjal konfesionalni oziroma politični absolutizem ali absolutizem znotraj starih okvirov.

Ob tem je treba poudariti le, da »dualizem« v imenu prve politične paradigme nikakor ni pomenil uradne delitve oblasti, saj deželni knez na Kranjskem nikoli ni bil le *primus inter pares*, deželni stanovi pa mu njegove svetne oblasti niti v času svoje največje politične moči niso odrekli.⁴⁰ Poleg tega Vilfan glede poimenovanja naslednjega političnega reda – absolutizma – izrecno poudarja, da le-ta v svoji prvi konfesionalno-politični stopnji v upravnem in pravnem ustroju ni veliko spremenil, pač pa je zlomil politično moč stanov v odnosu do deželnega kneza.⁴¹ Sicer pa je oba politična »sistema« tako v notranji kot zunanji politiki pomembno zaznamovala močna prepletenost z religijo.⁴²

Maja Žvanut ocenjuje, da se je plemiška kultura na Kranjskem zlasti razmahnila po politično-konfesionalni zmagi deželnega kneza in protireformacije. Plemstvo naj bi namreč, tako Žvanutova, upad politične moči kompenziralo s krepitvijo kulturnih in športnih dejavnosti. Deželni stanovi so v Ljubljani uredili plesišče, strelišče, telovadnico, prostor za igre z žogo, jahalnico, v deželno prestolnico so povabili učitelje borilnih veščin, plesa

62, 82, 90). Pri Valvasorju se srečamo še z izrazom »zatrjte evangeličanov« – *Vertilgung der Evangelischen* (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 688).

39 Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 95, 107.

40 Vilfan, *Pravni značaj*, str. 207–219; Vilfan, *Pojmovanje oblasti*, str. 174.

41 Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 279, 310; Vilfan, *Začetki moderne države*, str. 123. O razpravi in možnih alternativah za izraz »absolutizem« gl. Strohmeyer, *Svoboda politike*, str. 165, 201–209, 249–253.

42 Strohmeyer, *Svoboda politike*, str. 128. Pomen veroizpovedi kot osnove za sklepanje mednarodnih zavezništev je sicer v 17. stoletju postopno kopnel. Precedens na tem področju je pomenila dokončna pridružitve Francije protestantskemu taboru zaradi mantovske nasledstvene vojne, ko so Burboni dali geostrateškim ciljem prednost pred konfesionalno pripadnostjo (*The Thirty Years' War*, str. 96).

in tujih jezikov. Razmahnilo se je gledališče, k čemur so pripomogli tudi jezuiti, plemstvo pa je osnovalo umetnostne in knjižne zbirke. Pojavila sta se nova moda⁴³ in arhitekturni stil,⁴⁴ ki ga je zaznamoval prehod z utrjenih gradov na nižinske dvorce, kar so poprej dalj časa preprečevali turški vpadi.⁴⁵ V prvi polovici 17. stoletja pa je bilo dvorno razkošje že tako veliko, da so v dvajsetih letih kranjski deželni stanovi začeli plemiška bivališča imenovati »rezidence«.⁴⁶

Spremembe v skupinski identiteti kranjskih deželnih stanov kot posledica protireformacije in katoliške obnove

Zgoraj naštetih spremembe so pustile pečat tudi na skupinski identiteti kranjskih deželnih stanov.⁴⁷ Kakšne so bile te spremembe, si bomo ogledali na podlagi modela stanovske skupinske identitete v zgodnjem novem veku,⁴⁸ ki vsebuje sedem ključnih gradnikov oziroma kolektivitet, na katerih je slonela identiteta stanov: 1. dežela (»ljubljena očetnjava«, *geliebtes Vatterlandt*), 2. deželni privilegiji (*freyheiten, recht und gewonheiten*), 3. Avstrijska hiša (*hochlöbliches hauss Österreich*) in deželni knez osebno (*pater patriae*), 4. branik krščanstva (*Vormaur der gantzen Christenheit*), 5. Sveto rimsko cesarstvo nemške narodnosti (*heiliges römischen reichs, Germanien*), 6. vera in veroizpoved (*religion*) ter 7. slovenski jezik (»kranjščina«, *in unser Crainerischen Sprach*).

Naj ob tem izpostavimo le še dejstvo, da vsi identitetni gradniki niso v enaki meri zaznamovali posameznih kurij znotraj stanovske korporacije. Osrednja vloga tudi tu pripada plemstvu.

1. Dežela – ljubljena očetnjava (*geliebtes Vatterlandt*)

V identitetnem smislu se je občutek deželne pripadnosti širil po družbeni

43 Žvanut, *Od viteza*, str. 171, 195–210.

44 Prav tam, str. 160.

45 Stopar, *Grajske stavbe*, str. 163.

46 Žvanut, *Od viteza*, str. 171.

47 O družboslovnih konceptih skupinske identitete gl. Južnič, *Identiteta*, str. 139–175.

48 Gl. Kočever, *Identiteta kranjskih deželnih stanov*, str. 135–158.

lestvici navzdol. Deželna zavest je bila sprva verjetno omejena predvsem na plemstvo – deželane. V zgodnjem novem veku pa je občutek deželne pripadnosti vse bolj zaznamoval vse njeno prebivalstvo. K temu so, kot ugotavlja Vasko Simoniti, pomembno doprinesli tudi turški vpadi. Osmansko zavojevanje je namreč prizadelo celotno deželo in pri obrambi je sodelovalo vse prebivalstvo, vključno s kmeti. Simoniti svoje ugotovitve strne z besedami: »S tem pa je dežela postala več kot zgolj geografski prostor prebivanja. Postala je prostor s čustveno vsebino. Dežela je postala domovina.«⁴⁹

Maja Žvanut ugotavlja, da je bila ljubezen do domovine med kranjskim plemstvom in izobraženstvom močno prisotna že vsaj do sredine 16. stoletja dalje.⁵⁰ Temu lahko dodamo opažanje, da je bilo pri slovenskih reformatorjih močno razširjeno tudi slovensko rodoljubje – občutek pripadnosti slovenski etnični skupnosti – ki je imelo naddeželni značaj.⁵¹ Obdobje, ki se mu posvečamo, je na tem področju prineslo določene spremembe, saj so se v 17. stoletju začeli na identitetnem področju pospešeno krepiti deželni partikularizmi,⁵² kar je posledično bolj krepilo deželni patriotizem kot slovensko ali nemško rodoljubje.

Za razliko od reformacije, ki je s spodbujanjem rabe ljudskih jezikov poleg verskih sprememb dala zagon tudi rodoljubju med evropskimi ljudstvi, je barok poznal večjo navezavo na teritorij – deželo. Poleg tega je čas absolutizma zlasti od družbene elite terjal zavračanje etnične identifikacije.⁵³ Janez Ludvik Schönleben je tako opazal, da »Ogri narodov ne razlikujejo po domovini in

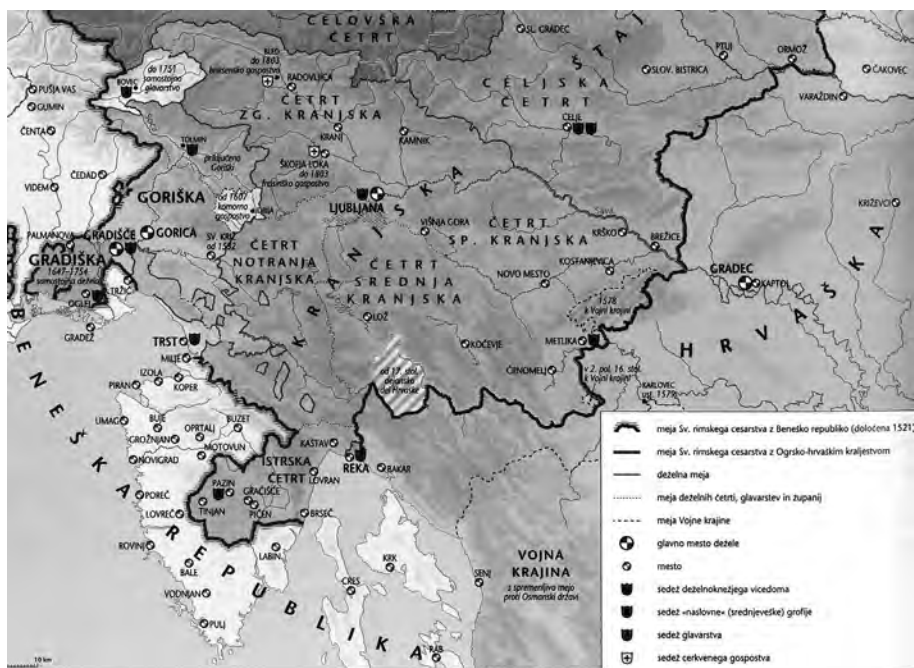
49 Simoniti, *Vojaška organizacija*, str. 111.

50 Žvanut, *Od viteza*, str. 110–111. – Kot dober primer razširjenosti domoljubja med slovensko in kranjsko intelektualno ter politično elito se nam ponuja pismo Andreja Savinca kranjskim odbornikom z dne 10. januarja 1572, v katerem med drugim piše: »So hat mich für gutt vnd ratsamb angesehen E. Gs. vnd Hrs. vnd meiner lieben patriae vor andern allen, alls vmb mich woll verdienten, mein geringen vleyss, in ansehung vnd betrachtung des Spruchs Pauli, 1. Thimoth. 3. zu offerieren oder anzutragen, vnd bey denselben vmb ein Condition oder Kirchen dienst zusollicitieren vnnd anzuhalten.« (Rajhman, *Pisma slovenskih protestantov*, št. 7, str. 49–50; Elze (ur.), *Primus Trubers Briefe*, št. 507 (delni povzetek)).

51 Trubar se je tako v uvodu Abecednika iz leta 1550 označil kot *Peryatila vfeh Slouenzou*. Rajhman, Trubar, Primož (1508–1586). *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi729148/#slovenski-biografski-leksikon> (5. 3. 2019).

52 Höfler, *Trubarjevi Lubi Slovenci*, str. 11.

53 Armstrong, *Pristop k nastanku narodov*, str. 41.

Voivodina Kranjska – politično-upravna podoba v 16. in 17. stoletju (Bajt, Vidic (ur.), Slovenski zgodovinski atlas, str. 112).

pokrajini, ampak po rodu⁵⁴ kar kaže, da je bil kranjski polihistor bolj navajen ljudi ločevati po njihovi deželni kot etnični pripadnosti.

V obravnavanem obdobju je opazen tudi preporod antičnih idealov domoljubja, kar je razvidno iz številnih latinizmov (besed, izrazov in sintagem) v stanovskem in deželno knežjem spisovnem gradivu, povezanem s pogajanjem na deželnih zborih. Cesar Ferdinand III. je tako v svoji deželnozborski propoziciji z dne 8. januarja 1639 apeliral na kranjske deželne stanove kot na zveste

⁵⁴ Kidrič, *Zgodovina slovenskega*, str. 128. Na to je opozorila tudi Darja Mihelič (Mihelič, Jezuit Janez Ludvik, str. 248–249).

domoljube (*gethreue Patrioten*),⁵⁵ sebe pa imenoval za »očeta domovine«⁵⁶ (*pater patriae*).⁵⁷ Naletimo pa tudi na sintagmo: »Salus patriae prima et suprema cura est.«⁵⁸

V spisovnem gradivu kranjskih deželnih stanov se po drugi strani srečamo z nemško domoljubno terminologijo, pogosto se namreč omenja »očetnjava«⁵⁹ (*Vatterland*).⁶⁰ Še več, srečamo se tudi s sintagmami, kot sta »ljubljen očetnjava« (*geliebtes Vatterlandt*) in nemško različico zgoraj navedene latinske zveze: »blaginja celotne očetnjave« (*gemaines Vaterlandts Wallfahrt*).⁶¹ V domoznanski literaturi in jezikoslovnih delih pa naletimo še na frazo, ki je

55 Navedek: »... und der ihrigen selbst aigne *conservation* und sicherheith bey jeziger dem geliebten vatterlandt so hochandröenden gefahr alß gethreue *patrioten* woll und reüflich erwögen und sich en tiren beysprung nochmahlen (jedoch ohne abbruch und schmellerung der beschehenen heurigen landtagsbewilligungen, so alberaith eben zu dißen gegenwertigen nothstandt destinirt) in werkh und in der thath ganz wilffährig erzaigen, ...« (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 355 (fasc. 240), Landtagsabhandlungen 1639, N: der röm[ischen] khay[serlichen] auch zu Hungarn und Böhaimb khönig[lichen] may[estät] etc. etc. verordenter landtags commisarien in Crain verrer unumbgencklich: und höchst nothgedrungenes ansuchen und begehren an N: die Löb: stände des herzogthumbs Crain, Num 17, pag. [8]).

56 Navedek: »..., und ihnen wenigist mit dem gemüeth und herzen beharlich beygewohnt, dahero auch als ein getreuer *pater patriae* järlichen wenigist einmahl mit denenselben vermitls der zu solchen ende angestellten landtäge, von ihr der lande nuz, wolfart *conservation* und aufnemben, ...« (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 355 (fasc. 240), Landtagsabhandlungen 1639, Deželnozborska propozicija (1639, januar 8., Dunaj)).

57 O starorimskem izvoru častnega naslova *oče domovine - pater patriae* gl. *Pater patriae. Encyclopaedia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/pater-patriae> (5. 3. 2019).

58 ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 355 (fasc. 240), Landtagsabhandlungen 1639, N: der röm[ischen] khay[serlichen] auch zu Hungarn und Böhaimb khönig[lichen] may[estät] etc. etc. verordenter landtags commisarien in Crain verrer unumbgencklich: und höchst nothgedrungenes ansuchen und begehren an N: die Löb: stände des herzogthumbs Crain, Num 17, pag. [5].

59 Slovenska beseda »očetnjava« se v delih slovenskih protestantov ne pojavi, pač pa naletimo na izraz *domovina*. (Domovina. *Fran. Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*. <https://fran.si/iskanje?FilteredDictionaryIds=140&View=1&Query=domovina> (4. 12. 2018)).

60 Naštejmo le nekaj primerov: ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 485 (fasc. 297), *Relations entwurf* (1632–1633), fol. 1689.

61 Sintagma je iz Pritožbe kranjskih deželnih stanov zoper ljubljanskega škofa Tomaža Hrena iz leta 1607. Glej objavo: Kočvar, Pritožba kranjskih deželnih, 2. del, str. 249.

Prapor kranjskega plemiškega sklica iz leta 1621, poslikana svila, pozlata, 260 x 112 cm (NMS, inv. št. N 144; foto: Tomaž Lauko). Na eni strani zastave je upodobljeno razpelo z napisom: »Duce crucifixi Deo«, na drugi strani pa kranjski orel, nad katerim je napis »Fir das Vatterland« in »Erit altera merces«. O zastavi gl. Žargi, *Bitka pri Sisku*, str. 22; Reisp, *Zastava kranjskega plemiškega poziva*, str. 83–84.

izpričana v treh jezikih: *Liebe deß Vaterlandes*⁶² v nemščini, *amor patriae* v latinščini in *lubesen domovine* v slovenščini.⁶³

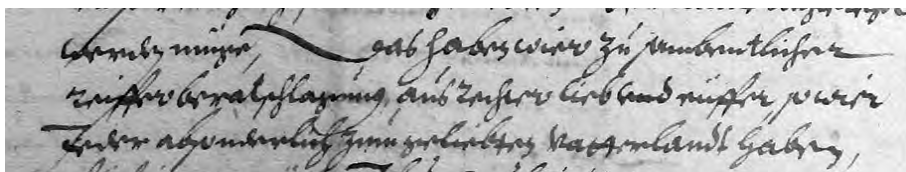
Da deželni patriotizem v začetku 17. stoletja sploh ni bil omejen zgolj na plemstvo in deželnega kneza, dokazuje spomenica kranjskih prelatov z dne 7. avgusta 1604, v kateri so člani prve stanovske kurije med drugim zapisali: »zuerhaltung des geliebten vatterlandts angesehen sein worden«⁶⁴ ter svojo ljubezen do domovine ubesedili v zadnjem odstavku, rekoč: »Das haben wir zu sambentlicher reiffer beratschlagung aus rechter lieb und eüffer so wier jeder absonderlich zum geliebten vatterlandt haben, ...«⁶⁵ kot tudi z geslom

62 Valvasor, *Die Ehre I*, str. [8].

63 Bohoričeva slovnica v izdaji Hipolita Novomeškega iz leta 1715 (gl. Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 151).

64 ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 452 (fasc. 292c), Memorial N. der praelathenstandt des horzogtumbs Crain (7. 8. 1604), fol. 1621.

65 ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 452 (fasc. 292c), Memorial N. der praelathenstandt des horzogtumbs Crain (7. 8. 1604), fol. 1624.

Spomenica kranjskih prelatov: »Das haben wir zu sambentlicher, reiffer beratschlagung aus rechter lieb und eüffer so wier jeder absonderlich zum geliebten vatterlandt haben, ...« (7. avgust 1604). ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 452 (fasc. 292c), Memorial N. der praelathenstandt des horzogtumbs Crain (1604, avgust 7., Ljubljana), fol. 1624.

Moto »Domovini k'pridu« nad kranjskim grbom na zadnji strani knjige *Evangelia inu lystuvi* iz leta 1612 ali 1613. Hren in Čandek, *Evangelia inu lystuvi*, [brez paginacije].

»Domovini k'pridu«, ki se pojavi kot moto nad kranjskim grbom na zadnji strani knjige *Evangelia inu lystuvi* iz leta 1612.⁶⁶

Kako so kranjski deželni stanovi sami videli svojo »ljubo očetnjava« vojvodino Kranjsko, nam nazorno razkriva njihovo pismo nemškemu učenjaku štajerskih korenin Martinu Zeillerju⁶⁷ iz leta 1642, v katerem so zapisali: »Ta

⁶⁶ B., Iz domovine, str. 303–304. Gl.: Hren in Čandek, *Evangelia inu lystuvi*, [brez paginacije].

⁶⁷ Martin Zeiller je pisec besedil za publikacijo *Topographia provinciarum Austriacarum*, ki jo je v sklopu serije *Topographia Germaniae* leta 1649 objavil znameniti bakrorezec Matthäus Merian.

vojvodina Kranjska se začne na Strmecu, ki se sicer imenuje Koren in leži dve milj od Beljaka. Po levi strani navzdol meji z deželama Koroško in Štajersko, je pa od obeh ločena z zelo visokimi gorami, zlasti od Koroške [jo loči] tako visoko gorovje, da bi ga morali prebiti in za gradnjo cest pod njim narediti predor. Potem se meje raztezajo naprej navzdol vse do Hrvaške ter od tam nazaj po desni strani preko velikega Snežnika do mesta Sv. Vid na Reki, ki leži ob Jadranskem morju. Od tamkaj gre meja po Istri, preko Pivke in Krasa do Trsta, ki prav tako leži ob Jadranskem morju. Potem pa do poknežene grofije Goriške in naprej navzgor do Tolmina ter od tod ponovno do omenjenega Strmca. Ta kneževina se po dolžini razteza na skoraj 30, po širini pa na nekaj več kot 20 nemških miljah.«⁶⁸

Pomemben stranski produkt deželnega patriotizma je bil močan dolžnostni čut za služenje domovini (*Pflicht*) tako na vojaškem⁶⁹ kot na civilnem področju, ki je bil razvit zlasti med plemstvom in intelektualno elito. Oglejmo si nekaj primerov. Kranjski stanovni so leta 1589 v pismu deželnemu knezu med drugim zapisali, da je namen študija v tujini tudi, da se mladi plemiči »naučijo vseh mogočih hvalevrednih reči, ki jih bodo lahko uporabili v službi domovini za njeno kar najboljše vodenje.«⁷⁰ Da je bil ideal služenja domovini del tako skupinske kot individualne identitete, dokazuje korespondenca Karla barona Egka, ki je leta 1635 zapisal, da se je študiju svobodnih umetnosti

68 Stanovski opis vojvodine Kranjske iz leta 1642 je zanimiv tudi zato, ker vsebuje najstarejši do zdaj znani »idejni predlog« gradnje predora pod Karavankami. Prosti prevod je povzet po razpravi: Kočevar, *Identiteta kranjskih deželnih stanov*, str. 142. Izvirnik: »Dieses Hertzogthum Crain nimt seinen Anfang auff dem Crainberg / sonst Wurtzen genant / zwo Meil von Villach gelegen / confinirt, so dann auff der lincken Hand abwärts mit denen Landen Kärnten und Steyer / wirdet aber von denenselben mit gar grossen und hohen Gebürgen / sonderlichen gegen Kärndten / von einem so hohen Berg / daß man denselben durchbrechen / und zu Gewinnung der Strassen / ein Gewölb darunter machen müssen / unterschieden. Folgends erstrecken sich die Confinen weiter abwärts / biß auff Crabaten / und von dannen zuruckwärts auff der rechten Hand / über das grosse Schneegebürg / biß auff die Statt S. Veit am Pflaumb / am Adriatischen Meer; von dorten gehen die Confinen auff Isterreich / über die Poÿck / und den Karst / biß auff Triest / so gleichfals am Adriatischen Meer gelegen: folgends auff die Fürstliche Graffschafft Görtz / und weiter heraußwärts biß nach Tulmein / auch so dann wiederumben biß auf besagten Crainberg. Und erstreckt sich also dieses Fürstenthum in der Länge fast in 30. in der Breyte aber auff etlich und zwanzig Teutscher Meilen.« (Merian, *Topographia provinciarum Austriacarum*, pag. 115).

69 Gl. Žvanut, *Plemiške zgodbe*, str. 125–129.

70 Žvanut, *Od viteza*, str. 64.

posvetil samo zato, da bo koristen domovini.⁷¹ Tudi Jurij Dalmatin je trdil, da se je svojega dela lotil iz »ljubezni do ljube domovine«.⁷²

Vzorčni primer na patriotizmu zgrajenega dolžnostnega čuta je kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor, ki je domoljubje izpričal že takoj v uvodu svojega velikega dela *Slava vojvodine Kranjske*, v katerem poudarja, da mora vsak pravi patriot braniti čast svoje domovine tako z orožjem kot s peresom. Po Valvasorju nam je ljubezen do domovine prirojena že po naravi, naša dolžnost pa je, da se z vsemi močmi posvetimo rasti njene slave. Domovino je treba, nadaljuje polihistor, ljubiti kot starše, še več, po Platonu naj bo ljubezen do domovine pred ljubeznijo do očeta in matere.⁷³

Za filozofsko oporo pri svojem delovanju za večjo slavo domovine si je Valvasor izbral Platonov dialog *Kriton*, v katerem Platonov učitelj Sokrat v pogovoru s svojim prijateljem Kritonom zavrne beg pred krivično obsodbo ter lastno prostovoljno pot v trpljenje med drugim utemelji z besedami: »..., se ne zavedaš, da je domovina v primeri z očetom in materjo in vsemi drugimi predniki nekaj dragocenejšega, nekaj vzvišenejšega in v večji časti pri bogovih in ljudeh, ki imajo um in pamet? Da ji dolguješ spoštovanje in da moraš biti, če je nejevoljna, prijemljivejši do nje in ji prijazneje prigovarjati kakor jeznemu očetu? Tvoja dolžnost je, da jo prepričaš o boljšem, ako nima prav, ali pa da izvršuješ, kar ti veleva, in brez godrnjanja sprejmeš kazen, če ti jo naloži, naj bodo udarci ali ječa! Če te pošlje na vojsko, kjer te čakajo rane

71 Prav tam, str. 102.

72 Kidrič, Dalmatin, Jurij. *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi169220/#slovenski-biografski-leksikon> (16. 3. 2019). Glej tudi: Žvanut, *Od viteza*, str. 110.

73 Valvasor je zapisal: »Wann ein ehrlicher Patriot der Ehre feines Vaterlandes / gegen allen erheifchenden Fällen / mit Mut und Blut verpfändet ift: fo bleibt er gewißlich derfelben nicht weniger hierinn / daß fie andrer Orte[n] / bey aller Gelegenheit / auch ruhmkündig / mit feiner Din[s]ten verpflichtet. Diefie Ehre / fag' ich / nimt nicht nur das Gewehr fo wir an der Seite[n] / fondern auch dasjenige / fo wir hinter dem Ohr führen / nemlich die Feder / im Fall wir beydes zu führen gewohnt / in ihre Pflicht. Denn eben diejenige Natur / welche uns die Liebe deß Vaterlandes eingepflantz / hat auch unfre möglichte Ersinnungen / zu dem Wachsthum feiner Glori / gewidmet / und uns eine Schuldigkeit auferlegt / mit allen Kräfften dasselbe zu bedienen. Darum muß dann fo wol das Vaterland / als wie die Eltern / von uns geliebt und geehret werden. Ja! wann hiebey das Gefetz deß hochverftändigen Platonis etwas gelten follte / fo müßte das Vaterland / in der Liebe / dem Vater und der Mutter vorgehen.« (Valvasor, *Die Ehre I*, str. [8–9]).

ali smrt, moraš iti brez ugovora, ker zahteva to pravica, in ne smeš v boju ne odnehati ne odstopiti ne zapustiti vrste. Skratka, naj bo v vojni, naj bo pred sodiščem ali kjer koli, povsod se ti je uklanjati volji države in domovine, ali pa ji moraš prepričljivo dokazati, kje je pravica; sila pa je greh že zoper očeta in mater, koliko bolj torej že zoper domovino!»⁷⁴

Da je bil njegov patriotizem pristno čustvo in motivacija ter ne le z antičnimi vzori navdahnjena retorična modna muha, je Valvasor dokazal tako »z orožjem« kot »s peresom« in ne nazadnje z imetjem. Med letoma 1663 in 1664 se je namreč kot prostovoljec udeležil četrte avstrijsko-turške vojne v Slavoniji ter nato domovini pod orožjem služil še kot član deželne konje-nice in stotnik pešcev Spodnje ali Dolenjske četrti. Še leta 1683 je na čelu kranjskih pešcev prisostvoval spopadu z ogrskimi uporniki na vzhodni meji Štajerske.⁷⁵ Za svoje domoznansko in izdajateljsko delo pa je porabil večino svojega premoženja.⁷⁶

2. Deželni privilegiji (Freyheiten, Recht und Gewohnheiten)

Deželni stanovi so v svoji korespondenci z deželnim knezom pogosto poudarjali pomen »einer ers[amen] la[ndtschafft] freyheiten, recht und gewohnheiten«. ⁷⁷ Šlo je za pravice stanov, njihove privilegijske listine ter stare običaje – utečena pravna pravila,⁷⁸ na spoštovanje katerih so stanovi ljubosumno pazili. Deželni ročini – zbirke privilegijev, vezanih zlasti na plemstvo – so potemtakem predstavljali deželno protoustavo in enega od temeljev njihove identitete.⁷⁹ Obdobje, ki ga obravnavamo, je na tem področju prineslo pomembne spremembe. Končno je bil namreč odločen dolgotrajni konflikt med dvema ustavnima nazoroma: pogodbenim konceptom dvojne

⁷⁴ Platon, *Apologija Kriton*, str. 46–47.

⁷⁵ Simoniti, Janez Vajkard Valvasor, str. 103–111; Golec, *Valvasorji*, str. 315, 317, 332.

⁷⁶ Golec, *Valvasorji*, str. 345–351.

⁷⁷ Primer je iz *Pritožbe kranjskih deželnih stanov zoper ljubljanskega škofa Tomaža Hrena* iz leta 1607. Gl. Kočever, *Vojvodina Kranjska*, str. 554.

⁷⁸ Gl. Strohmeier, *Svoboda politike*, str. 89–122.

⁷⁹ Pravice in privilegiji so tudi v drugih deželah zgodnjenevoveške Evrope predstavljali jedro plemiške identitete. Primer identitetnega pomena privilegijev za plemstvo Livonije izpostavlja Pärtel Piirimäe (Piirimäe, Swedish or Livonian patria, str. 23).

pokorščine deželnih stanov na eni in sakraliziranim patriarhalnim konceptom deželnega kneza na drugi strani,⁸⁰ in to v korist slednjega.

Ker je imel ustavni spor kot vsi ostali aspekti tedanje družbe tudi pomemben verski predznak, se je na praktični ravni odrazil v političnem boju protestantskega plemstva za vključitev oziroma potrditev koncesij za Augsburško veroizpoved. Deželni knez nadvojvoda Karel II. je z bruško pacifikacijo leta 1578 protestantskemu plemstvu Štajerske, Koroške in Kranjske ter meščanstvu treh deželnih prestolnic in Judenburga podelil široke konfesionalne koncesije. Potrditev oz. nepotrditev omenjenega dogovora iz Brucka na Muri je postala ključno vprašanje v času regentstva po smrti Karla II. leta 1590.⁸¹

Nerešeno vprašanje verskih koncesij za Augsburško veroizpoved je v notranjeavstrijskih deželah sprva sprožilo t. i. »dednopoklonitveni spor« (*Huldigungsstreit*),⁸² ki ga je za silo rešil regent cesar Rudolf II. leta 1592 z določitvijo, da v verskih zadevah ostane vse kot v času Karla II., dokler oblasti ne prevzame njegov takrat še mladoletni prestolonaslednik nadvojvoda Ferdinand. Cesarjevo določilo je pomenilo, da so določila dogovora iz Brucka *de facto* veljala, čeprav le-ta *de iure* ni bil potrjen. Novi deželni knez Ferdinand se je pri dednih poklonitvah pozimi 1596/97 spretno izognil potrditvi kakršnih koli verskih koncesij za protestante, nakar so stanovi s pristankom na njegove davčne zahteve leta 1599 izgubili še politični instrument vpliva na politiko dvora.⁸³

Med letoma 1596 in 1599 sta tako padli pravno-ustavna in politična zaslomba protestantske verske organizacije na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, s čimer je Ferdinand dobil proste roke za izvedbo protireformacije. Čeprav je plemstvo vse do leta 1628 lahko ostalo protestantsko, je bila politična moč protestantizma zlomljena. Poleg katoliške veroizpovedi pa je zmago slavil tudi deželnoknežji sakralizirano-patriarhalni ustavni koncept.⁸⁴ Po Vilfanovi periodizaciji to pomeni začetek političnega ali konfesionalnega absolutizma,

80 Uporabljeno poimenovanje za oba ustavna koncepta je povzeto po študiji Saša Jeršeta. Gl. Jerše, Vera, upanje, oblast, str. 97–98. O ustavnih konceptih in njihovih spremembah glej tudi: Stohmeyer, *Svoboda politike*, str. 201–235, 249–254.

81 Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 171–172, 289–290.

82 Gl. Loserth, *Der Huldigungsstreit*.

83 Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 21–45, 319–335.

84 Jerše, Vera, upanje, oblast, str. 97–98.

ki je znotraj obstoječega ustavno-pravnega in političnega aparata zagotovil premoč deželnega kneza nad stanovi.⁸⁵

Deželni stanovi so svoje privilegije – izjema so konfesionalni – obdržali in se v letih 1598⁸⁶ in 1687 še dvakrat odločili za tisk svojih deželnih ročinov,⁸⁷ ki so predstavljali enega od pomembnejših delov njihove »orožarne zgodovinskega spomina«. ⁸⁸ Poleg tega so do nastopa Marije Terezije potekale tudi dedne poklonitve. Na tem področju je nastopila pomembna novost: deželni knez je, kot opozarja Arno Strohmeyer, od dvajsetih let 17. stoletja dalje stanove svojih dednih dežel običajno pozval, naj se že za njegovega življenja poklonijo njegovemu nasledniku, s čimer je vsakokratni vladar prestolonasledniku prihranil naporna pogajanja s stanovi.⁸⁹

Dedne poklonitve so nato v 17. in prvi polovici 18. stoletja z ritualom in neverbalno komunikacijo nazorno odražale nove politične razmere, zlasti če jih primerjamo z dedno poklonitvijo leta 1564, ko je moral nadvojvoda Karel II. priseči s protestantsko formulo pri Bogu in svetem evangeliju.⁹⁰ Kranjski stanovi so se ob dednih poklonitvah v letih 1660 in 1728 morali odreči deželnoknežji »telesni prisegi« (*juramentum corporalis, cörperliches Jurament*),⁹¹ privilegiju, ki ga je kralj Rudolf I. leta 1277 podelil štajerskemu plemstvu, na Koroško in Kranjsko pa se je le-ta razširil s privilegijem Albrehta

85 Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 346; Vilfan, *Začetki moderne države*, str. 123.

86 ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, št. 52 (I-6r), Landshandvest des Löblichen Hertzogthums Crain, 1598.

87 ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, št. 51 (I-7r), Landts=Handtvesst Deß Loblichen Hozogthumbs Crain [...]. Laybach, 1687.

88 Strohmeyer, *Svoboda politike*, str. 31–39.

89 Prav tam, str. 166.

90 ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, št. 51 (I-7r), Landts=Handtvesst Deß Loblichen Hozogthumbs Crain [...]. Laybach, 1687. O tem: Nared, *Kranjski deželni privilegiji*, str. 57.

91 V Ceremonialnem protokolu za leto 1660 v zvezi s tem preberemo: »... die landt ständt bei ihren alten herkhomen und privilegien zuschuzen und handzuhaben, bei ihren kay[serlichen] wortten zugesagt und versprochen, zumahlen sye, von ihnen landt ständten, des sonst gewöhnlichen iuraments, welches die landtfürsten in Crain, bei aufnehmung der erbhuldigung zulaisten pflegt, dem hochlöbl: erzhaus zu g[e]h[orsam] bsten ehrn erlassen worden, ...« (ÖStA, HHStA, OMeA ZA-Prot. 2, fol. 942). Za poklonitev leta 1728 gl. Peritzhoff, *Erb-Huldigungs Actus*, pag. 54.

II. iz leta 1338, ko je štajersko deželno pravo postalo del subsidiarnega prava v sosednjih deželah.⁹²

Medtem ko so se morali Kranjci svojemu privilegiju deželnoknežje telesne prisege popolnoma odreči in se zadovoljiti z zaščitnim pismom, da bodo njihovi deželni ročini spoštovani, so Štajerci in Korošci omenjeni privilegij ohranili, vendar v okrnjeni obliki. Cesarja Leopold I. in Karel VI. sta jim namreč prisegla *in privato* pred stanovskim odborom, ne pa pred celotno stanovsko korporacijo kot v 16. stoletju.⁹³ Te ceremonialne razlike nam poleg razmerja moči med deželnim knezom in stanovi nazorno kažejo tudi, kako visoko so posamezne dežele kotirale na lestvici politične teže v očeh habsburškega dvora.

Kljub temu da je Karel Sajfrid Perizhoffer pl. Perizhoff v opisu dedne poklonitve svoje dežele Karlu VI. (1728), ki je nastal leta 1739, poudarjal, da je spregled deželnoknežje telesne prisege mišljen le v primerih, ko dedno poklonitev sprejme deželni knez osebno, ne pa, ko jo v njegovem imenu sprejme deželnoknežji komisar, je spregled vendarle nazorno odražal jasno krepitev politične moči in prestiža deželnega kneza v odnosu do deželnih stanov.⁹⁴ Če se za primerjavo vrnemo na konec 16. stoletja, je nadvojvoda Ferdinand, kasnejši vodja rigidne protireformacijske politike, v Ljubljani 13. februarja 1597 svoj *juramentum corporalis* opravil kot prvi pred stanovi in pri tem vstal s prestola, snel baretko ter prisegel z dvignjenimi prsti.⁹⁵

Če torej primerjamo ceremonial dednih poklonitev, na katerih sta si oba pola dežele, deželni knez in deželni stanovi, zrla iz oči v oči, tj. v letih 1597, 1660 in 1728, lahko le pritrdimo ugotovitvi Maje Žvanut, da so stanovi sprejeli svojo novo vlogo bleščečih spremljevalcev absolutističnega vladarja.⁹⁶ Plemstvo je po eni strani izgubilo svojo politično moč in prestiž v odnosu do vladarja, po drugi strani pa ohranilo svoj družbeni status ter dobilo možnost za kariero v dvorni službi.

92 Nared, Kranjski deželni privilegiji, str. 47–49.

93 Peritzhoff, *Erb-Huldigungs Actus*, pag. 54; Gmoser, Die steirischen Erbhuldigungen, str. 272–278.

94 Peritzhoff, *Erb-Huldigungs Actus*, pag. 54, 205–207 (Num. 77).

95 Kočevar, Dedna poklonitev, str. 218–219; Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 311.

96 Žvanut, *Od viteza*, str. 26.

3. Avstrijska hiša (hochlöbliches Hauss Österreich) in deželni knez osebno (pater patriae)

Kranjska je že leta 1335 dokončno postala dedna posest Avstrijske hiše,⁹⁷ dinastija pa si je nato ob koncu srednjega veka z izumrtjem Celjskih leta 1456 in Goriških leta 1500 zagotovila popoln dinastični monopol v širši regiji.⁹⁸ Znameniti Machiavelli je glede vezi med vladajočimi in vladanimi v zgodnjem 16. stoletju ugotavljal: »... da so v dednih državah, v katerih so na vladarjev rod navajeni, težave, da oblast obdržiš, dosti manjše kakor pri novih. Zadošča že to, da vladar ne zanemarja izročila prednikov in da ravna v skladu z okoliščinami.«⁹⁹ Razmere na Kranjskem ugotovitve italijanskega renesančnega misleca le potrjujejo: deželno plemstvo je bilo na habsburški rod več kot navajeno in je veljalo za pregovorno zvesto dinastiji. Kljub temu pa sta v kranjski zvestobi zazevali dve krajši vrzeli, in sicer je prva nastopila v času, ko so bili na vrhuncu moči Celjski,¹⁰⁰ druga pa ob dednih poklonitvah bratoma Karlu V. in Ferdinandu I. med letoma 1520 in 1522.¹⁰¹

Kako močno je gravitacija celjskih zvezd pritegnila kranjsko plemstvo sredi 15. stoletja, nazorno ilustrirajo odkritja Miha Kosija, ki je na podlagi dveh seznamov iz leta 1446 ugotovil, da je bilo od 209 kranjskih plemičev, ki jih vsebujeta seznama, kar 85 ali 40,6 odstotka vazalov Celjskih.¹⁰² Habsburški dinastiji je nato v drugi polovici 15. stoletja uspelo pomesti s konkurenco v jugovzhodnih Alpah in obnoviti svoj prestiž, ki ga je v tem prostoru načel meteorski vzpon Celjske hiše. Leta 1452 je Friderik III. postal cesar, nakar so Celjski z umorom Ulrika II. v Beogradu leta 1456 izumrli v moški liniji. Habsburžani so slavili zmago v celjski nasledstveni vojni (1456–1461), leta 1500 pa so po izumrtju Goriških svojo dedno oblast razširili vse do Furlanske nižine.¹⁰³

97 Štih, *Od Karniole*, str. 483; Preinfalk, *Rodbina Habsburžanov*, str. 3–4.

98 Bajt, Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 98–99; Žvanut, *Od viteza*, str. 12–14, 81–82.

99 Machiavelli, *Vladar*, str. 9.

100 Žvanut, *Od viteza*, str. 82–87.

101 Vilfan, *Kranjski deželni stanovi proti prvim znanilcem*, str. 233–255; Nared, *Kranjski deželni privilegiji*, str. 56–57.

102 O dveh posamičnih vrnitvah v habsburški tabor po izumrtju Celjanov v družinah Lamberg in Auersperg gl. Žvanut, *Od viteza*, str. 38–39.

103 Bajt, Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 88–91, 98–99.

Po ponovni utrditvi oblasti v »notranjeavstrijskih deželah« je leta 1468 sicer prišlo do upora štajerskega plemstva na čelu s kranjskim kolovodjo, nekdanjim poveljnikom najemniških čet Friderika III. Andrejem Baumkircherjem.¹⁰⁴ Vendar njegov upor ni imel širšega kroga privržencev med Kranjci. Podobno pozneje tudi zrinjsko-frankopanska zarota na Kranjskem ni dobila večje podpore.¹⁰⁵

Druga manjša vrzel v zvestobi Avstrijski hiši je nastopila po smrti Maksimilijana I. leta 1519,¹⁰⁶ ko je med kranjskimi stanovi na eni in dednopoklonitvenimi komisarji na drugi strani prišlo najprej do spora glede vrstnega reda priseg. Vilfan je v povezavi s tem izpostavil dejstvo, da so Kranjci v notranjeavstrijskem prostoru kljubovali najdlje, saj so se leta 1520 naposled poklonili v istem terminu kot najskrajnejša opozicija iz Avstrije pod Anižo in z Dunaja, katere vodstvo je svoj odpor krvavo plačalo.¹⁰⁷ Kratkih stikov v odnosih z dinastijo pa s tem še ni bilo konec; delitvena pogodba med Karlom V. in Ferdinandom I. iz leta 1521 je namreč predvidevala ločitev priključenih gospostev od Kranjske,¹⁰⁸ čemur so se Kranjci skupaj s koroškimi kolegi, ki jim je prav tako grozila odcepitev določenih teritorijev, družno zoperstavili. Stanovska akcija je uspela ohraniti ozemeljsko celovitost obeh dežel, Kranjci pa so leta 1522 vendarle morali popustiti pri vrstnem redu priseg.¹⁰⁹

Upornost Kranjcev v začetku dvajsetih let 16. stoletja, ki je kasneje niso nikoli več pokazali v takšni meri, je omogočilo tudi krajše zatišje pred začetkom osvajanj sultana Sulejmana I. Veličastnega. Njegov nastop namreč pomeni začetek t. i. četrtega obdobja turških vpadov na Slovensko (1520–1532), ko je Kranjska postala prizorišče »male vojne« – izčrpavanja s turškimi plenjenji. Dežela je bila tedaj med svojimi notranjeavstrijskimi partnericami najbolj

104 Nared, Baumkircher, Andrej. *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1001740/#novi-slovenski-biografski-leksikon> (1. 3. 2019); Žvanut, *Od viteza*, str. 100.

105 Žvanutova domneva, da bi nekaj zrinjsko-frankopanskih simpatizerjev sicer lahko bilo med plemiči, ki so imeli posesti na Dolenjskem (Žvanut, »To ie moia uola«, str. 495).

106 O tem gl. Levec, *Die krainischen*, str. 30 (opomba 1); Žvanut, *Od viteza*, str. 109.

107 Vilfan, *Kranjski stanovi proti znanilcem*, str. 235, 242–244.

108 Odcepitev priključenih gospostev je Kranjski ponovno grozila leta 1663. Gl. Kočever, *Identiteta kranjskih deželnih stanov*, str. 141–142.

109 Vilfan, *Kranjski stanovi proti znanilcem*, str. 247–254; Nared, *Kranjski deželni privilegiji*, str. 56–57.

izpostavljena, saj se je turška meja naposled ustavila le 15 kilometrov od njenega ozemlja,¹¹⁰ in si je od deželnega kneza razumljivo želela predvsem odločne obrambe. Tudi *crimen laese majestatis*, ki ga je bil v poznih tridesetih letih 16. stoletja obtožen Janez Kacijanar, nikakor ne kaže na kakršno koli nenaklonjenost kranjskega plemstva proti dvoru ali vladarski hiši.¹¹¹

Tudi v času najhujših konfesionalno-političnih nasprotij med deželnim knezom in stanovni v drugi polovici 16. in na začetku 17. stoletja so kranjski plemiči, kot so sami zapisali v pismu nadvojvodi Ferdinandu decembra 1607: »... razen vere, v kateri se zoper deželnega kneza niso nikoli pregrešili, sicer v političnih zadevah vedno opravili in izvršili vse, kar se spodobi za pokorne deželane, ...«¹¹² Zvesto držo je stanovom navsezadnje priznal tudi deželni knez sam. Ferdinand II., tedaj že cesar, je v svojem patentu o spreobrnjenju ali izgonu protestantskega plemstva notranjeavstrijskih dežel priznal, da so njihove družine »... zlasti ob teh zadnjih, v večjem delu ostalih naših kraljestev in dežel nastalih vstajah ter zagrešeni neposlušnosti (kolikor nam je znano), v svoji podedovani zvestobi in poštenosti do nas vedno stanovitno vztrajale ...«¹¹³

Žvanutova ugotavlja, da so znotraj kranjskega plemstva, ki je bilo vzgajano v zvestobi dinastiji,¹¹⁴ zadržanost do Avstrijske hiše čutili le tisti plemiči, ki so izvirali s Hrvaške in so se pred Turki umaknili preko meje Cesarstva v 16. stoletju. To plemstvo je predstavljalo posebno entiteto znotraj kranjske stanovske korporacije in je do »Nemcev« vselej čutilo določeno averzijo.¹¹⁵

110 Simoniti, *Turki so v deželi*, str. 108–126; Simoniti, *Turški vpadi*, str. 412.

111 Kohler, Katzianer, Hans. *Neue Deutsche Biographie*. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd131426478.html#ndbcontent> (28. 2. 2019); Simoniti, Kacijanar Ivan, str. 366.

112 Prosti prevod izvirnika (Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 61–62): »... ausser der religion, in dero sie sich auch gegen ieren herren und landtsfürsten nie vergriffen, sonsten in politicis alles das gelaist und volzogen haben, was gehorsamen landleuthen gebüerth, ...« (Loserth, *Akten Ferdinand II.*, Teil 2., št. 1752, str. 473).

113 Prosti prevod izvirnika (Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 143): »... als auch beuorab in disen letsten / in dem maisten Theyl der andern unserer Kōnigreich / und Landen entstandenen Rebellionen, und verübten Vngehorsamb (so vil vns bewust) jederzeit in irer anerbten Trew und Auffrichtigkeit gegen uns beständigklich verharret« (ARS, AS 1097, Zbirka normalij, Cesarski patenti 1620–1700; št. 110 (1628, avgust 1., Dunaj), [vrstica 25–27]).

114 Žvanut, *Od viteza*, str. 127.

115 Žvanut, »To ie moia uola«, str. 494–495.

Tudi položaj Habsburžanov na Ogrskem in Hrvaškem, kjer so dokončno zavladali šele po letu 1526, je bil popolnoma drugačen kot na Kranjskem in v ostalih notranjeavstrijskih deželah. Kranjska je bila že vse od visokega srednjega veka habsburška dedna posest in je dinastiji ne nazadnje dolgovala tudi svojo dostojanstvo vojvodine, ki ga je po ugotovitvah Petra Štiha »potihoma« dobila, ko si je Rudolf IV. Ustanovitelj leta 1364 nadel naslov kranjskega vojvode.¹¹⁶

Tradicionalna vez med deželnim plemstvom in Avstrijsko hišo ter preteča osmanska nevarnost sta botrovali temu, da so kranjski deželni stanovi tudi na vrhuncu svojega politično-konfesionalnega konflikta z deželnim knezom ob dedni poklonitvi nadvojvodi Ferdinandu 13. februarja 1597 poudarili, da so že več kot tristo let pod okriljem Avstrijske hiše in želijo pod njim tudi ostati »bis zu endtlicher consumation und resolvierung diser zerstörllicher welt« in biti pod njenim varstvom in zaščito proti dednemu sovražniku.¹¹⁷ Obravnavano obdobje je nato prineslo še eno novost, ki je na simbolni ravni utrdila vez plemstva z dinastijo, in sicer portrete vladarjev, ki so se pojavili v prvi polovici 17. stoletja, njihovi prvi lastniki pa so bili deželnoknežji in stanovski uslužbenci.¹¹⁸

Skupni odnos tako plemstva kot deželne intelektualne elite do habsburške dinastije je nazorno izrazil kaplan kranjskih deželnih stanov Janez Ludvik Schönleben, ki je svoje vladarski hiši posvečeno delo *Dissertatio polemica* iz leta 1680 zaključil z vzklikom: »Vivat AUSTRIA! Annos annis accummulet & Faftos impleat dignos aeternitate!«¹¹⁹

4. Branik krščanstva (Vormaur der gantzen Christenheit)

»Turški napadalci so skoraj 200 let uničevali slovenskega človeka, ropali njegove domačije, njega samega pa odvajali v sužnost,«¹²⁰ je zapisal Ignacij

¹¹⁶ Štih, *Od Karniole*, str. 483.

¹¹⁷ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 338 (fasc. 226), Landtagsabhandlungen, 1597, No 8: Doctor Wolfgang Jöchlinger für[stlicher] d[ürchlauch]t etc gehaimen raths und hof vier canzlers rōd. bey ir für[stlicher] d[urchlauch]t herrn herrn Ferdinandi erzherzogen zu Osterreich Erbhuldigung in Crain gehalten den 13 februarii anno etc im 1597.

¹¹⁸ Žvanut, *Od viteza*, str. 164.

¹¹⁹ Schönleben, *Dissertatio polemica*, Pars posterior, pag. [314].

¹²⁰ Voje, *Migracijski procesi*, str. 323.

Voje. Kljub temu da se njegove ugotovitve nanašajo zlasti na obdobje pred izgradnjo trdnjave Karlovec leta 1579, so grozote turških plenjenj pustile globoke travme med vsemi družbenimi sloji prebivalstva na Slovenskem. Tudi nadvojvoda Ferdinand pri govorjenju o »Turku« ni ovinkaril in ga je v pisanju ob potrditvi kranjskega deželnega ročina 20. decembra 1598 označil kot »dednega sovražnika krščanskega imena in vere, tiranskega turškega psa krvoloka« (*Bluethundt*).¹²¹ Sicer se je za »Turka« v nemščini običajno uporabljala sintagma: *Erz- und Erbfeind*,¹²² ki bi jo v slovenščino lahko prevedli kot »dedni velesovražnik«. V latinščini pa se srečamo s sintagmami, kot je Schönlebnova *haereditarius hofstis, Afiae tyrannus*.¹²³

Po drugi strani je bila obramba proti osmanskemu zavojevanju pomemben vir samozavesti in ponosa vsega prebivalstva dežele, še zlasti pa plemstva, ki je prevzelo vodilne položaje v Vojni krajini. Kot v vseh ostalih deželah ob meji Osmanskega cesarstva se je tudi na Kranjskem utrdil občutek, da dežela predstavlja branik Evrope pred osmanskim džihadom, ki je v »hišo vojne« (*Dar al-harb*) nenehno vnašal svojo »sveto vojno«. ¹²⁴ Kranjski stanovi so se tako v pismu Martinu Zeillerju iz leta 1642 označili kot »predzidje celotnega krščanstva« (*Vormaur der gantzen Christenheit*).¹²⁵

121 Prosti prevod izvirnika (Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 186): »... den gemainen Erbfeind unsers Christlichen Namens und Glaubens / den Tyrannischen Türkischen Bluethundt ...« (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, št. 51 (I-7r), Landts=Handvesst Deß Loblichen Horzogthumbs Crain [...]. Laybach, 1687, fol. 66). Izraz sicer ni bil izvirna Ferdinandova iznajdba, temveč je bil v notranjeavstrijskih deželah v zgodnjem novem veku verjetno del žargona, saj ga srečamo tudi drugod. Glej npr. Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 670.

122 Glej npr.: ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 338 (fasc. 226), Landtagsabhandlungen, 1597, No 8: Doctor Wolfgang Jöchlinger für[stlicher] d[ürchlauch]t etc gehaimen raths und hof vier canzlers röd. bey ir für[stlicher] d[ürchlauch]t herrn herrn Ferdinandi erzherzogen zu Osterreich Erbholdigung in Crain gehalten den 13 februarii anno etc im 1597).

123 Schönleben, *Dissertatio polemica*, Pars posterior, pag. 173.

124 Islam: House of Islam and House of War. *Jewish Virtual Library*. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/islam-rsquo-s-house-of-islam-and-house-of-war> (17. 1. 2019); Džihad. *Hrvatska enciklopedija*. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=16866> (7. 3. 2019).

125 Kranjci so zapisali: »Sonsten ist dieses Hertzogthum Crain / und desselben incorporirte Herrschafften / billich für eine Vormaur der gantzen Christenheit zu halten. Dann die gemeine Landschafft nicht allein die Vestung Carlstatt / und deroselben angehörige Ort / so jenseits der Kulp in Crabaten gelegen; sondern auch in Dalmatien

Vormaur der gantzen Christenheit je nemška ustreznica latinske sintagme *antemurale Christianitatis*, ki jo je kot častni naslov od srednjega veka dalje dobilo več mest in dežel, ki so kljubovale prodoru islama na zahod. Ni znano, da bi Sveti sedež ta naziv kdaj uradno podelil tudi Kranjski, pač pa je bil verjetno leta 1513 podeljen sosednji Hrvaški.¹²⁶ Četudi so si kranjski deželni stanovi laskavi naziv, s katerim so se pohvalili pred nemškim polihistorjem, »prisvojili« sami, to ne spremeni dejstva, da je njihova dežela pripadala obmejnemu obrambnemu pasu, segajočemu od Jadranskega do Črnega morja, ki je zaustavljal turški prodor v notranjost celine ter pri tem plačeval visok krvni, finančni in ekonomski davek.¹²⁷

Žvanutova še opozarja, da je dežela za svoje dosežke tako na civilnem kot na vojaškem področju prejela tudi pohvalo, ki je prihajala izven stanskih vrst. Dunajski prošt in rektor tamkajšnje univerze Pavel Oberstain je namreč Kranjsko v svojem pismu *laus Carnioliae* ljubljanskemu škofu Krištofu Ravbarju s 6. marca 1532 zaradi velikega angažmaja njenega plemstva v svetnih in cerkvenih službah primerjal z Betlehemom (*Bethleem*).¹²⁸

unterschiedliche Vestungen / als Zeng / Ottotschitz / Pründl / Presor / Ledenicz / und andere Gränitzhäuser mehr / mit aller Nothwendigkeit versorgen / und unterhalten / auch dardurch den Erbfeind / nemlich den Türcken / in seinen Confinen einsperren / und dessen streiffende Progreß verhindern thut.« (Merian, *Topographia provinciarum Austriacarum*, pag. 66).

¹²⁶ Hrvaška enciklopedija: »Naziv Antemurale Christianitatis (lat. Predziđe kršćanstva) nalazi se u spomenicima prvi put za grad Edesu (1143., danas Urfa u južnoj Turskoj), u vrijeme križarskih ratova, kao naziv za utvrde ispred njegovih glavnih zidina. Poslije se javlja u vrijeme borbi zapadnih država s Osmanskim Carstvom. Ne zna se točno tko je prvi upotrijebio taj izraz za Hrvatsku: Rimski kurija nakon pobjede bana Berislavića nad osmanskim četama (1513) kod Dubice ili knez Krsto Frankapan Tržački u pismu papi Hadrijanu VI., u vrijeme kada osobito srednje Pounje ima bitnu ulogu u sprječavanju osmanskih prodora prema Kranjskoj i Austriji.« (Antemurale. *Hrvatska enciklopedija*. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=2940> (17. 1. 2019)).

¹²⁷ Vojvodina Kranjska je bila od leta 1578 dalje davčno vezana na vojaško obrambno podjetje Vojne krajine, kar se je jasno odrazilo v odobritvah kranjskega deželnega zbora, ki je večino davkov namenjal za vzdrževanje utrd v Hrvaški in Morski vojni krajini. Dober pregled nad tem nam ponujajo sicer le delno ohranjeni Regesti deželnozborskih obravnav, ki jih je v začetku 18. stoletja pripravil stanovski registrator Karel Sigfrid Perizhoffer pl. Perizhoff auf Ehrenhaimb (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 837, Perizhoffer: Regesten der Landtagsabhandlungen). O tem: Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 595–615.

¹²⁸ Povzetek pisma v: Žvanut, *Od viteza*, str. 110. Odlomek se v izvorniku glasi: »... (und uns allen Chrainern und dem armen kleinsten landlein (das mich gleich an Bethleem

Stanje na bojiščih med Habsburžani in Osmani v obravnavanem obdobju predstavlja po periodizaciji zgodovinopisja t. i. šesto obdobje turških vpadov (1578–1684), ki so v slovenskem etničnem prostoru prizadeli zlasti Prekmurje, medtem ko se je stopnja ogroženosti Kranjske in ostalih notranjeavstrijskih dežel po konsolidaciji Vojne krajine precej znižala.¹²⁹ Leta 1593 so napetosti na meji prerasle v t. i. tretjo avstrijsko-turško ali dolgo vojno, ki se je začela s krščansko zmago v bitki pri Sisku in se zaključila z žitavskim mirom leta 1606, ki je sicer pomenil konec osmanske premoči, ne pa tudi konca njihove grožnje.¹³⁰

Vladarji obeh strani, tako cesarji kot sultani, so se nato za nekaj časa posvetili sovražnikom iz lastnega civilizacijskega kroga: Habsburžani so se zapletli v tridesetletno vojno (1618–1648), Osmani pa v vojno s Perzijo. Turški pritisk na Prekmurje se je nato ponovno okrepil šele po letu 1623. V odprti vojni sta se strani ponovno pomerili v t. i. četrti avstrijsko-turški vojni med letoma 1663 in 1664 ter nato v t. i. veliki turški vojni (1683–1699), po kateri je turška nevarnost za habsburške dedne dežele v cesarstvu dokončno prenehala.¹³¹

Najpomembnejši mejnik pri oblikovanju kolektivne identitete v obravnavanem obdobju nedvomno predstavlja bitka pri Sisku, ki je potekala na godovni dan sv. Ahacija, 22. junija 1593,¹³² in je predstavljala velik taktični in

vermandt so auch klein gewesen) ain zeither so vil schöner e[h]ren für andre[n] grosse landt erteilt, also das es zuaintzügen nur vill treffenlicher leüt geben und ye lenger ye mer gibt, so bey vill keyseren, königen und fürsten, auch in andern landen, sonder e[h]rlliche und grosse geistliche und weltliche ambter getragen, als wie dieselben ambter mit andern personen aus anndern landen, hert pesser hetten versehen mögen werden, als mit denen aus diesem kleinen diemuetigen lanlein, ...« (ARS, AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko, šk. 14 (fasc. 19), Christophor, ljubljanski škof. Pismo Paula pl. Oberstain[a], stolnega prošta na Dunaju (1532, marec 6., Dunaj)).

¹²⁹ Simoniti, *Turški vpadi*, str. 412.

¹³⁰ *Voje, Avstrijsko-turške vojne*, str. 151–152; Kolčak, *Austro-turški ratovi*, str. 330–331.

¹³¹ Simoniti, *Fanfare nasilja*, str. 113–124; Kolčak, *Austro-turški ratovi*, str. 331–332.

¹³² Hrenov opis bitke pri Sisku se hrani v Avstrijski nacionalni biblioteki (ÖNB, Cod. 7250 Han, pag. 197r–198v, 199r–202v). O tem: Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 212–213, 311. Slavno bitko je opisal tudi Janez Ludvik Schönleben in je o njej prispeval rokopis – *Pro die 22. Junii*, ki se hrani v nekdanji Valvasorjevi knjižnici v zagrebški Metropolitanski knjižnici (HDA, MK, MP 236, pag. 278v–279v). Da je omenjeno besedilo izvorno Schönlebenovo, je kljub drugačnim domnevam v starejši literaturi opozorila Monika Deželak Trojar, ki ugotavlja, da naj bi nastalo po letu 1674.

moralni uspeh za habsburško in širšo krščansko stran. Kljub skromnemu strateškemu izplenu, čemur sta botrovala pomanjkanje provianta in neodločnost vodstva habsburških čet,¹³³ je bitka pri Sisku pomenila konec mita o osmanski nepremagljivosti ter je za nadaljnja stoletja postala del kulturne, politične in verske folklore vseh slojev kranjske družbe, ne le deželnih stanov.¹³⁴

Upodobitvi bitke sta dolgo krasili notranjost ljubljanske stolnice sv. Nikolaja in deželne hiše. Izdelavo slike v stolnici, ki se je v literaturi prijelo ime *Carnioliae victoria*, je slikarju Mateju Plainerju leta 1622 naročil škof Hren. V stari stolnici je visela na severni steni prezbiterija med slavolokom in vhodom v zakristijo,¹³⁵ spremljali pa so jo latinski napis iz devetnajstih heksametrov¹³⁶

Schönleben je v rokopisu opisal potek bitke in hvalil dejanja kranjskih plemičev Andreja Auersperga in Adama Ravbarja. Med bitko naj bi se na nebu pokazal sv. Ahacij s četo vojakov in krščanski strani pomagal do zmage. Schönleben poroča tudi, da je dal škof Hren spopad upodobiti nekemu slikarju in iz plašča padlega turškega poveljnika Hasana paše Predojevića narediti mašni plašč in dalmatiko. Mašni plašč je nato Schönleben kot ljubljanski dekan dal popraviti, nakar so ga uporabili pri dedni poklonitvi Leopoldu I. leta 1660. Za konec doda še, da se praznik sv. Ahacija obhaja vsako leto s slovesno sv. mašo in zahvalnim spevom *Te Deum laudamus*. Zmago pa so obeleževali tudi Auerspergi. (Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 311). Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 27–28 (Achatius=Tag, Siegesfest zu Auersperg als der Tag der Schlacht bei Sissek (1593)); Sisseck – türkische Schlacht); *XI*, str. 28, 723; *XV.*, str. 523, 524, 525, 526–539 (Andreas, Sieger in der Türken Schlacht bei Sissek (1593)); *XV*, str. 534 (zwei Gemälde der Schlacht bei Sissek); *XV*, str. 539, 546 (Sisseck – Niederlage der Türken); *III*, str. 305; *V*, str. 64, 82, 125, 248, 264; *VII.*, str. 387, 288; *X*, str. 347, 395; *XIII*, str. 104, 105; *XIV*, str. 172, 177, 197, 252; *XV*, str. 514, 541, 545 (Sisseck, Stadt); *XII*, str. 44–50 (Festung an der Kulpamündung); *XV*, str. 525 (Schlacht am 22. Juni 1593); *XV*, str. 539 (Abzug des Christenheeres, die Stadt ergibt sich den Türken). Povzeto po: Gratz, *Repertorium*.

133 Simoniti, *Fanfare nasilja*, str. 97–98.

134 O tem gl. Simoniti, *Bitka pri Sisku v spominu*, str. 15–28; Simoniti, *Fanfare nasilja*, str. 80–96.

135 Horvat, *Likovne upodobitve*, str. 31.

136 Upodobitev, »qua eleganti et artificioso penicil[l]o ad vivum repraesentatur Carnioliae victoriae, ab Haasan Bascha gloriosissime reportata 22. Iunii anno M.D.XC:III. invictissimis bel[l]i ducibus Auerspergio, Eggenbergio et Raubero«, v ljubljanski stolnici je spremljal latinski napis, ki se v prevodu Kajetana Gantarja glasi: »Tukaj strmiš ob praporih turških, ob trumah vojščakov, / teh, ki Kranjski deželi z barbarskim poginom grozijo. / Tu še oporo poglej pred divjih sovragov naskokom, / sam jo Ahac, naprošen v molitvi, z neba je prinesel. / Krivoprisežni prebežnik iz tabora vere krščanske / ves krivoverstvu predal se naukov je mohamedanskih, / Turkom vrojenega besa opijanil se Hasan je paša, proti kristjanom neutrudno snoval je bojne podvige, ves ošabno prevzet od zmag svojih vdanih vojakov, / spet svoje trume je zbral in širno ravnino pred Siskom / vso je napolnil s krdeli, ki iz Bosne so z njim pridrvela. / Dan bi poguben napočil, če

in »dednemu velesovražniku« uplenjeni prapori,¹³⁷ med katerimi je bil tudi osebni prapor (*Leibfahne*) v bitki padlega turškega poveljnika Hasana paše Predojevića. Uplenjeni prapor je nato 12. julija 1629 Matija Bastjančič oktilil z latinsko pesnitvijo *In vexillum Hassan Bosnensis Bassae*.¹³⁸

Za povrh je dal škof Hren iz ogrinjala padlega bosanskega beglerbega Predojevića narediti kazulo – mašni plašč in dve dalmatiki – liturgični oblačili diakonov. Vsa tri liturgična oblačila so nato uporabljali ob slovesnih mašah na dan sv. Ahacija, 22. junija, ko so obeleževali spomin na bitko pri Sisku.¹³⁹ Leta 1655 so blago obeh dalmatik uporabili za povečanje mašnega plašča, ki je takrat dobil svojo današnjo podobo.¹⁴⁰ Uporabljen je bil tudi pri dedni poklonitvi Leopoldu I. leta 1660.¹⁴¹ Slovesno bogoslužje kot spomin na

ne bi zaveznik z orožjem / nudil pomoč: Krstnik in Ahac sta uslišala prošnje / vročih molitev in v divjem spopadu orožje ravnala. / Egenberk in Turjačan kot blisk sta vsekala bitko, njima v junaštvu je Ravbar enak, enak jima v slavi. / Paša, ki iz Kolpe se prej norčeval je, sam v njenih valovih / svojo je krivdo poplačal. Kdor ta si triumf ogleduješ, / Kristusu hvalo zapoj, domovini pa moli za blagor.« (Dolničar, *Zgodovina ljubljanske stolnice*, str. 248. Prevod prvih dveh, sedemnajstega in osemnajstega heksametra napisala je prispeval tudi Silvester Kopriva, gl. Kopriva, *Ljubljana skozi čas*, str. 17). Latinski izvirnik: Dolničar, *Zgodovina ljubljanske stolne*, str. 97; Dolničar, Janez Gregor. *Historia cathedralis Ecclesiae Labacensis, s. Nicolao archiepiscopo Myrensi sacrae. Episcopalis ordinariatus*, 1882. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:doc-NRSJQCAo> (23. 1. 2019); Valvasor, *Die Ehre XV*, str. 534.

137 O upodobitvah bitke in Turkom zaplenjenih praporih leta 1649 poroča Martin Zeiller: »In der Landftuben hangt ein fchöne Tafel von der Schlacht Anno 1593. bey Siffleck / mit Haffan Baffa gehalten / dabey die Crainerifche Herren / fonderlich ein Herr von Auerfperg / das befte gethan; vnd feynd die eroberte fahnen in der Domkirchen zu fehen.« (Merian, *Topographia provinciarum Austriacarum*, pag. 123). Valvasor omenja obe upodobitvi (Zweifaches Gemäbl von diefer Schlacht / zu Laybach) leta 1689: »... als ift / bey mahlerifcher Abbildung dieses Treffens / billig dieselbe *Carnioliae Victoria* getitulirt worden. Denn es ift die Schlacht auf zwo überaus groffe Tafeln abgemahlt / und annoch in Laybach zu fchauen; Eine nemlich / in der Thumkirchen dafelbft; die andre aber / auf dem Landhaufe; und zwar alfo / wie allhie im 442ften Bogen=groffem Kupffer nachbildlich vorgeftellt wird.« (Valvasor, *Die Ehre XV*, str. 533–534).

138 Matija Bastjančič je prispeval dve pesnitvi o bitki pri Sisku. Gl. Valvasor, *Die Ehre XV*, str. 534; Glonar, Bastjančič, Matija. *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi135731/#slovenski-biografski-leksikon> (23. 1. 2019).

139 Reisp, *Zastava kranjskega plemiškega*, str. 83–84; Žargi, *Katalog razstavljenega gradiva*, str. 111.

140 Kazulo je ljubljanski stolni župni urad 17. junija 1931 dal v hrambo Narodnemu muzeju Slovenije, kjer je še danes (NMS inv. št. 14585). Gl. Žargi, *Katalog razstavljenega gradiva*, str. 111.

141 Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 311.

kranjsko zmago pa so opravljali vse do napoleonskih vojn, ko je običaj, kot ugotavlja Branko Reisp, prešel v pozabo.¹⁴²

Poleg slovesne sv. maše v Ljubljani so dan sv. Ahacija z vsakoletnim zmagoslavjem obeleževali tudi na Turjaku. Valvasor poroča, da so tamkajšnji prebivalci zmago »drugega Ahila« Andreja Turjaškega nad Turki proslavljali s streljanjem, gostijami in vzklikanjem.¹⁴³ Poleg tega je sv. Ahacij postal novi zavetnik vojvodine Kranjske, kar je bil vsaj do takrat, ko je cesar Leopold I. leta 1675 obrambo svojih dednih dežel proti Turkom zaupal novemu patronu sv. Jožefu. Po nalogu cesarja je Jezusovega rednika in vzgojitelja za svojega novega zaščitnika sprejela tudi Kranjska, vendar več o tem v nadaljevanju.¹⁴⁴

Druga upodobitev bitke pri Sisku je bila razstavljena v deželni hiši – *lontovžu*. Njen avtor in čas nastanka nista znana, pač pa lahko sklepamo, da je nastala v prvi polovici 17. stoletja, saj jo pri svojem opisu Ljubljane, objavljenem leta 1649, omenja Zeiller. Nemški pisec navaja tudi, da je slika krasila deželno izbo (*in der Landftuben*), kjer je zasedal kranjski deželni zbor.¹⁴⁵ Po drugi strani Jasna Horvat navaja, da naj bi v Valvasorjevem času *Carnioliae Victoria* visela v kapelici sv. Ahacija v deželnem dvorcu.¹⁴⁶ Nobena od obeh upodobitev bitke se žal ni ohranila. Medtem ko se je za sliko iz stolnice, potem ko so jo pred prezidavo leta 1700 od tam odnesli, izgubila vsaka sled, se

142 Branko Reisp je opozarjal, da so navedbe Viktorja Steske, da naj bi se mašni plašč uporabljal do leta 1909, netočne: Reisp, *Zastava kranjskega plemiškega*, str. 83–84. Primerjaj: Steska, *Plašč Hasana paše*, str. 220–222; Žargi, *Bitka pri Sisku*, str. 18.

143 Valvasor o tradicionalnem vsakoletnem slavu na Turjaku (*Jährliches Siegs=Fest zu Aursberg*) poroča: »Das Jährliche Ffest / welches Auersberg am meiften befreudet / da denn auch die Innwohner ihre Freude mit Schieffen / Gestereyen / Luft=Jauchzen / und andren Fröligkeiten mehr an den Tag geben / fällt auf den Tag deß heiligen Ahatii, als an welchem ein Aursbergifcher Held / Andreas von Aursberg benamfet / den Sieg bey der groffen Türckifchen Schlacht zu Siffeckh, den 22. Roßen=Monats Tag / als welches der Tag Achatii, im 1593 Jahr / als ein andrer Achilles, erhalten / und die Türcken aufs Haupt erlegt / ...« (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 27–28).

144 Schönleben, *Dissertatio polemica*, Pars posterior, pag. 172–173; Lavrič, *Kult in likovne upodobitve*, str. 384.

145 Merian, *Topographia provinciarum Austriacarum*, pag. 123.

146 Valvasor večkrat omenja kapelico sv. Ahacija v deželni hiši, vendar se tam upodobitev bitke pri Sisku ne omenja (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 671, 696).

je upodobitev iz deželne hiše ohranila vsaj v posnetku bakrorezca Andreja Trosta v XV. knjigi *Slave*.¹⁴⁷

Bitka pri Sisku je bila sicer bleščeča taktična zmaga, ni pa še prinesla strateškega preobrata na bojišču. Sklepamo lahko, da je bil njen ključni pomen na moralnem področju, saj je krščanski strani naposled uspelo preseči mit o turški nepremagljivosti na kopnem, potem ko sta njihova moč in prestiž na morju po bitki pri Lepantu leta 1571 hitro kopnela.¹⁴⁸ Habsburška stran zmage v bitki pri Sisku tudi ni uspela prav vnovčiti, delno zaradi neodločnosti vodstva in delno zaradi pomanjkanja provianta. Iniciativo je zato lahko še enkrat prevzela turška stran in sultan Murat III. je avgusta istega leta cesarju Rudolfu II. napovedal vojno. Ravnotežje sil med križem in polmescem se je nato vzpostavilo šele v trinajstletni »dolgi vojni«, ki je sledila.¹⁴⁹

Obravnavano obdobje je na to področje prineslo tudi določene spremembe. Vojna krajina, ki je bila od leta 1578 pod upravo notranjeavstrijskega dvornega vojnega sveta v Gradcu,¹⁵⁰ se je s prevzemom stroškov za neposredno preskrbo, ki so jo v začetku 17. stoletja prevzele notranjeavstrijske dežele, še tesneje vezala na svoje zaledje onkraj meje Cesarstva. Medtem ko je Štajerska leta 1604 prevzela neposredno oskrbo Slavonske, sta Kranjska in Koroška leta 1625 prevzeli oskrbo Hrvaške in Morske vojne krajine ter razdelitev svojih bremen dokončno določili novembra 1628.¹⁵¹

Oskrbovanje sofisticiranega sistema stalne vojske ob osmanski meji¹⁵² je poleg nujne obrambe in velikih finančnih bremen vendarle prinašalo tudi koristi, zlasti v obliki dobro plačanih poveljniških mest v Vojni krajini. Zato so ogrske zahteve po prepustitvi poveljniških mest v Vojni krajini leta 1609 sprožile ostre odzive na Kranjskem. Deželni upravitelj [Jakob Edling]¹⁵³ je

147 Horvat, Likovne upodobitve, str. 31–32; Valvasor, *Die Ehre XV*, str. 536–537 [priloga št. 442].

148 Overly, *A History of War*, str. 150–153.

149 Valvasor, *Die Ehre XV*, str. 536–549; Kolčak, *Austro-turski ratovi*, str. 331; Simoniti, *Bitka pri Sisku* je bila uvod, str. 25–30.

150 Neunteufl, *Die Entwicklung*, str. 517; Simoniti, *Vojaška organizacija*, str. 66–71.

151 Vilfan, *Struktura stanov*, str. 180; Košir, *Stanovska uprava*, str. 96–107.

152 Parker, *The »Military Revolution«*, str. 200.

153 Če gre verjeti Valvasorjevemu seznamu kranjskih deželnih upraviteljev, je to službo tedaj opravljal Jakob Edling, ki naj bi bil deželni upravitelj med letoma 1599 in 1611. Gl. Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 72–78.

Relief bitke pri Sisku, 1731. Tolčen in z oljnimi barvami poslikan bakreni relief, 191 x 127 cm, hrani Narodni muzej Slovenije (NMS, inv. št. N 15963; foto: Tomaž Lauko). Bitka pri Sisku je bila priljubljen motiv na Kranjskem in je doživela več likovnih upodobitev. Njihov pregled je pripravila Jasna Horvat (Horvat, *Likovne upodobitve*, str. 31–36).

21. februarja na deželnozbornem zasedanju izjavil, da je ogrska nacija po naravi kranjski že od nekdaj tako rekoč sovražna in nasprotna.¹⁵⁴ Vroča kri se je naposled umirila, saj je notranjeavstrijskim deželam uspelo obdržati upravo nad Vojno krajino.

Kako močno je turška grožnja zaznamovala življenje vseh stanov kranjske družbe v poznem srednjem in zgodnjem novem veku, kaže več primerov. Žvanutova domneva, da bi lahko turška nevarnost in z njo povezan angažma

¹⁵⁴ Prosti prevod po Dimitzevem povzetku: »..., die ungarische Nation sei seit jeher der krainischen von Natur gleichsam feind und zuwider.« (Dimitz, *Geschichte Krains, III. Theil*, str. 392–395). Glej vir: ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 883, Landtagsprot 9 (1607–1611), fol. 268–272.

plemiške mladine na bojišču vplivala na kasnejše oblikovanje družin med kranjskim plemstvom.¹⁵⁵ Gerhard Pferschy dodaja, da je za mlade plemiče notranjeavstrijskih dežel služenje v Vojni krajini dopolnjevalo kavalirska potovanja, običajna za plemstvo širom Evrope.¹⁵⁶ Na veliko olajšanje po zmagah nad »dednim velesovražnikom« med prebivalstvom kaže celo primer iz prve slovenske slovnice Adama Bohoriča iz leta 1584, kjer med drugim lahko preberemo: »Dolet Turcis, quod ab obfidione Viennenfi repulfi funt.«¹⁵⁷

5. Sveto rimsko cesarstvo nemške narodnosti (Heiliges Römisches Reich, Germanien)

Vojvodina Kranjska je v zgodnjem novem veku predstavljala eno od skoraj tristotih političnih entitet znotraj Svetega rimskega cesarstva (nemške narodnosti), politične tvorbe,¹⁵⁸ ki je pokrivala pretežni del srednje Evrope in katere skrajni jugovzhod je predstavljala Kranjska.¹⁵⁹ Cesarstvo se je v obravnavanem obdobju znašlo v presečišču številnih evropskih konfliktov, v katere je bilo zapleteno po dinastičnih povezavah, in povrh vsega še v veliki notranji krizi. Nastali položaj je dodatno slabšal še konfesionalni razkol med protestantskimi in katoliškimi stanovni znotraj Cesarstva.¹⁶⁰

Latentne težave so po več incidentih in oblikovanju konfesionalnih zavetnosti naposled kulminirale v tridesetletni vojni med letoma 1616 in 1648, ko je Nemčija postala bojišče v vojno vpletenih evropskih sil. Maratonski spopad v osrednjih predelih države je sicer pomembno vplival tudi na Kranjsko, ki jo je vrtinec vojne vsrkal zlasti od leta 1631 dalje, je pa deželi ostalo prihranjeno neposredno vojno opustošenje. Kljub veliki vojni v »Nemčiji« so osrednja

¹⁵⁵ Žvanut, *Od viteza*, str. 134, 139.

¹⁵⁶ Pferschy, *Gemeinschaftssinn und Landesbewußtsein*, str. 63–64.

¹⁵⁷ Bohorič se je skliceval na prvo neuspešno turško obleganje Dunaja leta 1529 (Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 145).

¹⁵⁸ O geostrateškem pomenu celotnega slovenskega etničnega prostora tako za Sveto rimsko cesarstvo kot za habsburško dinastijo v poznem srednjem in zgodnjem novem veku gl. Lazar, *The Slovenian Lands*, str. 59–60.

¹⁵⁹ Gl. Stollberg-Rilinger, *Das Heilige Römische Reich*, str. 7–88; Erbe, *Frühe Neuzeit*, str. 38–52.

¹⁶⁰ Kočever, *Vojvodina Kranjska*, str. 14–19.

finančna skrb dežele ob jugovzhodni meji vselej ostale Hrvaška in Morska vojna krajina ter obramba proti »dednemu velesovražniku«. ¹⁶¹

Kranjski stanovi so se ne le prištevali k Svetemu rimskemu cesarstvu, temveč so se z njim tudi identificirali, ne nazadnje je bil njihov neposredni deželni knez od leta 1619 dalje hkrati tudi cesar. Ob tem velja opozoriti na določeno terminološko distinkcijo, povezano s Svetim rimskim cesarstvom, ki jo opazimo zlasti pri Valvasorju; pri tem gre za razlikovanje dveh vrst terminov, ki označujejo dva sicer tesno povezana, vendar ne povsem identična označenca. Po eni strani se latinska beseda *Germania* in njena nemška ustreznica *Germanien* nanašata na celotno Sveto rimsko cesarstvo, na nekaj, s čimer so se identificirali tudi Kranjci. Po drugi strani nemška beseda *Teutschland*, vsaj pri Valvasorju, običajno označuje »tuje« kraje. Lahko bi rekli nekako nemške dežele Cesarstva brez habsburških dednih dežel.

Izraza *Germania* in *Germanien*, ki se nanašata na celotno Cesarstvo, sta sorodna t. i. »nemški naciji« (*natio Germanica*), s katero se srečamo na srednjeveških in zgodnjenovoveških univerzah. Kako so se Kranjci identificirali z »nemško nacijo«, nazorno kaže incident, ki se je leta 1589 primeril dvema kranjskima študentoma Viljemu Gallu z Rožeka in N. Stubenbergu ¹⁶² na univerzi v italijanski Bologni. Študenta sta zaradi svoje konfesionalne pripadnosti končala v zaporu inkvizicije. Kranjski deželni stanovi so o tem pisno obvestili deželnega glavarja in deželnega kneza nadvojvodo Karla II. Čeprav je bil razlog za bolonjski incident konfesionalne narave, je z njim privrela na dan tudi »nacionalna« napetost med Italijo in Germanijo (Svetim rimskim cesarstvom). Tozadevno stanovsko pisanje, na katero je opozorila Žvanutova, se v njenem prevodu ¹⁶³ glasi:

»... že od nekdaj so ne le pri krščanskih narodih [*völkern und nationen*], ampak tudi pri modrih in učenih poganih v navadi popotovanja v tujino in obiskovanje znamenitih visokih šol v tujih deželah, še posebno pri mladih plemičih, ki so svobodni in prosti, odprti in dovzetni za plemenito znanje izkušenih in modrih ljudi. Pri tem pa ne dobijo le znanja, marveč spoznajo

¹⁶¹ Gl. Kočever, *Vojvodina Kranjska*, str. 538–539, 595–596.

¹⁶² Stubenbergovo osebno ime ni znano (Žvanut, *Od viteza*, str. 64).

¹⁶³ Spodaj navajamo povzetek pisma kranjskih deželnih stanov, kot ga je v svoji knjigi objavila Maja Žvanut. Dodatki avtorja pričujočega prispevka so za boljše razumevanje pomena posameznih terminov povzeti iz vira in so v oglatih oklepajih.

tudi mnoge narode [*nationen*] in se naučijo vseh mogočih hvalevrednih reči, ki jih bodo lahko uporabili v službi domovini za njeno kar najboljše vodenje. Take visoke šole, *reipublicae seminaria*, so posvečena zatočišča za mladino, saj celo Turki, ki so dedni sovražniki, dovolijo kristjanom obiskovati svete kraje v Palestini, če imajo zaščitna pisma. Kar se je zgodilo v Bologni, je nezaslišano in sramotno, še zlasti ker je nemška nacija [*teutsche nation*] (študentje iz nemških in avstrijskih dežel) pred nekaj leti zaradi sleparskega in ostrega procesa že zapustila bolonjsko šolo, pa jo je le-ta pisno in s tiskanim vabilom, ki je zagotavljalo popolno varnost, komaj prepričala, da se je vrnila. Ali naj se to visoko šolo in druge v Italiji ob tako sovražnem vedenju sploh še obiskuje? Nemcem in drugim bo težko zaupati italijanskim univerzam, predvsem pa jim privoščiti svoj denar. Z enakim neprijateljstvom naj računajo tudi Italijani v nemških deželah, vendar, resnici na ljubo, Italijani bi mnogo lažje pogrešili Nemčijo kot obratno.«¹⁶⁴

Nationes na srednjeveških in zgodnjenovoveških univerzah so sicer temeljile na politično-teritorialnem načelu, kar pomeni, da so označevale zlasti deželo ali državo izvora študentov.¹⁶⁵ Vendar je ob tem treba poudariti, da so lahko v določenih okoliščinah, zlasti če je šlo za konflikte, dobile tudi etnično konotacijo.¹⁶⁶ Na to jasno kaže primer kutnogorskega dekreta iz leta 1409, ki je povzročil odhod nemških profesorjev in študentov s praške univerze

¹⁶⁴ Žvanut, *Od viteza*, str. 64–65. Glej vir: ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 99 (fasc. 54), snopič 2, An die fürstliche durchlaucht wegen der herrn von Stubenberg und Wilhalben Gällen gefenkhliher ainziehung zu Wononia in Wellischlandt der religion halber.

¹⁶⁵ *Nationes* kot povezave študentov, ki so prihajali iz istih dežel v univerzitetna središča, so se začele pojavljati od 12. stoletja dalje. Študentom so omogočale zlasti obrambo interesov pred pogosto sovražno nastrojenim prebivalstvom univerzitetnih mest in študentov iz drugih dežel (Verger, *Natio* 2., str. 1038). Tudi pri verskih skupnostih in ustanovah je bilo podobno: kandidati so se praviloma označevali po teritorialnem načelu, so se pa tudi tu pojavile izjeme samoidentifikacij po etničnem načelu. Gl. Höfler, Iz neke jezuitske anketne knjige, str. 105–109.

¹⁶⁶ Latinska beseda *natio* in njena nemška ustreznica *Nation* sta v neuniverzitetnem okolju, torej v literaturi, zgodovinopisju in domoznanskih spisih, lahko označevali tudi pripadnost državam in etničnim skupnostim (tako vertikalnim – demotskim kot horizontalnim – aristokratskim). Na primer takšne rabe naletimo tudi pri Valvasorju: »... unter dem gemeinen Volck / allerley Leute / aus allerley Nationen.« (Valvasor, *Die Ehre V*, str. 228). O tem gl. Ehlers, *Nation*. 1., str. 1035–1038; Kočevar, Identiteta kranjskih deželnih stanov, str. 145–146.

ter zaostрил medetnične in verske napetosti v kraljevini Češki.¹⁶⁷ Bolonjski incident kranjskih študentov iz leta 1589 kaže podobne poteze, saj je zaradi konfesionalnega spora na dan priplavala tudi etnična netoleranca, ki je bila očitno prisotna v delu kranjske elite. Le tako si namreč lahko razlagamo grožnje Italijanom z recipročnimi ukrepi v »nemških deželah«.¹⁶⁸

Podobno kot ob bolonjskem incidentu iz leta 1589 so Kranjci svojo pripadnost Svetemu rimskemu cesarstvu ponovno jasno izrazili v začetku petdesetih let 17. stoletja, ko je v Rimu prišlo do nesporazuma glede nastanitve kranjskih romarjev. Iz večnega mesta so tako 30. decembra 1651 pisali kranjskim poverjenikom v Ljubljano, ker v hospicu sv. Hieronima niso vedeli, ali naj Kranjsko štejejo k Iliriji in Slavoniji (*Illyrien und Sclavonien*). Nakar so poverjeniki 15. februarja 1652 odgovorili, da Kranjska ne sodi ne k Iliriji ne k Slavoniji, temveč h »Germaniji« (*Germanien*)¹⁶⁹ in [Svetemu] rimskemu cesarstvu, zato naj Kranjce sprejemajo v nemški (*Teutschen*) »hospital«.¹⁷⁰

V odgovoru, ki je bil iz Rima poslan 23. maja 1654, so Kranjcem sporočili, da od zdaj naprej njihovih romarjev ne bodo več sprejemali k Sv. Hieronimu, temveč naj se nastanijo pri Sv. Trojici.¹⁷¹ Omenjena zgodba jasno kaže, da so se Kranjci v političnem smislu vselej brez zadržkov prištevali k Svetemu rimskemu cesarstvu oziroma h »Germaniji«, kot so zapisali. Po drugi strani zaplet kaže, da je imelo Cesarstvo v tem primeru zlasti politično-teritorialno

¹⁶⁷ *Dekret Kutnohorský* ali *Kuttenberger Dekret*, gl. Polívka, *Kuttenberger Dekret*, str. 1594; Novotny, *Dekret Kutnohorský*.

¹⁶⁸ Stanovi so zapisali: »Dargegen aber sich an denen zu einen raisenden Italianern (welche der teutschen Lande vill weniger als die teutschen der wehlischen entberren khünnen) mit gleicher unfreündlichkeit zurechen und zubezallen. Welches sie dann gar unschar und wol etwa leichter als die Italianer, thuen khünten: was aber hierdurch für ein erschreckliche Barbaries in die Christlichen nationes inuehiert und eingefürt wurde, ...« (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 99 (fasc. 54), snopič 2, An die fürstliche durchlaucht wegen der herrn von Stubenberg und Wilhalben Gällen gefenkliher ainziehung zu Wonomia in Wellischlandt der relligion halber).

¹⁶⁹ Videti je, da Valvasor izraz *Germanien* uporablja kot neke vrste sinonim za Sveto rimsko cesarstvo nemške narodnosti, medtem ko za Nemčijo v ožjem smislu besede pogosteje uporablja besedo *Teutschland*. Zato tudi tu uporabljamo slovenjeno obliko »Germanija« – bržkone gre za poudarjanje politične pripadnosti dežele – namesto besede Nemčija. To uporabljamo, kadar se v *Slavi* pojavi beseda *Teutschland*.

¹⁷⁰ Valvasor, *Die Ehre XV*, str. 598.

¹⁷¹ Gl. Valvasor, *Die Ehre XV*, str. 599–600.

konotacijo. Zadregi, s katero so se soočili v Rimu, pa je bržkone botrovala slovenščina, na podlagi katere so Kranjce šteli k ostalim Slovanom.¹⁷²

Po drugi strani se pri Valvasorju srečamo z že omenjenim izrazom *Teutschland*, za katerega bi lahko rekli, da označuje osrednje nemške predele Cesarstva brez habsburških dednih dežele in ima potemtakem bolj etnično-jezikovno konotacijo kot »Germanija«, ki je označevala celotno Cesarstvo in »nemško nacijo« v političnem smislu. Valvasor o »Nemčiji« npr. spregovori pri opisu Škofje Loke, ko govori o trgovini z Nemčijo in Italijo: »Der Stadt Einwohner treiben von hier aus allerley Handthierung in Teutschland / und in Italien.«¹⁷³ Pri opisu kranjske prestolnice nato navaja »Zgornjo Nemčijo«: »In Ober=Teutfchland oder Salzburg und Bayern / fendet fie jährlich viel Centner Honigs / zu Bereitung deß Mets / als womit dieses Land angefüllt / und bey Uberfluß deß Weins / gar wol deß Honigs / und daraus gemachten Mets entbehren kann.«¹⁷⁴

Z »Nemčijo« kot označevalcem za tuje kraje se srečamo še pri opisu oblačilne noše Ljubljancanov: »In der Kleidung tragen sich die Laybacher fo erbar / fauber und reinlich / daß fie damit kein Bürgern einiger berühmten Stadt in Teutfchland weichen.«¹⁷⁵ Medtem pa polihistor pri opisu ljubljanske kulinarike Kranjsko primerja z »drugimi nemškimi deželami«, kar lahko pomeni, da svojo domovino k njim tudi prišteva: »Die Speife und Koft hat Laybach / mit denen andren Teutfchen Ländern / gemein / und kann man Eßwaaren um geringes Geld bekommen.«¹⁷⁶

Ob tem, da so se kranjski deželni stanovi čutili kot del »Germanije« ali politične nemške nacije in da jim je »Nemčija« v etničnem smislu pomenila tujino, je treba opozoriti še na dejstvo, da v domoznanski literaturi zgodnjega

¹⁷² V svojem pojasnilu z dne 23. maja 1654 so v Rimu med drugim zapisali tudi: »Inter alia, pro affirmativa Sententia, adducebant Carniolenfes primò: quòd plures Geographi, & Historici non folùm connumerent Carniolam, verùm & Carinthiam, & Styriam inter Regiones Illyrici & Slavoniae. Secundò: quia Carniolenfes communiter omnes loquuntur Illyricâ linguâ, in concionibus, in scholis, & aliis negotiis, & Tertiò: quia plures Carniolenfes fuerunt multis abhinc annis recepti in dicta Congregatione ac in ejus Hofpitali.« (Valvasor, *Die Ehre IV*, str. 599). O tem tudi: Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 182 [opomba 367].

¹⁷³ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 36.

¹⁷⁴ Prav tam, str. 706.

¹⁷⁵ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 708.

¹⁷⁶ Prav tam, str. 707.

novega veka pogosto naletimo na navedbo, da je kranjsko plemstvo »nemške krvi«. Zeillerjeve,¹⁷⁷ Schönlebenove¹⁷⁸ in Valvasorjeve¹⁷⁹ navedbe sicer ne puščajo dvoma, pisci govorijo o etničnem izvoru plemstva kot *Teutschen Geblüts*.¹⁸⁰ Kar se tiče politične in kulturne pripadnosti nemškemu prostoru, o »nemškosti« kranjskega plemstva seveda ni nobenega dvoma, vprašanje nemškega porekla pa velja relativizirati, saj je bilo kranjsko plemstvo po etničnem izvoru zelo heterogeno. Kot ugotavlja Žvanutova, se je večini plemiških rodbin na Kranjskem uspelo obdržati povprečno dve stoletji, kar je bil tudi splošni evropski trend.¹⁸¹

Da Kranjcem nemški izvor ni bil tako pomemben, kaže tudi dejstvo, da kranjski deželni stanovi v začetku 17. stoletja – za razliko od Štajercev – za sprejem medse niso zahtevali, da mora biti njihov novi član rojen v avstrijskih deželah ali drugih nemških kraljestvih Svetega rimskega cesarstva.¹⁸² Kljub temu je bilo prepričanje o nemškem poreklu plemstva dolgo prisotno,

¹⁷⁷ Zeiller leta 1649 zapiše: »Und zwar / so seynd noch die meiste Inwohner Windischen Herkommens / es seyen gleich ihre Voreltern von den Bayern dahin gesetzt worden / oder haben das Land selbsten eingenommen. Ihre Sprach ist ein wenig anders / als der Winden im Land Steyer. Es wohnen gleichwol auch Teutsche / sonderlich in den Stätten / Item / Italianer / daselbsten; und **ist der Adel meistentheils Teutschen Geblüts**:...« (Merian, *Topographia provinciarum Austriacarum*, pag. 112).

¹⁷⁸ Schönleben: »...: fi tamen accuratius parum in retroacta tempora oculos vertamus, fatendum erit gentem nofram, quae hodie Carniolorum fortitur nomen, aequae ex duabus coalefcere nationibus, ac olim Japydes. **Nobilitas enim ferè tota Gallici feu Germanici fanguinis est**, vti multae plurium feculorum licet interruptae Genefes indicant; plebs ècontra Slavorum veterum reliquias & lingua & morbus adhuc confervat. Sed adeò hae duae nationes (fi tamen duae dicendae) jam in vnam coaluerunt, ut praeter veteres familias annalibus notas, de recentioribus tametfi nobilibus aliud ftatuere non poffis, quam quod in Carniolia fint natae.« (Schönleben, *Carniolia antiqua* I, 2. Liber, pag. 86).

¹⁷⁹ Valvasor leta 1689 poroča: »Soviel nun die Nation der Einwohner betrifft; ist / mit derselben /seit dem Anfange deß achten Jahr=Hunderts / unterm Carolo Magno, keine sonderliche Veränderung vorgegangen: Angemerckt / das gemeine Volck / noch aus Slavoniern / **der fürnehmste Adel aber mehrern Theils aus Teutschen Francken herstantend** / in einen Körper zusammen gewachsen: Ausbenommen / daß dem Adel offtt etliche besondere Familien / aus verschiedenen Provintzien nach und nach zuwachsen; und eben sowol / unter dem gemeinen Volck / allerley Leute / aus allerley Nationen / vielmals wohnhaft werden.« (Valvasor, *Die Ehre V*, str. 227–228).

¹⁸⁰ Schönleben sicer dopušča tudi keltski izvor plemstva.

¹⁸¹ Žvanut, *Od viteza*, str. 21–26.

¹⁸² Kočvar, *Vojvodina Kranjska*, str. 179 [opomba 1036], str. 173–182; Žvanut, *Od viteza*, str. 107–108. Glej vir: ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 2 (fasc. 2),

prevzeli so ga namreč tudi slovenski pisci. Valentin Vodnik je tako ob koncu 18. stoletja zapisal: »Gospoda je vezhdejl nemfhke rodovine, kmetje pak flovęnske.«¹⁸³ K ohranjanju teh predstav je bržkone pripomogla tudi postopna naravna germanizacija družbene elite od 17. stoletja dalje, vendar več o tem v nadaljevanju.

Ob identificiranju s Svetim rimskim cesarstvom (nemške narodnosti) gre omeniti še dve naddeželni identiteti, ki sta zaznamovali stanove. Personalna in realna unija notranjeavstrijskih dežel je slonela že na srednjeveških tradicijah, zlasti pa se je okrepila od leta 1564 dalje, ko so v štajerskem Gradcu začeli nastajati tudi skupni centralni uradi.¹⁸⁴ Na tesno povezanost plemstva treh dežel ponovno kažejo pravila za sprejem novih deželanov na Kranjskem iz leta 1624, ki določajo, da lahko iz starih družin izvirajoči deželani sosednjih dežel Štajerske in Koroške, ki so jim lastne plemiške vrline, postanejo deželani na Kranjskem, četudi v deželi še nimajo za 60 funtov imenja, kar je bil sicer pogoj za ostale prosilce. Štajerci in Korošci so morali pri kranjskih stanovih le naložiti 5000 goldinarjev s štiriodstotnimi obrestmi in so bili nemudoma sprejeti. Ko pa so si pridobili dovolj posesti, so jim Kranjci naloženi denar vrnili.¹⁸⁵

Tudi potem, ko je nadvojvoda Ferdinand podedoval kraljevi kroni Ogrske in Češke ter ostale dežele avstrijskih Habsburžanov brez Tirolske in bil izvoljen za cesarja, je povezava notranjeavstrijskih dežel z ločenimi centralnimi uradi v Gradcu obstala. Nastali pa so pogoji za povezovanje vseh habsburških dednih dežel znotraj cesarstva. Trden pravni temelj za »habsburško monarhijo« v Podonavju je tako s svojim testamentom leta 1621 položil isti vladar, ko je določil, naj se dedne dežele kot nedeljiv fidejkomisni majorat dedujejo po moški strani znotraj avstrijske linije Habsburžanov.¹⁸⁶ Kohezija znotraj kompleksa dednih dežel se je še okrepila po tridesetletni vojni, ko

snopič 36, Requisita so die neuen von Adl, welche zu Landleüthen angenommen werden wollen haben sollen, etc., Deren von Steyr requisita bey annembung neyer Landtleut.

¹⁸³ Vodnik je o tem pisal v *Opisovanju krajnske deshele* v svoji *Veliki pratiki*, ki je izhajala med letoma 1795 in 1797 (Pogorelec, *Nastajanje slovenskega*, str. 53).

¹⁸⁴ O tem gl. Zöllener, *Der Österreichbegriff*, str. 25–26; Pferschy, *Gemeinschaftssinn und Landesbewußtsein*, str. 51–64.

¹⁸⁵ Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 177.

¹⁸⁶ Bireley, *Ferdinand II.: Founder*, str. 226–227, 230–231, 240.

se je Sveto rimsko cesarstvo z westfalskim mirom leta 1648 spremenilo v ohlapno obrambno zvezo suverenih držav.¹⁸⁷

Politično in pravno povezovanje pod žezlom skupne dinastije ter skupna obramba pred Turki in Francozi v desetletjih po tridesetletni vojni sta omogočila počasen vznik nove naddeželne avstrijske identitete. V tem oziru je bila pomembna tudi odločitev cesarja Leopolda I. z 10. januarja 1675, da svoje dedne dežele zaupa v varstvo skupnemu univerzalnemu zaščitniku sv. Jožefu. Kristusov skrbnik, ki je tako postal *Salvator Austriae, Styriae, Carinthiae, Carnioliae*,¹⁸⁸ je kot patron odigral pomembno vlogo pri nastajanju nove avstrijske identitete.

Z njenimi zametki se srečamo tudi pri Schönlebnu, ki je izraz *Austria* uporabljal za označevanje različnih označevalcev. Pomenil je lahko habsburško dinastijo – Avstrijsko hišo, skupnost dežel nadvojvodine Avstrije pod in nad Anižo – pa tudi protodržavno telo habsburške monarhije, ki so jo sestavljale dedne dežele znotraj Svetega rimskega cesarstva.¹⁸⁹ Za to nastajajočo politično tvorbo se je v začetku 18. stoletja začela uporabljati latinska zveza *Monarchia Austriaca*, ki pa je bolj kot vodilno vlogo Avstrije pod in nad Anižo izražala vodilno vlogo dinastije, ki je po njej prevzela ime.¹⁹⁰

6. Vera in veroizpoved (Religion)

Vera in veroizpoved sta bili v zgodnjem novem veku zelo pomembni sestavini tako zasebnega kot javnega življenja ter pomemben gradnik kolektivne identitete pri ljudeh vseh družbenih slojev.¹⁹¹ Poleg tega je bila v času konfesionalizacije politika tako tesno povezana z veroizpovedjo, kot

¹⁸⁷ Gl. Vache, Pohl in Vocelka, *Habsburžani*, str. 226–231; Stollberg-Rillinger, *Das Heilige Römische Reich*, str. 83–99.

¹⁸⁸ Lavrič, Kult in likovne upodobitve, str. 384, 386.

¹⁸⁹ Tako je učeni Kranjec leta 1680 pri opisu pobožnosti Ferdinanda III. zapisal tudi: »Et verò, vt talem fe exhiberet Ferdinandus, tametfi vndique impetitus ab hoftibus, purgare tamen Auftriam fuam ab haeticorum reliquiis magno animo contendit ...« (Schönleben, *Dissertatio polemica*, Pars posterior, pag. 167). S sintagmo *Auftriam fuam* je avtor bržkone mislil celoto in ne le deželi ob Donavi.

¹⁹⁰ Zöllener, Der Österreichbegriff, str. 27.

¹⁹¹ Glej literaturo: Valvasor, *Die Ehre VIII*, str. 493–578; Vrhovnik, *Sv. Ahacij s tovariši mučenci*; Lavrič, Svetniški zavetniki vojvodine Kranjske, str. 51–84; Lavrič, Svetniški zavetniki ljubljanske (nad)škofije, str. 457–492; Lavrič, Kult in likovne upodobitve sv. Jožefa, str. 383–400; Lavrič, Narodni svetniki v slovenski umetnosti, str. 241–281.

je dandanes z ekonomijo. Obdobje, ki ga obravnavamo, je na tem področju prineslo korenito spremembo, ki navsezadnje zaznamuje konfesionalno pripadnost slovenskega prostora do današnjih dni. Politična zmaga katoliškega deželnega kneza nad pretežno protestantskimi stanovi je namreč odločila konfesionalno pripadnost Kranjske in njenih notranjeavstrijskih sestra, in to po več desetletjih močne prisotnosti protestantizma.

Pravno podlago za določanje veroizpovedi svojih podložnikov je deželnim knezom Cesarstva dal augsburški verski mir iz leta 1555, ki jim je z določilom »Ubi unus dominus, ibi una sit religio« podelil *ius reformandi*. Sklep je pozneje, kot opozarja France M. Dolinar, v publicistiko in zgodovinopisje vstopil kot reklo »cuius regio, eius religio«.¹⁹² Habsburžani v svojih dednih deželah znotraj Cesarstva tega določila zaradi politične moči stanov in turške nevarnosti dolgo niso mogli uveljaviti. Še več, Augsburška veroizpoved si je leta 1578 z dogovorom, znanim kot bruška pacifikacija, zagotovila uradno, čeprav le ustno legitimacijo.

V naslednjih dveh desetletjih je nastalo več programov protireformacije ali rekatolizacije notranjeavstrijskih dežel, med katerimi je zadnji, spomenica sekovskega škofa Jurija Stobeja (Georg Stobäus) iz leta 1598, nadvojvodi Ferdinandu ponudil kvaliteten legalistično-pragmatični program postopne odprave protestantizma, ki je bil z nekaj odstopanji naposled tudi implementiran.¹⁹³ Dednim poklonitvam pozimi 1596/97 je sledil izgon predikantov in odprava protestantskih deželnih Cerkev, nakar je Kranjsko po deželnozborskem zasedanju leta 1599 prečesala (proti)reformacijska komisija pod Hrenovim vodstvom.

Samo plemstvo je sicer lahko ostalo protestantsko še vse do leta 1628, vendar je njegova politična moč postopno plahnela. Spreobrnjenje Ditriha Auersperga leta 1625 pa je napovedalo val prestopov v katolištvo, ki je dosegel vrhunec takoj po objavi Ferdinandovega patenta z dne 1. avgusta 1628 o spreobrnjenju ali izgonu protestantskega plemstva notranjeavstrijskih dežel.¹⁹⁴ Deželanom, ki so želeli ostati protestanti, je v skladu z augsburškim

¹⁹² Dolinar, *Die Gegenreformation*, str. 326.

¹⁹³ Gruden, *Zgodovina*, str. 818; Dolinar, *Die Gegenreformation*, str. 331; Kočever, *Vojvodina Kranjska*, str. 96.

¹⁹⁴ Kočever, Ferdinand II. na čelu, str. 205–209; Kočever, *Vojvodina Kranjska*, str. 202–208.

verskim mirom pripadel *ius emigrandi*, deželni knez pa jim je zaradi njihove zvestobe vladarski hiši spregledal plačilo desetega pfeniga.¹⁹⁵

Vendar je ob tem treba poudariti, da predstavlja protireformacija le del procesa rekatolizacije. *Ecclesia triumphans* je končno zmago na Kranjskem dosegla ne le zaradi deželnoknežje odprave protestantizma, temveč je k njej prav tako pomembno doprinesla katoliška obnova, ki je oživila nekatere katoliške oblike pobožnosti, kot so npr. procesije na telovo, ter prinesla nove.¹⁹⁶ V deželi so zaživele razne verske bratovščine in marijanske kongregacije. Prenovljeno katolištvo je med ljudstvo razširil zlasti meniški red kapucinov,¹⁹⁷ višje šolstvo in izobraževanje družbene elite pa so prevzeli jezuiti, ki so leta 1596 v Ljubljani dobili svoj kolegij.¹⁹⁸ Zlasti slednji so nato v 17. stoletju tako v deželi kot v celotni habsburški monarhiji obvladovali in oblikovali mišljenjsko in intelektualno obzorje ljudi.¹⁹⁹

Jezuiti so poleg iniciative v intelektualnem življenju pomembno posegli tudi v deželno politiko. *Historia annua* leta 1597 poroča, da so patri Družbe Jezusove takoj po prihodu v Ljubljano ob dedni poklonitvi urgirali proti potrditvi konfesionalnih koncesij za protestante.²⁰⁰ Leta 1602 so se jezuiti potegovali za mesto v kranjskem deželnem zboru, kjer so želeli zasesti sedež, ki je bil poprej pripadal priorju kartuzije Pleterje. Vendar načrt Družbe Jezusove ni uspel, saj mu je nasprotovala večina v deželnem zboru.²⁰¹ Leta

195 Ferdinand II. je svojo koncesijo utemeljil z besedami (v prostem prevodu): »In čeprav bi mi sicer res imeli pravico v takem nezaželenem primeru, ko se namreč eden ali drugi hoče poslužiti pravice do izselitve, terjati plačilo naknadnega davka ali desetega pfeniga od njegovega imetja in posesti, smo vendarle milostljivo upoštevali, da so se te naše notranjeavstrijske dedne dežele in teh istih deželani doslej, kot zgoraj omenjeno do nas in naše hvalevredne hiše Avstrije izkazali za zveste in na voljo, tudi da se (da bi mi lahko vedeli) nikoli niso lotili ničesar sovražnega do nas ali omenjene naše hvalevredne hiše. Zaradi tega se potemtakem hočemo v še nadaljnje zasluženo priznanje, take njihove, nam izkazane stanovitne zvestobe in iz posebne milosti dalje milostno tako izreči, da lahko oni – naši nekatoliški deželani – neovirano opravijo in nadaljujejo ne samo omenjeni njihov odhod ali izselitev, brez plačila omenjenega naknadnega davka [zoziroma] desetega pfeniga, ...« (Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 145–146).

196 Prelesnik, Protireformacija, II. članek, str. 103–105; Gruden, *Zgodovina*, str. 835–836.

197 Benedik, Protireformacija in katoliška prenova, str. 113–152.

198 Gruden, *Zgodovina*, str. 802–803.

199 Štuhec, *Rdeča postelja*, str. 90; Dolinar, *Vloga in pomen*, str. 9–13.

200 Baraga (ur.), *Historia annua*, str. 21.

201 Glede pravnega statusa Družbe Jezusove na Kranjskem je med stanovi in deželnim knezom prihajalo do sporov tudi kasneje. Gl. Rajšp, Jezuiti in protestantizem, str. 271.

1608 je deželni knez jezuite izvil izpod deželne sodne oblasti in jih podredil neposredno notranjeavstrijski vladi, kar je sprožilo veliko negodovanje stanov in pritožbe na dvor v letih 1608 in 1610,²⁰² ko so med drugim zapisali, da k pravni eksemptnosti teži tudi škof Hren.²⁰³

Nazoren pokazatelj zamiranja politične moči protestantizma med deželnimi stanovi je tudi latentno nasprotje med škofom Hrenom in jezuiti, ki je leta 1628 preraslo v odprt konflikt. Razlog je bila bratovščina kranjskih odličnikov *Kristusa, v evharistiji zmagovitega*,²⁰⁴ ki so jo bili ustanovili jezuiti leto pred tem.²⁰⁵ Sklepamo lahko, da se je po neuspehu omenjene bratovščine kranjsko plemstvo pridružilo že leta 1620 ustanovljeni bratovščini *Kristusovega smrtnega boja*.²⁰⁶ Konflikt znotraj katoliškega tabora v deželi kaže, da mu je protestantizem kot politični dejavnik postal nenevaren. Dokler je bil protestantizem upoštevanja vredna politična sila, je na katoličane namreč deloval kot dejavnik notranje kohezije. S politološkega stališča lahko govorimo o pojavu »segmentarne opozicije«.²⁰⁷ Ali obratno, po zmagi nad skupnim nasprotnikom se vrste zaveznikov vselej razrahljajo.

Katoliška zmaga se je odrazila tudi na simbolni ravni. Kranjska deželna hiša – *lontovž* na Novem trgu v Ljubljani je dobila kapelo sv. Ahacija in službo

202 Gl. Loserth, *Akten Ferdinand II.*, Teil 2., št. 1762, 1769, 1921.

203 Rajšp, *Jezuiti*, str. 271.

204 V jezuitskem letopisu beremo: »... sodalitia [...] procerum Carnioliae sub titulo Christi triumphantis in eucharistia.« (Baraga (ur.), *Historia annua*, str. 106).

205 Baraga (ur.), *Historia annua*, str. 107.

206 To lahko sklepamo na podlagi kongregacijske knjige, ki vsebuje grbe visokega plemstva in nosi ime: »Matricula illustrissimae Congregationis Procerum Carniolae, sub titulo Christi in Cruce Agonizantis anni MDCXX inchoate, et XI augusti anni eiusdem ab admo: R. P. Mutiovitellesco Soc: Iesu Praeposito generali erectae et confirmatae.« (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, št. 26 (I-53r)). O tem gl. Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 82–84. – Poleg bratovščine *Kristusovega smrtnega boja* so se kranjski plemiči včlanjevali tudi v druge verske družbe, kakršna je bila kongregacija Marije Vnebovzete, katere predstojnik je bil med drugim tudi Schönleben (Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 80; glej tudi kongregacijsko knjigo: ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, št. 24 (I-51r), *Sodalitas Beatissimae Virginis Mariae*, pag. 29–31). Za plemiške stike z jezuiti glej tudi *Jezuitske dnevnik*e (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, št. 133 (I-32r), *Diarium p. ministri* (1651–1671); št. 134 (I-33r), *Diarium p. ministri* (1672–1683); št. 135 (I-34r), *Diarium p. ministri* (1683–1694); št. 136 (I-35r), *Diarium p. ministri* (1694–1706); št. 137 (I-36r), *Diarium p. ministri* (1707–1711); št. 138 (I-37r), *Diarium p. ministri* (1712–1721); št. 139 (I-38r), *Diarium p. ministri* (1722–1736)).

207 Gl. Barth, *Segmentary Opposition*, str. 5–21.

stanovskega kaplana, ki jo je v drugi polovici 17. stoletja med drugim opravljal tudi znameniti Schönleben.²⁰⁸ Protestantske prisežne obrazce stanovskih uradnikov pri Bogu in svetem evangeliju so, tudi v slovenščini, zamenjali katoliški pri Bogu in vseh svetnikih.²⁰⁹ Enako se je zgodilo tudi pri dednih poklonitvah. Leta 1597 je Ferdinand [II.] prisegel po katoliško, stanovi po protestantsko,²¹⁰ nato so leta 1631 tako komisar Ferdinanda III. kot stanovi prisegli po katoliško pri Bogu in ljubih svetnikih,²¹¹ nakar je formula leta 1651 dobila še izrazitejši katoliški značaj, saj sta obe strani prisegli pri Bogu, sveti Materi Božji in vseh svetnikih.²¹²

Katoliška obnova se je odrazila tudi pri oživitvi čaščenja svetnikov. Pomembno mesto je dobil že omenjeni sv. Ahacij, kajti zmaga pri Sisku je bila izbojevana na njegov godovni dan, 22. junija 1593.²¹³ Nato je v štiridesetih letih 17. stoletja Ferdinand III. celotno Cesarstvo zaupal v varstvo Brezmadežni Materi Božji.²¹⁴ Okrepljeni osmanski pritisk je spodbudil tudi čaščenje sv. Peregrine kot posebne zaščitnice Kranjske proti Turkom. Njene relikvije so bile leta 1660 iz Rima prenesene v Ljubljano.²¹⁵ Kot zavetnici proti Turkom

208 Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 105; Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 696.

209 Košir, *Stanovska uprava*, str. 48–49.

210 Kočever, *Dedna poklonitev*, str. 219.

211 Dednopoklonitveni komisar Ferdinanda III. Janez Ulrik knez Eggenberg je svojo prisego sklenil z besedami: »Gott helf und alle liebe heiligen«, stanovi pa: »wahr unß Gott helf und alle liebe heiligen« (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 86 (fasc. 51), Revers ihrer fürstl[ichen] gn[aden] von Eggenperg, alß landtsfürst[lichen] erbhuldigungs commissarii in Crain etc etc respectu der gelaisten erbpfl[icht], 1631, junij 4., Ljubljana). O tem: Kočever, *Vojvodina Kranjska*, str. 412. Glej prisežno knjigo kot vir: ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 932.

212 Komisar Ferdinanda IV. Maksimilijan knez Dietrichstein je prisegel »als wahr mir Gott und die heilige Mutter Gottes und alle Heiligen helfen«. August Dimitz ugotavlja, da je nedolgo pred dedno poklonitvijo leta 1651 v deželo prispela cesarska odredba, s katero je deželni knez naročil, da se pri prisegah sklicuje tudi na sv. Mater Božjo (Dimitz, *Geschichte Krains, III. Theil*, str. 423).

213 Lavrič, *Svetniški zavetniki vojvodine Kranjske*, str. 51–84; Lavrič, *Narodni svetniki v slovenski umetnosti*, str. 244–245.

214 Poročila o izročitvi Cesarstva v varstvo Brezmadežni se sicer pojavljajo vse od leta 1640 dalje. Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 67, 425; Schönleben, *Dissertatio polemica*, Pars posterior, pag. 168. Monika Deželak Trojar navaja naslednje vire: AUW – Archiv der Universität Wien (Dunaj), AT-UAW/CA 1.0.71: Eid auf die Unbefleckte Empfängnis Mariens, 9. 4. 1649; AT-UAW/CA 1.0.72: Eid auf die Unbefleckte Empfängnis Mariens, 5. 6. 1649.

215 Lavrič, *Svetniški zavetniki vojvodine Kranjske*, str. 51–84.

so se ljudje zaupali v varstvo tudi sv. Devici Mariji. Ljubljanski magistrat je tako na Schönlebnovo pobudo leta 1663 sklenil, da v priprošnji za prenehanje turškega zavojevanja obljubi zgraditi novo kapelo, posvečeno Žalostni Materi Božji. Sama gradnja pa se je začela naslednje leto.²¹⁶

Na pobudo cesarja Leopolda I. so kranjski stanovi 14. januarja 1664 sklenili redno obeleževati praznik Marijinega spočetja in v deželni prestolnici postaviti Marijino znamenje.²¹⁷ Prvi votivni steber, posvečen Marijinemu brezmadežnemu spočetju, je bil pred jezuitsko cerkvijo sv. Jakoba v deželni prestolnici postavljen že marca istega leta.²¹⁸ Priprošnje so bile očitno hitro uslišane, saj je združena krščanska vojska v bitki pri Monoštru (Szentgotthárd / St. Gotthard) na Ogrskem že 1. avgusta 1664 porazila Turke.²¹⁹ Statua Brezmadežne v spomin na bitko še danes stoji poleg nekdanje jezuitske cerkve; postavljena je bila leta 1682 in so se ji kasneje pridružili še kipi drugih svetnikov.²²⁰

Cesar Leopold I. je 10. januarja 1675 za zavetnika vseh svojih dednih dežel imenoval sv. Jožefa.²²¹ Tako se je bila tudi vojvodina Kranjska 19. marca istega leta, tj. na praznik Sv. Jožefa, zaupala v varstvo novemu patronu.²²² Ana Lavrič ugotavlja, da se kranjski deželni stanovi kljub sprejemu novega patrona staremu, tj. sv. Ahaciju, niso bili pripravljene povsem odreči.²²³

Nova katoliška identiteta dežele je ustrezala tudi pregovorni zvestobi habsburške dinastije katoliški veroizpovedi. Avstrijska baročna pobožnost ali *pietas Austriaca* je v praksi izražala načelo, da je pripadati deželi pomenilo biti katoličan, biti katoličan pa je pomenilo biti zvest podložnik Avstrijske hiše.²²⁴

216 Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 107–108.

217 Gruden, *Zgodovina*, str. 908.

218 Lubej, Marijin steber v Ljubljani, str. 53–66.

219 Gruden, *Zgodovina*, str. 906–908; Kolčak, *Austro-turski ratovi*, str. 331.

220 Lubej, Marijin steber v Ljubljani, str. 53–66; Lavrič, *Kult in likovne upodobitve*, str. 395–396.

221 Schönleben, *Dissertatio polemica*, Pars posterior, pag. 173.

222 Lavrič, *Kult in likovne upodobitve*, str. 383–400; Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 312. Vir gl. HDA, MK, MP 236, *Translatio s. Peregrinae*, pag. 278r.

223 Lavrič, *Kult in likovne upodobitve*, str. 387, 395.

224 Reingrabner, *Faktoren der Konfessionsbildung*, str. 244.

7. Slovenski jezik (»kranjščina«, in unser Crainerischen Sprach)

Čas protireformacije in katoliške obnove je na področju dojemanja jezikovne in etnične pripadnosti pomenil prehodno obdobje med dvema zelo različnima družbenima paradigama. Medtem ko je čas reformacije poleg konfesionalnih identitet povsod po Evropi spodbudil tudi krepitev etnično-jezikovnih, je čas (konfesionalnega ali političnega) absolutizma v politiki ter baroka v umetnosti in kulturi po besedah Johna A. Armstronga »vsaj od elit zahteval izredno močno zavračanje etnične diferenciranosti, ...«. ²²⁵ Povedano je imelo za posledico prevlado deželnih identitet nad etničnimi in porast multilingvizma med elitami. ²²⁶

Na slovenskem etničnem prostoru večjezičnost plemstva ni bila nobena novost, saj je bilo le-to po večini dvojezično – slovensko in nemško – že pred pojavom baročne večjezičnosti. V zgodnjem novem veku pa lahko opazimo postopno napredovanje nemščine na račun slovenščine ali počasno naravno germanizacijo. Za plemstvo v Evropi je bilo sicer značilno, da se je ne glede na svoj izvor v roku treh generacij akulturiralo v prostor, v katerem je žive-
lo. ²²⁷ Ta proces je na primeru španske veje Habsburžanov nazorno pokazal Alfred Kohler. Pod Filipom II., tretjim kraljem, ki ga je *Katoliški monarhiji* dala Casa de Austria, se je v središču interesov dinastije že znašla Španija in ne obratno. ²²⁸

Vilfan je opozoril na dva dejavnika, ki sta omogočila specifični razvoj slovenskega etničnega prostora na tem področju. Kot prvega navaja vpade Ogrov, ki so onemogočili, da bi se na Slovenskem kljub vključitvi v vzhodnofrankovsko državo lahko razvila nova pokrajinska zveza, ki bi koreninila v nekdanji plemenski zvezi, kot se je to zgodilo v 9. stoletju na Češkem; kot drugi dejavnik pa navaja nastanek krajin za obrambo proti Ogrom, iz katerih so se pozneje razvile dežele. ²²⁹ Zgodovinske dežele so znotraj meja, v

²²⁵ Armstrong, Pristop k nastanku narodov, str. 41; izvornik: Armstrong, *Nations before Nationalism*, str. 4.

²²⁶ O razvoju večjezičnosti med češkim plemstvom gl. Mat'a, Multilingualism in the Aristocratic Society. *Histoire comparée de l'Europe centrale de 1700 à nos jours. Etats, populations, identités et territoires* <https://cem.hypotheses.org/787> (27. 6. 2019).

²²⁷ Gl. Žvanut. *Od viteza*, str. 30.

²²⁸ Kohler, Die europäische Bedeutung, str. 145.

²²⁹ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 442.

kakršnih so dočakale konec srednjega veka, zaobjele različne etnije. Tako je bila v zgodnjem novem veku le Kranjska večinsko slovenska dežela,²³⁰ s čimer je zagotavljala pogoje za popolno (jezikovno) akulturacijo plemstva.

Kljub temu ovirama se je v visokem srednjem veku, kot dokazuje Janez Höfler na primerih iz 13. stoletja, tudi na Slovenskem razvila slovenska plemiška elita, ki so jo kot tako dojemali tudi tujci.²³¹ Vendar je okrog leta 1300 pisarniška nemščina v pretežnem delu Svetega rimskega cesarstva zamenjala latinščino kot jezik zapisovanja v svetni upravi,²³² kar je poleg odsotnosti posebne državne entitete omogočilo germanizacijo. Nemščina je tako na Slovenskem že zgodaj dobila status prestižnega jezika v družbi.²³³ Ob latinščini je postala jezik visoke kulture, kar dokazuje pojav nemške viteške lirike na slovenskem etničnem prostoru. Z ozemlja poznejše, novoveške Kranjske je npr. prihajal *Minnesänger* Ostrovrški (*Der von Scharpfenberg*).²³⁴

Slovenščina je v srednjem veku torej zamudila prvi vlak pri uvajanju ljudskih jezikov v svetno upravo in to vlogo za dolga stoletja prepustila nemščini.²³⁵ Po drugi strani Auerspergov rokopis iz 15. stoletja s fragmenti slovenske pesnitve dokazuje, da se je slovenščini v delih kranjskih viteških pesnikov sicer občasno uspelo prebiti med emancipirane ljudske jezike,²³⁶ čeprav je do sredine 16. stoletja v pisnih dokumentih zapustila le skromne sledi.²³⁷ Kljub temu je prav prelom iz srednjega v zgodnji novi vek čas, ko se pojavi edino poročilo o cesarju, ki naj bi se bil naučil slovenščine. Maksimilijan I.

²³⁰ V srednjem veku je za slovensko deželo veljala tudi Koroška (Höfler, *Trubarjevi Lubi Slovenci*, str. 17, 35).

²³¹ Höfler navaja dva primera: viteški turnir iz začetka 13. stoletja v Celju, ki so se ga po poročilu potujočega pesnika Wolframa von Eschenbacha udeležili tudi »vredni slovenski možje«, in koroškega vojvodo (1286) Majnharda Goriško-Tirolskega, za katerega je bilo zapisano, da je bil »ein windischer Herr« (Höfler, *Trubarjevi Lubi Slovenci*, str. 13, 28).

²³² Golec, *Etnično-jezikovna struktura*, str. 403.

²³³ Golec, *Regionalne razlike*, str. 26.

²³⁴ Janko in Henkel, *Nemški viteški liriki*, str. 19–21; Žvanut, *Od viteza*, str. 166–167.

²³⁵ Bajt, Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 134. Vilfan je to komentiral z besedami: »Vzroki za izrivanje slovenščine so bili bolj v razvoju sodnega postopka v pisni postopek, v uvajanju organov-posameznikov in v popolnoma praktičnem vprasanju vaje v pisanju.« (Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 460).

²³⁶ Mikhailov, *Jezikovni spomeniki*, str. 134; Höfler, *Trubarjevi Lubi Slovenci*, str. 28 [opomba 14].

²³⁷ Golec, *Regionalne razlike*, str. 25.

je namreč v svoji avtobiografiji *Weißkunig* zapisal, da naj bi se slovenščine v mladosti naučil od nekega »kmeta«. ²³⁸

Kljub dejstvu, da se nemški jezikovno-etnični element kranjskega plemstva nikoli ni popolnoma stopil s slovensko okolico, kot se je to zgodilo npr. z normansko-francoskim plemstvom po letu 1066 v Angliji, ²³⁹ je slovenščina (*kranjščina*) vendarle dolgo predstavljala enega od temeljev identitete kranjskega plemstva. Za plemstvo na Spodnjem Štajerskem je bila nasprotno le sredstvo komunikacije z okolico v delu pretežno nemške dežele, ki so ga naseljevali Slovenci. ²⁴⁰ Očiten je še en dejavnik, ki je omogočal postopno napredovanje nemščine, in sicer odsotnost večje geografske bariere, kakršno je v primeru Normanov v Angliji pomenil Rokavski preliv. ²⁴¹

Akulturacija plemstva v lokalno okolje se je odražala tudi v privzemanju lokalnih imen, kar je sicer v manjši meri opazno tudi na Kranjskem. Žvanutova navaja primer iz leta 1564, ko v listinah, popisanih v zapuščin-skem inventarju Gašperja Lamberga von Pappendorfa, člani njegove družine nastopajo z imeni, prilagojenimi lokalnemu okolju: *Marusch* in *Urschulla* na Kranjskem, *Jeronimo* v Benetkah ter *Laslo* na Ptujju in v Radgoni. ²⁴² Na podoben primer pri Valvasorjih opozarja Golec. Oče kranjskega polihistorja Jernej je namreč leta 1639 v svojih beležkah hčer Elizabeto navedel s slovensko pomanjševalnico *Lisikha*. ²⁴³

Kot je bilo omenjeno že zgoraj, so trije dejavniki: odsotnost enotne državne entitete in geografske bariere ter uvedba nemščine v svetni upravi odprli vrata postopni naravni germanizaciji družbene elite v slovenskem etničnem prostoru, na kar ni bila imuna niti pretežno slovenska Kranjska.

²³⁸ Maja Žvanut domneva, da je cesarjeviča slovenščine naučil Vajkard Turjaški (Žvanut, *Od viteza*, str. 90), Igor Grdina pa, da je bil to škof Jurij Slatkonja (Grdina, *Od brižinskih spomenikov*, str. 182). Poleg tega je imel cesar Maksimilijan I. stike s slovenščino tudi kasneje (Ahačič, *Zgodovina misli: protestantizem*, str. 17).

²³⁹ Tudi Anglija je bila v 12. stoletju večjezična dežela, kjer so se prepletale stara angleščina, francoščina in latinščina (Bartlett, *England Under the Norman and Angevin Kings*, str. 502–506).

²⁴⁰ Golec, *Regionalne razlike*, str. 25.

²⁴¹ Gl. Bartlett, *England Under the Norman and Angevin Kings*, str. 13–17.

²⁴² Žvanut, *Od viteza*, str. 30.

²⁴³ Golec, *Valvasor*, str. 189–190; Golec, *Valvasorji*, str. 197 [opomba 813].

V nadaljevanju si bomo ogledali nekaj ključnih potez tega razvoja v osrednji slovenski zgodovinski deželi od prve polovice 16. do začetka 18. stoletja.

Slovenščina se je v času reformacije med letoma 1550 in 1584 sicer pridružila razvitim knjižnim jezikom in po vsej verjetnosti ostala tudi prvi jezik komunikacije med vsemi sloji prebivalstva v deželi, vendar je kot jezik zapisovanja v svetni upravi ostala celoten zgodnji novi vek na ravni improviziranih zapisov, namenjenih ustni rabi.²⁴⁴

Na pomen slovenščine kot sporazumevalnega jezika na vseh ravneh kranjske stanovske uprave kaže pritožba kranjskih deželnih stanov iz oktobra 1527, ko so se Kranjci v svojih *gravamina* deželnemu knezu med drugim pritožili zoper novega deželnega upravitelja: »... ker je tujec in ne Kranjec, niti ne zna slovenščine, kar je od nekdanj izročilo in običaj. Kot stoji zgoraj, naj se za upravitelja vzame deželana.«²⁴⁵ Poleg razširjenosti ustne rabe slovenščine navedek kaže tudi na njen tradicionalni pomen, saj naj bi bilo njeno znanje del starega običaja (*von alten herkommen unnd der geprauch*). Specifični jezikovni položaj dežele pa je bil očitno znan tudi v drugih deželah in na dvoru.²⁴⁶

Naslednji indikator jezikovne rabe iz prve polovice 16. stoletja je nastal po letu 1532, ko so na šolanje v Ljubljano poslali dva mlada plemiča z Goriškega, in sicer Franca in Maksimilijana, najstarejša sinova preminulega kranjskega deželnega upravitelja Erazma Dornberga. Kot razlog za njun odhod na Kranjsko so skrbniki navedli, da so ju dali v Ljubljano »v kranjsko šolo ..., da bi se poleg gramatike naučila še nemškega in slovenskega jezika.«²⁴⁷ K temu lahko dodamo še ugotovitev Žvanutove, da so imele kranjske plemkinje v

²⁴⁴ Golec, *Regionalne razlike*, str. 25; Stone, *Slovenski jezik*, str. 232; Bajt (ur.) – Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 134.

²⁴⁵ Prosti prevod izvirnika: »Dieweill er aber ain außlander unnd khain Khrainer ist, noch die windisch sprach nit khann, das auch von alten herkommen unnd der geprauch ist. Wie obenn steet, ain lanndtman zu ainem verweser furzunemen.« (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 301 (fasc. 207), *Gravamina kranjskih dež[elnih] stanov 1527–28*, fol. 304). O tem gl. Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 460; Vilfan, *Struktura stanov*, str. 178; Štih in Simoniti, *Slovenska zgodovina*, str. 139; Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 253; Škrubej, *Uradovalna slovenika*, str. 368; Ahačič, *Zgodovina misli: protestantizem*, str. 16; Kočevar, *Identiteta kranjskih deželnih stanov*, str. 150.

²⁴⁶ Kočevar, *Identiteta kranjskih deželnih stanov*, str. 150.

²⁴⁷ Žvanut, *Od viteza*, str. 61. Gl. tudi Cavazza, »Cosi' buono et savio cavaliere«, str. 8.

16. stoletju velike težave z nemško slovnico, kar je bila po njenem mnenju posledica slabšega znanja nemščine in krajšega šolanja.²⁴⁸

Kljub primatu slovenščine v ustni rabi je nemščina ohranila svoj prestižni položaj.²⁴⁹ Zgovoren primer je listina Ferdinanda I. s 16. oktobra 1547, v kateri je deželni knez Jakobu Lambergu dovolil, da je na Zagradcu pri Žalni smel postaviti nov grad in pristavo ter ju preimenovati v *Weißenstein*, ker takšno ime, kot pravi izstavitelj listine, bolj pritiče plemiškemu bivališču. Grad je nato dobil slovensko ime Boštanj.²⁵⁰ Poleg tega je tudi oče knjižne slovenščine Primož Trubar v uvodni besedi dela *Ta celi catehismus* iz leta 1567 poudaril izjemen pomen znanja nemščine za plemiško mladino tako za pridobitev ustrezne izobrazbe kot za poklicno kariero.²⁵¹

Na pomemben položaj slovenščine med plemstvom kaže še en Trubarjev nemški uvod, in sicer v slovensko izdajo *Svetiga Pavla lystuvi* iz istega leta 1567, ki je bila posvečena plemenitim ženam, vdovam in dekletom živečim na Kranjskem, Spodnjem Štajerskem, Koroškem in Goriškem. Slovenski reformator je v svojem uvodu pohvalil plemiške soproge, ki so se v te dežele primožile iz Avstrije, Gornje Štajerske in Tirolske ter se iz njegovih knjig naučile slovenščine: »Auch ettlich auß euch / die in Oefferreich, Oberfteyr un[d] in Tyrol geboren feind, die Windifche Sprach darauß / und difelbige andere zulefen gelehret.«²⁵²

Precej drugačno poročilo o jezikovnih razmerah na Kranjskem pa je sredi 17. stoletja v že večkrat omenjenem delu *Topographia provinciarum Austriacarum* prispeval Zeiller: »Plemstvo je večinoma nemške krvi, zato je se poleg slovenščine (*Windischen*) kot najbolj običajnega jezika govori tudi

²⁴⁸ Žvanut, *Od viteza*, str. 78–79.

²⁴⁹ Golec, *Regionalne razlike*, str. 26.

²⁵⁰ Žvanut, *Od viteza*, str. 26.

²⁵¹ Navedek: »Wölchen ich darum[m] Teutsch und Windisch (unangefehen, das die Construction nicht umberal fich vergleichen will) zufame[n]gefelt / auff das unferne Jugendt auch die Teutsche Sprach darauß lefen und verftehn lernet. Vom nutz des Catechifmi / würdt in dem anderen Catechifmo in Windifcher Sprach weitleuffiger geredt.« (Sakrausky, str. 364; Rupel (ur.), *Slovenski protestantski pisci*, str. 191; Trubar, *Nemški spisi [Elektronski vir] 1550–1581*, str. 140–141; Höfler, *Trubarjevi Lubi Slovenci*, str. 12, 27 [opomba 9]).

²⁵² Sakrausky, str. 398; Rupel (ur.), *Slovenski protestantski pisci*, str. 195; Trubar, *Nemški spisi [Elektronski vir] 1550–1581*, str. 154; Höfler, *Trubarjevi Lubi Slovenci*, str. 12, 27 [opomba 8].

nemško in v nekaterih krajih, zlasti v Ljubljani kot prestolnici, delno tudi italijansko ali še več furlansko. In državne zadeve se vodijo v nemškem jeziku, tudi [deželno]knežji ukazi in podobne stvari, ki se tičejo oblasti, se razobešajo in opravljajo v tem [jeziku].«²⁵³ O jezikovni rabi v deželni prestolnici nato še dodaja: »In kranjski stanovi imajo tu svojo deželno hišo in poverjenike, tam potekajo tudi deželni zbori, vse se opravlja v nemškem jeziku. V istem [jeziku] so nabiti in razglašeni deželnoknežji ukazi, prav tako poteka [v njem] 'deželna pravda' (*Land-Rechten*).«²⁵⁴

Navedbe nemškega učenjaka glede zapisovalnega jezika vsekakor držijo, medtem ko jih glede govornega pred kranjskimi uradi relativizirajo drugi sočasni viri. Že omenjeni Jernej Valvasor je v ustanovni listini beneficija pri Marijini kapeli na medijskem gradu iz leta 1650 določil, naj bo nedeljski evangelij *kranerisch verlesen*.²⁵⁵ Poleg tega je Marko Štuhec na podlagi študije testamentov kranjskih plemičev ugotovil, da za njihovo nemščino v 17. stoletju pogosto nista bila značilna ne brezhiben pravopis ne skladnja.²⁵⁶ Da nemščina ni njegov materni jezik, je zapisal tudi Janez Ludvik Schönleben.²⁵⁷ Poleg tega Gerald Stone na osnovi Valvasorjevih latinskih napak domneva, da je kranjski polihistor mislil v slovenščini. Sicer je Valvasor tudi sam *kranjščino* večkrat označil kot »naš jezik«. ²⁵⁸

Konec 17. stoletja, nekako med letoma 1685 in 1695, je nastala tudi slovenska korespondenca med baronico Ester Maksimilijano Coraduzzi, rojeno von Prückenthal, iz Koče vasi v Loški dolini na Kranjskem, in njeno hčerko

253 Izvirnik: »... und ist der Adel meistentheils Teutschen Geblüts: Daher / neben der Windischen / als der gemeinisten Sprach / man auch Teutsch / und theils Orten / sonderlich zu Laybach / als in der Hauptstatt / Italianisch / oder vielmehr Friaulisch redet. Und werden die Reichssachen in Teutscher Sprach geführt / auch die Fürstliche Befelch / und dergleichen / von Obrigkeits wegen / in solcher angeschlagen / und verrichtet.« (Merian, *Topographia provinciarum Austriacarum*, pag. 112).

254 Izvirnik: »Und haben die Hochlöbliche Stände in Crain allhie ihr Landhauß / und Verordnete / daselbst auch die Landtäge gehalten / und alles in Teutscher Sprach verrichtet / auch in selbiger die Landsfürstliche Befelch angeschlagen / und verkündiget / Item / die Land-Rechten gehalten werden.« (Merian, *Topographia provinciarum Austriacarum*, pag. 122).

255 Golec, *Valvasor*, str. 189–190.

256 Štuhec, *Rdeča postelja*, str. 143.

257 Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 37, glej tudi 145–146.

258 Stone, *Slovenski jezik*, str. 232–233.

baronico Marijo Izabelo Marenzi, rojeno Coraduzzi, ki je živela v Trstu.²⁵⁹ Korespondenca dokazuje, da je plemstvo na Kranjskem in v širši okolici slovenščino v drugi polovici 17. stoletja še vedno uporabljalo tudi pisno za razna trivialna sporočila. Sleherni dvom o znanju slovenščine med kranjskim plemstvom ob koncu 17. stoletja pa razblini odkritje Janeza Weissa, da je namreč leta 1697 plemič Jurij Sigmund Semenič pretepel podložnika svojega sorodnika, ker mu je ta zabrusil: »Ti si malu prida.«²⁶⁰

Potemtakem lahko ob zgornjih navedbah Martina Zeillerja potegnemo dva hipotetična sklepa. Nemškega intelektualca je navduševalo dejstvo, da so se v pretežno slovenski deželi vse uradne zadeve zapisovale v nemščini, podobno kot dandanes nas, soočene z nemškimi viri, navdušujejo odkritja o omembah ustne rabe slovenščine med plemstvom.²⁶¹ Po drugi strani pa lahko Zeillerjeve navedbe razumemo tudi kot znamenje postopnega napredovanja nemščine med višjimi sloji na račun slovenščine.

Postopna naravna germanizacija po družbeni lestvici od zgoraj navzdol je bila sicer zelo počasna in se je intenzivirala šele v drugi polovici 18. stoletja, ko se je nemščina v deželi uveljavila kot izključni jezik države, znanosti in omike, slovenščina pa se je dojemala kot jezik nižjih slojev.²⁶² Slabši položaj slovenščine pa je po drugi strani v povezavi s povečanim interesom za ljudsko kulturo in jezike med evropsko intelektualno elito zlasti vzhodno od Rena spodbujen z gibanjem *preroda*, s katerim je materinščina začela postajati tako glavni predmet zanimanja kot ključni temelj kolektivne identitete, vendar je to že tema za posebno razpravo.

Glede jezikovnih razmer na Kranjskem v 17. stoletju se velja bolj kot na Zeillerja zanesti na navedbe domačina Valvasorja. Za svoj stan polihistor zapiše: »Vendar govori vse plemstvo nasploh nemško pa tudi kranjsko in italijansko.«²⁶³ Nemara je vrstni red, v katerem polihistor našteva jezike,

²⁵⁹ Merkü, *Slovenska plemiška pisma*.

²⁶⁰ Weiss, *Semič in Semenič*, str. 97.

²⁶¹ Kočevar, *Identiteta kranjskih deželnih stanov*, str. 151.

²⁶² Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 36; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 459–460.

²⁶³ Navedek: »Jedoch redet aller Adel insgemein Teutfch auch Crainrifch und Italiänifch.« (Valvasor, *Die Ehre II*, str. 104). O tem gl. Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 183.

hkrati tudi pokazatelj njihovega pomena za deželno plemstvo. Če je tako, lahko govorimo o rahlem zdrsu slovenščine s prvega mesta (leta 1527) ali vsaj z nemščini enakopravnega mesta (v drugi polovici 16. stoletja). V nasprotnem primeru je kranjski polihistor nemščino navedel kot prvo, ker je bilo njegovo delo namenjeno za predstavitev dežele nemško govoreči publiki na tujem.

Sicer Valvasor slovenščino oziroma *kranjščino*, kot jo imenuje sam, v II. knjigi *Slave* označi za splošni jezik dežele ter doda, da se poleg nje govorijo na Kranjskem še drugi jeziki. Njegove navedbe o jeziku zapisovanja v javni in zasebni rabi pa se ujemajo s Zeillerjevimi.²⁶⁴ Odstavek se v prevodu Kozme Ahačiča glasi: »Kar zadeva jezik te dežele, je različen in težko se bo našla dežela, kjer bi bilo toliko jezikov v rabi kakor tu. Pravi in splošni je kranjski [die rechte allgemeine Land-Sprach ift die Cräinerifche]; poleg tega se govori tudi po ilirsko [Illyrifch], vendar nekoliko skvarjeno in ne povsem čisto; tretjič hrvaški; četrtič slavonski; nato tudi po dalmatinsko, kočevsko, istrsko, italijansko, furlansko in nemško. Vendar govori vse plemstvo nasploh po nemško, a tudi po kranjsko in italijansko. Vse sodne razprave se opravljajo v nemškem jeziku, tudi vsa pisma se pišejo nemško.«²⁶⁵

Nato v VI. knjigi govori o mnogih »narodih« (*mancherley Nationen*), ki prebivajo v deželi in govorijo svoje jezike. Ob tem je treba poudariti, da izraz *Nationen* v tem primeru za razliko od že omenjene »nemške nacije« nima politično-teritorialne, temveč etnično-jezikovno konotacijo. Dodaja še, da kljub multilingvizmu povsod v deželi prevladujeta dva jezika, in sicer slovenščina (*Sclavonifche (oder Windifche)*) in nemščina: slednjo govorijo le plemiči in izobraženci (*Edlen / und politen Leuten*), podeželski in navadni ljudje pa se poslužujejo slovenščine.²⁶⁶

²⁶⁴ Valvasor o jezikovni rabi zapiše: »Was die Sprache deß Lands anbelangt; fällt dieselbe unterschiedlich / und wird man nicht so leicht ein Land antreffen / da so vielerley Sprachen im Gebrauch / als dieses. Die rechte und allgemeine Land=Sprach ift die Cräinerifche: nebst derfelben wird auch Illyrifch geredt; doch etwas corrupt und nicht allerdings rein: Drittens / Kroatifch: Viertens / Sclavonifch; folgendes / auch Dalmatifch / Gottfcheerifch / Hiftrianifch / Italiänifch oder Furlanifch und Teutfch. Jedoch redet aller Adel insgemein Teutfch auch Crainrifch und Italiänifch. Alle Gerichts=Händel werden / in Teutfcher Sprache / geführt / und verabfcheidet / auch alle Brieffe Teutfch gefchrieben.« (Valvasor, *Die Ehre II*, str. 104).

²⁶⁵ Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 183 [opomba 373].

²⁶⁶ Navedek: »Wann neue Einwohner bey den Alten / einfitzen / pflügen auch wol neue Sprachen / neben der Alten aufzukommen / und üblich zu werden. Daher auch das Land

O jeziki se ponovno govori v XI. knjigi pri opisu deželne prestolnice. V Ahačičevem prevodu se Valvasorjev opis jezikovnih razmer v Ljubljani glasi: »Običajni jezik v Ljubljani je na splošno kranjski in nemški [insgemein die Crainerische und Teutsche], pri plemstvu in trgovcih tudi italijanski; vse pa se zapisuje samo v nemščini, ...«²⁶⁷ Sicer pa polihistor navaja tudi vsaj dva primera slovensko-nemških jezikovnih kontaktov.²⁶⁸ Ob tem velja poudariti še, da so ta jezikovna mešanja ostala omejena na verbalno raven in nižjo

Crain nicht überall einerley Sprache redet: weil es / von mancherley Nationen / nicht nur durchzogen / sondern auch befeffen; dazu heutiges tages / von Leuten unterschiedlicher Nationen / würcklich befeffen wird. Jedoch herrfchen durchgehends / in allen Theilen desselben / zweyerley Sprachen / nemlich die Slavonische (oder Windische) und die Teutsche; unter welchen beyden aber / die letzte nur bey den Edlen / und politen Leuten / meistentheils gebräuchlich / wie nicht weniger alle Rechtsführungen Teutsch ausgeführt / imgleichen alle Schrifften und Briefe / in feibiger Sprache / verfaßt werden; dahingegen die andre / nemlich die Windische oder Slavonische / sich der Dorff=Zungen / und anderer gemeiner Lippen bedient.« (Valvasor, *Die Ehre VI*, str. 271). Prevod Kozme Ahačiča: »Ko se novi prebivalci pridružijo starim, se poleg starega jezika radi pojavljajo in pridejo v navado novi. Zato se tudi na Kranjskem ne govori povsod enoten jezik, ker so tod različni narodi ne le prehajali, temveč se tudi naseljevali, in ker so dandanes naseljeni tu ljudje različnih narodnosti. Vendar vladata prav povsod dva jezika, namreč slovanski (ali slovenski) in nemški. Le-ta pa je v rabi večinoma le pri plemičih in izobrazencih; tudi vse pravne zadeve se vodijo v nemščini, vsi spisi in pisma se pišejo v tem jeziku. Slovenščino pa uporabljajo podeželski govorci in drugi navadni ljudje.« (Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 183).

²⁶⁷ Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 183 [opomba 373]. O tem tudi: Golec, *Regionalne razlike*, str. 25. Izvirnik: »Die gewöhnliche Sprach ist / zu Laybach / insgemein die Crainerische und Teutsche / auch bey dem Adel und Kaufleuten die Italiänische / und wird fonft Alles / nur in Teutscher Sprache / geschrieben.« (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 708).

²⁶⁸ Valvasor na nekaj mestih v *Slavi* spregovori o slovensko-nemških jezikovnih kontaktih: »In diesem Dorff / wird halb Teutsch / halb Cränerisch / durcheinander geredet / und zwar so verderbt (oder corrupt) daß man es nicht leicht versteht / ob einer gleich beyde Sprachen kann. Man hat auch sicherlich zu glauben / als eine warhaffte Gewißheit / daß / wenn zween Bauern zusammen kommen / deren einer bey dem Anfange / der andere am Ende dieses Dorffs / wohnhaft / sie einander nicht wol vernehmen könne. Denn was dieser / mit Teutschen Worten / ausdrückt; das giebt jener / mit Cränerischen: und / umgekehrt / was dieser / mit Cränerischen vorbringt / spricht jener / mit Teutschen / aus. So wird man auch niemalen fünf Worte nacheinander / in einer Sprache allda reden hören.« (Valvasor, *Die Ehre II*, str. 117–118). In: »Zum Exempel / wann ich Teutsch sagen wollte: "Nim du Netze / ich die Büchsen; wir werden (oder wollen) die Vögel fangen" etc. so würde es / auf Feuchtigerisch / also heraus kommen: "Nim du Mresha / ich die Busha / wemer tisha fangen." Auf Crainerisch aber / also: "Usemi mresho iest pukso, bodemo tize lovjle."« (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 127–128).

stopnjo pisnega izražanja, medtem ko je bila korespondenca kranjskih deželnih stanov z dvorom, sodeč po pritožbi zoper škofa Hrena iz leta 1607, napisana v brezhibni visoki nemščini (*Oberdeutsch*), značilni za bavarsko-avstrijsko narečno območje.²⁶⁹

Na rabo nemščine med *Edlen / und politen Leuten*,²⁷⁰ kot je zapisal Valvasor, kaže tudi poroka v kranjski visoki družbi iz leta 1684, kar je preučil Marko Štuhec. Ko sta 13. februarja tega leta v Marijini kapeli na Ajmanovem gradu pri Škofji Loki v zakon stopila Janez Gregor Dolničar in Marija Viktorija Zanetti, je duhovnik po latinskem poročnem obredu imel še nemški govor. Štuhec opozarja, da izbira nemščine ni bila naključje, temveč jo je duhovnik izbral, ker se mu je zdela za dogodek in družbeni položaj poslušalcev najprimernejša, četudi sta bila ženin in nevesta po etničnem izvoru Slovenec in Italijanka.²⁷¹

Postopna krepitev položaja nemščine na račun slovenščine v 17. stoletju je bila naravni proces, ki je potekal po družbeni lestvici od zgoraj navzdol. Germanizacija postane zlasti opazna, če ugotovitve o jezikovnih razmerah opazujemo v daljšem zgodovinskem obdobju. V začetku 16. stoletja, natančneje leta 1527, so se kranjski deželni stanovi pritoževali nad novim deželnim upraviteljem, ki ni znal slovenščine, na začetku 18. stoletja pa je slovenščina po Štuhčevih ugotovitvah služila kranjskemu plemstvu le še za prenašanje vsakdanjih, trivialnih sporočil in izražanje regresivnih psiholoških stanj.²⁷²

Štuhec na primeru iz stanovskega gledališča v Ljubljani leta 1725 še ugotavlja, da slovenščina na kraju, kjer se je zbirala družbena elita, sicer še ni bila v položaju manjvrednega sociolekta, vendar je tam za običajni pogovorni jezik kljub temu veljala nemščina.²⁷³ V položaj manjvrednega jezika je slovenščina začela drseti v drugi polovici 18. stoletja,²⁷⁴ a to je že tema za posebno razpravo.

Poleg vseprisotnih slovenščine in nemščine je obravnavano obdobje med deželno družbeno elito prineslo še druge jezike, zlasti italijanščino in

269 Jezikoslovno študijo *Quarelae Statuum Carniolae* je prispeval profesor Nikolaus Ruge z Univerze v Trierju. Gl. Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 446–449, 545–594.

270 Valvasor, *Die Ehre VI*, str. 271.

271 Štuhec, *Iz Lesc*, str. 341–342.

272 Prav tam, str. 340.

273 Prav tam, str. 340.

274 Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 39.

francoščino. Žvanutova ugotavlja, da se je znanje italijanščine med kranjskim plemstvom okrepilo že od druge polovice 16. stoletja dalje. Tako naj bi bil eden od pogojev za službo svetovalcev notranjeavstrijske vlade znanje latinščine in italijanščine. Kot ugotavlja, je vsaj četrtnina od šestdesetih plemičev, ki so jih kranjski deželni stanovi med letoma 1566 in 1615 predlagali za to funkcijo, študirala na univerzi. Štirje od njih niso bili večji latinščine, podatkov o neznanju italijanščine pa ni.²⁷⁵

Pomen italijanščine med družbeno elito se je nato v 17. stoletju še krepil. Po končani protireformaciji se je namreč Kranjska široko odprla vplivom katoliške Italije in njenih univerz.²⁷⁶ Ferdinand II. je leta 1627 s posebnim patentom tudi izrecno prepovedal študij na protestantskih univerzah v Nemčiji.²⁷⁷ V času protireformacije in katoliške obnove se je na Kranjskem ustalilo več plemiških družin iz italijanskega in furlanskega govornega prostora.²⁷⁸ Za povrh je bila Kranjska s celotnim slovenskim etničnim prostorom južno od Drave v gospodarskem in monetarnem pogledu tesno vezana na italijanski prostor, v obtoku pa je prevladoval beneški denar, ki je imel tu tudi posebni menjalni tečaj (*krainger Währung*).²⁷⁹

S poročili o italijanščini in furlanščini (*Italianisch / oder vielmehr*

²⁷⁵ Žvanut, *Od viteza*, str. 65. Žvanutova tudi navaja, da je bilo od 20. januarja 1576 znanje latinščine in italijanščine za plemiče, ki so iskali delovno mesto v centralnih uradih v Gradcu, obvezno (prav tam, str. 95). Gl. ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 729 (fasc. 401), dopis z dne 20. januarja 1576.

²⁷⁶ O kulturnih vplivih italijanskega prostora na Ljubljano in Kranjsko ob koncu 17. in na začetku 18. stoletja gl. Vidmar, *Ljubljana kot novi Rim*.

²⁷⁷ ARS, AS 1079, Zbirka normalij, Cesarski patenti 1620–1700, št. 108 (1627, april 30., Dunaj), Prepoved obiskovati nekat[oliške] univerze in udeleževati se nekat[oliških] obredov. O tem: Kočever, *Vojvodina Kranjska*, str. 187.

²⁷⁸ Plemiči in trgovci iz severnoitalijanskega prostora so se na Kranjsko priseljevali že od konca 16. stoletja dalje. Pomembna je zlasti skupina trgovcev iz Bergama (Mosconi, Lanthieriji, Codelliji), ki jo slovensko zgodovinopisje neformalno imenuje »Bergamaši« (Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 17. stoletje, 1. del, str. 5). V Perizhofferjevem seznamu novih deželanov na Kranjskem se ob koncu 16. in v prvi tretjini 17. stoletja pojavijo novinci iz naslednjih italijanskih in furlanskih družin: Kobenzl (1597), Rabatta (1598), Posarel, Formentini (1601), Coraduzzi (1603), Gastaldo (1604), de Leo, Portia (1605), Marenzi (1615), Waz (1620), Panizol (1622), Petazzi (1625), Strassoldo (1629), della Rovere, Marenzi (1631). (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 874, Perizhoffer: Pars II. Repertorii, fol. 121r–184v. O tem: Kočever, *Vojvodina Kranjska*, str. 262–271).

²⁷⁹ Vilfan, *Mestne računske knjige*, str. 15, 27–28; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 308; Gestrin, *Slovenske dežele*, str. 296.

Friaulisch) v Ljubljani se prvič srečamo pri Zeillerju leta 1649,²⁸⁰ nakar Valvasor leta 1689, kot je bilo že omenjeno, izrecno poroča, da se v Ljubljani govorijo trije jeziki in da tretje mesto zavzema prav med plemiči in trgovci razširjena italijanščina.²⁸¹ Na drugem mestu pa polihistor ne pozabi omeniti, da se v deželi poleg italijanščine govori tudi furlanščina (*Italiänisch oder Furlanisch*).²⁸²

Verjetno je italijanščina postala v 17. stoletju tudi nekakšna modna muha med deželno elito, saj anonimni pisec letopisa jezuitskega kolegija v Ljubljani leta 1676 zapiše: »Poleg v prejšnjih letih običajnih pridig za postni čas v kranjskem in nemškem jeziku je imel eden od naših trikrat na teden pridige tudi v italijanščini v veliko zadovoljstvo deželnih stanov, ki so izprosili pridigarja od našega prečastitega patra rektorja.«²⁸³ Italijanski kulturni vplivi so bili izraziti tudi na področju gledališča in opere.²⁸⁴

Ob italijanščini se je med deželno elito v 17. stoletju slišala tudi francoščina. Žvanutova ugotavlja, da so se francoske knjige v zapuščinskih inventarjih kranjskega plemstva začele pojavljati od dvajsetih let 17. stoletja dalje in je francoščina hkrati postala korespondenčni jezik izobrazjenih plemičev.²⁸⁵ Tem ugotovitvam v prid govori navzočnost francoskih besed v korespondenci kranjskih deželnih stanov z dvorom nadvojvode Ferdinanda v Gradcu iz leta 1607, na kar je opozoril Nikolaus Ruge.²⁸⁶ Francoščina je nato v prvi polovici 18. stoletja, kot ugotavlja Štuhec, prevzela vlogo socialnega in kulturnega markerja med plemstvom.²⁸⁷

Čeprav je francoski prestiž na evropski celini doživel med špansko nasledstveno vojno težke udarce, porazi na bojnem polju niso načeli kulturne hegemonije burbonske monarhije. Tudi dunajski dvor se je z Marijo Terezijo in Francem Štefanom Lotarinškim naposled odprl francoskim kulturnim

²⁸⁰ Merian, *Topographia provinciarum Austriacarum*, pag. 112.

²⁸¹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 708.

²⁸² Valvasor, *Die Ehre II*, str. 104.

²⁸³ Baraga (ur.), *Historia annua*, str. 285.

²⁸⁴ Škerlj, *Italijanske predstave v Ljubljani*; Kokole, *Italijanske operne predstave*, str. 115–129.

²⁸⁵ Žvanut, *Od viteza*, str. 163.

²⁸⁶ Gl. Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 446, 592–594.

²⁸⁷ Štuhec, *Iz Lesc*, str. 327.

vplivom, modi, jeziku in svobodnejšemu dvornemu ceremonialu.²⁸⁸ Francoska kulturna dominacija se je odrazila tudi na Kranjskem, kjer je od začetka do sredine 18. stoletja precej naraslo število francoskih knjig v plemiških bibliotekah.²⁸⁹ Pomen francoščine za deželno elito pa Štuhec komentira z besedami: »... francoščina je bila podobno kot Erbergov meč z zlatim ročajem sestavina semiotičnega vedenja plemstva, oblika samoreprezentacije in socialne distinkcije. Pri tistih, ki so znali kaj več kot le korektno napisati naslov na pismo, pa je izražala tudi določeno izobrazbeno raven, potencialno sposobnost za sprejemanje modernih idej, komuniciranje z družbeno elito v večjih političnih in kulturnih središčih in prilagajanje vedenjskim standardom velikega sveta.«²⁹⁰

Spremembe posestne strukture kot posledica kolektivne družbene mobilnosti

Protestantizem in reformacija ter nato protireformacija in katoliška obnova so temeljito razburkali življenje deželnih stanov na vseh področjih in načeli tudi odnose med posameznimi kurijami, kot smo to videli že v tretjem poglavju razprave. Nesoglasja med kurijami so se nadaljevala še dolgo po zlomu politične moči protestantizma in odhodu oziroma spreobrnjenju protestantskega plemstva. Na nerazrešene konflikte kaže deželnozborska propozicija Ferdinanda III. z dne 8. januarja 1639, v kateri deželni knez spodbuja kranjske stanove, da je »... billich ja nothwendig ein soliche harmonia anzustellen, damit ein standt von den andern nit undterdruckht oder exstirpirt, sonndern einer neben den andern nebst ändiger guetter einträchtigkheit erhalten und fortgepflanzt werde ...«.²⁹¹

Nesporazumi naj bi izhajali iz dejstva, da je duhovščina že dalj časa, zlasti pa od odhoda protestantskega plemstva, pridobivala veliko posesti in se

²⁸⁸ Žolger, *Der Hofstaat*, str. 156–158.

²⁸⁹ Štuhec, *Iz Lesc*, str. 331.

²⁹⁰ Prav tam, str. 337.

²⁹¹ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 310, fasc. I/159, Deželnozborski spisi 1639, Num. 3, Landtags proposition abschrüfft in Crain de anno 1639 (1639, januar 8., Dunaj), fol. 46.

v primerjavi s plemiškima kurijama s tem preveč okrepila, kot je še pisalo v deželnoknežji propoziciji.²⁹² Sodeč po noticah, ki jih je v svojih *Regestih deželnozborskih obravnav* zapustil Perizhoffer pl. Perizhoff, se je ključno vprašanje vrtelo okrog »... tistih imenj (posestev), ki jih duhovščina pogosto kupuje od evangeličanskih emigrantov viteškega stanu«. Ter dodal: »V omari A je o tej zadevi tudi posebni fascikel o retraktni pravici.«²⁹³

V svoji redni odobritvi z dne 17. marca 1639 so stanovi glede kopičenja posesti v rokah duhovščine zapisali, da so bili verski emigranti maloštevilni in da naj ne bi bili tako premožni, da bi lahko obogatili duhovščino. Prelati so tudi obljubili, da bodo ostalim stanovom posredovali svoje mnenje o tem, češ da naj bi se s posestvi duhovščine ravnalo v skladu z odloki cesarja Ferdinanda I. z dne 14. oktobra 1524. Te odloke vsebujeta tudi kranjski in koroški deželni ročin. Duhovščini pa naj bi bili pridržani predkupna pravica in pravica ponovnega nakupa (*das einstandtrecht und jus redimendi*). Te

²⁹² V (redni) deželnoknežji propoziciji za deželni zbor leta 1639 v zadnji točki preberemo: »Schliesslichen können ihr kay[serliche] maj[estät] etc. auch einer ersamben landtschafft zuvermelden nit umbgehen, das ihr ma[e]st[ät] vornemben und spüren müessen, das durch den praelaten und geistlichen standt von einer zeit hero und bevorab nach der fürgenombenen universal religios reformation und der uncatholischen emigration sehr vil der weltlichen gütter an sich gebracht und erhandlet und dardurch auch der herrn und ritterstandt in dem landt nit wenig geschwöcht und in abnembn gesezt worden seye. Nun thuen ir kay[serliche] maj[e]st[ät] gewiß den ermelten geistlichen standt iren nuz und auf nembn herzlichen gehrn gonnen und sein auch dasselbige vil mehr zubefürdern als zu schmöllern g[nä]d[ig]st genaigt und begierig. Sintemahlen aber der ermelte Geistliche den herrn und ritterstandt so weit uberlegen, das er mittlerweil die fürnembisten gütter an sich erhandlen und also in erwegung dergleichen weltliche gütter ihren standt und natur gänzlich verändern und unabesslich gemacht werden, den herrn und ritterstandt, wo nit gänzlichen exstirpiern, doch dermassen schwächen und in abnembn bringen möchte, ...« (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 355 (fasc. 240), Landtagsabhandlungen 1639, Deželnozborska propozicija (1639, januar 8., Dunaj), fol. 41–42).

²⁹³ Izvornik: »In puncto der, durch die Geisstligkeit, in praeiuditium des Rütterstandts Heüffig erkauffenden Güetter der evangelischen emigrantten soll ein Guettachten coniunctim, oder separatim volgen. In Cassten A ist von diser materi auch ein aignes fascicl per Einstead recht zufinden.« (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 837, Perizhoff: Regesten der Landtagsabhandlungen 1507–1689, 1639). O tem: Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 163, 220–221.

svoboščine so sprejemali tako prelati kot svetni stanovi, ki so prosili deželnega kneza, naj jih s svojim podpisom ponovno potrdi.²⁹⁴

Da bi bila med stanovi ponovno vzpostavljena »harmonija«, kot je že januarja naročil cesar, so njegovi deželnozborski komisarji na pogajanjih s stanovi 23. maja ponovno naročili, naj o tej zadevi sestavijo posebno ekspertizo, v nasprotnem primeru pa naj vsaka od strani poleg deželnozborskega sklepa posreduje svoje pisanje cesarju.²⁹⁵ Da je bila ekspertiza dejansko tudi

²⁹⁴ Navedek: »Waß aber diße ein getreue landt[schaft] anbetrüfft, ist die geistliche standt bey seinen geschüffteten und von alters hero possedierten güetter khaumb verbleiben, wollen geschweigen, das sye den weltlichen herrn oder ritterstandt ichtwaß *praeiudicierliches* zuegezogen hetten, so ßeint die *emigranten* in einer geringen anzall und nit eines sollichen vermügen geweßen, daß sy den geistlichen standt bereichen khünnen. Yedoch haben die geistliche[n] in der gehaltenen *session* so weith vernemben lassen, iro mainung den weltlichen schrüfftlichen zu *communiciern*, weillen aber in dißen *proposito* khay[ser] *Ferdinandus*, wie es mit der gleichen geistlichen güettern gehalten werden solte. Zu Wien den 14. october 1524 jahrs gemesßene *generalia*, in der crainerischen landtshandtvest fol. 83 und in der khärndterischen landtshandtvest *publiciern* lassen, und denen befreundten oder wem sich ire jura cediern auf ewig das einstandrecht und *jus redimendi* vorbehalten, diße freyheit von geist[lichen] und weltlichen angenomben worden, khönnten euer khay[serliche] may[estät] undter irer khay[serlicher], landtsfürstlichen aigenen *signatur*, dießelb renoviern erfrischen und verneuern lassen, auch durch dißes mitl die *de fiderirte harmoniam* erhalten.« (ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 310, fasc. I/159, Deželnozborski spisi 1639, Num 5, Ordinari erklärung de anno 1639 (1639, marec 17., Ljubljana), fol. 31–33). V redni odobritvi se je stanovom najbrž primeril *lapsus calami*. V tiskanem deželnem ročinu Kranjske iz leta 1598 je generalni mandat Ferdinanda I. iz leta 1524 namreč natisnjen na straneh 85r–86v (Ein General / vom Khönig Ferdinando außgehund / darinnen ein Ordnung gemacht / wie es mit verkauffung der Geiftlichen geftifften Guetter gehalten werden foll). Gl. ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, št. 52 (I–6r), Deželni ročin za Kranjsko 1598, fol. 85r–86v.

²⁹⁵ Navedek: »So lassen ihr khay[serliche] may[estät] etc. etc. inen g[nä]d[igi]st gefallen, daß in dem punct wegen der durch den praelathen standt alzuheiffig erkhauffenden weltlichen gütter, sich er der praelathen standt, dann herr und ritterstandt ir mainung schrüfftlich zu *communiciern* erbotten habe dessen nun zuerwartten und werden alsdan auf den ervolg beede ständt sich der, in dero landtags proposition an sy gestelten begehnen gemäß eines gemainen guettachtens zuvergleichen in dem widerigen fahl aber ein jeder theill sein notturfft zu ihro khay[serlichen] may[estät] etc. in sachen nembenden allergnedigisten resolution absonderlich einzubringen haben.« (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 355 (fasc. 240), Landtagsabhandlungen 1639, Num 4 ordinari. N: der röm[ischen] khay[serlichen] auch zu Hungern und Böhaimb khönigflichen] may[estät] verordenter landtags commissarien in der ordinari handlung repliciern und begehren an N: die löb[lichen] stände des herzogthumbs Crain (1639, maj 14., Ljubljana)).

narejena, kaže zgornja Perizhofferjeva notica. Vendar nam poročila, ki bi pojasnilo, kakšne posestne spremembe je na Kranjskem dejansko povzročil patent Ferdinanda II. o spreobrnjenju ali izgonu protestantskega plemstva notranjeavstrijskih dežel z dne 1. avgusta 1628, do zdaj na žalost še ni uspelo najti.²⁹⁶

Poleg omenjene je na področju spreminjanja posestne strukture čas protireformacije in katoliške obnove postregel še z eno pomembno dinamiko, in sicer razprodajo komornih posesti.²⁹⁷ Majda Smole glede te ugotavlja, da je v času vladavine Ferdinanda II. (1595–1637) nastopila druga velika razprodaja gospostev v deželnoknežji lasti, ki je bila tako temeljita, da v zadnji tretjini 17. stoletja na Kranjskem razen Ljubljanskega gradu ni bilo več nobenega deželnoknežjega gospostva, ki bi bilo v neposredni lasti vladarja.²⁹⁸

Sklep

Po objavi cesarjevega patenta iz leta 1628 o spreobrnjenju ali izselitvi protestantskega plemstva notranjeavstrijskih dežel je plemstvo, kot je posrečeno zapisala Žvanutova, pristalo na svojo novo vlogo bleščočih spremljevalcev absolutnega vladarja.²⁹⁹ Nova politična paradigma, ki jo je s seboj prinesla zmaga katoliškega deželnega kneza, je stari upravno-politični sistem pustila v glavnem nedotaknjen, uveljavila pa je deželnoknežjo politično moč in v skladu z augsburškim mirom iz leta 1555 tudi katoliško veroizpoved.³⁰⁰

Če uporabimo koncepte za opis družbene mobilnosti, ki jih zgodovinarjem predlaga Burke in so bili predstavljani v uvodu, lahko ocenimo, da je

²⁹⁶ Vprašanje posesti je bilo očitno zelo pomembna zadeva ne le na Kranjskem, temveč v vseh habsburških dednih deželah, kot to dokazuje prošnja stanov iz več dežel glede plemiške posesti; datum njenega nastanka žal ni znan: ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, št. 376 (I-97r), Plemiška posest, prošnja svetnih stanov Avstrije, Štajerske, Koroške in Kranjske za potrditev in odvezo k duhovščini odtujenih posesti (prepis, domnevno 17. stoletje).

²⁹⁷ Žvanut, *Od viteza*, str. 98.

²⁹⁸ Smole, *Graščine*, str. 35. Glej tudi: Umek, Reformirani urbarji, str. 311–320.

²⁹⁹ Žvanut, *Od viteza*, str. 26.

³⁰⁰ Dolinar, *Die Gegenreformation*, str. 327.

plemstvo s koncem tako imenovanega stanovsko-monarhičnega dualizma na lestvici politične moči doživelo v odnosu do deželnega kneza in tudi do prelatov skupinsko medgeneracijsko družbeno mobilnost navzdol, ohranilo pa svoje privilegije v odnosu do drugih družbenih slojev. Po drugi strani je »politični ali konfesionalni absolutizem« posameznikom iz plemiških vrst, ki so se angažirali v službi dvora ali stalne vojske, omogočal dokaj hitro individualno znotrajgeneracijsko družbeno mobilnost po družbeni lestvici navzgor.

Postopni medgeneracijski premik politične tehtnice v korist deželnih knezov se je z ritualno komunikacijo odrazil zlasti pri dednih poklonitvah. Tako je nadvojvoda Karel II. leta 1564 svojo dedno prisego zaključil s protestantskim prisežnim obrazcem pri »Bogu in svetem evangeliju« in je njegov sin Ferdinand [II.] leta 1597 pri svoji »telesni prisegi« še zmeraj vstal, snel baretko in prisegel z dvignjenimi prosti, sicer po katoliško »pri Bogu in vseh svetnikih«, ter se po tem s stanovi še rokoval.³⁰¹ Leta 1660 ob dedni poklonitvi Leopoldu I. pa so se kranjski stanovi namesto dedne deželnoknežje »telesne prisege« morali zadovoljiti z zaščitnim pismom, da bo vladar spoštoval njihove privilegije, nekaj običajno rokovanje pa je zamenjal rokoljub.³⁰²

Novo razmerje političnih moči se je odrazilo tudi v drugačni retoriki plemstva. Žvanutova je izpostavila izjavo Jurija Boltežarja barona Kacijanarja, ki je 16. januarja 1638 na zasedanju kranjskega deželnega zbora pripomnil: »Visokosti deželnega vladarja ne smemo zlorabljati, kot so to storili gospodje tajni svetovalci, deželnega kneza se sme samo ponižno prositi.«³⁰³

Po drugi strani je nemara najboljši primer kranjskega plemiča, ki je v novih razmerah konfesionalnega absolutizma dosegel visok znotrajgeneracijski individualni vzpon na družbeni lestvici, Janez Vajkard Auersperg (1615–1677).³⁰⁴ Kot vzgojitelj prestolonaslednika Ferdinanda IV. se je leta 1653

³⁰¹ Kočever, *Dedna poklonitev*, str. 219.

³⁰² ÖStA, HHStA, OMeA ZA-Prot. 2, Teil 1, fol. 942; Valvasor, *Die Ehre X*, str. 383.

³⁰³ Navedek je prevod Maje Žvanut po Dimitzevem povzetku izvirnika: »Man solle die Hoheit des Landesfürsten nicht missbrauchen, wie die Herren Geheimräthe thun, man solle den Landesfürsten selbst *imploriren*.« (Dimitz, *Geschichte Krains, III. Theil*, str. 411). Izvirnik gl. ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 891, Landtagsprotokol 17, fol. 269. Nekoliko drugačen slovenski prevod izvirnika je prispevala tudi Maja Žvanut. Gl. Žvanut, *Od viteza*, str. 109.

³⁰⁴ ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 127, Breckerfeld VIII, Auersperg fürst Johann Weickard; Klun, *Beiträge*, str. 92; Metnitz, Auersperg, Johann Weickard Fürst von.

povzpел do naslova državnega kneza ter po prerani smrti svojega varovanca leta 1654 postal tudi vojvoda dveh šlezjskih vojvodstev Münsterberg (Ziębice) in Frankenstein (Ząbkowice Śląskie).³⁰⁵ Kranjski povzpetic je vrhunec svoje slave dosegel v zadnjih letih vladavine cesarja Ferdinanda III., nakar se je pod novim cesarjem, mlajšim bratom Auerspergovega preminulega varovanca, Leopoldom I. začel njegov počasni zaton.³⁰⁶

Auerspergova bleščeča kariera v svetu visoke politike se je naposled zaključila leta 1669, ko je kot »žrtev kabinetnih intrig« (*Opfer der Kabinetsintrigen*), kot je zapisal njegov kranjski biograf Franc Anton pl. Breckerfeld,³⁰⁷ padel v nemilost ter se z Dunaja vrnil na svojo kranjsko posest. Podobno kot polčetrto desetletje pred njim strmoglavljani Janez Ulrik knez Eggenberg, ki se je z Dunaja leta 1634 umaknil v Ljubljano,³⁰⁸ je tudi Auerspergova individualna družbena mobilnost imela večgeneracijski učinek. Njegova »knežja« veja turjaške dinastije je namreč obdržala knežji in vojvodski naslov, ki ju je pridobil Janez Vajkard Auersperg, ter vse do leta 1791 posedovala tudi omenjeni šlezjski vojvodstvi Münsterberg in Frankenstein.³⁰⁹

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko

AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko

Neue Deutsche Biographie. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd104270136.html#ndbcontent> (31. 1. 2019); Preinfalk, *Auerspergi*, str. 231–239, 454.

³⁰⁵ Hartmann, *Geschichte der Stadt Münsterberg*, str. 220–227; Preinfalk, *Auerspergi*, str. 238. Viri o potrditvi privilegijev šlezjskih vojvodstev s strani Janeza Vajkarda kneza Auersperga gl. ÖStA, HHStA, FAA, XVII-B-29-22-Konv. 1–4; o tamkajšnjih dednih poklonitvah gl. ÖStA, HHStA, FAA, XVII-B-29-23-Konv. 1.

³⁰⁶ ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 127, Breckerfeld VIII., fol. 127, Auersperg fürst Johann Weickard; Preinfalk, *Auerspergi*, str. 231–239, 454.

³⁰⁷ ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 127, Breckerfeld VIII, fol. 127, Auersperg fürst Johann Weickard.

³⁰⁸ Baraga (ur.), *Historia annua*, str. 115; Dimitz, *Geschichte Krains, III. Theil*, str. 409; Gruden, *Zgodovina*, str. 880; Fabjančič, *Ljubljanski sodniki*, 2. zvezek, str. 156; Hans Ulrich von Eggenberg. *Patronage- und Klientelsysteme am Wiener Hof*. https://www.univie.ac.at/Geschichte/wienerhof/wienerhof2/datenblaetter/eggenberg_hui.htm (31. 1. 2019).

³⁰⁹ Preinfalk, *Auerspergi*, str. 231–239, 454.

AS 730, Gospostvo Dol

AS 1073, Zbirka rokopisov

AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko

AS 1097, Zbirka normalij

NMS – Narodni muzej Slovenije

ÖStA, HHStA – Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien

OMeA = Obersthofmeisteramt

FAA = Fürstlich Auerspergsches Familienarchiv

Objavljeni viri

Baraga, France (ur.): *Historia annua Collegii Societatis Jesu Labacensis = Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove* (1596–1691). Prevod: Marija Kiauta. Ljubljana: Družina, 2003.

Elze, Theodor (ur.): *Primus Trubers Briefe / mit den dazu gehörigen Schriftstücken gesammelt und erläutert von Theodor Elze*. Tübingen: Litterarische Verein in Stuttgart, 1897.

Horand, Adalbert Heinrich: Oesterreichische Exulanten. *Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit*. Neue Folge 9, 10, 11, 12; 1862, št. 9, str. 316–319; št. 10, str. 353–357; št. 11, str. 393–396; št. 12, str. 433–436.

Kočevar, Vanja: Pritožba kranjskih deželnih stanov zoper ljubljanskega škofa Tomaža Hrena iz leta 1607, 1. del, *Arhivi*, 38, 2015, str. 9–34; 2. del, *Arhivi*, 38, 2015, str. 233–267.

Levec, Vladimir: Die krainischen Landhandfesten: Ein Beitrag zur österreichischen Rechtsgeschichte. *Mittheilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 1898, Band 19, str. 245–301.

Loserth, Johann: *Akten und Korrespondenzen zur Geschichte der Gegenreformation in Innerösterreich unter Ferdinand II.* Teil 1.: *Die Zeiten der Regentschaft und die Auflösung des Protestantischen Schul und Kirchenministeriums in Innerösterreich 1590–1600*; Teil 2.: *Von der Auflösung des Protestantischen Schul und Kirchenministeriums bis zum Tode Ferdinands II. 1600–1637*. *Fontes rerum austriacarum. Österreichische Geschichtsquellen. Diplomataria et Acta*, Band 60. Wien: In Kommission bei Alfred Hölder, 1906, 1907.

Merkù, Pavle: *Slovenska plemiška pisma družin Marenzi - Coraduzzi s konca 17. stoletja*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1980.

Mikhailov, Nikolai: *Jezikovni spomeniki zgodnje slovenščine: rokopisna doba slovenskega jezika: (od XIV. stol. do leta 1550)*. Trst: Mladika, Knjižnica Dušana Černeta, 2001.

Novotný, Václav (ur.): *Dekret kutnohorský. Pednáky a stati Václava Novotného, Kamila Krofty, Josefa Šusty a Gustava Friedricha s faksimilem Husova opisu dekretu kutnohorského. Vydáno na památku*

- ptistého výroí dekretu pei Akademického senátu Česke university Karlo-Ferdinandovy*. Praha: Historický klub Praha – I, Klementinum, 1909.
- Radics, Peter von: Familien-Chroniken krainischer Adeliger im 16. und 17. Jahrhundert: I. Familienchronik der Herren Hanns und Andreas von Gall. *Mittheilungen des Musealvereines für Krain XVI*, 1903, str. 1–15.
- Radics, Peter von: Familien-Chroniken krainischer Adeliger im 16. und 17. Jahrhundert: II. Die Familienchronik des Bernardin Grafen Barbo. *Mittheilungen des Musealvereines für Krain XVI*, 1903, str. 16–25.
- Radics, Peter von: Familien-Chroniken krainischer Adeliger im 16. und 17. Jahrhundert: III. Die Hauschronik der Familie (Dolnitscher) Thalnitscher von Thalberg. *Mittheilungen des Musealvereines für Krain XVI*, 1903, str. 25–27, 137–152; XVII, 1904, str. 3–13.
- Rajhman, Jože (ur.): *Pisma slovenskih protestantov = Briefe der slowenischen Protestanten*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Institut za slovensko literaturo in literarne vede, 1997.
- Rupel, Mirko (ur.): *Slovenski protestantski pisci*. 2. dopolnjena izd. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966.
- Santonino, Paolo: *Popotni dnevniki*. Celovec – Dunaj – Ljubljana: Mohorjeva založba, 1991.
- Trubar, Primož: *Nemški spisi [Elektronski vir] 1550–1581*. Zbrana dela Primoža Trubarja 11 (ur. Edvard Vrečko). Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2011. <http://www.pei.si/Sifranti/StaticPage.aspx?id=110>.

Tiskani viri

- Dolničar, Janez Gregor: *Historia cathedralis Ecclesiae Labacensis, s. Nicolao archiepiscopo Myrensi sacrae : cum chronologica eiusdem fabricae, veteris et novae, narratione; cui accesserunt sacra aedificia et multiplices eruditiones ipsam basilicam concernentes / auctore Ioanne Gregorio Thalnitschero, ... Labaci anno aerae Christianae MDCCI*. Labaci: Episcopalis ordinariatus, 1882. (<https://ia800702.us.archive.org/27/items/historiacathedraoathal/historiacathedraoathal.pdf>).
- Hren, Tomaž in Čandek, Janez: *EVANGELIA INV LYSTVVI. Na vse Nedéle, inu jmenite Prasnike, céliga léjta, po stari Kärzhanki navadi resdeleni*. Iftiskanu v'Némfhkim Gradzu: fkufl Luria Windmanfétérja, v'sakladi Góspuda Thomasha, Lublanskiga Shkoffa, 1612.
- Merian, Matthaeus, der Ältere, 1593–1650: *Topographia provinciarum Austriacarum: Austriae, Stýriae, Carinthiae, Carniolae, Tyrolis etc.; das ist Beschreibung und Abbildung der fürnembsten Stätt und Plätz in den österreichischen Landen Under und Oberösterreich, Steyer, Kärndten, Crain und Tyrol*. Reprint [d. Ausg.] Frankfurt am Main, 1649. Wien: Archiv-Verlag, 2005.
- Schönleben, Janez Ludvik: *Carniolia antiqua et nova.: antiqua Japydica, Hyperborea, Celtica, Pannonica, Norica, Istrica, Carnica, Romana, Vandatica, Gothica, Langobardica, Slavica, Avarica, Francica. nova Germanica, Slavica, Francica, Bavarica, Austriaca.: sive incltyi Ducatus Carnioliae annales sacro-prophani. Ab orbe condito ad nostram usque aetatem per annorum*

- seriem Chronographicè digesti in duos tomos ... / authore Joanne Ludovico Schönleben.* Labaci: sumpt. & typis Joann. Baptistae Mayr ..., 1680–1681.
- Schönleben, Janez Ludvik: *Joannis Ludovici Schönleben [...] Feyertäglicher Erquick-Stunden, Erster Theil. Das ist: Ehren-vnd Lobpredigen der lieben Heiligen Gottes, welche in der allgemeinen, Römischen Catholischen Kirchen jährlich verehret werden. Das Winter-vnd Frühlings Quartall ...* – 1669; *Anderer Theil. Das ist: Ehren-vnd Lobpredigen der lieben Heiligen Gottes, welche in der allgemeinen Römischen Catholischen Kirchen jährlich verehret werden. Das Sommer-vnd Herbst-Quartall ...* – 1670. Salzburg: gedruckt vnd verlegt bey Melchior Haan ..., 1669–1670. (<http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-W7TC7TYD>).
- Peritzhoff, Carl Seyfrid von: *Erb-Huldigungs Actus im Hertzogthum Crain.* Gedruckt zu Laybach: bey Adam Friderich Reichhardt ..., [1739].
- Schönleben, Janez Ludvik: *Joann. Ludovici Schönleben Carnioli Labacensis ... Dissertatio polemica de prima origine augustissimae domus Habspurgo-Austriacae: in qua viginti diversae opiniones auctorum ventilantur, et vera origo a Carolo Magno imperatore ejusque maioribus Franco-Germanis cum multiplici praerogativa participati sanguinis, ante alios Europaeos principes, ostenditur, & solidè probatur: prolegomenon ad annum sanctum Habspurgo-Austriacum in quo per singulos anni totius dies quingenti sancti, beati, & venerabiles utriusq; sexus Habspurgo-Austriacis sanguinis & cognationis nexu illigati proponentur.* Labaci: sumpt. & typis Joann. Baptistae Mayr ..., 1680.
- Valvasor, Johann Weichard von: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain.* Laybach – Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1689.

Literatura

- Ahačič, Kozma: *Zgodovina misli o jeziku na Slovenskem: katoliška doba (1600–1758).* Linguistica et philologica 28. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.
- Ahačič, Kozma: *Zgodovina misli o jeziku na Slovenskem: protestantizem.* Linguistica et philologica 18. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.
- Armstrong, John A.: *Nations before Nationalism.* University of North Carolina Press, 1982.
- Armstrong, John A.: *Pristop k nastanku narodov. Študije o etnonacionalizmu* (Knjižna zbirka Krt 79) (ur. Rudi Rizman). Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije, 1991, str. 39–50.
- B., Iz domovine. »Domovini k pridru« geslo škofa Hrena. *Danica. Cerkven časopis za slovenske pokrajine* II. (LVII.), 1904, št. 38, str. 303–304.
- Bajt, Drago, Vidic, Marko (ur.): *Slovenski zgodovinski atlas.* Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Barle, Janko: Še jedno poročilo o zmagi pri Sisku l. 1593. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 4, 1894, str. 201–204.
- Barle, Janko: Iz Schönlebovskih zapiskov o kranjskem plemstvu. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 8, 1898, str. 130–131.
- Barle, Janko: Prihod cesarja Leopolda I. v Ljubljano in prenos ostankov sv. Peregrine v cerkev sv. Jožefa. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 6, 1896, str. 123–126.

- Barth, Fredrik: Segmentary Opposition and the Theory of Games: A Study of Pathan Organization. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 89, 1959, str. 5–21.
- Bartlett, Robert: *England Under the Norman and Angevin Kings 1075–1225*. Oxford: Clarendon Press, 2000.
- Benedik, Metod: Protireformacija in katoliška prenova. *Zgodovina Cerkev na Slovenskem* (ur. Metod Benedik). Celje: Mohorjeva družba, 1991, str. 113–152.
- Bireley, Robert: Ferdinand II: Founder of the Habsburg Monarchy. *Crown, Church and Estates Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (ur. R. J. W. Evans in T. V. Thomas). London: Macmillan: School of Slavonic and East European Studies, 1991, str. 226–244.
- Burke, Peter: *History and Social Theory*. Cambridge – Oxford: Polity, 1992.
- Burkert, Günther R.: *Landesfürst und Stände: Karl V., Ferdinand I. und die österreichischen Erbländer im Ringen um Gesamtstaat und Landesinteressen. Forschungen und Darstellungen zur Geschichte des Steiermärkischen Landtages*, Band 1. Graz: Historische Landeskommission für Steiermark, 1987.
- Cavazza, Silvano: »Cosi' buono et savio cavaliere«: Vito di Dornberg, patrizio goriziano del cinquecento. *Annali di storia isontina* 3, 1990, str. 6–36.
- Dedic, Paul: *Der Protestantismus in der Steiermark im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation*. Leipzig: [s. n.], 1930.
- Dedic, Paul: *Kärntner Exulanten des 17. Jahrhunderts I. bis VII. Teil* [Fotomechanischer Nachdruck aus "Carinthia I"]. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1979.
- Deželak Trojar, Monika: *Janez Ludvik Schönleben (1618–1681): oris življenja in dela*. Apes academiae 1. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2017.
- Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813: Mit besonderer Rücksicht auf Kulturentwicklung. III. Theil. Vom Regierungsantritte Erzherzog Karls in Innerösterreich bis auf Leopold I. (1564–1657)*. Laibach: Ignaz von Kleinmayr & Fedor Bamberg, 1875.
- Dolinar, France M.: Die Gegenreformation in Innerösterreich und das Schicksal der Protestanten. *Primus Truber 1508–1586: Der slowenische Reformator und Württemberg* (ur. Lorenz Sönke, Anton Schindling in Wilfried Setzler). Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 2011, str. 327–340.
- Dolinar, France M.: *Ljubljanski škofje*. Ljubljana: Založba Družina, 2007.
- Dolinar, France M.: Vloga in pomen jezuitskega kolegija v slovenskem prostoru. *Jezuitski kolegij v Ljubljani (1597–1773)* (ur. Vincenc Rajšp). Redovništvo na Slovenskem 4. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete, 1998, str. 9–13.
- Ehlers, Joachim: Nation. 1. *Lexikon des Mittelalters*, Sechster Band/Fünfte Lieferung. München und Zürich: Artemis & Winkler Verlag, str. 1035–1038.
- Erbe, Michael: *Die frühe Neuzeit*. Stuttgart: Kohlhammer, 2007.
- Fabjančič, Vladislav: *Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov 1269–1820*. 2. zvezek,

- Župani in sodniki 1504–1605 (ur. Barbara Žabota in Damjan Hančič). Gradivo in razprave 23; 3. zvezek, *Župani in sodniki: 1605–1650* (ur. Barbara Žabota in Damjan Hančič). Gradivo in razprave 28. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2003, 2005.
- Frank, Karl Friedrich von: *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823 mit einigen Nachträgen zum Alt=Österreichischen Adels=Lexikon 1823–1918. 4. Band, O–Sh*. Schloss Senftenegg: Selbstverlag, 1973.
- Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.
- Gmoser, Susanne: Die steirischen Erbhuldigungen. *Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs* 2, 2012, str. 263–281.
- Goldstein, Ivo in Kruhek, Milan (ur.): *Sisačka bitka 1593*. Zagreb – Sisak: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu ...[etc.], 1994.
- Golec, Boris: Etnično-jezikovna struktura slovenskih celinskih mest do prehoda v novi vek (poskus kvantitativnega ovrednotenja). *Ad fontes. Otorepčev zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2005, str. 401–410.
- Golec, Boris: Regionalne razlike v jezikovni podobi prebivalstva slovenskih celinskih mest med 16. in 18. stoletjem. *Zgodovinski časopis* 57, 2003, str. 23–38.
- Golec, Boris: Rodbina Graffenweger in njena vloga v življenju Janeza Vajkarda Valvasorja. *Kronika* 63, 2015, str. 233–276.
- Golec, Boris: *Valvasorji: Med vzponom, Slavo in zatonom*. Thesaures memoriae, Dissertationes 11. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015.
- Golec, Boris: *Valvasor: njegove korenine in potomstvo do danes*. Thesaures memoriae, Dissertationes 13. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016.
- Gratzy-Wardenegg, Oskar von: *Repertorium zu J. W. Freiherrn von Valvasors Die Ehre des Herzogthums Krain (1689): Enthaltend ein alphabetisches Namens-, Orts- und Sachregister und im Anhang eine Inhaltsübersicht*. Laibach: Selbstverlag, 1901.
- Grdina, Igor: *Od brižinskih spomenikov do razsvetljenstva*. Maribor: Založba Obzorja, 1999.
- Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*. Celje: Mohorjeva družba, 1992.
- Hartmann, Franz: *Geschichte der Stadt Münsterberg in Schlesien von ihrer Gründung bis zur Gegenwart*. Münsterberg in Schlesien: Druck und Kommissionsverlag von H. Diebitsch, 1907.
- Höfler, Janez: Iz neke jezuitske anketne knjige. *Kronika* 21, 1973, str. 105–109.
- Höfler, Janez: *Trubarjevi "Lubi Slovenci" ali Slovenija pred 650 leti v Strasbourgu: o pojmu Slovenije v srednjem veku*. Ljubljana: avtor, 2009.
- Horvat, Jasna: Likovne upodobitve bitke pri Sisku na nekdanjem Kranjskem = Depictions of the Battle of Sisak in the former Carniola. *Bitka pri Sisku: 1593–1993: [razstava], Narodni muzej* (ur. Matija Žargi). Ljubljana: Narodni muzej, 1993, str. 31–36, 67–71.
- Janko, Anton in Henkel, Nikolaus: *Nemški viteški liriki s slovenskih tal: Žovneški, Gornjegrajski, Ostrovrški = Deutscher Minnesang in Slowenien: Der von Suonegge, Der von Obernburg, Der von Scharpfenberg*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1997.

- Jerše, Sašo: Vera, upanje, oblast – o notranjeavstrijskem političnem imaginariju v času verskih vrenj. *Vera in hotenja: Študije o Primožu Trubarju in njegovem času* (ur. Sašo Jerše). Ljubljana: Slovenska matica, 2009, str. 67–103.
- Južnič, Stane: *Identiteta*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1993.
- Kamen, Henry: *Who's Who in Europe 1450–1750*. London – New York: Routledge – Taylor & Francis Group, 2004.
- Kidrič, Franc: *Zgodovina slovenskega slovstva: od začetkov do Zoisove smrti: razvoj, obseg in cena pismenstva, književnosti in literature*. Ljubljana: Slovenska matica, 1929–1938.
- Klun, Vinko Fereri: Beiträge zur Literaturgeschichte von Krain. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 8, 1853, str. 91–95.
- Kocjan, Gregor: Vilhar, Miroslav. *Enciklopedija Slovenije*. 14. zvezek. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000, str. 240–241.
- Kočevar, Vanja: Dedna poklonitev vojvodine Kranjske nadvojvodu Ferdinandu leta 1597. *Kronika* 63, 2015, str. 201–232.
- Kočevar, Vanja: Ferdinand II. na čelu protireformacije: Plemstvo in konfesionalno-politične razmere na Kranjskem v prvi tretjini 17. stoletja. *Stati inu obstati*, 2015, št. 21/22, str. 180–232, 369–370.
- Kočevar, Vanja: *Vojvodina Kranjska v času Ferdinanda II. (1595–1637): politična zgodovina osrednje slovenske dežele*. Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2016.
- Kohler, Alfred: Die europäische Bedeutung des Begriffs »Casa de Austria«. *Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichbegriffs vom 10. Jahrhundert bis heute* (ur. Rihard G. Plaschka, Gerald Stourzh in Jan Paul Niederkorn). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995, str. 135–147.
- Kokole, Metoda: Italijanske operne predstave pri Auerspergih sredi 17. stoletja – drobtinica k slovenskemu glasbenemu zgodovinopisju. *Muzikološki zbornik = Musicological annual* 35, 1999, str. 115–129.
- Komić Marn, Renata: Kratka zgodovina rodbine Eggenberg s posebnim ozirom na slovenski prostor. *Kronika* 63, 2015, str. 5–26.
- Kopriva, Silvester: *Ljubljana skozi čas: ob latinskih in slovenskih napisih in zapisih*. Ljubljana: Borec, 1989.
- Košir, Matevž: *Stanovska uprava v obdobju vzpona protestantizma in zmage protireformacije in absolutizma (1560–1660) na Kranjskem*. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 1999.
- Lavrič, Ana: Kult in likovne upodobitve sv. Jožefa, zavetnika Kranjske, pri ljubljanskih diskalceatih. *Kronika* 58, 2010, str. 383–400.
- Lavrič, Ana: Narodni svetniki v slovenski umetnosti: ikonografski programi in družbenopolitični kontekst. *Profano v sakralnem: študije o vizualizaciji posvetnih teženj in motivov v sakralni umetnosti* (ur. Mija Oter Gorenčič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019, str. 241–281.
- Lavrič, Ana: Slovenski »panteon« v Slomškovich Drobtinich in pri Novi Cerkvi. *Acta historiae artis Slovenica* 19, 2014, str. 93–122.

- Lavrič, Ana: Svetniški zavetniki ljubljanske (nad)škofije. *Ljubljanska škofija: 550 let* (ur. France Martin Dolinar). Ljubljana: Nadškofija, 2011, str. 457–492.
- Lavrič, Ana: Svetniški zavetniki vojvodine Kranjske v 17. in 18. stoletju: kulturnozgodovinska in ikonografska predstavitev. *Acta historiae artis Slovenica* 14, 2009, str. 51–84.
- Lazar, Tomaž: The Slovenian lands as the armed frontier of the Holy Roman Empire. *Fasciculi archaeologiae historicae* 30, 2017, str. 59–72.
- Losert, Johann: Der Huldigungsstreit nach dem Tode Karl II: 1590–1592. *Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark, Band 2*. Graz: Styria, 1898.
- Lubej, Uroš: Marijin steber v Ljubljani. *Acta historiae artis Slovenica* 6, 2001, str. 53–66.
- Machiavelli, Niccolò: *Vladar*. Ljubljana: Slovenska matica, 2006.
- Mihelič, Darja: Jezuit Janez Ludvik Schönleben kot zgodovinar. *Jezuitski kolegij v Ljubljani (1597–1773)* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, Inštitut za zgodovino Cerkve Teološke fakultete, 1998, str. 247–268.
- Nared, Andrej: Kranjski deželni privilegiji (ročini) 1338–1736. *Kranjski deželni privilegiji = Carniolan provincial privileges = Krainische Landesprivilegien: 1338–1736* (ur. Andrej Nared in Jure Volčjak). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2008, str. 35–68.
- Nared, Andrej: *Dežela – knez – stanovi: Oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518*. Thesaurus memoriae, Dissertationes 7. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 2009.
- Neunteufl, Walter: Die Entwicklung der innerösterreichischen Länder. *Innerösterreich 1564–1619. Historische und kulturhistorische Beiträge im Auftrag der steiermärkischen Landesregierung herausgegeben im Zusammenhang mit der Ausstellung „Graz als Residenz – Innerösterreich 1564–1619“* (ur. Alexander Novotny in Berthold Sutter). Graz: Steiermärkische Landesregierung, 1968, str. 513–524.
- Opll, Ferdinand: Festungstädte in Österreich. *Town types in European comparison based on the Towns Atlases (2017 September 16, Krakow)* (ur. Roman Czaja, Zdzisław Noga, Ferdinand Opll in Martin Scheutz). Kraków: International Commission for the History of Towns, Municipality of Krakow, 2017, str. 22–23.
- Overly, Richard: *A History of War in 100 Battles*. New York: Oxford University Press, 2014.
- Pálffy, Géza: The Impact of the Ottoman Rule on Hungary. *Hungarian Studies Review* XXXVIII, 2001, str. 109–132.
- Parker, Geoffrey: The »Military Revolution« 1560–1660 – a Myth?. *The Journal of Modern History* 48, 1976, str. 195–214.
- Parker, Geoffrey (ur.): *The Thirty Years' War*. London – New York: Routledge, 1997.
- Pferschy, Gerhard: Gemeinschaftssinn und Landesbewusstsein in der innerösterreichischen Ländergruppe. *Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichbegriffs vom 10. Jahrhundert bis heute* (ur. Rihard G. Plaschka, Gerald Stourzh in Jan Paul Niederkorn). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995, str. 51–64.
- Piirimäe, Pärtel: Swedish or Livonian patria? On the Identities of Livonian nobility in the seventeenth Century. *Ajalooline Ajakiri*, 139/140, 2012, str. 13–32.

- Platon: *Apologija Kriton* (Knjižnica Kondor 84). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1967.
- Pogorelec, Breda: *Zgodovina slovenskega knjižnega jezika*. Jezikoslovni spisi I. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011.
- Polívka, Miroslav: Kuttenger Dekret. *Lexikon des Mittelalters*. Fünfter Band/Achte Lieferung. München – Zürich: Artemis & Winkler Verlag, 1991, str. 1594.
- Preinfalk, Miha: *Auerspergi: Po sledih mogočnega tura*. Thesaurus memoriae, Dissertationes 4. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2005.
- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem. 17. stoletje, 1. del: Od Billichgrätzov do Zanettijev. Blagoslovljeni in prekleti*. Četrta knjiga. Ljubljana: Viharnik, 2014.
- Preinfalk, Miha: *Rodbina Habsburžanov – zgodovina vladarske hiše skozi prizmo cesarske titulacije Franca Jožefa I. Franc Jožef* (ur. Gregor Antoličič). Ljubljana: Cankarjeva založba, 2016, str. 9–25.
- Prelesnik, Matija: Protireformacija na Kranjskem pod škofom Tomažem Hrenom. *Katoliški obzornik* 5, 1901, str. 3–17, 99–115, 205–224, 296–341.
- Rajšp, Vincenc: Jezuiti in protestantizem na Slovenskem. *Jezuitski kolegij v Ljubljani (1597–1997)* (ur. Vincenc Rajšp). Redovništvo na Slovenskem 4. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, Inštitut za zgodovino Cerkve Teološke fakultete, 1998, str. 269–277.
- Reingrabner, Gustav: Faktoren der Konfessionsbildung in den innerösterreichischen Ländern im 16. und 17. Jahrhundert. *Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564–1628 = Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564–1628 = Riforma cattolica e controriforma nell' Austria interna 1564–1628* (ur. France M. Dolinar). Klagenfurt – Ljubljana – Wien: Hermagoras = Mohorjeva; Graz – Wien – Köln: Styria, 1994, str. 233–249.
- Reisp, Branko: *Zastava kranjskega plemiškega poziva iz bitke pri Sisku leta 1593*. *Kronika* 40, 1992, str. 83–87.
- Reisp, Branko: *Zgodovinopisje v Sloveniji o bitki pri Sisku = Slovene Historiography on the Battle of Sisak. Bitka pri Sisku: 1593–1993: [razstava], Narodni muzej*. Ljubljana: Narodni muzej, 1993, str. 41–48, 77–84.
- Simoniti, Vasko: *Bitka pri Sisku je bila uvod v trinajst let dolgo vojno. Bitka pri Sisku: 1593–1993: [razstava], Narodni muzej* (ur. Matija Žargi). Ljubljana: Narodni muzej, 1993, str. 25–30.
- Simoniti, Vasko: *Bitka pri Sisku v spominu Slovencev. Glasnik Slovenske matice* 17, 1993, str. 15–28.
- Simoniti, Vasko: *Fanfare nasilja*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.
- Simoniti, Vasko: *Janez Vajkard Valvasor – stotnik kranjskih deželnih stanov. Valvasorjev zbornik* (ur. Andrej Vovko). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1990, str. 103–111.
- Simoniti, Vasko: *Kacijanar Ivan. Enciklopedija Slovenije. 4. zvezek*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1990, str. 366.
- Simoniti, Vasko: *Turki so v deželi že: Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju*. Celje: Mohorjeva družba, 1990.

- Simoniti, Vasko: Turški vpadi. *Enciklopedija Slovenije*. 13. zvezek. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999, str. 412–413.
- Simoniti, Vasko: *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Smrdel, Maks: Miroslav Vilhar, pesnik, skladatelj in politik. *Ljudje in kraji ob Pivki* (ur. Rado Gospodarič). Postojna: Kulturna skupnost, 1975, str. 162–167.
- Steska, Viktor: Plašč Hasana paše. *Kronika slovenskih mest* 4, 1937, str. 220–222.
- Stollberg-Rilinger, Barbara: *Das Heilige Römische Reich deutscher Nation. Vom Ende des Mittelalters bis 1806*. München: Verlag C. H. Beck oHG, 2006.
- Stone, Gerald: Slovenski jezik v Valvasorjevi Slavi vojvodine Kranjske. *Valvasorjev zbornik* (ur. Andrej Vovko). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1990, str. 232–238.
- Strohmeier, Arno: *Svoboda politike in moč vere: študije o politični kulturi deželnih stanov habsburške monarhije v času verskih vojn (ok. 1550–ok. 1650)*. Ljubljana: Založba I^ocf., 2011.
- Škerlj, Stanko: Italijanske predstave v Ljubljani od XVII. do XIX. stoletja. *Kronika slovenskih mest* 1, 1934, str. 98–105, 179–185.
- Škerlj, Stanko: Italijanske predstave v Ljubljani po zgraditvi stanovskega gledališča (l. 1765.). *Kronika slovenskih mest* 2, 1935, str. 48–51, 107–110, 200–203, 281–285.
- Škerlj, Stanko: *Italijanske predstave v Ljubljani od XVII. do XIX. stoletja*. Ljubljana: [s. n.], 1936.
- Škrubej, Katja: Uradovalna slovenika in proces terminologizacije med ustnostjo in pisnostjo od srednjega veka do moderne dobe. *Rokopisi slovenskega slovstva od srednjega veka do moderne* (ur. Aleksander Bjelčevič, Matija Ogrin in Urška Perenič). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2017, str. 367–375.
- Štih, Peter: Od Karniole do Kranjske – dolga in zapletena pot nastanka dežele. *Studia Valvasoriana: zbornik spremnih študij ob prvem integralnem prevodu Die Ehre Deß Hertzogthums Crain v slovenski jezik* (ur. Janez Weiss). Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2014, str. 465–500.
- Štih, Peter in Simoniti, Vasko: *Slovenska zgodovina do razsvetljenstva*. Ljubljana – Celovec: Korotan, Mohorjeva družba, 1996.
- Štuhec, Marko: *Besede, ravnanja in stvari: plemstvo na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 2009.
- Štuhec, Marko: Iz Lesc v Ljubljano po francosko: prispevek k poznavanju jezikovne rabe kranjskega plemstva v prvi polovici 18. stoletja. *Zgodovinski časopis* 60, 2006, str. 327–344.
- Štuhec, Marko: *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren: Plemiški zapuščinski inventarji 17. stoletja kot zgodovinski vir*. Studia humanitatis. Apes 1. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995.
- Umek, Ema: Reformirani urbarji deželnoknežjih gospoств na Kranjskem. *Zgodovinski časopis* 36, 1982, str. 311–320.

- Verger, Jacques: *Natio 2. Lexikon des Mittelalters*. Sechster Band/Fünfte Lieferung. München und Zürich: Artemis & Winkler Verlag, 1992, str. 1038–1040.
- Vidmar, Luka: *Ljubljana kot novi Rim: Akademija operozov in baročna Ljubljana*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2013.
- Vilfan, Sergij: Deželni stanovi in deželni zbori v Evropi – primerjava: k zgodovini starejšega evropskega parlamentarizma. *Zbornik znanstvenih razprav* 51, 1991, str. 309–328.
- Vilfan, Sergij: *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege aus der Sicht der Ranzionierungen, der Steuern und der Preisbewegung*. Separat. Graz: Selbstverlag der Lehrkanzel für Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Universität, 1971, str. 177–199.
- Vilfan, Sergij: Kranjski deželni stanovi proti znanilcem absolutizma po smrti cesarja Maksimilijana. *Zbornik znanstvenih razprav* LIV, 1994, str. 233–255.
- Vilfan, Sergij: Mestne računske knjige kot zgodovinski vir. *Zbornik ob devetdesetletnici arhiva*. Gradivo in razprave, Zgodovinski arhiv Ljubljana 8. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1988, str. 14–36.
- Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev: Od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1961.
- Vilfan, Sergij: Pojmovanje oblasti v izjavah kranjskih deželnih stanov v dobi reformacije. *Zbornik znanstvenih razprav* XLIII, 1983, str. 169–176.
- Vilfan, Sergij: Pravni značaj deželnih stanov v deželah s slovenskim prebivalstvom (Notranji Avstriji). *Zbornik znanstvenih razprav* XLVIII, 1989, str. 207–219.
- Vilfan, Sergij: Struktura stanov, deželne finance in reformacija. *Zgodovinski časopis* 49, 1995, str. 175–181.
- Vilfan, Sergij: Začetki moderne države. *Dokumenti slovenstva* (ur. Jože Žontar). Ljubljana: Cankarjeva založba, 1994, str. 119–123.
- Voje, Ignacij: Avstrijsko-turške vojne. *Enciklopedija Slovenije*. 1. zvezek. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987, str. 151–152.
- Voje, Ignacij: Migracijski procesi v slovenskem prostoru v turškem obdobju (16. do 18. stoletje). *Zgodovinski časopis* 46, 1992, str. 323–333.
- Vrhovnik, Ivan: *Sv. Ahacij s tovariši mučenci, kranjske dežele pomočnik*. Ljubljana: Družba sv. Cirila in Metoda, 1903.
- Weiss, Janez: *Semič in Semenič: plemiški rodbini Metliškega: 14.–18. stoletje*. Semič: Občina, 2016.
- Zöllener, Erich: Der Österreichbegriff. Aspekte seiner historischen Formen und Wandlungen. *Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichbegriffs vom 10. Jahrhundert bis heute* (ur. Rihard G. Plaschka, Gerald Stourzh in Jan Paul Niederkorn). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995, str. 19–33.
- Žargi, Matija: Bitka pri Sisku = The Battle of Sisak. *Bitka pri Sisku: 1593–1993: [razstava], Narodni muzej* (ur. Matija Žargi). Ljubljana: Narodni muzej, 1993, str. 9–24.
- Žargi, Matija: Katalog razstavljenega gradiva = Catalogue. *Bitka pri Sisku: 1593–1993: [razstava], Narodni muzej* (ur. Matija Žargi). Ljubljana: Narodni muzej, 1993, str. 87–112.

- Žolger, Ivan Ritter von: *Der Hofstaat des Hauses Össterreich*. Wiener Staatswissenschaftliche Studien, 14. Band. Wien – Leipzig: Franz Deuticke, 1917.
- Žvanut, Maja: *Od viteza do gospoda*. Ljubljana: Viharnik, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.
- Žvanut, Maja: *Plemiške zgodbe. Kranjsko plemstvo v šestnajstem in sedemnajstem stoletju*. Slovenska kulturna dediščina. Ljubljana: Viharnik, 2009.
- Žvanut, Maja: »To ie moia uola«: Po sledeh nekega testamenta iz 17. stoletja. *Zgodovinski časopis* 52, 1998, str. 487–496.

Spletni viri

- Antemurale. *Hrvatska enciklopedija*. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=2940> (17. 1. 2019).
- Domovina. *Fran. Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*. <https://fran.si/iskanje?FilteredDictionaryIds=140&View=1&Query=domovina> (4. 12. 2018).
- Džihad. *Hrvatska enciklopedija*. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=16866> (7. 3. 2019).
- Glonar, Joža: Bastjančič, Matija (1591–1659). *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi135731/#slovenski-biografski-leksikon> (23. 1. 2019).
- Hans Ulrich von Eggenberg. *Patronage- und Klientelsysteme am Wiener Hof*. https://www.univie.ac.at/Geschichte/wienerhof/wienerhof2/datenblaetter/eggenberg_hu1.htm (31. 1. 2019).
- Islam: House of Islam and House of War. *Jewish Virtual Library*. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/islam-rsquo-s-house-of-islam-and-house-of-war> (17. 1. 2019).
- Kidrič, Francè: Dalmatin, Jurij (okoli 1547–1589). *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi169220/#slovenski-biografski-leksikon> (16. 3. 2019).
- Klueping, H.: Konfessionalisierung. *Religion in Geschichte und Gegenwart*. http://dx.doi.org/10.1163/2405-8262_rgg4_COM_12055 (23. 1. 2019).
- Koblar, France: Vilhar, Miroslav (1818–1871). *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi790108/#slovenski-biografski-leksikon> (22. 1. 2019).
- Kohler, Alfred: Katzianer, Hans. *Neue Deutsche Biographie*. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd131426478.html#ndbcontent> (28. 2. 2019).
- Mat'a, Petr: Multilingualism in the Aristocratic Society of Seventeenth-Century Bohemia. *Histoire comparée de l'Europe centrale de 1700 à nos jours. Etats, populations, identités et territoires*. <https://cem.hypotheses.org/787> (27. 6. 2019).
- Metnitz, Gustav Adolf: Auersperg, Johann Weikhard Fürst von und zu. *Neue Deutsche Biographie*. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd104270136.html#ndbcontent> (31. 1. 2019).
- Nared, Andrej: Baumkircher, Andrej, baron (okoli 1420–1471). *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1001740/#novi-slovenski-biografski-leksikon> (1. 3. 2019).
- Ott, Michael: Pope Sixtus V. *The Catholic Encyclopedia*. <http://www.newadvent.org/cathen/14033a.htm> (23. 1. 2019).

- Pater patriae. *Encyclopaedia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/pater-patriae> (5. 3. 2019).
- Preinfalk, Miha: Auersperg, Herbard, baron (1528–1575). *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1000980/#novi-slovenski-biografski-leksikon> (18. 1. 2019).
- Rajhman, Jože: Trubar, Primož (1508–1586). *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi729148/#slovenski-biografski-leksikon> (5. 3. 2019).
- Sisačka bitka. *Hrvatska enciklopedija*. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=56245> (17. 1. 2019).
- Turk, Josip: Hren, Tomaž (1560–1630). *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi238909/#slovenski-biografski-leksikon> (21. 1. 2019).
- Vojna krajina. *Hrvatska enciklopedija*. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65199> (17. 1. 2019).

DIE SOZIALE MOBILITÄT UND VERSCHIEBUNGEN IN DER IDENTITÄT DER KRAINER LANDSTÄNDE ALS FOLGE VON GEGENREFORMATION UND KATHOLISCHER ERNEUERUNG

Der Beitrag beschäftigt sich mit der Zeit der Gegenreformation und der katholischen Erneuerung sowie mit den Folgen dieser Prozesse auf die soziale Mobilität und auf Veränderungen in der Identität innerhalb der Krainer Landstände. Im ersten Teil wurde auf Grundlage des Konzeptes von Peter Burke die soziale Mobilität aus drei Blickwinkeln vorgestellt, und zwar: 1) im Hinblick auf die Richtung (aufwärts oder abwärts), 2) auf die Zeit (innerhalb einer Generation oder mehrere Generationen übergreifend) sowie 3) auf die Zahl (individuell und als Gruppe). Dieser Teil der Untersuchung stützt sich auf Verzeichnisse (neuer) Landleute und der vertriebenen protestantischer Adeligen.

Der zweite Teil behandelt die kollektive Identität der Krainer Landstände und wendet sich den Veränderungen zu, die als Folge der Gegenreformation und der katholischen Erneuerung zu beobachten sind. Die Studie setzt voraus, dass die Identität der Krainer Landstände in der frühen Neuzeit hauptsächlich auf sieben Bausteinen beruhte. Als diese Bausteine galten: 1) das Land, 2) die in den Handfesten der Länder verankerten Privilegien, 3)

Treue zur Dynastie der Habsburger und zum Landesfürsten persönlich, 4) Verteidigung des Christentums vor Angriffen der Osmanen, 5) Zugehörigkeit zum Heiligen Römischen Reich, 6) Religionszugehörigkeit und 7) die slowenische Sprache. Die größte Verschiebung der Identität erfolgte in der Religion; hier wurde der Protestantismus durch den Katholizismus ersetzt. Eine bedeutende Veränderung ergab sich auch im Verhältnis zum Landesfürsten und zur Dynastie, weil die sprichwörtliche Treue zwar noch immer eines der Fundamente der Identität darstellte, jedoch der Adel als Gemeinschaft die politische Initiative einbüßte. Auch die slowenische Sprache als Teil der adeligen (Eigen)Identifikation verlor ein wenig an Bedeutung.

Der Beitrag widmet sich abschließend der Auswirkung der sozialen und der Verschiebungen in der kollektiven Identität sowie den veränderten Verhältnissen der politischen Macht auf symbolische Kommunikation und Rituale.

MIHA PREINFALK

Habsburško plemstvo po letu 1918

Ukinitev plemstva

Leto 1918 je pomenilo eno največjih prelomnic v zgodovini. Konec prve svetovne vojne je na eni strani prinesel propad številnih imperijev, otomanskega, nemškega in seveda habsburškega, na drugi strani pa nastanek novih nacionalnih držav. To je za sabo potegnilo tudi velike spremembe v družbi, najbolj korenite in boleče pa so bile ravno pri plemstvu. Plemstvo iz razpadle Avstro-Ogrske, ki je bilo prej stoletja dolgo pod enotnim habsburškim plaščem, se je čez noč znašlo v povsem spremenjenih in nenaklonjenih razmerah. V vsaki od novonastalih držav so bile razmere specifične, povsod se je plemstvo na svoj način spopadalo z novimi razmerami.

Kljub temu pa so imele vse omenjene države eno skupno točko in ta se je nanašala ravno na plemstvo – prav vse so prej ali slej ta starodavni stan in njegove nazive odpravile, Avstrija jih je npr. celo prepovedala pod kaznijo. Dne 3. aprila 1919 je namreč avstrijska republika hkrati z odpravo habsburških zakonov sprejela tudi zakon o odpravi plemstva, njegovih naslovov in časti. Za neupoštevanje tega zakona je bila predvidena kazen do 20.000 kron ali do pol leta zapora.¹

Plemiške nazive so odpravili tudi na Češkem, Poljskem in v Nemčiji. Še najdlje so se ohranili na Madžarskem, saj je tam neke vrste monarhija

¹ Gl. npr. Wiesflecker, »Das ist jetzt ...«, str. 209; Walterskirchen, *Der verborgene Stand*, str. 35–37; Stekl, *Österreichs Adel*, str. 103–106.

obstajala tudi v medvojnem času, tako da so s plemiški nazivi dokončno opravili šele po drugi svetovni vojni.²

V Kraljevini SHS se jim z urejanjem statusa nekdanjega habsburškega plemstva ni mudilo. Določen korak v to smer je sicer naredila Država SHS, ki je z Naredbo predsedništva Narodne vlade iz 23. novembra 1918 v uradnem pisnem komuniciranju odpravila naslavljanje z »visokorodni« in »blagorodni«. ³ Plemiških nazivov kot takšnih se ni dotaknila. Pač pa je te zadeve bolj konkretno določila vidovdanska ustava Kraljevine SHS dve leti in pol kasneje. V ustavi je v drugem poglavju z naslovom Osnovne državljanske pravice in dolžnosti 4. člen določal: »Državljanstvo je v vsej kraljevini eno. Vsi državljani so pred zakonom enaki. Vsi uživajo enako zaščito oblastev. Ne priznavajo se plemstvo, ne naslovi, ne kakršnakoli predstva po rojstvu.«⁴

Problematika nekdanjega habsburškega plemstva, ki je tudi po letu 1918 ostalo v slovenskem prostoru, je do danes skoraj popolnoma neraziskana. Usodo nekdanjega plemiškega stanu po prvi svetovni vojni so raziskovali predvsem avstrijski, češki in delno madžarski zgodovinarji,⁵ medtem ko je usoda ostankov habsburškega plemstva v Jugoslaviji bolj kot ne bela lisa v slovenskem zgodovinoписju. Obstajajo zgolj parcialne raziskave, ki zadevajo nekdanje plemstvo v 20. stoletju (npr. o agrarni reformi in o posameznih pomembnih rodbinah),⁶ do zdaj pa se ni nihče sistematično lotil vprašanja njegovega formalnopravnega statusa, vsakdanjega življenja in (ne)spremenjene identitete v novi državi.

Pričujoči prispevek je tako eden prvih, ki skušajo osvetliti tudi te vidike slovenske družbe v spremenjenih političnih, družbenih in nacionalnih razmerah prve Jugoslavije in jih vsaj delno primerjati s stanjem v drugih državah. Pri raziskovanju je bila poleg arhivskih virov in časopisnih člankov nadvse dobrodošla tudi spominska literatura in celo leposlovje, saj so prvoosebna

2 Edelmayer, Karl VI. Schwarzenberg, str. 73; Stekl, *Österreichs Adel*, str. 112.

3 Perovšek, *Slovenska osamosvojitve*, str. 168–169.

4 Škrubej, *Pravo v zgodovini*, str. 301.

5 Npr. Stekl, *Österreichs Adel*, str. 101–139; Stekl in Wakounig, *Windisch-Graetz*; Hazdra et al. (ur.), *Šlechta střední Evropy*.

6 Za agrarno reformo gl. npr. Granda, *Razpad posesti*, str. 200–212; Janša, *Agrarna reforma*, str. 173–189; Bruckmüller, *Nieder mit den fremden Feudalen*. Za posamezne plemiške družine gl. npr. Preinfalk, *Auerspergi*; Lazarini, *Zgodovina rodbine*; Potočnik, *Hmeljnik*.

*Naslovnica romana Bela krogla
Roberta Barba.*

poročila o vsakdanjem življenju plemstva na Slovenskem izredno redka. Na tem mestu je treba izpostaviti zlasti do zdaj po krivici prezrti roman *Bela krogla*, ki ga je v tridesetih letih 20. stoletja napisal graščak z Rakovnika na Dolenjskem Robert grof Barbo-Waxenstein (1889–1977). Čeprav gre za literarno delo, ga z določenimi pridržki lahko pritegnemo v raziskovanje kot zgodovinski vir, saj je napol avtobiografsko. Osebe v njem imajo izmišljena imena, vendar njihovi liki pa tudi sama zgodba temeljijo na resničnih osebah in dogodkih. V romanu je tudi veliko realnih opisov stanja na Slovenskem v času med obema vojnoma, to pa dopolnjujejo dialogi in osebna razmišljanja glavnega junaka grofa Vajkarda Berga (pisateljev *alter ego*), ki odslikavajo duh tistega časa.⁷

Tematika plemstva na Slovenskem po prvi svetovni vojni je zelo kompleksna in posega na vsa področja življenja in delovanja nekega družbenega

⁷ Barbo, *Bela krogla* (prevod Janko Tavzes).

loja. Zaradi skopih oziroma neobstoječih preliminarnih raziskav je tudi pričujoči prispevek zgolj uvod v širše in bolj sistematične tovrstne raziskave v prihodnosti.

Plemstvo in stanovska identiteta

Odprava plemiških nazivov je globoko, celo usodno zarezala v plemiško družbo, čeprav je bila le logična posledica oziroma zaključek večstoletnega počasnega zatona te družbene elite. Od konca srednjega veka je bil vladar tisti, ki je v svojih absolutističnih težnjah poskušal čim bolj omejiti moč plemiške korporacije. Eden od vrhuncev tega antagonizma sta bili reformacija, v kateri je vodilno vlogo prevzelo plemstvo, in za njo protireformacija, v kateri se je tehtnica prevesila na stran vladarja oziroma deželnega kneza. Nove udarce sta plemstvu s svojimi reformami zadala Marija Terezija in Jožef II. V ta boj se je vključilo tudi meščanstvo, ki je s svojo naraščajočo močjo in vplivom plemstvo vse bolj potiskalo v ozadje. Revolucija leta 1848, poimenovana tudi meščanska, je skoraj v celoti odpravila plemiške privilegije, ki so temeljili še na srednjeveški fevdalni ureditvi. Po tem letu je plemstvu ostala zgolj pravica do uporabe plemiškega naziva in grba.⁸

S padcem monarhije je bil ukinjen še zadnji privilegij, ki je plemstvo ločeval od drugega prebivalstva. V formalnopravnem pogledu so bili zdaj vsi ljudje – plemeniti in neplemeniti – enaki. To je seveda nujno pripeljalo do krize v identiteti tistega dela prebivalstva, ki se je identificiralo s pripadnostjo plemiški družbi. V tem trenutku je odločilno vlogo odigrala tradicija. Če je bila plemiška identiteta pri neki rodbini ali posamezniku dovolj dolga in močna, je ni mogel omajati noben ukrep nove oblasti. To velja zlasti za starejše, uveljavljene, pogojno rečeno, fevdalne rodbine. Priimek Auersperg ali Herberstein je imel v družbi še vedno veljavo in ugled, ne glede na to, ali je pred njim stal grof, knez ali kateri drug plemiški naziv. Drugače je bilo z mladim plemstvom, ki je temeljilo zlasti na uradniški ali vojaški karieri. V

⁸ Gl. zlasti razprave Hannesa Stekla, zbrane v zborniku *Adel und Bürgertum*.

tem družbenem sloju se trdnejša plemiška identiteta ni mogla razviti v polni meri in je v naslednjih generacijah pogosto izginila.⁹

Kot je bilo omenjeno, je bil položaj nekdanjega habsburškega plemstva, zdaj razbitega med več novonastalih držav, od države do države različen, a z zgodovinopisnega stališča še precej neraziskan. Še največ pozornosti so raziskovalci temu fenomenu namenili v Avstriji,¹⁰ po prvi svetovni vojni poimenovani nemška Avstrija, saj se je kontinuiteta plemstva tam najdlje ohranila.

V Avstriji nacionalno vprašanje razumljivo ni bilo v ospredju, saj plemstvo, ki se je že v monarhiji pretežno opredeljevalo za Nemce, v nacionalnem smislu ni odstopalo od večinskega prebivalstva. Zato pa so bila toliko večja stanovska trenja. Plemstvo se ni zlahka sprijaznilo z izgubo plemiške družbe, večinsko prebivalstvo pa je zaradi strahu pred revizionističnimi poskusi gojilo do njih nezaupanje. Plemstvo, ki je hotelo ohraniti prejšnji način življenja, se je organiziralo v posebno stanovsko organizacijo, imenovano Združenje katoliškega plemstva v Avstriji (*Vereinigung katholischer Edelleute in Österreich*). Ta organizacija je sicer nastala že pred prvo svetovno vojno, a je njeno delovanje zamrlo in se je obudilo leta 1922. Moto organizacije je izhajal iz prepričanja, da plemstvo ne more biti odpravljeno s pravniškimi ukrepi, saj pri njem ne gre zgolj za naslove in časti, pač pa za plemiško mišljenje, povezano z vero, tradicijo, zvestobo in obvezo služiti občemu dobremu. Glavni cilj organizacije je bil omogočiti nadaljnje življenje in delovanje avstrijskega plemstva. Še leta 1936 je združenje štelo več kot 2500 članov, zlasti iz visokega plemstva. Delovali so predvsem karitativno, podpirali drug drugega, zagotavljali štipendije za svoje člane, podpirali genealoške študije o plemiških rodbinah in katoliški način življenja. Politično se niso izpostavljali, zgolj posredno po letu 1934, ko so nekateri člani prevzeli vodstvene funkcije v takratni t. i. avstrijski stanovski državi (Kurt pl. Schuschnigg, Alois knez Schönburg-Hartenstein, Botho grof Coreth).¹¹

Ena najbolj aktivnih članic združenja je bila Franziska kneginja

⁹ Za usodo mlajših plemiških družin gl. zlasti Rugále in Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti, 1. in 2. del*, in Preinfalk, *Plemiške rodbine na Slovenskem, 19. in 20. stoletje, 3. del*.

¹⁰ Gl. op. 5.

¹¹ Stekl, *Österreichs Adel*, str. 106–110; Walterskirchen, *Der verborgene Stand*, str. 43, 44.

Starhemberg (1875–1943), ki je bila tudi predsednica Katoliške ženske organizacije. Spodbujala je druge člane, naj se bolj aktivno vključijo v družbo, vendar ji večina ni sledila. Počutili so se negotove in so se umaknili v zasebnost. Posvečali so se predvsem upravljanju in modernizaciji rodbinske posesti, po občinah sprejemali častne urade in čakali, da se »republika kočijažev in natakarjev« sesuje. Verjeli so, da mala Avstrija brez plemstva z bogatimi izkušnjami na vodilnih položajih v državi nima prihodnosti oziroma da ne bo nikoli igrala pomembne vloge v Evropi.¹²

Tudi politične stranke v svoje vrste niso hotele vključevati plemičev, ker so se bale, da bodo s tem odvrnile volivce in da bodo videti reakcionarne. Po drugi strani so tudi plemiči zavračali sodelovanje s strankami, saj se niso hoteli politično izpostavljati. Vladalo je medsebojno nezaupanje. Kljub temu pa pripadniki nekdanjega plemstva niso bili povsem neaktivni. Večina članov Združenja katoliškega plemstva je bila včlanjena tudi v obrambno organizacijo, imenovano Heimwehr, ki je nastala kot protiutež socialdemokratskemu Schutzbundu. V Heimwehru so imeli glavno besedo nekdanji cesarski častniki, zato ni presenetljivo, da je bilo v njem zelo priljubljeno nošenje uniform. Eden najvidnejših članov Heimwehra je bil knez Ernst Rüdiger Starhemberg (1899–1956), po vzgoji in izobrazbi tipičen avstrijski aristokrat, sprva Hitlerjev pristaš in pozneje njegov nasprotnik, ki je po mnenju svojih privržencev rešil Avstrijo pred komunizmom, po mnenju nasprotnikov pa gojil revanšistične ideje in se boril za ponovno prevlado plemstva na račun komaj prebujenega proletariata.¹³

Nasploh je plemstvo v Avstriji zavračalo tako komunizem kot nacizem, blizu pa mu je bila fašistična ideologija. Poudarjalo je avstrijski patriotizem in povezavo s Katoliško cerkvijo. V tem duhu se je v drugi polovici 30. let Avstrija spremenila v t. i. stanovsko državo (Ständestaat), kjer so vodilne vloge spet začeli dobivati plemiči. Potekali so celo intenzivni pogovori z nadvojvodo Ottom, ki so ga mnogi videli v vlogi avstrijskega monarha ali vsaj kanclerja. Vendar pa je takšen razvoj dogodkov prekinil Hitler, ki je leta 1938 Avstrijo priključil Tretjemu rajhu. Razpustil je stanovsko državo in številne avstrijske

¹² Walterskirchen, *Der verborgene Stand*, str. 44, 45.

¹³ Stekl, *Österreichs Adel*, str. 116–117; Walterskirchen, *Der verborgene Stand*, str. 46–49.

politične akterje poslal v koncentracijska taborišča, med njimi tudi zadnjega kanclerja Kurta (pl.) Schuschnigga.¹⁴

Konec prve svetovne vojne in razpad velike monarhije pa plemstvu nista prinesla le političnega zatona, temveč tudi hude finančne stiske. S plemiškim statusom je bil povezan ustrezen način življenja, ki se je kazal tudi kot ohranjanje lepega zunanega videza. Za vojaško in uradniško plemstvo je takšen način življenja že pred vojno predstavljal veliko težavo, saj praviloma (z izjemo industrialcev ali judovskih bankirjev) ni bilo zelo premožno. Med vojno in po njej pa je s hitro rastočo inflacijo in grozečo gospodarsko krizo življenje po plemiških pravilih postalo popolnoma nemogoče. Združenje katoliškega plemstva je zato člane pozivalo, naj po vzoru nemških društev finančno podpirajo obubožane člane. Hkrati so plemiški stanovski duh krepili s spodbujanjem plemičev, naj v vsakdanjem življenju prvenstveno uporabljajo storitve plemiških podjetnikov. V ta namen je med letoma 1926 in 1937 izhajala genealoška knjižna serija *Wiener genealogisches Taschenbuch*, ki je vsebovala aktualne genealoške podatke o plemiških družinah iz t. i. druge družbe v Avstriji.¹⁵ Pri posameznih družinskih članih so bili navedeni tudi njihovi poklici, kar je ostalim plemičem olajšalo iskanje. Dodatno so tovrstno ponudbo v zadnjih letnikih omenjene genealoške zbirke razširili z objavami oglasov, v katerih so plemiči ponujali svoje podjetniške usluge; med njimi so bili npr. zdravniki, arhitekti, tiskarji, mali trgovci, slikarji itd.¹⁶

Če situacijo v Avstriji primerjamo s slovensko, lahko opazimo kar nekaj razlik. V slovenskem prostoru, ki je postal del nove jugoslovanske kraljevine, se plemstvo ni organiziralo v posebno plemiško korporacijo. Pretežno so se sicer še vedno družili med sabo, vendar na zasebni, neformalni ravni. Podobno kot v Avstriji so se umaknili na svojo posest in so v slovenski družbi tvorili sorazmerno zaprt krog. Ko je na primer leta 1925 umrl turjaški gospodar Herward grof Auersperg, so na pogreb prišli zlasti plemiči iz Kranjske in

14 Stekl, *Österreichs Adel*, str. 118–120; Walterskirchen, *Der verborgene Stand*, str. 50–54.

15 »Druga družba« oz. »die zweite Gesellschaft« je bil izraz, s katerim so označevali novonastalo plemstvo, torej plemstvo, ki je izšlo iz uradniškega, vojaškega, gospodarskega, znanstvenega ali umetniškega okolja. Izraz se je navezoval na »prvo družbo« oz. »die erste Gesellschaft«, ki je označeval staro fevdalno oziroma visoko aristokracijo (Winkelhofer, *Der Adel verpflichtet*, str. 23).

16 Wiesflecker, »Das ist jetzt ...«, str. 223.

Spodnje Štajerske.¹⁷ Tudi na praznovanje srebrne poroke baronov Wambolt na Hmeljniku leta 1930 so bili povabljeni zgolj družinski člani in okoliško plemstvo.¹⁸

Plemstvo se v javnosti ni izpostavljalo, kaj šele javno delovalo, njegovih članov ne zasledimo v politiki, kulturi ali znanosti. Njihova glavna skrb je bila upravljanje rodbinske posesti, ki jo je ogrožala agrarna reforma.

Prav v Jugoslaviji je bilo agrarno vprašanje izredno pereče. Medtem ko je v Avstriji ostala plemiška posest (vključno s fidejkomisi) bolj ali manj nedotaknjena, pa je bila v jugoslovanski kraljevini situacija veliko bolj napeta. Čeprav se je agrarna reforma začela že leta 1919, so bili postopki dolgotrajni in so se ponekod (npr. pri knezih Auerspergih) vlekli skoraj celotno medvojno obdobje.¹⁹ Zanimivo je, da tudi v tej situaciji plemstvo ni stopilo skupaj in nastopilo kot enotna ogrožena stranka, temveč se je v boj spustil vsak posameznik posebej. Takšno neučinkovito in pogubno delovanje je izpostavil tudi Robert Barbo v svojem romanu. Ko je opisal srečanje veleposestnikov (plemiških in neplemiških), je gospod Kotnik, mladi posestnik meščanskega rodu, s prstom pokazal, da »leži vzrok prepadanja gosposkih posesti v razcepljenosti samih posestnikov, ki nimajo zaradi nje v rokah sredstev za obrambo«. Rešitev vidi v tem, da »združimo našo organizacijo samo za obrambo proti agrarni reformi z drugimi enakosmernimi udruženji in da jo spremenimo v gospodarsko, ki bo obsegala vso državo in bi se v zvezi z enakimi udruženji po drugih državah razvila v mednarodno gospodarsko silo«. Vendar se hkrati zaveda, da takšno povezovanje ne bo mogoče; vzrok za nepovezanost veleposestnikov vidi med drugim tudi v stanovskem prepadu. Občasni sestanki veleposestnikov so bili prisiljeni, saj se udeleženci »nismo združili po notranjem nagonu, temveč smo bili do tega od zunaj prisiljeni. In čim te sile ne bo več, pojdemo bržkone zopet hitro narazen.« A dejstvo je, da se niso povezali niti plemiči med seboj. Barbo vidi v tem končni propad starega reda. Z besedami meščanskega Kotnika pove: »In tako, gospodje,

17 Boštanjski graščak Ludvik baron Lazarini, ki se je pogreba udeležil z ženo in sinom, je naštel okoli štirideset predstavnikov iz tedanjega turjaškega kroga sorodnikov in znancev, bodisi plemstva bodisi neplemiških graščakov (Kosler, Galle...) (ZAL, LJU 340, Genealoška zbirka Ludvika Lazarinija, šk. 3; gl. tudi Preinfalk, *Auerspergi*, str. 136).

18 Potočnik, *Hmeljnik*, str. 18.

19 Gl. npr. Granda, *Razpad posesti*, str. 200–212.

pomete vaše tradicije in vaša zveneča imena splošna plima in porazgube se vam v široki ljudski množici.«²⁰

Kljub temu da življenje plemstva ni moglo biti enako kot pred letom 1918, so plemiči še vedno poskušali živeti v tradicionalnem duhu. Navade s stoletja dolgo tradicijo niso mogle izginiti čez noč. Še vedno so živeli v podeželskih dvorcih in/ali mestnih palačah, še vedno so se obiskovali med seboj in se družili ob lovu, ki je od nekdaj veljal za gosposko dejavnost. Seveda so se morali v skladu z zmanjšanimi finančnimi sredstvi odpovedati nekaterim dragim navadam, kot so bila npr. daljša potovanja v tujino ali vzdrževanje več stanovanjskih objektov (Auerspergi s Turjaka so morali npr. leta 1927 prodati svojo ljubljansko palačo), vendar so glavne poteze plemiškega vsakdana ostale.²¹ Kako je bilo to videti v slovenskem prostoru, izvemo iz spominov Philippa barona Wambolta (1918–2007), čigar družina je do druge svetovne vojne živela na Hmeljniku. Wambolt je bil leta 1931 kot najstnik s svojimi sorojenci dva dni na obisku pri Auerspergih na Turjaku in je svoje spomine strnil v kratko zgodbo. V njej je orisal nekaj tipičnih prizorov, kot so bili družinsko kosilo v jedilnici, okrašeni s portreti prednikov, igranje po grajski stavbi in pripovedovanje zgodb iz družinske tradicije pa tudi obisk drugih bližnjih sorodnikov, kot sta bili dve grofici Auersperg na gradu Bokalce.²²

A ne le vsakdanje življenje, tudi vzgojni prijemi so sledili starim vzorcem, značilnim za aristokracijo. Iz pripovedovanja mladega Philippa Wambolta je razvidno, da so bili otroci na Hmeljniku in Turjaku deležni podobne vzgoje, čeprav so bile med njimi očitne razlike. Po eni strani so bili Wambolti še bolj kot turjaški Auerspergi vpeti v najvišje vrhove plemiške družbe, v kateri so vladala stroga pravila glede vzgoje. Philippova mati je bila grofica Harrach, njegova babica pa princesa Lobkowitz – družini obeh sta imeli v Svetem rimskem cesarstvu državno neposredno posest in sta se od Napoleonovih vojn dalje šteli med t. i. mediatizirane družine.²³ Obe družini sta bili tako elita med elito, ki je pravilno vzgojo od rojstva dalje štela med bistvene gradnike

²⁰ Barbo, *Bela krogla*, str. 87–88.

²¹ Wiesflecker, »Das ist jetzt ...«, str. 224.

²² Preinfalk, Spomini (v tisku).

²³ O mediatiziranih družinah gl. npr. Preinfalk, *Auerspergi*, str. 25, 26 (s tam navedeno literaturo).

svojega obstoja. Prav trda vzgoja je bila tisti element, ki je plemstvo ločeval od (po njegovem mnenju) pomehkuženega meščanstva.²⁴

Philipp Wambolt in njegove sestre so se še v zrelih letih spominjali, kako strog je znal biti njihov oče, ki je otroke pogosto kaznoval z bičem. Imel jih je več vrst oz. debelin, otroci pa so si morali sami izbrati, s katerim bodo našeškani. Zjutraj so se morali otroci umiti z mrzlo vodo, oče pa je preverjal, ali je njihova brisača po končanem umivanju mokra ali ne. Če je bila suha, je vzel vrč in neposlušnega otroka polil z mrzlo vodo. Philippova sestrična Maria Sophia baronica Wambolt (roj. 1923) je patriarhalnost v plemiških družinah strnila v en stavek: »Pri nas je bil običaj, da so nam naši očetje do smrti ukazovali.«²⁵

Čeprav so bili plemiški nazivi odpravljeni, niso povsem izginili iz uporabe. Plemiči sami so jih še vedno uporabljali v medsebojnem komuniciranju, do neke mere jim je nazive priznavala tudi okolica. Tako so npr. pisma, naslovljena na plemiče, praviloma opremljena tudi z ustreznim plemiškim nazivom pa tudi v matičnih knjigah so ob plemičevem imenu skoraj vedno navedeni plemiški nazivi. V matičnih knjigah je bila uporaba nazivov v veliki meri odvisna od pristojnega župnika. Tako denimo pri krstih ali porokah Auerspergov s Turjaka vse do druge svetovne vojne dosledno zasledimo naziv grof/grofica, medtem ko pri Auerspergih na Soteski nikoli, čeprav so bili kot člani knežje linije (princi in princeze) višje na plemiški hierarhični lestvici.²⁶ Ko se je leta 1936 baronu Lazariniju v Krškem rodila hči Marlene, je župnik baronske nazive izpustil; ko pa je baron štiri leta zatem dobil sina, je župnik z ustreznimi nazivi označil tako njega kot botre.²⁷

Uporaba plemiških nazivov se je v uradni dokumentaciji do določene mere ohranila vse do obdobja po drugi svetovni vojni. Tako imajo npr. v letih

24 O plemiški vzgoji gl. Winkelhofer, *Der Adel verpflichtet*, str. 11–33.

25 Potočnik, *Hmeljnik*, str. 60. Plemiška vzgoja ni zajemala le tistih, ki bi bili dejansko upravičeni do plemiškega naziva, pač pa tudi člane širše rodbine. Pred leti sem obiskoval Alice Schumi (1913–2007), katere mati je bila grofica Lichtenberg. Njo in sorojence so po zgodnji smrti staršev vzgajale matrine sestre, ki so jim vcepile pravila plemiškega življenja. Alice je vse do smrti živela v Ljubljani in se ni nikoli znala vklopiti v širšo slovensko družbo. Večkrat mi je rekla: »Bila sem žrtev svoje vzgoje.«

26 NŠAL, NŠAL 29, Prepisi matičnih knjig, Turjak, R 1835–1964, str. 28, 39, 42; prav tam, Soteska, 1835–1964, str. 114, 116, 120.

27 NŠAL, NŠAL 29, Prepisi matičnih knjig, Krško, R 1916–1964, str. 93, 125.

1945 in 1946 v zapisnikih zaplembene komisije člani nekdanjega plemstva (zlasti visokega) še vedno plemiške nazive. Premožnja tako niso zaplenili zgolj Herwardu Auerspergu ali Robertu Barbu, temveč grofu Auerspergu in grofu Barbu. Enako velja tudi za druge plemiče, npr. za barona Codellija, barone Lazarinije itd.²⁸ Ob tem je treba dopustiti možnost, da plemiški nazivi v teh primerih niso bili znak vljudnosti, temveč so morda z njimi še podkrepili upravičenost zaplembe plemiškega (torej nemškega, fevdalnega, tujega, sovražnega) premoženja.

Plemstvo in nacionalna identiteta

Z nastankom novih nacionalnih držav, v katerih je bilo prebivalstvo etnično veliko bolj homogeno kot prej v multietnični Avstro-Ogrski, se je seveda odprlo tudi vprašanje nacionalne pripadnosti plemstva. V slovenskem prostoru je bilo to vprašanje še posebej pereče, saj se po eni strani tukajšnje plemstvo že prej ni opredeljevalo za Slovence (ali so se prištevali k nemškemu taboru ali pa so gojili kult internacionalnosti oziroma nadnacionalnosti), po drugi strani pa je tako slovenski politični, kulturni, zgodovinski kot narodni diskurz plemstvo izrinjal iz slovenske družbe, češ da gre za tujce, Neslovence, ki v slovenski nacionalni družbi ali zgodovini nimajo mesta.²⁹

Dejansko se pred prvo svetovno vojno med člani visokega in starega plemstva skorajda nihče ni štel za Slovenca ali se poistovetil s slovenskim taborom. Eden redkih je bil Jožef Emanuel grof Barbo-Waxenstein (1825–1879), ki ne le da je bil zelo naklonjen Slovincem, ampak se je tudi sam imel za Slovenca. Zavzemal se je za rabo slovenščine na Dunaju in je podpiral slovenske kulturne ustanove. Pisatelj Josip Jurčič ga je označil kot človeka, ki je od začetka odločno predstavljal slovensko stališče in značajno vztrajal do konca, česar ni prikrival niti v aristokratski družbi. V slovenskem duhu je vzgajal tudi sinova Henrika (1859–1879) in Antona (1863–1930), ki sta obiskovala slovensko

²⁸ ZAL, LJU 469, LJU 469, Mestni ljudski odbor Ljubljana, Premožnjaške zadeve, nemške zaplembe, šk. 3, zapl. št. 160/45 (Codelli); šk. 22, zapl. št. 29/46 (Barbo); šk. 21, zapl. št. 1730/45, 1731/45 (Lazarini); šk. 1, zapl. št. 7/45 (Auersperg).

²⁹ Npr. Apih, Plemstvo in narodni razvoj, str. 171–172; gl. tudi Štih, Srednjeveško plemstvo, str. 61–72; Preinfalk, Zgodovinske pisane na Slovenskem, str. 507–516.

telovadno in narodno društvo Sokol, a Anton se je pod vplivom druge žene Roze grofice Sternberg, ki Slovincem ni bila naklonjena, usmeril v nemštvo.³⁰

Odnos med avstrijskim plemstvom in Slovenci je v romanu *Bela krogla* povzel vnuk Jožefa Emanuela Robert Barbo. Pri tem je omenil tudi svojega deda, čeprav ga ni izpostavil z imenom: »Ono (= plemstvo) pa je vodilo samo takrat, če je bila njegova koža v nevarnosti, kakor na primer za časa turških vpadov. Drugače pa je živelo do leta 48. razkošno od kmečke tlake, povrh pa je še postalo nemško nacionalno. Namesto da bi zastopalo podeželsko ljudstvo, je rajši nemška mesteca, ki so si bedasto domišljala, da bodo deželo ponemčila. Na ta način je moralo plemstvo seveda izgubiti v prebivalstvu sleherno zaupanje. Eden edini je v 60. letih pravilno spoznal položaj in se postavil manj po svojem političnem nagonu kakor po pravičnostnem čutu za korist slovenskega ljudstva. Zato so ga pa kratkovidni stanovski tovariši vidno zaničevali. Če bi bili posnemali njegov primer, bi bilo danes s slovenskim ljudstvom in deželnim plemstvom čisto drugače. Tako pa, se mi zdi, prepadata oba. Čez sto let bodo stale samo še grajske razvaline nad siromašno deželo in bodo pričale o naši nekdanji veličini, ki je nismo znali uporabiti v svoje dobro in v dobro ljudstva, ker se nismo znali v svoji domišljavosti spojiti z njim v eno.«³¹ Ta odlomek kaže, da se je tudi plemstvo samo zavedalo prepada med sabo in večinskim slovenskim prebivalstvom ter je prepoznalo zamujeno priložnost za zблиžanje obeh strani.

Član starega avstrijskega plemstva, ki je zastopal slovenske interese, je bil tudi Gustav grof Thurn-Valsassina (1836–1888) iz Radovljice, ki je po besedah Josefa Schwegla »politično negotovo nihal med Nemci in Slovenci«,³² a ga je slovenski tabor štel za svojega, zato je kranjski deželni zbor ob njegovi smrti leta 1888 objavil osmrtnico v slovenskem jeziku.³³

Po razpadu avstro-ogrske monarhije se je plemstvo na Slovenskem na različne načine spopadalo z novonastalim položajem. Tisti, ki niso hoteli živeti v novi slovanski državi, so se neposredno po vojni izselili. To je veljalo zlasti za člane nižjega plemstva, ki je bilo pretežno nemško usmerjeno in na

30 Preinfalk, *Plemiške rodbine na Slovenskem, 16. stoletje*, str. 14. Prim tudi uvodno besedo Janka Tavzesa k Barbo, *Bela krogla*.

31 Barbo, *Bela krogla*, str. 167.

32 Schwegel, *Na cesarjev ukaz*, str. 131.

33 Preinfalk, Radovljica in grofje Thurn-Valsassina, str. 520.

Slovenskem ni imelo posesti, ki bi jih zadrževala v tem prostoru. Iz nacionalnih razlogov se je izselilo tudi nekaj članov starega plemstva. Za razliko od svojih bratrancev na Turjaku se je npr. za izselitev odločil Erwin grof Auersperg (1889–1973), sicer graščak na Igu, ki je že poleti 1918 prodal izžansko posest. Pozneje je glede tega zapisal: »Zaradi prevrata leta 1918 sem izgubil večji del svojega premoženja, kajti ni mi uspelo, da bi po prodaji posestva v današnji Jugoslaviji – malo pred prevratom – dovolj hitro kupil kakšno drugo posest v nemško govorečem prostoru.«³⁴ Nekatere plemiške rodbine so se umaknile pozneje, njihova odločitev pa je bila največkrat povezana z zapleti pri agrarni reformi. Tako je denimo leta 1928 Friderik baron Rechbach prodal grad Krumperk in se odselil v Avstrijo, podobno je kmalu zatem naredil Michelangelo baron Zois, ki je dal v začetku leta 1929 na dražbo grad Brdo pri Kranju in si novi dom prav tako poiskal v Avstriji.³⁵

Številne stare plemiške rodbine z bolj ali manj obsežno zemljiško posestjo pa so ostale. Šlo je predvsem za člane tistih rodbin, ki so tu prebivale več stoletij in so ta prostor imele za svojo domovino. Nekatere so tudi sprejele jugoslovansko državljanstvo, nedvomno bolj iz pragmatičnih razlogov kot iz pripadnosti novi državi (grofje Auerspergi, Codelliji, nekateri Herbersteini). Spet druge so obdržale avstrijsko državljanstvo (knezi Auerspergi). Zanimiv je primer koroške rodbine Thurn-Valsassina, ki se je odločila za svojevrsten manever – rodbinska veja na (jugoslovanskih) Ravnah je prevzela avstrijsko državljanstvo, veja v (avstrijskem) Pliberku pa jugoslovansko.³⁶

Na prilagajanje novi slovenski stvarnosti opozarja tudi dejstvo, da so mnogi plemiški otroci začeli hoditi v slovenske šole. Karel Auersperg s Turjaka (1920–2004) se je spominjal, da so njegovi starejši bratje še obiskovali jezuitsko gimnazijo v Kalksburgu pri Dunaju, njega kot najmlajšega pa so že vpisali najprej v osnovno šolo na Turjaku in pozneje na škofove zavode v

34 Erwin Auersperg, *Lebenslauf*, s. d. (dokument v lasti avtorja): »Durch den Umsturz des Jahres 1918 verlor ich den grössten Teil meines Vermögens, da es mir nicht rasch genug gelungen war, nach Verkauf meines im heutigen Jugoslawien gelegenen Besitzes – knapp vor dem Umsturz – ein anderes Gut in einer deutschsprachigen Gegend zu erwerben.«

35 Smole, *Graščine*, str. 247; Preinfalk, *Genealoška podoba*, str. 39.

36 Gl. Preinfalk, *Groffe Thurn-Valsassina*, str. 261.

Šentvidu in ljubljansko realko.³⁷ Nekaj let mlajša Livia Barbo (1927–2018), ki je po ločitvi staršev živela pri materini družini Codelli na Kodeljevem, je povedala, da je mati, ko je morala hči v šolo, pragmatično sklenila: »Če bomo že ostali tukaj, boš pa hodila v slovensko šolo«, in je hčer edinko vpisala k ljubljanskim uršulinkam.³⁸

Plemstvo, ki je ostalo na Slovenskem, se je torej vsaj na zunaj bolj ali manj sprijaznilo z novo stvarnostjo, čeprav so bili nekateri intimno izrazito nenaklonjeni, če ne celo sovražni do nove države in do Slovencev sploh. Ideja, ki jo je zagovarjal Anton Aleksander grof Auersperg (Anastazij Grün), češ da se slovenska kultura lahko razvija le ob naslonitvi na nemško in da je združevanje z južnimi Slovani neustrezno in nesprejemljivo,³⁹ je bila široko razširjena med kranjskim nemštvom in tudi zelo trdoživa. Kot odmev jo najdemo npr. v pismu Henrika pl. Schollmayerja-Lichtenberga (1860–1930), graščaka iz Koče vasi pri Ložu, Ludviku baronu Lazariniju (1849–1930) z gradu Boštanj marca 1926, torej natanko 50 let po Auerspergovi smrti. V pismu se Schollmayer-Lichtenberg obregne ob slovenske regeste listin iz boštanjskega arhiva, ki jih je že leta 1899 objavil slovenski duhovnik in zgodovinar Anton Koblar (1854–1928), in svoje ogorčenje izrazi takole: »Da je dal dekan Koblar nemške listine iz boštanjskega arhiva objaviti v slovenskih registih, je popuščanje nečimrnosti Slovencev: ta mali milijonski narodek opušča nemški jezik, kateremu se mora zahvaliti za vse, in raje znanstveno ustvarja v svojem jeziku, s čimer so objave dostopne komaj slabemu milijonu bralcev, medtem ko nemški jezik obvlada preko 80 milijonov ljudi; vendar je tako zadoščeno nacionalnemu šovinizmu, ki je Slovence tudi pognal v roke Srbov, ki si zdaj prizadevajo, da bi slovenski jezik spravili s sveta. Slovenci so torej zaradi lastne vroče želje prišli z dežja pod kap, izginili bodo v balkanski kulturi in bodo rabili stoletja za ponovno doseg tiste kulturne stopnje, na katero jih je povzdignilo nemštvo. S takšnimi mislimi se sprijaznim z marsičim!«⁴⁰

37 Auersperger, »Vse to sem hotel ...«, str. 31.

38 Ustni vir: Livia Barbo-Waxenstein (1927–2018).

39 Grdina, A. A. Auersperg, str. 58–65.

40 ZAL, LJU 340, Genealoška zbirka Ludvika Lazarinija, šk. XXII, Pismo Henrika Schollmayerja-Lichtenberga Ludviku Lazariniju, 10. 3. 1926: Dass Dechant Koblar die deutschen Urkunden aus Weissenstein in slovenischen Regesten erschienen liess, ist eine Concession an die Eitelkeit der Slovenen: dieses kleine Millionen-Völkchen meidet

Podobno protislovensko razpoložen je bil nekaj let pred tem Hans baron Kometer (1850–1925) iz Pukštajna pri Dravogradu. Ko je prišel na obisk k zakoncema Jirku, ki sta se takoj po prvi svetovni vojni preselila v двореc Hartenštajn pri Slovenj Gradcu, jima je med drugim dejal: »Zdaj moramo držati skupaj. Avstrijci namreč. Drugače bo slovenska sodrga plesala po naših glavah.«⁴¹

Nezaupanje med plemstvom in Slovenci oziroma novo jugoslovansko oblastjo je bilo torej še vedno globoko. Tudi če so bili jugoslovanski državljani, so veljali za tujce v novi državi pa tudi država jih je tako dojemala.⁴² Nekoliko drugače je bilo na Goriškem, ki je po prvi svetovni vojni pripadlo Italiji. Tam je nekdanje habsburško plemstvo hitro sprejelo realnost in vsaj navzven kazalo naklonjenost italijanskemu kraljestvu. Med drugim tudi tako, da so prosili za italijansko priznanje plemiških nazivov, furlanska knežja linija rodbine Porcia že leta 1908, ostale pa so sledile po letu 1918 (npr. Coronini, Attems, Strassoldo ...).⁴³

Vseeno pa je treba priznati, da se je plemstvo skušalo vključiti v slovensko okolje. Eden od pokazateljev povezanosti s slovenstvom je tudi uporaba slovenjenih imen. Pred letom 1918 je uporaba slovenske oblike osebnega imena (denimo v osmrtnicah) vsaj do določene mere kazala na istovetenje s Slovenci. Tako pred letom 1918 skorajda ne najdemo plemiške osmrtnice v

die deutsche Sprache, der sie Alles zu verdanken hat und arbeitet wissenschaftlich lieber in ihrer Sprache, wodurch ihre Publikationen kaum einer schwachen Million Lesern zugänglich ist, während über 80 Millionen Menschen die deutsche Sprache beherrschen, aber dem nationalen Chauvinismus ist Genüge geleistet, welcher die Slovenen auch den Serben in die Arme getrieben hat, die nun daran arbeiten, die slovenische Sprache aus der Welt zu schaffen; die Slovenen sind also über eigenes, brennendes Verlangen aus dem Regen in die Traufe gekommen, werden in der Balkan-Kultur untergehen und Jahrhunderte brauchen, um wieder jene Kulturstufe zu erreichen, auf welche sie das Deutschtum gehoben hatte. Solche Gedanken versöhnen mich mit Manchem!

41 Stridsberg, *Mojih pet življenj*, str. 92. Gusti Stridsberg (1892–1978) je bila graščakinja s Hartenštajna pri Slovenj Gradcu. Kot hči direktorja in cesarskega svetnika Ferdinanda Mayerja je otroštvo preživela na Dunaju. Med prvo svetovno vojno se je poročila z zdravnikom češkega rodu Bernhardom Jirkujem in šla po letu 1918 živeti na gradič Hartenštajn. Tu se je družila z drugimi graščaki iz Koroške in Štajerske, ki so po letu 1918 še ostali v novi jugoslovanski državi.

42 Wiesflecker, »Das ist jetzt ...«, str. 204.

43 Prav tam, str. 205.

slovenskem jeziku (za razliko od madžarskih, čeških, tudi hrvaških). Izjema so novopečeni plemiči z izrazito slovensko orientacijo (npr. družine Bleiweis, Šuklje ...), od starih družin pa so se za tovrstno prakso odločile res redke. Ena takšnih je bila družina Viktorja grofa Lichtenberga, ki je za družinskimi člani poleg nemških objavila tudi slovensko osmrtnico – leta 1907 za Viktorjevim sinom Francem, leta 1910 za njegovo ženo Frančiško (rojeno Belč) in leta 1915 tudi za samim Viktorjem. Po letu 1918 pa slovenske plemiške osmrtnice niso več izjema, temveč postanejo pravilo – plemstvo sicer še objavlja nemške osmrtnice, a vedno izda tudi slovensko, v kateri so v slovenski obliki zapisana tudi vsa osebna imena.⁴⁴

Podobno kot pri osmrtnicah je veljalo tudi v matičnih knjigah. Pred letom 1918 so vpisi plemiških krstov, porok in smrti praviloma v nemški obliki, četudi so matične knjige sicer slovenske. Zelo poveden je primer župnije Turjak, ki je bila od ustanovitve leta 1789 do druge svetovne vojne ves čas pod patronatom rodbine Auersperg. Tamkajšnje matične knjige so do konca leta 1901 vodili v nemščini, z letom 1902 pa se začnejo vpisi v slovenščini, čeprav je župnijski upravitelj ostal isti.⁴⁵ A kljub vpeljavi slovenščine najdemo v poročni matici leta 1909 nemški vpis poroke Edith grofice Auersperg, ki je nedvomno nastal na željo njene rodbine.⁴⁶

Po letu 1918 pa so tudi vpisi za plemiče praviloma v slovenski obliki ali pa v zanimivi slovensko-nemški kombinaciji. Ko so npr. maja 1931 h krstu nesli novorojenca Karla princa Auersperg-Breunnerja s Soteske, ga je župnik vpisal z imeni »Henrik Weikhardt Rudolf Gobertus Felix«. ⁴⁷ Vendar pa sama oblika zapisa imen ni najboljši pokazatelj nacionalne pripadnosti posameznega plemiča, saj odločitev glede zapisa prejkone ni bila toliko v njegovih rokah, temveč bolj v rokah župnika kot vpisovalca.

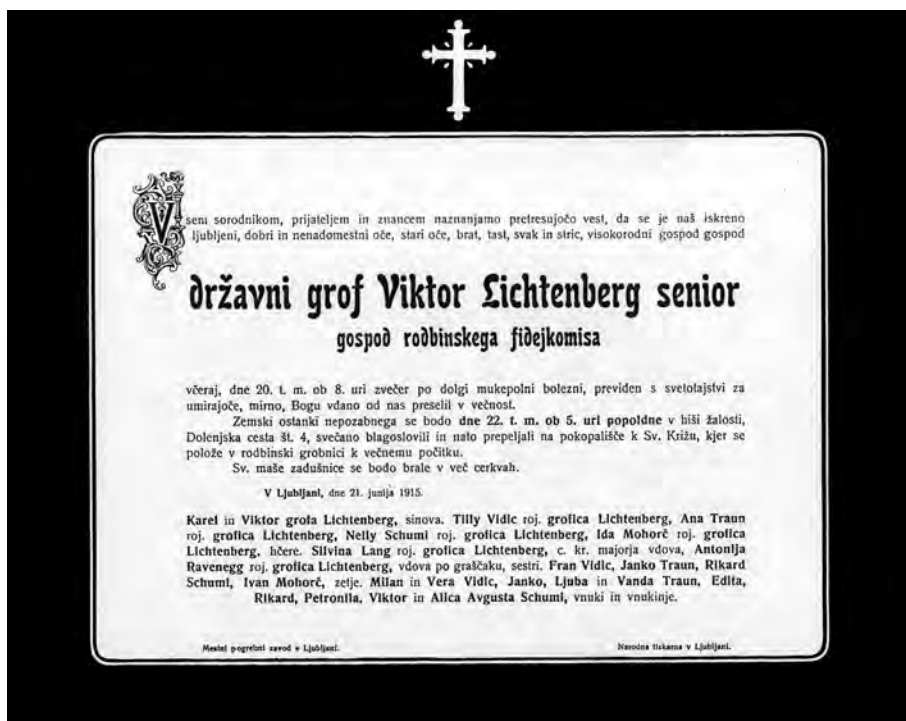
Če je bila nacionalnost plemstva v medvojnem obdobju postranskega pomena, pa je po koncu druge svetovne vojne postala zelo aktualna. Takratna

44 Gl. ZAL, LJU 340, Genealoška zbirka Ludvika Lazarinija, fasc. 27–36; ARS, AS 1084, Zbirka osmrtnic in poročnih naznanil.

45 NŠAL, NŠAL 29, Prepisi matičnih knjig, Turjak, R 1835–1964, P 1835–1964, M 1835–1964.

46 NŠAL, NŠAL 29, Prepisi matičnih knjig, Turjak, P 1835–1964, 26. 7. 1909. Več o tem gl. Golec, *Slovenica Auerspergiana* (v tisku).

47 NŠAL, NŠAL 29, Prepisi matičnih knjig, Soteska, R 1835–1964, str. 114.

Slovenska osmrtnica za Viktorjem grofom Lichtenbergom iz leta 1915 (ARS, AS 1084, Zbirka osmrtnic in poročnih naznanil, šk. 4).

nova oblast nekdanjega plemstva sicer ni vodila kot posebne kategorije prebivalstva (razen da je posameznikom, kot je bilo že omenjeno, dosledno pripisovala tudi plemiške nazive), je pa vse po vrsti razglasila za Nemce oziroma osebe nemške narodnosti, jim na podlagi tega zaplenila premoženje in jih izgnala iz Jugoslavije. Oškodovanci so na takšne odločbe vlagali pritožbe in se sklicevali bodisi na to, da niso Nemci, temveč Avstrijci, ali da so enostavno Slovenci. Elsa grofica Auersperg, sestra leta 1918 izseljenega izžanskega graščaka Erwina grofa Auersperga, je tako zapisala: »Sem jugoslovanska državljanka nemške narodnosti iz družine Auerspergev (!), ki je stara rodbina, bivajoča že nad 600 let na Kranjskem oz. v Sloveniji.«⁴⁸ Podobne argumente

⁴⁸ ZAL, LJU 469, Mestni ljudski odbor Ljubljana, Premoženske zadeve, nemške zaplembe, šk. 1, zapl. št. 31/45.

sta navedli Marija Cocron, rojena Polz pl. Ruttersheim: »Nisem nemška državljanka in tudi ne Nemka v smislu AVNOJa ... Sem avstrijska državljanka ...«,⁴⁹ in Marija Felicita grofica Pachta, rojena pl. Pongratz s Polzele, ki se je prav tako sklicevala na avstrijsko državljanstvo in slovensko poreklo: »Tudi nisem nemške, marveč sem slovenske narodnosti ... tudi starši in prastarši so bili slovenskega oziroma hrvaškega pokolenja.«⁵⁰ Nobena od omenjenih pritožnic ni bila uspešna, vse so morale zapustiti domovino svojih prednikov.

Zanimiva je usoda treh bratov Auerspergov iz Ljubljane, sorodnikov veje s Turjaka in Šrajbarskega turna. Starejši Rudolf (1891–1971), srednji Emil (1892–1977) in najmlajši Viktor (1903–1946) so na odločbo, da so nemške narodnosti, napisali enake pritožbe. V njih so izpostavili svojo slovensko meščansko mater Marijo Miklavčič ter poudarili, da so doma vedno govorili slovensko in da so se tudi ob štetjih prebivalstva opredelili za Slovence. Rudolfu, ki je bil brez premoženja, je bilo ugodeno in je smel do smrti ostati v Ljubljani. Zelo premožnemu Emilu so očitali sodelovanje z okupatorjem in ga izgnali, medtem ko Viktorjeva usoda ostaja do danes nepojasnjena. Bil je aretiran, nato izpuščen in izgnan, vrnjen v Jugoslavijo in ponovno izgnan, nakar se je za njim izgubila vsaka sled.⁵¹

Usodo plemstva na Slovenskem lahko delno primerjamo z usodo češkega plemstva. Tudi na Češkem oziroma Češkoslovaškem so se po prvi svetovni vojni okoliščine zelo spremenile, politično, gospodarsko in družbeno. Tamkajšnje plemstvo se je s temi spremembami zelo težko sprijaznilo in je nostalgično gojilo pripadnost (staremu) avstrijstvu. Tipičen je primer Karoline pl. Arzenšek (Arsenscheegg), ki se je leta 1854 rodila v Ogulinu kot Karolina Bier, družina njenega moža Franca pl. Arzenška pa je izvirala iz okolice Ponikve na Štajerskem. Ker je bil mož avstrijski častnik, se je družina že pred prvo svetovno vojno ustalila v Brnu in tam ostala tudi po razpadu monarhije. Leta 1921 je Karolina, takrat že vdova, zaprosila za podelitev češkoslovaškega državljanstva. Njena matična občina Brno je podelitvi državljanstva nasprotovala, češ da je prosilka zagrizena Nemka staroavstrijske

49 Prav tam, š.k. 3, zapl. št. 145/45.

50 Prav tam, š.k. 21, zapl. št. 1754/45.

51 Prav tam, š.k. 1, zapl. št. 7/45, 14/45, 21/45. Gl. tudi Preinfalk, *Auerspergi*, str. 222–223.

Krajevni Okrajni Narodno osvobodilni odbor

16o

Uradno potrdilo

Potrjujemo, da je

ime in priimek: Codelli bar. Antonio

rojen dne: 22.3.1875. v kraju: Napoli

bivališče: Ljubljana, Koblerjeva 34/I.

državljan nemškega rajha — nemške narodnosti — optant za nemški rajh. **drž. jug.**

Smrt fašizmu — svobodo narodu!

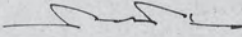
V **LJUBLJANI** dne 29. VIII. 1945

(stampiljka)

MESTNI ODBOR O. E.
LJUBLJANA

Podpis:

Pripomba: Neodgovarjajoče triati.

Potrdilo, da je Anton baron Codelli jugoslovanski državljan nemške narodnosti (ZAL, LJU 469, Mestni ljudski odbor Ljubljana, Premoženijske zadeve, nemške zaplembe, šk. 3, zapl. št. 160/45).

vzgoje in da je pri izpolnjevanju popisnih pol, na podlagi katerih so bili sestavljeni volilni sezname, zavestno navedla lažne podatke.⁵²

Med Kraljevino SHS oz. Jugoslavijo in Češkoslovaško je bilo kar nekaj podobnosti pa tudi več razlik. Obe sta bili novonastali državi s slovansko večino, vendar je bila prva monarhija in druga republika. V obeh so odpravili plemiške nazive in izvedli agrarno reformo, ki je najbolj prizadela ravno plemiške veleposestnike. Tudi češki politiki so bili do plemstva nezaupljivi, imeli so ga za »napako«, ki jo je treba odpraviti, kajti šele z »osvoboditvijo posesti«

⁵² *Prager Tagblatt*, 25. 6. 1921; gl. tudi http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/tisky/t2396_00.htm. O Arzenških (Arsenschegg v. Bierenkron) gl. Preinfalk, *Plemiške rodbine na Slovenskem*, 19. in 20. stoletje, 3. del, str. 13–16.

bo prišlo tudi do »osvoboditve naroda«. Zato tudi plemstvo na Češkem v glavnem ni bilo naklonjeno niti novi državi niti novim oblastnikom.⁵³

Kljub temu pa je del češkega plemstva sklenil aktivno podpreti češko državo. To je bila posledica dejstva, da je bilo že od šestdesetih let 19. stoletja dalje razdeljeno v dva tabora, in sicer na fevdalno-konservativni del in na ustavoverni, torej liberalni in nemško orientirani del. Prvi tabor je razvil češki patriotizem, ki se je po letu 1918 še okrepil, drugi tabor pa je ostal pronemški oz. proavstrijski. Patriotski del češkega plemstva je šel celo tako daleč, da je septembra 1938 in januarja 1939 sprejel več deklaracij, s katerimi se je javno in deklarativno opredelil za češko državo. Ko je bil marca 1939 ustanovljen češki in moravski protektorat in je bilo septembra istega leta izvedeno ljudsko štetje, pri katerem je bila obvezna tudi nacionalna opredelitev, se je večina podpisnikov deklaracij razglasila za Čehe, ne za Nemce. Te tako imenovane tri deklaracije so odražale globoko povezanost plemstva z deželo, ki so jo imeli za svojo domovino. Kljub temu so bili po koncu druge svetovne vojne podobno kot v Jugoslaviji razglašeni za sovražnike, kolaborante in družbeno zlo.⁵⁴ Mnogo jih je zapustilo državo, kar nekaj, precej več kot v Jugoslaviji, pa jih je kljub nacionalizaciji premoženja ostalo. Tam so dočakali zlom komunizma in razpad skupne države.⁵⁵

Sklep

Razpad Avstro-Ogrske in oblikovanje novih nacionalnih držav sta močno zarezala v življenje plemiške družbe, ki se je pod habsburškim žezlom oblikovala dolga stoletja. Z odpravo plemiških nazivov, v (nemški) Avstriji tudi z njihovo prepovedjo, plemstvo formalnopravno dejansko prenehalo obstajati. Kljub temu plemiška družba sama po sebi ni izginila čez noč. Vzorci vedenja

53 Edelmayer, Karl VI. Schwarzenberg, str. 73–76.

54 Prav tam, str. 78–80.

55 Življenje češke aristokracije v komunistični Čehoslovaški je opisal češki novinar Vladimír Votýpka, ki mu je uspelo, da je v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja navezal stike z nekaterimi posamezniki. Svoje izkušnje s člani rodbin Lobkowicz, Mensdorff-Pouilly, Schwarzenberg, Kinsky, Sternberg ... je popisal v dveh knjigah z naslovom *Přiběhy české šlechty* in *Návraty české šlechty*, ki sta izšli tudi v nemškem prevodu *Böhmischer Adel. Familiengeschichten in Rückkehr des böhmischen Adels*.

oziroma plemiški način življenja, ki ga lahko strnemo v moto »Plemstvo obvezuje« (Adel verpflichtet), je še desetletja pozneje narekoval in določal člane tega stanu. Trenutne ugotovitve kažejo, da je stanovska identiteta po prvi svetovni vojni med plemstvom še vedno ostala zelo močna in izrazita: plemiči so se še vedno imeli za plemiče in tako jih je do določene mere dojemala tudi okolica. O tem pričajo številne neformalne pa tudi formalne podrobnosti, kot so uporaba plemiških nazivov v korespondenci, uradnih dokumentih ali matičnih knjigah. Treba je tudi poudariti, da je odprava plemstva veliko bolj prizadela mlado, novopečeno plemstvo, ki je v zadnjih desetletjih monarhije izšlo zlasti iz uradniških in vojaških vrst, kot pa staro, fevdalno aristokracijo. Ta je bila starejša, premožnejša in si je v stoletjih obstoja ustvarila renome, ki ga ni mogla omajati niti formalna prepoved plemiških nazivov in predikatov. Te ugotovitve veljajo za vse države, ki so nastale na pogorišču habsburške monarhije. Vseeno je bilo plemstvo, ki je ostalo v (nemški) Avstriji, v nekoliko boljšem položaju, saj ni bilo obremenjeno z agrarno reformo, ki so jo izvedli v Jugoslaviji in na Češkem, in je tako laže vztrajalo pri nekdanjem načinu življenja.

Precej bolj zapletena so bila vprašanja glede nacionalne identitete. Nove države so nastale pretežno na nacionalnih osnovah, kar je za plemstvo, ki se je prištevalo v nemški kulturni krog ali pa je poudarjalo svojo nadnacionalnost, predstavljalo veliko težavo. Zlasti je bilo to vprašanje pereče v jugoslovanski kraljevini in na Češkoslovaškem, kjer je prevladoval slovanski element, s katerim se plemstvo ni poistovetilo. Delno je to sicer uspelo na Češkem, kjer je bila še vedno prisotna tradicija češkega plemstva izpred habsburškega obdobja, medtem ko se je plemstvo na Slovenskem opredeljevalo za Nemce oziroma Avstrijce. Številni so tudi zavrnilo jugoslovansko državljanstvo in obdržali avstrijsko. Kljub temu je bilo v medvojnem obdobju opaziti številne primere približevanja in prilagajanja plemstva slovenskemu okolju, kar se je kazalo v javni uporabi slovenskega jezika, vpisovanju plemiških otrok v slovenske šole in ne nazadnje tudi v sprejemu jugoslovanskega državljanstva. Temu razvoju je naredila konec druga svetovna vojna. Povojne oblasti so vse člane nekdanjega plemstva razglasile za osebe nemške narodnosti, jim zaplenile premoženje in kljub številnim pritožbam skoraj vse izgnale iz države.

V primerjavi z drugimi državami naslednicami Avstro-Ogrske se zdi, da je bil slovenski prostor najbolj temeljito očiščen nekdanjega plemiškega stanu.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1084, Zbirka osmrtnic in poročnih naznanil

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

NŠAL 29, Prepisi matičnih knjig

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

LJU 340, Genealoška zbirka Ludvika Lazarinja

LJU 469, Mestni ljudski odbor Ljubljana, Premoženske zadeve, nemške zaplembe

Časopisi

Prager Tagblatt, 1921

Ustni viri

Livia Barbo-Waxenstein (1927–2018)

Alice Schumi (1913–2007)

Literatura

Apih, Josip: Plemstvo in narodni razvoj. *Ljubljanski zvon* 7, 1887, str. 170–176, 282–287, 351–357, 403–407.

Auersperger, Alenka: »Vse to sem že zdavnaj hotel pozabiti« (intervju s Karlom Auerspergom). *Delo (Sobotna priloga)*, 22. avgusta 1998, str. 31.

Barbo, Robert: *Bela kroglja*. Ljubljana: Satura, 1935.

Bruckmüller, Magdalena: *Nieder mit den fremden Feudalen: Hoch lebe der slowenische Bauer! Aspekte der Agrarreform in Slowenien in der Zwischenkriegszeit*. Universität Wien, Geistes- und Kulturwissenschaften Fakultät, Diplomarbeit, 2003.

Edelmayer, Kira Almudena Zoé: Karl VI. Schwarzenberg. Ein Fürst zwischen den Zeiten. *Menschen und Ihre Biografien. Mitteleuropäische Lebenswege im Brennpunkt* (ur. Beáta Márkus, Martina Medolago in Silke Antje Niklas). Wien: New Academic Press, 2018, str. 67–82.

Golec, Boris: *Slovenica Auerspergiana – slovensko pismenstvo na Turjaku od*

16. do 20. stoletja. *Grad Turjak* (ur. Miha Preinfalk in Mija Oter Gorenčič). Castellologica Slovenica 2. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019 – v tisku.
- Granda, Stane: Razpad posesti knezov Auerspergov na Kranjskem. *Kronika* 28, 1980, str. 200–212.
- Grdina, Igor: A. A. Auersperg ter slovenska in nemška (literarno)zgodovinska stvarnost. *Anton Aleksander grof Auersperg – Anastazij Grün* (ur. Mira Miladinović Zalaznik in Stane Granda). Ljubljana: Nova revija, 2009, str. 47–65.
- Hazdra, Zdeněk, Horčíčka, Václav in Županič, Jan (ur.): *Šlechta střední Evropy v konfrontaci s totalitními režimy 20. století / Der Adel Mitteleuropas in Konfrontation mit den totalitären Regimen des 20. Jahrhunderts*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2011.
- Janša, Olga: Agrarna reforma v Sloveniji med obema vojnama. *Zgodovinski časopis* 18, 1964, str. 173–189.
- Lazarini, Franc: *Zgodovina rodbine Lazarini: kronika, dokumenti, genealogija, komentarji, zgodbe*. Radovljica: Didakta, 2013.
- Perovšek, Jurij: *Slovenska osamosvojitve v letu 1918*. Ljubljana: Modrijan, 1998.
- Potočnik, Bernarda: *Hmeljnik: način življenja plemiške družine Wambolt von Umstadt med prvo in drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.
- Preinfalk, Miha: *Auerspergi. Po sledih mogočnega tura*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2005.
- Preinfalk, Miha: Genealoška podoba rodbine Zois od 18. do 20. stoletja. *Kronika* 51, 2003, str. 27–50.
- Preinfalk, Miha: Grofje Thurn-Valsassina na Koroškem. *Kronika* 56, 2008, str. 247–264.
- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem. 16. stoletje, 1. del: Od Barbov do Zetscherjev*. Ljubljana: Viharnik, 2016.
- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem. 19. in 20. stoletje, 3. del: Od Aljančičev do Žolgerjev*. Ljubljana: Viharnik, 2017.
- Preinfalk, Miha: Radovljica in grofje Thurn-Valsassina. *Anton Tomaž Linhart: jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva* (ur. Ivo Svetina et al.). Ljubljana: Slovenski gledališki muzej; Radovljica: Muzeji radovljiške občine, 2005, str. 509–525.
- Preinfalk, Miha: Turjak v spominih Philippa barona Wambolta. *Grad Turjak* (ur. Miha Preinfalk in Mija Oter Gorenčič). Castellologica Slovenica 2. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019 – v tisku.
- Preinfalk, Miha: Zgodovino pisje na Slovenskem in njegov odnos do plemstva. *Zgodovinski časopis* 58, 2004, str. 507–516.
- Rugále, Mariano in Preinfalk, Miha: *Blagoslovljeni in prekleti, 1. del. Plemiške rodbine 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Viharnik, 2010.
- Rugále, Mariano in Preinfalk, Miha: *Blagoslovljeni in prekleti, 2. del. Po sledih mlajših plemiških rodbin na Slovenskem*. Ljubljana: Viharnik, 2012.
- Schwegel, Josef: *Na cesarjev ukaz. Spomini politika in diplomata* (ur. Franc Rozman). Ljubljana: Slovenska matica, 2004.

- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Stekl, Hannes: *Adel und Bürgertum in der Habsburgermonarchie 18. bis 20. Jahrhundert*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 2004.
- Stekl, Hannes: *Österreichs Adel im 20. Jahrhundert. Adel und Bürgertum in der Habsburgermonarchie 18. bis 20. Jahrhundert*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 2004, str. 101–139.
- Stekl, Hannes, Wakounig, Marija: *Windisch-Graetz: ein Fürstenhaus im 19. und 20. Jahrhundert*. Wien, 1992.
- Stridsberg, Gusti: *Mojih pet življenj*. Maribor: Obzorja, 1983.
- Škrubej, Katja: *Pravo v zgodovini s poudarkom na razvoju na današnjem slovenskem prostoru: odlomki virov s komentarji*. Ljubljana: GV založba, 2010.
- Štih, Peter: *Srednjeveško plemstvo in slovensko zgodovinoписje. Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosede* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001, str. 61–72.
- Votýpka, Vladimír: *Böhmischer Adel. Familiengeschichten*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2008.
- Votýpka, Vladimír: *Rückkehr des böhmischen Adels*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2010.
- Walterskirchen, Gudula: *Der verborgene Stand. Adel in Österreich heute*. Wien, München: Amalthea, 1999.
- Wiesflecker, Peter: »Das ist jetzt unsere Ordnung!« Der innerösterreichischer Adel zwischen 1918 und 1945. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, Sonderdruck, CI. Jahrgang (ur. Gerhard Pferschy, Elisabeth Schöggel-Ernst in Karl Spreitzhofer). Graz, 2010, str. 195–246.
- Winkelhofer, Martina: *Adel verpflichtet: Frauenschicksale in der k.u.k. Monarchie*. Wien: Amalthea, 2009.

DER HABSBURGISCHE ADEL NACH DEM JAHRE 1918

Der Zerfall Österreich-Ungarns und die Formierung neuer nationaler Staaten bedeuteten einen scharfen Schnitt im Leben der adeligen Gesellschaft, die sich unter dem Zepter der Habsburger Jahrhunderte hindurch entwickelt hatte. Mit der Abschaffung der Adelstitel, in Deutsch-Österreich sogar mit einem Verbot, hörte der Adel formalrechtlich tatsächlich auf zu existieren. Trotzdem verschwand die adelige Gesellschaft nicht über Nacht. Die Benimmuster bzw. der adelige Lebensstil waren noch Jahrzehnte danach bestimmend für Mitglieder dieses Standes. Die Standesidentität des

Adels blieb nach dem Ersten Weltkrieg noch immer sehr stark und ausgeprägt. Auch die Umgebung nahm den Adel bis zum gewissen Grad als eine besondere gesellschaftliche Gruppierung wahr. Davon zeugen zahlreiche informelle aber auch formelle Einzelheiten, wie der Gebrauch der Adelstitel in Korrespondenzen, amtlichen Dokumenten oder Matrikelbüchern. Die Abschaffung des Adels traf den neuen Adel, der in den letzten Jahrzehnten der Monarchie aus den Reihen des Beamtentums und des Militärs hervorging, viel stärker als die alte, feudale Aristokratie. Diese war älter und vermögender, die durch die Jahrhunderte aufgebaute Existenz verschaffte ihnen ein Renommee, das durch kein formales Verbot der Adelstitel und Prädikate erschüttert werden konnte. Diese Feststellungen treffen auf alle Staaten zu, die auf den Ruinen der Habsburger Monarchie entstanden sind. Dennoch war der in Deutsch Österreich verbliebene Adel in einer etwas besseren Lage, da er nicht durch die Agrarreform belastet wurde, die in Jugoslawien und in Tschechien durchgeführt wurde. So konnte der Adel seine gewohnte Lebensweise weiterführen.

Viel komplizierter waren die Fragen der nationalen Identität. Die meisten neuen Staaten entstanden auf nationaler Grundlage, was für die Aristokratie, die sich zum deutschen Kulturkreis zählte oder ihre Übernationalität betonte, ein großes Problem darstellte. Besonders prekär war diese Frage im Königreich Jugoslawien und in der Tschechoslowakei, wo das slawische Element vorherrschte, mit dem sich der Adel nicht identifizierte. Zum Teil gelang das zwar in Tschechien, wo noch immer die Tradition des böhmischen Adels aus der vorhabsburgischen Zeit präsent war. Hingegen bekannten sich die Adligen in Slowenien noch immer als Deutsche bzw. Österreicher. Zahlreiche Vertreter adeliger Familien lehnten die jugoslawische Staatsbürgerschaft ab und behielten die österreichische. Trotzdem gab es in der Zwischenkriegszeit auch zahlreiche Beispiele einer Annäherung und Anpassung des Adels an die slowenische Umgebung. Das kam in der Verwendung der slowenischen Sprache in der Öffentlichkeit zum Ausdruck, oder bei Einschreibungen von Kindern aus adeligen Familien in die slowenischen Schulen und nicht zuletzt auch in der Annahme der jugoslawischen Staatsbürgerschaft. Dieser Entwicklung setzte der Zweite Weltkrieg ein abruptes Ende. Die Nachkriegsmachthaber erklärten alle Mitglieder der ehemaligen Aristokratie

zu Personen deutscher Nationalität, enteigneten sie und vertrieben sie fast alle aus dem Staat, trotz zahlreicher Beschwerden. Im Vergleich zu anderen Nachfolgestaaten der Habsburger Monarchie hat es den Anschein, dass der slowenische Raum am gründlichsten vom Adel gesäubert wurde.

TRŽANI,
KOSEZI
IN
SVOBODNIKI

Novonastali zgodnjenovoveški trgi na Kranjskem in njihova identiteta

Obdobje nastajanja zgodovinskih trgov in mest se je na Slovenskem tako kot v širšem prostoru končalo pred koncem srednjega veka, kar velja še posebej za mesta.¹ Vendar pa sta dve slovenski deželi od splošnega pravila občutno odstopali. Prva je Goriška, kjer so se naselja trškega tipa začela redneje naslavljeni kot trg šele od konca 18. stoletja dalje,² druga pa Kranjska, ki je približno polovico svojih trgov dobila v obdobju med 16. in 18. stoletjem.³ Dinamika nastajanja trgov je bila v osrednji slovenski deželi izjemno velika, pogojena s specifičnimi lokalnimi gospodarskimi in upravnimi razmerami ter s širšimi, zlasti varnostnimi dejavniki. Posebna skupina trgov je, denimo, vzniknila tako rekoč iz nič in najprej funkcionirala kot protiturško taborsko naselje.⁴ Še več, v zgodnjem novem veku sta dva kranjska trga srednjeveškega

1 Tipičen primer je slovenska Štajerska s svojimi 41 zgodovinskimi mesti in trgi, od katerih sta le dva miniaturna trga prvič dokumentirana po letu 1500 (prim. preglednico v: Curk, *Trgi in mesta*, str. 73–74). Od zgodovinskih mest na Slovenskem je samo nominalno mesto Sv. Križ (Vipavski Križ) dobilo mestne pravice v zgodnjem novem veku, leta 1532 (Golec, *Nastanek in razvoj*, str. 370).

2 Še leta 1784 je imela poknežena grofija Goriška in Gradiška po uradnih podatkih samo dve mesti in en trg. Edini pravi trg na Goriškem, Šentvid pri Vipavi, nastal konec 16. stoletja z deželnoknežjim privilegijem za tedenski sejem, je ležal na neznatni goriški enklavi znotraj kranjskega ozemlja in je z manjšim delom pripadal sploh Kranjski. Jožefinska vojaška merjenja 1784–1787 naslavlja s trgov še Štanjel in Kanal (v urbarjih imenovan trg od leta 1725 dalje), medtem ko je v njih kot navaden kraj označen Tolmin, ki se sicer izjemoma omenja kot trg že v urbarjih iz let 1523 in 1624. Golec, *Meščanska naselja Vipavske*, str. 214, 217–218.

3 Kranjska je mišljena v končnih mejah, tj. brez habsburške Istre in Devina.

4 Golec, *Nastanek in razvoj*, str. 523–561.

nastanka izgubila trški naslov in nazadovala na raven vasi,⁵ dva pa sta se kljub anahroni ohranitvi naslova skrčila na stopnjo zaselka.⁶ Dva, oba ob spodnji Krki, sta še pred koncem srednjega veka celo fizično izginila, eden kot žrtev turškega napada.⁷

V pričujočem prispevku se bomo posvetili tistim kranjskim trgom, ki so potrjeno nastali oziroma so kot trgi prvič izpričani med 16. in 18. stoletjem, neodvisno od tega, ali jim je trški naslov uspelo ohraniti do konca zgodnjega novega veka in še v poznejši čas ali ne. Poskušali jih bomo tipizirati glede na način in razloge nastanka, jih kategorizirati po drugih kriterijih in odgovoriti na vprašanje, kako in v kolikšni meri je uvrstitev med trge vplivala na identiteto in družbeno mobilnost trškega prebivalstva.

Temeljite raziskave so pokazale, da kranjski trgi zgodnjenovoveškega nastanka praviloma niso zrasli kot nove naselbine, ampak so se razvili iz starejše vasi; izjeme predstavljajo edini fužinarski trg in dva od treh taborško-utrdbenih trgov ob Kolpi. Razlogi za neformalno povzdignitev v trg s strani zemljiških gospodov pogosto niso bili standardni, tj. razvita obrt in zlasti redni tedenski sejmi, temveč specifični. Le redki zgodnjenovoveški trgi na Kranjskem so se zato po videzu in gospodarski strukturi približali klasičnim trgom srednjeveškega nastanka.

Trško pokrajino Kranjske je poleg poznega nastanka številnih trgov zaznamovala še ena značilnost, po kateri se razlikuje od slovenskega dela Štajerske in Koroške. Na Kranjskem je bilo več trgov kot v sosednjih dveh deželah, in sicer absolutna večina, ki niso poznali razvite upravno-sodne avtonomije z izvoljenimi organi in formalnopravno skupnostjo tržanov.⁸ Trgov z razvito

5 Če izvzamemo Stari trg pri Ložu in Stari trg pri Višnji Gori, naselbinska relikta prvotne lokacije trškega, pozneje mestnega naselja, ki se je že v 14. oz. 15. stoletju preselilo na drugo lokacijo, sta se v zgodnjem novem veku pretvorila iz trga v vas Šentvid pri Stični in Trebnje, danes Stari trg, del Trebnjega (Golec, Šentvid pri Stični; isti, Dolenjska mesta in trgi (3), str. 391–392). Morda je še iz srednjega veka izviral tudi trg Pusti Gradec v Beli krajini, ki je bil ob prvi pojavitvi konec 17. stoletja le še zaselek (Golec, Trgi, ki jih ni bilo, str. 612–623).

6 Trga Svibno in Senožeče (trški del kraja) sta imela sredi 18. stoletja le še tri naseljene domove (Golec, Trgi, ki jih ni bilo, str. 620; isti, Senožeče in Prem, str. 375).

7 Trg Kronovo se omenja samo dvakrat v 14. stoletju, Otok/Gutenwerd pa je bil dokončno uničen med turškim napadom leta 1473 (Golec, Dolenjska mesta in trgi (2), str. 271–272, 273).

8 Prim. za Štajersko: Golec, Trg Rajhenburg, str. 678.

avtonomijo je bilo tu samo sedem, drugi pa so premogli zelo omejene pravice, ki so včasih dajale le videz obstoja trške samouprave, ali sploh ničesar.⁹ Za tri kranjske trge – Prem, Gorenji Logatec in Jesenice – se je celo porajal sum, da jih je kot trge označil zgolj Valvasor, ki je dolgo ostajal edini znani vir o njihovem trškem naslovu. Danes vemo, da jih v zgodnjem novem veku redko, a vendarle, naslavljajo s trgi tudi drugi viri.¹⁰ Še več, Valvasor se ni ravno radodarno označeval kraje kot trge, saj je prezrl vsaj dva ali celo tri v 17. stoletju obstoječe trške kraje: Rako pri Krškem, Dolenjske Toplice, pri katerih se je trški naslov morda res uveljavil šele po izidu *Slave vojvodine Kranjske* (1689), in – kar je najbolj presenetljivo – Stari trg ob Kolpi, tedanji trg Poljane, ki je bil še srednjeveškega izvora in je kljub svoji ruralni naravi edini na Kranjskem skrbel za kontinuirano vladarsko potrjevanje svojega vsebinsko sicer zelo skromnega privilegija.¹¹

Razpon pojma trg je bil na Kranjskem glede na vsebino izjemno širok, zato se pri vsakem posebej kot prvo naravnost vsiljuje vprašanje, katere attribute trga je naselje dejansko premoglo. Ali drugače: kateri nominalni trgi so v gospodarskem pogledu funkcionirali kot trški kraji in katere lahko označimo kot »prave« trge tudi v upravnno-sodnem pogledu, torej kot skupnosti z lastno samoupravo in formalnoppravnim statusom tržana? Za našo obravnavo zgodnjenovoveških trgov je treba vprašanje še zožiti: V kolikšni meri je posamezni poznonastali trg funkcioniral kot trški kraj oziroma katere trške attribute je premogel? Gledano v celoti so trgi zgodnjenovoveškega nastanka znatno bolj kot srednjeveški odstopali od pravila, da je trg kraj, ki ima stalni tedenski sejem in razvito profesionalno neagrarno dejavnost.

Tipiziranje zgodnjenovoveških trgov glede na razloge za njihov nastanek, tj. za začetek rabe trškega naslova, ni niti preprosto niti ne daje enoznačnih odgovorov. Za neformalno povzdignitev v trg praviloma ni zadoščal en sam element, ampak več med seboj povezanih in soodvisnih. Tisti, zaradi katerega so njihov zemljiški gospod ali več gospodov kraju neformalno priznavali trški status, ni bil nujno tudi ključen, ampak je lahko dal povod kak drug element.

9 Golec, *Special types*, str. 911–916.

10 Golec, *Senožeče in Prem*, str. 378; isti, *Zgodnjenovoveška »kajžarska« trga*, str. 131–132; isti, *Trg Jesenice*, str. 36.

11 Golec, *Raka – nekoč trg*; isti, *O nastanku in zatonu*; isti, *Trgi, ki jih ni bilo*, str. 595–610.

Tipizacija kranjskih novoveških trgov glede na način nastanka se je oprla na kriterij ključnega elementa. Z upoštevanjem poglobitvenega razloga za uveljavitev trškega naslova lahko trge v grobem razdelimo v **štiri skupine ali tipe**: 1) trgi s posebnimi gospodarskimi in upravnimi funkcijami, 2) trgi s privilegiranim tedenskim sejmom, 3) taborsko-utrdbeni trgi in 4) trgi ob središčih teritorialnih gospodstev. Takšna tipizacija ne gre v korak z njihovo kategorizacijo na osnovi obstoja trških atributov, še posebej v primeru pravno-sodnega položaja trga. Trgi, ki so to postali zaradi posebnih gospodarskih in upravnih funkcij, so se, denimo, po stopnji dosežene samouprave med seboj občutno razlikovali, tako kot so v tem pogledu opazne znatne razlike med trgi, ki so si trški naslov priborili s pridobitvijo privilegirane tedenskega sejma. Homogenejši sta bili v tem oziru skupini taborsko-utrdbenih trgov in trgov ob središčih gospodstev. Poleg tega trški naslov pri večini trgov ni obstal kontinuirano do 19. oziroma 20. stoletja. Kraje, pri katerih je ugasnil, srečujemo v vseh skupinah, pri čemer za njegovo ugasnitev ni bila odločilna majhnost naselja. Zanimivo je tudi, da zgodnjenovoveški trgi glede na velikost in obljudenost kažejo zelo širok spekter od miniaturnih do največjih v deželi.

V prvi tip trgov glede na način njihovega nastanka, med **trge s posebnimi gospodarskimi in upravnimi funkcijami**, smo uvrstili največ novonastalih trgov, in sicer pet: Belo Peč, Jesenice, Vrhniko, Rako pri Krškem in Dolenjske Toplice. Gospodarski in upravni razlogi za pridobitev trškega naslova so bili pri vseh zelo prepleteni, tako da je v tej skupini najteže prepoznati ključnega za označevanje kraja kot trga.

Glede na nastanek je v obravnavanem prostoru unikum **Bela Peč** na skrajnem severozahodu Kranjske, danes kraj Fusine in Valromana na italijanski strani državne meje ob tromeji z Avstrijo. Čeravno je belopeški trg preko dveh tržanov posredno prvič izpričan že ob zatonu srednjega veka, leta 1499, ga vseeno uvrščamo med zgodnjenovoveške trge, saj je bila preobrazba fužinarskega naselja v trg daljši proces, ki se je zaključil nekako v štiridesetih letih 16. stoletja. Trškega sodnika in s tem pojem trg srečamo prvič med letoma 1533 in 1535, potem ko je sodnik, ki je tu potrjeno obstajal že v začetku 15. stoletja, prej opravljal funkcijo rudarskega sodnika.

Belopeški trg se je namreč razvil iz naselbine fužinarjev in imel kot edini fužinarski kraj na Kranjskem ne le trški naslov, temveč tudi vse elemente

Tipi zgodnjenovoveških trgov glede na način nastanka (kartografija Mateja Rihtaršič).

pravega trga v pravnem pogledu: sloj polnopravnih tržanov z individualno podeljenimi tržanskimi pravicami, trški svet in izvoljenega trškega sodnika, podrejenega upravitelju belopeškega zemljiškega gospodarstva. Bela Peč je torej funkcionirala enako kot kateri koli drug trg z razvito avtonomijo in je tako kot ostali kranjski trgi tega tipa ohranila avtonomne organe do francoske zasedbe v začetku 19. stoletja. Nasprotno so se drugi fužinarski kraji v sedemdesetih letih 16. stoletja podredili novoustanovljenemu višjemu rudarskemu sodniku za Kranjsko.

Toda Bela Peč je tudi potem, ko se je zanjo uveljavil trški naslov, ohranila dotedanji značaj in se po svoji fiziognomiji ni razlikovala od primerljivo velikih naselij enakega nastanka, kot so bili Železniki, Krova ali Kamna Gorica. Najpomembnejša razlika je bila ta, da so belopeški fužinarji s soglasjem zemljiškega gospoda »pretvorili« svojega rudarskega sodnika v trškega ter po zgledu trgov z razvito avtonomijo ustvarili institucijo tržana in trške organe.

Za »povzdignitev« Bele Peči v trg je bila nujno potrebna volja gospodstva, tj. zastavnih imetnikov in njihovih upraviteljev oziroma oskrbnikov. O tem ni bilo zapisane pravne podlage, ampak so se stremljenja fužinarjev v določenem trenutku preprosto ujela z interesi njihovega zemljiškega gospoda. Gospodarji Bele Peči so se zavedali, da bo pomen gospodstva večji, če bo v njem trg. Podpora zemljiškega gospodstva pri uveljavljanju trškega naslova je bila pri Beli Peči povezana tudi z dobrimi zgledi v soseščini oziroma s tekmovalnostjo. Na gospostvu bamberških škofov v Kanalski dolini sta namreč v 15. stoletju vzniknili kar dve trški naselji s fužinarskim predznakom, Naborjet in Trbiž.

Po fiziognomiji, gospodarski naravnosti in poklicni strukturi prebivalstva je belopeški trg ostajal tipično fužinarsko naselje in je od srede 17. do srede 19. stoletja ohranjal precej stabilno poselitveno sliko: okoli 60 hiš in nekaj več kot 300 prebivalcev. Od 16. stoletja se je pri fužinarskih obratih sicer opazno spremenila lastniška struktura, saj so prvotne družabnike, ki so imeli precej uravnotežene lastniške deleže, zamenjale maloštevilne močne fužinarske rodbine, dolgo časa tri, pri vsaki fužini ena, okoli leta 1830 pa le še dve. Tipični trški gospodarski dejavnosti obrt in trgovina sta bili v Beli Peči vseskozi izrazito šibki, po eni strani zaradi premajhnih domačih potreb in po drugi zaradi prevelike bližine Trbiža. Tako ni nikoli izpričan tedenski sejem kot glavni atribut trških naselij. V upravno-sodnem pogledu pa je ta trg kot edini od novonastalih novoveških trgov na Slovenskem razvil polno avtonomijo z vsemi atributi pravih trgov in jo tudi obdržal vse do odprave mestnih in trških samouprav v Ilirskih provincah leta 1811.¹²

Za razliko od Bele Peči se niso drugi večji fužinarski kraji na Kranjskem nikoli dokopali do naslova trga. Manjkala sta jim namreč dva ključna elementa: niso ležali ob sedežu zemljiškega gospodstva in niso (pravočasno) dobili priznanja trškega naslova od zemljiškega gospoda. Oba pogoja sta bila pozneje izpolnjena pri Jesenicah, ki pa v osnovi sploh niso bile fužinarski kraj, ampak je železarstvo živelo v njihovi okolici.

Jesenice spadajo tako kot Bela Peč v isti tip trgov, nastalih zaradi posebnih gospodarskih ali upravnih funkcij. Po številu hiš in prebivalcev so najpozneje v 17. stoletju prekosile Belo Peč – sredi 18. stoletja so imele okoli 70 hiš in 465 duš –, glede stopnje avtonomije pa je jeseniški trg pristal daleč

¹² Golec, Posebnosti nastanka, str. 389–412.

na repu te skupine in kazal tako rekoč diametralno nasprotno sliko od Bele Peči. Spoznanje je zanimivo ob dejstvu, da sta se trga razvila na tleh istega, belopeškega gospostva, toda kraja sta se že v izhodišču zelo razlikovala. Medtem ko je Bela Peč vzniknila na novo kot naselbina fužinarjev, so bile Jesenice precej velika hubna vas, rudniki in fužine pa so zrasli zunaj kraja in se v 16. stoletju koncentrirali na dveh lokacijah, fizično ločenih od vasi, na Plavžu in Savi. Železarstvo in rudarstvo v jeseniški okolici sta nedvomno prispevala k razvoju vasi – število kajžarjev je bilo nekajkrat večje kot število gospodarjev na hubah –, k pridobitvi trškega naslova pa le posredno. Potem ko so Jesenice v prvi tretjini 17. stoletja dobile sedež samostojne župnije in s tem z zamudo postale farna vas, je v sedemdesetih letih istega stoletja prvič dokumentiran tudi trški naslov, leta 1679 pri Valvasorju in malo prej, leta 1672, pogojno v jeseniški krstni matici, kjer lahko oznaka *ex oppido* pomeni tudi samo kraj in ne nujno trg.

Ključni premik, zaradi katerega so sodobniki tudi na Jesenice začeli gledati kot na trško naselje, je bil upravne narave. Farna vas ob vse pomembnejši prometnici s Kranjskega na Koroško, z močnim kajžarskim elementom in opazno obrtno dejavnostjo je potrebovala še en element, ki pa se je pojavil šele v 17. stoletju in je privedel do neformalnega priznanja naslova trga od zemljiškega gospostva. Ta ključni element je predstavljala preselitev belopeške gosposčinske uprave iz težko dostopnega višinskega gradu Bela Peč na skrajnem zahodnem robu gospostva na Jesenice, tako tekoč na njegov vzhodni rob. Upravitelj oziroma oskrbnik gospostva se je preselil v manjši dvorec na Murovi v starem vaškem jedru Jesenic.

Jesenice so se tako uvrstile v skupino zgodnjenovoveških trgov, pri katerih se je trški naslov uveljavil predvsem zaradi specifičnih upravnih funkcij, čeprav tudi gospodarske nikakor niso bile zanemarljive. Podlaga je bila ugodna že veliko prej – prometna lega in neagrarno gospodarstvo – tako da je kraj lahko upravičil novi naslov, medtem ko sami Jeseničani z njim niso pridobili tako rekoč ničesar. Noben Jeseničan ni namreč v virih nikoli označen kot tržan, kot trška oziroma tržanska ni nikoli izpričana niti skupnost, kaj šele da bi našli sledove še tako omejene trške uprave. Jesenice so v upravnem pogledu funkcionirale kot običajna vaška soseska na čelu z županom. Naslavljanje s

trgom tudi ni nikoli postalo splošna praksa, kar več kot potrjuje molk upravnih, sodnih in cerkvenih virov iz lokalnega in širšega okolja.

Očitno je bil ravno Valvasorjev čas, tj. druga polovica 17. stoletja, tisto kratkotrajno obdobje, ko je zemljiško gospostvo Bela Peč Jesenicam priznavalo nominalni status trga. In prav Valvasorju gre zasluga, da se je glas o trgu razširil zunaj lokalnega okolja. Brez njegovega posredovanja bi šibko priznavani trški naslov pozneje še veliko hitreje potonil v pozabo. V praksi je moral dejansko izginiti že zelo kmalu po Valvasorjevem času. Jesenice so namreč v 18. stoletju prenehale biti upravni sedež gospostva, s čimer so izgubile ključni element, zaradi katerega so jih svojčas sploh šteli za trg. Do začetka 19. stoletja jih z naslovom trga še srečujemo v nekaterih topografskih in kartografskih virih, brez dvoma po zaslugi Valvasorja, ki je za vse poznejše avtorje predstavljal nesporno referenco in avtoriteto. Nasprotno pa ne bomo Jesenic nikoli našli med trgi v katastrih in uradnih statistikah tega časa. Kraj so uradno začeli naslavljati kot trg šele konec 19. stoletja, ko ga je v polni meri zajela industrializacija.¹³

Pri »potrženju« **Vrhnike**, kar se je zgodilo v 16. stoletju, so imele veliko večjo vlogo njene specifične gospodarske funkcije, medtem ko se jim je upravna šele prilepila, bila pa je za status trga zelo pomembna. V razvoju Vrhnike je opaziti vrsto posebnih potez. Naselje ob rečnem pristanišču na koncu vodne in začetku kopenske poti so sestavljali trije deli, od katerih sta za trg veljala samo Breg in Vas, ne pa tudi Hrib s sedežem župnije. Tudi zato je samo poimenovanje trg razmeroma redko zaslediti v virih, v katerih ga nadomešča skupno ime kraja Vrhnika oziroma poimenovanja njegovih treh delov. Posredno je trg prvič izpričan konec 16. stoletja, in sicer z omembo tržana (1586) in v poimenovanju trškega oziroma deželskega sodnika (1591).

Gospodarske dejavnosti kraja so bile vseskozi izrazito vezane na potrebe tranzita, saj so v neagrarnem sektorju zelo občutno prevladovali čolnarji in posojevalci konj. Nasprotno je domača trgovina ostajala zelo šibka in v senci Ljubljane, Vrhnika pa, pomenljivo, kljub svoji velikosti in gospodarski moči ni premogla niti tedenskega sejma. Kot trg je proti koncu 16. stoletja obveljala predvsem zaradi velikosti in živahnosti kraja, pri čemer odsotnost kolektivne oznake tržani in njena le izjemna raba za posameznike pričata,

¹³ Golec, Trg Jesenice, str. 35–50.

Vrhnika po Valvasorjevi Topografiji Kranjske, 1679 (Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae Moderna*, št. 169).

da je bila dejansko »trg brez tržanov«. Vrhničani niso bili »purgarji« niti v najširšem pomenu besede, kaj šele da bi na Vrhniki tako kot v trgih z razvito avtonomijo poznali formalnopravni status tržana, podeljen posamezniku od skupnosti tržanov v obliki tržanskih pravic.

Varljivi videz obstoja trške (samo)uprave je kraju dajala služba t. i. trškega sodnika, imenovanega tudi krajevni sodnik, ki se je osamosvojila iz funkcije deželskega sodnika. Ta se je od prve polovice 17. stoletja imenoval logaški, ker se je njegova funkcija odtlej vezala na sedež gospostva Logatec. Poseben sodnik na Vrhniki pa je kot uradnik logaškega gospostva obstal predvsem zaradi živahnega prometa in ne toliko zaradi prebivalcev Vrhnike. Pri tem je njegovo naslavljanje s trškim sodnikom ob odsotnosti posebne trške uprave skoraj edino simboliziralo status trga. Tako so imeli tudi Vrhničani občutek, da imajo lastno trško upravo, ki jo je poleg sodnikovega naslova simbolično predstavljal pranger na Bregu. Vrhniški sodniki so sicer izhajali iz vrst krajevnih veljakov (posestnikov, poštarjev, mitničarjev idr.), vendar sodnik ni bil izvoljeni predstavnik trga, ampak je vseskozi do ukinitve v času francoske zasedbe (1811) ostajal zgolj postavljeni uradnik logaškega gospostva.

Če Vrhniko primerjamo z drugima dvema notranjskima trgoma, z Vipavo in Postojno, ki sta v 16. stoletju doživljala zelo podoben upravno-sodni razvoj, se je tu videz trške uprave ohranil bistveno dlje, saj sta se postojnski in vipavski deželско-trški sodnik nasprotno že v 17. stoletju povsem utopila v funkciji gosposčinskega oskrbnika. Toda na drugi strani se je na Vrhniki drugače kot v omenjenih dveh trgih, obeh še srednjeveškega nastanka, precej teže uveljavilo poimenovanje tržani. Vsi trije trgi, ki so si »prilastili« deželškega sodnika kot trškega ter s tem dajali vtis razvitega trškega sodstva in uprave, so v resnici vseskozi ostali trgi brez izoblikovane trške avtonomije. Pogojno jim je mogoče pripisati le nekakšen polavtonomni status, in sicer toliko, kolikor je trška skupnost določen čas naslavljala sodnika za svojega predstavnika in kolikor so bili sodniki domačini ter vsaj deloma imenovani tudi s konsenzom skupnosti. Vendar lahko o soodločanju Vrhnčanov, kdo bo njihov trški sodnik, le ugibamo, saj v virih za to ne najdemo opore. Neodvisno od trga in trškega sodnika je na Vrhniki poleg tega vzporedno živela stara ureditev žup na čelu z župani, ki se je ohranila vsaj še v jožefinsko dobo.

Vrhniko je v zgodnjem novem veku še precej bolj kot Jesenice zaznamoval naraščajoči kajžarski element, tako da je po številu domov in prebivalcev postala drugi največji trg v deželi (za Cerknico) ter prekosila tudi več kot polovico kranjskih mest. Sredi 18. stoletja je v trškem delu naselja živelo več kot 1100 ljudi v okoli 177 hišah.

V skupino petih trgov, ki so to postali zaradi posebnih gospodarskih ali upravnih funkcij, sta se uvrstili tudi dve farni vasi, **Raka pri Krškem** in **Dolenjske Toplice**, vendar sta ta dva trga ostala zelo dolgo neopažena oziroma neprepoznava. Zgodovinopisje je na njun obstoj določno opozorilo šele konec 20. stoletja.¹⁴ Pri tem je pomenljivo, da ju je kot trški naselji prezrl Valvasor, ki ju opisuje med dolenjskimi vasmi. Dolenjske Toplice so začeli naslavlјati kot trg morda res šele malo po Valvasorjevem času, polihistorjev molk pa je poglavitni razlog za tako dolgotrajno pozabo obeh, tako kot za pozabo trga Poljane ob Kolpi.

Rako in Dolenjske Toplice povezuje poleg tega še več drugih skupnih značilnosti. Pri obeh je bila vas razdeljena na hubni del in prevladujočo drobno posest (kajže in oštati). Oba sta kot trga dokumentirana razmeroma kratek

¹⁴ Golec, Pozablјena trga; Kelemina, Trg Kronovo, str. 140.

čas, Raka od leta 1616 do konca 18. stoletja, Dolenjske Toplice pa le dobrega pol stoletja med letoma 1705 in 1756, ne da bi ju kdaj zajeli tudi kartografski in topografski viri ter poznejši uradni sezname trgov. Najbolj preseneča dejstvo, da sta kraja, oba po strukturi farni vasi, poleg naslova trg premogla tudi trško upravo na čelu s trškim sodnikom. Ni dvoma, da je k uveljavitvi njunega trškega naslova odločilno prispevala funkcija sodnika, postavljenega od zemljiškega gospodstva, če ta za status trga že ni bila ključnega pomena.

Raka je pridobila trški naslov okoli leta 1600. Vsekakor sta bila zanj potrebna dva dejavnika: volja zastavnega imetnika deželnoknežjega gospodstva Kostanjevica in konsenz graške dvorne komore. Novo realnost so sprejeli tudi poznejši zasebni lastniki Kostanjevice in cerkvena oblast, tj. raški župnik in stiški samostan, ki pri uveljavitvi trškega statusa morda nista igrala povsem pasivne vloge.

V 16. stoletju ni Raka še v nobenem znanem viru označena kot trg, vendar ni povsem izključeno, da niso trškega naslova že v tem času pospeševali posamezni zastavni imetniki kostanjeviškega gospodstva. Kateri razlogi so botrovali začetku rabe trškega naslova in kateri je bil najpomembnejši, ostaja najslabše pojasnjeno prav za Rako. V kraju ni bilo sedeža pomembnejšega zemljiškega gospodstva, trg ni nastal kot posledica deželnoknežje podelitve pravice tedenskega sejma – kot se je v istem času, malo pred letom 1600, zgodilo s Cerknico in vipavskim Šentvidom (danes Podnanos) –, govoriti pa tudi ni mogoče o kakšni posebni upravni vlogi Rake znotraj kostanjeviškega gospodstva. Pač pa je bila za vas značilna specifična posestna struktura podložnikov Kostanjevice: konec 16. stoletja poleg ene polovične hube izključno kajže in oštati (skupaj 17), medtem ko je bil delež drobne posesti v okoliških vaseh bistveno manjši ali ga sploh ni bilo. Raka je imela poleg tega v 17. in 18. stoletju izpričan tanek premožnejši in uglednejši sloj prebivalstva, ki se je preživljal pretežno z negrarnimi dejavnostmi. Po tej tanki plasti se je razlikovala od podeželske okolice, veliko manj pa kljub trškemu nazivu od sorodnih farnih vasi. Toda na drugi strani je po številu okoli 60 domov dosegala in celo presegala bližnjo Kostanjevico, najmanjše mesto na Kranjskem. Glede na znana nasprotja med gospodstvom Kostanjevica, ki je imelo sedež v samem mestu, in kostanjeviškim mestom bi bilo lahko za gospodstvo priročno sredstvo zoper meščane prav to, da je Raki priznalo naslov trga.

Vsekakor sta imeli za priznavanje trškega naslova pomembno vlogo velikost kraja in netipična posestna struktura, značilna za farne vasi, nazadnje pa je bilo zelo pomembno, če že ne odločilno dejstvo, da je imel kraj lastnega, od vodilnega gospostva imenovanega sodnika, najsi je tega dobil šele skupaj s priznanjem trškega naslova ali že malo prej.

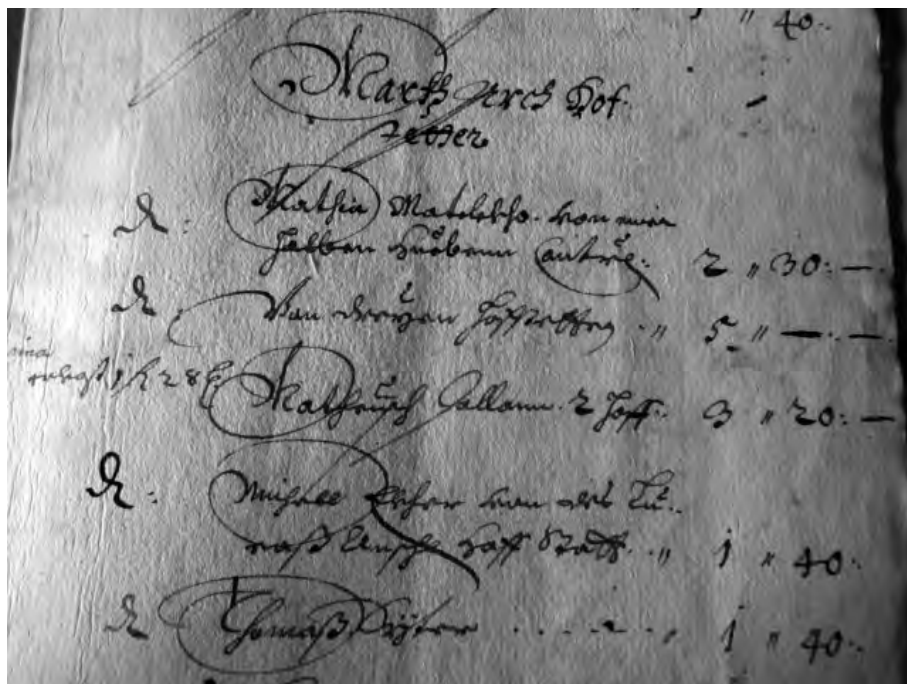
Vsekakor niso dali Raki trškega naslova šele deželnoknežji komisariji ob prodaji kostanjeviškega gospostva v zasebne roke (1616), ko se naslov pojavi prvič in skupaj z njim tudi sodnik. Na drugi strani pa funkcije sodnika in uporabe trškega naslova nikakor ne smemo postavljati pred leto 1588, ko med zadnjo urbarialno reformacijo ne srečamo ne pojma trg ne sledov o kakršnem koli sodniku.

Raka je po prvi omembi trga od srede 17. stoletja tako v svetnih kot v cerkvenih virih kontinuirano dokumentirana kot trško naselje, čeprav je po posameznih časovnih obdobjih in v različnih vrstah dokumentov zaznati kvantitativne razlike, kdaj in kje nastopa le z lastnim imenom oziroma s trškim naslovom. Atribute trga je imela samo v očeh zemljiških gospodov, med katere so bili razdeljeni raški oštati, in to so bili po letu 1667 izključno cerkveni gospodje. Dosledno je imenovana trg v urbarjih in registrih gospostva Kostanjevica, ki je leta 1667 postalo last kostanjeviške cisterce, še pred tem pa sta trško ime akceptirala tudi duhovščina raške župnije in samostan Stična, ki mu je bila župnija inkorporirana. Na drugi strani je v virih le izjemoma izpričan naslov tržana, nikoli pa skupnost tržanov kot takšna.

Pri vprašanju o vsebini funkcije raškega sodnika predstavlja poglobitveno težavo šibka dokumentiranost. Tako niti ne vemo, ali so sodnika kdaj volili in kdo ga je volil. Sodnik se samo enkrat izrecno imenuje trški (1700), sicer pa je naslovljen kot raški ali zgolj kot sodnik. Poleg tega izgine iz virov več desetletij pred trškim naslovom. Zadnjič je namreč izpričan leta 1755, medtem ko se je trški naslov vlekel skozi urbarje gospostva Kostanjevica vsaj še do prve polovice devetdesetih let 18. stoletja, nakar o njem ni več sledu.¹⁵

Še prej in veliko hitreje sta v virih ugasnila trški naslov in funkcija sodnika v **Dolenjskih Toplicah**, edinem zdraviliškem trgu zgodnjenovoveškega nastanka na Slovenskem. Trg Toplice je fenomen posebne vrste, saj se od kranjskih trgov omenja v virih skoraj zadnji (pred Semičem in Sodražico), a

¹⁵ Golec, Raka – nekoč trg.

Omemba trga Raka v registru kontribucije gospostva Kostanjevica leta 1667 (ARS, AS 746, Cistercijanski samostan in državno gospostvo Kostanjevica, fasc. 11, register kontribucije gospostva Kostanjevica 1667, s. p.).

je drugače kot prenekateri starejši trg premogel izoblikovano srenjo tržanov in trško sodstvo na čelu s trškim sodnikom. Z viri dokumentirana »življenjska doba« trga je trajala vsega pol stoletja od leta 1705 do 1756, v širšem smislu pa slabih sto let, začenši z letom 1657, ko je prvič omenjen sodnik, tedaj še brez oznake trški. V kratkem polstoletnem obdobju, ki ga najbrž lahko podaljšamo nekoliko v preteklost in gotovo vsaj za nekaj let bliže sedanjosti, se kljub skopim virom srečujemo z vsemi temeljnimi atributi razvite trške naselbine razen z zapisanimi trškimi svoboščinami, trškim svetom in volitvami avtonomnih organov. Izpričani so: naziv trg, trški sodnik, tržani, sodna hiša in sodni urad. Topliški trg je tako kljub poznemu nastanku iz vikariatne vasi imel celo več značilnosti pravega trga kot marsikateri drug kranjski trg.

Temeljni nastavki za izoblikovanje trškega naselja so bili pri Toplicah

enaki kot pri Raki – staro cerkveno središče z gručasto vasjo –, oba pa po svoji posestni strukturi zelo primerna za »pretvorbo« v trg. Že od nekdanj so namreč v kraju obstajali oštati – tipične posestne enote farnih vasi –, ki so po številu sčasoma presegle maloštevilne, četudi razdeljene hube. Drugače kot na Raki je glavnina vaških domov pripadala domačemu vikariatu, medtem ko je bil samo majhen del v rokah svetnega zemljiškega gospoda, gospostva Soteska. Skupno število domov se je v prvi polovici 17. stoletja močno povečalo in se za dolgo ustalilo pod 50.

Kot trg so Toplice lahko zaživele šele v drugi polovici 17. stoletja, vzporedno ali kmalu zatem, ko so Auerspergi, gospodje Žužemberka in drugih dolenskih gospostev ter patroni topliškega vikariata, zgradili v kraju prave toplice. Zgovoren pokazatelj spremenjenih razmer je naselitev ranocelnikov. Nastanek trga spada vsekakor v ta čas, pri čemer ni šlo za enkratno pravnoformalno povzdignitev vasi v trg, ampak za proces, ki je lahko trajal tudi nekaj desetletij.

Vas je še pred zgraditvijo novih Auerspergovih topic imela lastnega sodnika in njegove pristojnosti so ob prvi omembi leta 1657 k sreči tudi dobro dokumentirane. Odtlej poznamo kar nekaj sodnikov, leta 1706 pa srečamo za to funkcijo prvič oznako *trški sodnik (Markhrichter)* in za Toplice naziv *trg (Markht Töpliz)*. Tako kot same toplice je bil tudi trg plod ambicij knezov Auerspergov. V vasi sicer niso premogli lastnih podložnikov, ampak so bili samo posestniki vrelcev, vendar pa so znali na dokaj nenavaden način ustvariti tržane iz župnijskemu vikariatu pripadajočih podložnikov – oštetarjev in malih kmetov – in jim postaviti na čelo sodnika iz vrst pomembnejših domačinov. Svojo oblast nad krajem so uveljavljali na več načinov; najprej s patronatsko in odvetniško pravico nad župnijskim vikariatom, saj so maloštevilne lastne podložnike pridobili v vasi šele leta 1733, ko so kupili gospostvo Soteska. Poleg tega so v Toplice v drugi polovici 17. stoletja pritegnili ranocelnike, jih po potrebi odvezali podložništva oziroma rojenjaštva in tako nemara ustvarili sloj osebno svobodnih ljudi kot osnovo za srenjo nastajajočega tržanstva.

Auerspergi so skratka izkoristili obvod in si neznano kdaj pred četrtem desetletjem 17. stoletja prilastili vse ali večino pravic patrimonialnega sodstva nad podložniki, ki so sicer šle vikariatu. Iz leta 1657 poznamo zapis

normativne narave o omejenih sodnih pristojnostih topliškega sodnika, podrejenega gospostvu Žužemberk. Sodnikove pristojnosti so izrecno izvirale iz sodnih pravic deželskega sodišča v Žužemberku, šlo pa je izključno za kazenske zadeve brez civilnih. Grof Auersperg je s postavitvijo posebnega krajevne sodnika najverjetneje hotel doseči dvoje: zagotoviti varnost obiskovalcem termalnih izvirov in dvigniti veljavo kraja kot takšnega. Brez nastajajočega zdravilišča prav gotovo ne bi bilo sodnika, brez tega pa se Toplice pozneje ne bi ponašale s trškim naslovom, četudi le z omejenim dosegom. Uveljavitev naslova trga, ki se v virih pojavlja od začetka 18. stoletja, je torej neposredno povezana s to specifično upravno-sodno funkcijo. V Toplicah nasprotno nikoli ne srečamo trškega sveta niti ni sodnik izrecno označen kot predstavnik srenje tržanov ali topliške soseske, je pa mogoče sklepati, da so imeli tržani določeno besedo pri njegovem postavljanju in imenovanju sodnih prisodnikov. Tudi o srenji tržanov ne vemo, ali so za tržane veljali vsi hišni gospodarji ali samo nekateri imenitnejši, sprejeti v tržanski stan individualno. Za razliko od Rake, kjer je pojem tržan izpričan le dvakrat, je bil ta v Toplicah v prvi polovici 18. stoletja notorično dejstvo.

Ni naključje, da je topliški trški sodnik zadnjič omenjen leta 1756, skoraj sočasno s sodnikom na Raki. Obe sodniški službi sta pozneje izginili kot posledica terezijanskih upravnih reform, v katerih ni bilo več prostora niti za posebnosti s trdnejšimi pravnimi osnovami, kot sta jih imela raški in topliški sodnik. Z izgubo lastnega sodnika sta tiho ugasnila še trška naslova, tudi zato, ker kraja nista imela tedenskih in letnih sejmov niti drugih vidnih znamenj trga. Morda je trško sodstvo preživelo do regulacije sodnih pristojnosti v jožefinski dobi, tj. v osemdesetih letih 18. stoletja, le težko pa kaj dlje.¹⁶

Od petih novoveških trgov, ki smo jih glede na nastanek uvrstili v tip trga s posebnimi gospodarskimi in upravnimi funkcijami, sta torej do 19. stoletja preživela le dva, in sicer tista dva, ki sta kot trga izpričana najprej: Bela Peč, ki je pravzaprav postala trg še ob zatonu srednjega veka, in daleč največja Vrhnika, kjer se je trški naslov uveljavil v 16. stoletju. Trije trgi, pri katerih je naslov izpričan šele v 17. in začetku 18. stoletja – Jesenice, Raka in Dolenjske Toplice – so vsi ugasnili. Vse kaže, da se je to zgodilo, ko so izgubili ključni element, zaradi katerega se je trški naslov sploh uveljavil in ohranjal: Jesenice

¹⁶ Golec, O nastanku in zatonu.

so prenehale biti sedež gosposočinske uprave, Raka in Dolenjske Toplice pa sta bila ob krajevne, t. i. trškega sodnika.

Skupina drugega tipa trgov glede na nastanek – trgi s privilegiranim tedenskim sejmom – je bila po ključnem razlogu za uveljavitev trškega naslova sicer zelo homogena, a so njeni trije trgi podobno kot tisti v prvi skupini obstali različno dolgo in so se med seboj tudi sicer občutno razlikovali. Trški naslov se je do 19. stoletja kontinuirano obdržal samo pri Cerknici, kjer je posredno izpričan najprej, takoj po pridobitvi sejemskega privilegija konec 16. stoletja. Pri drugem notranjskem trgu Šentvidu pri Vipavi (danes Podnanos), ki je privilegij tedenskega sejma dobil skoraj sočasno s Cerknico in kjer je naslov trg prvič omenjen prav tako neposredno zatem, je ta ugasnil konec 18. ali v začetku 19. stoletja. Pri Sodražici kot najmlajšem trgu iz te skupine, ki si je sejmski privilegij izborila šele sredi 18. stoletja, pa se pojem trg niti ni več mogel docela uveljaviti. Tudi stopnja lokalne samouprave je bila od kraja do kraja zelo različna.

Pravna osnova, na katero so trgi tega tipa opirali trški naslov, je bila med vsemi kranjskimi trgi novoveškega nastanka prav tu najtrdnjša. Trški naslov je bil pri tej skupini pridobljen na način, ki ga lahko označimo kot klasičnega: s pravico do tedenskega sejma. Do rabe naslovov trg, pri Cerknici in Šentvidu pa tudi do naslova tržani, je namreč prišlo tako rekoč neposredno po pridobitvi deželnoknežjega sejemskega privilegija. Opazimo pa bistveno razliko v primerjavi s podelitvijo pravice do tedenskega sejma gorenjskemu Tržiču dobrih sto let prej, leta 1492. Temu je cesar Friderik III. na prošnjo obeh njegovih zemljiških gospodov hkrati s tedenskim sejmom podelil tudi eksplicitno pravico do uporabe naslovov trg in tržani,¹⁷ medtem ko se je trški status Cerknice, Šentvida in Sodražice uveljavil neformalno v praksi. Vendar je treba po drugi strani upoštevati dejstvo, da se je Tržič naslavljal kot trg že v 14. stoletju¹⁸ in da je pri njem deželnoknežja povzdignitev vasi v trg konec 15. stoletja pravzaprav pomenila samo formalnopravno potrditev obstoječega

17 Objava listine 1492 XII. 12., Linz v: Zwitter, *Starejša kranjska mesta*, str. 72–73. – Gre za edino znano ohranjeno trško ustanovno listino na Slovenskem (prim. prav tam, str. 5 in 15).

18 <https://topografija.zrc-sazu.si/> (pridobljeno septembra 2018).

stanja. Nasprotno se hubne vasi Cerknica, Šentvid in Sodražica do pridobitve privilegija tedenskega sejma v virih nikoli ne pojavijo pod drugo oznako kakor vas. Vse tri je zaznamovala še ena skupna značilnost: odmaknjenost od gradov kot sedežev zemljiških gospostev, poleg te pa razdeljenost med več gospodov, še zlasti pri Cerknici, ki je bila edina stara farna vas, in to zelo pomembna kot sedež ene najstarejših notranjskih pražupnij.

Največ je iz pridobitve deželnoknežjega sejemskega privilegija potegnila prav največja **Cerknica**, že sredi 16. stoletja pomembno središče trgovine s soljo ob t. i. patriarhovi cesti čez Bloke na Dolenjsko. Čeprav poznamo samo prošnjo cerkniške soseske nadvojvodi Ferdinandu za sobotni sejem iz leta 1597 in ne tudi samega privilegija, je do njegove podelitve vsekakor moralo priti že tedaj. O tem najbolj določno pričajo prve omembe posameznih tržanov v letih 1599–1603, potem ko ni dotlej niti v enem od nemalo ohranjenih virov ne trga ne tržanov, temveč zgolj vas in soseska. Zamenjava vaškega imena s trškim ni bila hipna, a se je uporaba trškega naslova, prvič izpričanega leta 1632, povsem utrdila prej kot v pol stoletja. Naslov trg ni bil poslej nikoli sporen, medtem ko so tedenski sejem v 17. stoletju začasno odpravili, dokončno pa je ugasnil najpozneje v začetku 19. stoletja.

Cerkniški trg je izkazoval tudi razmeroma močno obrt in premogel lasten čevljarski ceh, ki je leta 1754 dobil deželnoknežji privilegij. Po moči neagrarnega gospodarstva je Cerknica sredi 18. stoletja skupaj s Postojno in Vrhniko spadala med notranjske trge prvega razreda, kot je tamkajšnje trge klasificiral notranjski okrožni glavar. Tako kot za druge trge na Notranjskem je bil tudi zanjo značilen močan kajžarski element. Sredi 18. stoletja, ko imamo za celotni slovenski prostor prve primerljive podatke o številu domov, je bil ta notranjski trg s svojimi približno 204 domovi, kolikor jih izkazuje terezijanski kataster, sploh največji in je pustil za seboj tudi vsaj ducat od skupno 20 celinskih mest na tleh današnje Slovenije. Toda po drugi strani je imela Cerknica izrazito ruralni značaj in videz, saj je v svojem bistvu ostala velika farna vas.

Po notranjem pravno-upravnem razvoju se je trdno umeščala med notranjske trge, za katere je veljalo, da ne glede na čas nastanka niso poznali klasične delitve na polnopravne tržane in netržane in da niso razvili lastnih avtonomnih organov na čelu z izvoljenim trškim sodnikom in svetom. Toda

cerkniški trg je premogel vsaj nominalno funkcijo trškega sodnika, ki se je sredi 17. stoletja razvila iz funkcije vaškega župana in se obdržala do upravnih reform v času francoske zasedbe (1811). Pri tem gotovo ni šlo zgolj za županovo preimenovanje v sodnika (1648), ampak tudi za razširitev njegovih pristojnosti. Cerkniškemu sodniku lahko poleg javnopравnih nalog s pridržki pripišemo nižje sodstvo nad domačimi podaniki gospodstva Hošperk, vključenimi v nekdanjo župo, iz določenih omemb pa je moč sklepati, da je sodnika postavljalo hošperško gospodstvo in ne kakšen krajevni volilni gremij. Če je župa že poprej premogla manjše sodne pristojnosti z županovim prisedništvom, je bilo slednjega po potrebi tem lažje preoblikovati v trški svet, omenjen leta 1660. Kljub sodniku in osamljeni omembi sveta pa njune narave ni mogoče avtomatično enačiti z izvoljenimi trškimi sodniki in sveti starejših sodno-upravno avtonomnih trgov, kjer je trška avtonomija temeljila na skupnosti polnopravnih tržanov, individualno sprejetih v tržanstvo s podelitvijo tržanskih pravic. O obstoju takšne skupnosti ni v Cerknici nobenih indicev, Cerkničane z oznako tržan pa srečujemo po začetku 17. stoletja samo še zunaj domačega okolja in še to zelo redko.¹⁹

Šentvid pri Vipavi je drugače kot Cerknica vseskozi ostajal v senci precej večjega, še srednjeveškega trga Vipava. Posebnost šentviške vasi je bila njena razdeljenost med dve deželi, kar je trajalo do zgodnje predmarčne dobe: glavnina Šentvida je spadala pod Goriško, manjši del pa pod Kranjsko, pri čemer je goriški del Šentvida predstavljal domala neznatno enklavo sredi kranjskega ozemlja. Uveljavitev trškega naslova za obcestno vas deloma urbanega videza in z vse pomembnejšo mitnico je bila tudi tu neposredna posledica deželnoknežjega privilegija za tedenski sejem, podeljenega šentviški soseski ali komunu leta 1598, skoraj istočasno kot Cerknici. Že čez dve leti so se Šembidci v pismu nadvojvodi Ferdinandu prvič samozavestno označili kot tržani, trg kot takšen pa je najprej izpričan leta 1606 v urbarju kartuzije Bistra, ki je v njem imela posest. Ozadje zelo hitro uslišane prošnje za sejemski privilegij so predstavljali protestantsko-katoliški spori, ki so Šentvidu med drugim že leta 1573 prinesli lastno kaplanijo, šentviški soseski pa prezentacijsko pravico za mesto kaplana. Deželni knez je šel na roko katoliškim Šembidcem tudi z uslišanjem prošnje za tedenski sejem, saj je na ta način

¹⁹ Golec, Cerknica – pozni nastanek.

kaznoval protestantske Vipavce. Ti so se nato med drugim pritoževali nad priseljenimi italijanskimi trgovci iz Karnije in Bergama, ki naj bi razcvet trgovine v Šentvidu izkoristili zgolj v svoj prid.

Čeprav so med Cerknico in Šentvidom obstajale podobnosti – oba sta bila odmaknjena od sedeža zemljiškega gospostva in oba sta v »trško obdobje« stopila kot večji vasi z župno organizacijo – so se glede upravno-sodne avtonomije med njima pozneje zarisale opazne razlike, ki jih gre pripisati neenakim zgledom pri sosednjih meščanskih naseljih. V nasprotju s Cerknico se Šentvid nikoli ni dvignil nad raven kmečke soseske in je bil trg le nominalno. Enako kot sosednja Vipava ni poznal diferenciacije na polnopravne tržane in netržane niti avtonomnih trških organov. Ostal je vključen v istoimensko župo, ki je poleg samega kraja obsegala še nekaj okoliških vasi in raztresenih zaselkov. Tako kot župa se tudi šentviška soseska ali komun ozemeljsko ni pokrivala s samim krajem, ampak je združevala širši okolišč cerkve oz. kaplanije sv. Vida. Šentviški komun kot tak je torej ostajal navadna vaška soseska, le da je ob siceršnjih srenjskih obveznostih in pravicah premogel večji delokrog. Tako se je ponašal s sejmskim privilegijem, ki mu je omogočal upravljanje s sejmi in njihovimi prihodki. Že od nekdaj je soseska volila tudi župana, čeprav ta ni bil njen predstojnik, temveč organ vipavskega gospostva. Nadalje sta od leta 1660 izpričana še dva simbolna elementa krajevne samouprave, ki sicer utegneta biti precej starejša: uporaba lastnega soseskinega pečata in komunska hiša, v kateri so urejali skupne zadeve vključno z uradnimi opravili. Soseski sta kot predstojnika načelovala vsakokratna izvoljena ključarja cerkve sv. Vida, za konkretne zadeve pa jo je lahko zastopal v ta namen izbrani »odbor sosedov«. Drugače kot pri Cerknici ni tu nobenih sledov o kakšnem trškem sodniku in svetu. Sicer pa so Šembidci karseda dosledno pritikal pred ime soseske trški naslov, kadar koli so izstavili kak uradni dopis, pritožbo ali prošnjo.

Gospodarska struktura Šentvida je bila sicer daleč od tipično trške. Na področju neagranih dejavnosti je kraj od svoje kmečke okolice odstopal predvsem po rednem tedenskem sejmu ob sredah in navzočnosti mitnice. Sejmi niso posebej spodbudili obrtne dejavnosti, v demografskem pogledu pa je Šentvid z dobrimi 60 domovi, kolikor jih je premogel v sedemdesetih letih 18. stoletja, zaostajal za večino notranjskih trgov. V vrsti tamkajšnjih

Trg Sodražica po razglednici, odposlani leta 1925 (zbirka Milana Škrabca).

trških naselbin je torej našel svoje mesto kot nekoliko imenitnejša in po sejemski funkciji prepoznavna vas. Najsi bo, da je tedenski sejem ugasnil še v 18. ali šele v 19. stoletju, trški naslov Šentvida ni bil sporen vsaj do konca 18. stoletja, saj se do takrat pojavlja tudi v uradnih pregledih in na zemljevidih, najpozneje v drugem desetletju 19. stoletja pa je kraj veljal samo še za vas.²⁰

V tovrstnih virih nasprotno ne bomo našli **Sodražice**, tretjega kranjskega trga s privilegijem tedenskega sejma, pridobljenim šele sredi 18. stoletja.²¹ Trški naslov te stare hubne vasi na Ribniškem se ni mogel uveljaviti v tolikšni meri in v širšem prostoru, saj časi novim trgov niso bili več tako naklonjeni kot poldrugo stoletje prej, ko sta privilegij dobila Cerknica in Šentvid. Pot do sejemskega privilegija pri Sodražici ni bila lahka, čeprav ji je praksa medtem že ugledila sloves pomembne sejemske vasi. Več kot pol stoletja so namreč tamkajšnji podložniki gospostva Ribnica pod pokroviteljstvom domačega

²⁰ Golec, Meščanska naselja Vipavske, str. 217–223.

²¹ Avtorjev obsežnejši prispevek o tem trgu z naslovom »Sodražica – trg ali sejemska vas?« bo izšel leta 2020 v monografiji ob 800-letnici prve omenbe Sodražice.

gospostva vzdrževali samovoljno uvedeni nepriviligirani tedenski sejem, nad katerim se je od leta 1689 konstantno pritoževalo prizadeto mesto Lož, kranjski deželni glavar pa ga je prvič prepovedal leta 1696.²² Sodražica je izkoristila tudi praznino, ki je nastala zaradi ugasnitve tedenskega sejma v bližnjem trgu Ribnica; za njegovo ponovno uvedbo sta si pri deželnem knezu precej časa zaman prizadevala ribniško gospostvo in trg.²³ Kljub večkratnim prepovedim in ponavljajočim se pritožbam v prvi polovici 18. stoletja se je sodražiški tedenski sejem obdržal in povsem nadomestil ugaslega loškega.²⁴ Dolgotrajni spor z Ložem je bil zglajen šele leta 1752, ko je sodražiška vaška srenja dobila od Marije Terezije sejemski privilegij, ribniško gospostvo pa je moralo mestu Lož odtlej v zameno za izgubo plačevati letno odškodnino. V privilegiju je posebej poudarjena sejemska trgovina s soljo, že dotlej glavnim prodajnim artiklom sodražiških tedenskih sejmov.²⁵ Pomen kraja je poleg legalizacije tedenskega sejma skoraj sočasno povečala še pridobitev sedeža vikariata (1753).²⁶ Je pa Sodražica v virih poslej le izjemoma označena kot trg, kar jo opazno oddaljuje od Cerknice in Šentvida. O trgu beremo samo v prošnji domačega vikarja za premestitev iz leta 1770²⁷ in četrto stoletja zatem v prošnji za podelitev dveh letnih sejmov, ki jo je »municipalni trg Sodražica« naslovil na deželno oblast leta 1796.²⁸ V matičnih knjigah domačega vikariata ni nasprotno nobenega namiga na trško naravo kraja,²⁹ čeprav so prav matice za trge eden najpomembnejših virov o uveljavljanju trškega naslova ter o tržanih in elementih trške uprave. Oznake tržan ne srečamo v Sodražici nikoli

22 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 197, I/107, lit. L XX-2, 29. 3. 1697, 9. 2. 1729.

23 Golec, »Ribenca, narlepši terg«, str. 333–334. Prim. Skubic, *Zgodovina Ribnice*, str. 425–428.

24 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 197, I/107, lit. L XX-2, s. d., 7. 3. 1719, prezentirano 4. 12. 1728, 25.–26. 8. 1744.

25 ARS, AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek, šk. 51, lit. M-8, Vol. 1, št. 1–21, zlasti št. 21, 2. 2. 1752 (sejemski privilegij).

26 NŠAL, NŠAL 10, ŠAL/Ž, šk. 301, Sodražica, 1. 9. 1753. Prim. Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 156.

27 ARS, AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek, šk. 252, lit. O-1, Vol. 3, prezentirano 15. 6. 1770.

28 ARS, AS 14, Gubernij v Ljubljani, III. reg., šk. 395, fasc. 52, št. 6206/1796, 9. 11. 1796, 16. 11. 1796.

29 NŠAL, ŽA Sodražica, Matične knjige, R 1753–1784, R 1770–1784, R 1784–1804, R 1803–1812, R 1812–1819, R 1819–1828, P 1753–1784, P 1784–1803, P 1804–1815, P 1816–1851, M 1753–1784, M 1771–1777, M 1784–1804, M 1804–1812, M 1812–1823.

ne za kolektiv ne za posameznike. Tudi omemba rihtarja pred imenom vaške srenje v sejemskem privilegiju iz leta 1752³⁰ ni odraz posebne funkcije, ki bi jo ribniško gospodstvo uvedlo v vasi, ampak gre oznako razumeti v pomenu vaškega župana.³¹ V nasprotju s Cerknico tu ni izpričano, da bi župana kdaj pozneje začeli imenovati »rihtar«, kar bi dajalo videz obstoja trške uprave. Notranji ustroj in status prebivalcev se s pridobljenim sejemskim privilegijem nista spremenila, tako kot ni sledu o elementih kakšne trške uprave. Sodražica, ki je sredi 18. stoletja štela dobrih 50 domov, je ostala sejemska vas tudi potem, ko se je v desetletjih po povzdignitvi v trg občutno povečala.³² Kot sejemski kraj je resda močno zasenčila bližnji precej večji srednjeveški trg Ribnica³³ in ohranjala položaj tedenskega sejemskega tržišča še vse do druge svetovne vojne,³⁴ ni pa se ji uspelo prebiti med uradno priznane trge³⁵ ali postati v širšem prostoru prepoznavna kot trg, ne samo kot sejemska vas.

V ta tip trgov ne moremo prištevati belokranjskega **Semiča**, pri katerem je trški naslov izpričan le bežno sredi 18. stoletja, temeljil pa je na samovoljno uvedenem, nepriviligiranem tedenskem sejmu. Geneza trškega naslova je bila torej tukaj podobna, a s pomenljivo razliko, da sejem ni imel pravne podlage

30 ARS, AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek, šk. 51, lit. M–8, Vol. 1, št. 21, 2. 2. 1752.

31 Vaški župan N. Mačnik (*Suppan zu Sodrasiza*) je, denimo, leta 1696 naveden v ukazu deželnega kneza kot prvi med petimi krivci za odvijanje tedenskega sejma (ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 197, I/107, lit. L XX–2, 29. 3. 1697).

32 Po terezijanskem katastru iz srede 18. stoletja je imelo ribniško gospodstvo v Sodražici 16 hub, na katerih je gospodarilo 30 posestnikov, 16 je bilo kajzarjev in 6 rovtarjev; pod župnijo Ribnica sta spadali dve hubi, razdeljeni med pet gospodarjev, pod gospodstvo Breg pa prav tako dve, na katerih so gospodarili štirje podložniki (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 124, RDA, N 169, No. 8, s. d.; šk. 104, RDA, N 26, No. 9, 6. 4. 1752; šk. 135, RDA, N 206, No. 10, 17. 9. 1754). V sedemdesetih letih 18. stoletja je štel kraj 63 hišnih števil (NŠAL, ŽA Sodražica, Maticne knjige, R 1753–1784, pag. 216). Po popisu iz leta 1817 je imela Sodražica že 90 hiš in 520 duš ter bila tretji največji kraj v ribniškem okraju za trgov Ribnica in Dolenjo vasio (*Haupt-Ausweis*, fol. N). Leta 1830 je bilo število hiš enako, medtem ko se je število prebivalcev povečalo na 607 v 113 gospodinjstvih (ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, N 278, k. o. Sodražica, cenilni elaborat, Uvod, & 3).

33 Prim. podatke katastrskih cenilnih operatov iz zgodnjih 30-ih let 19. stoletja (ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, N 278, k. o. Sodražica, cenilni elaborat, Uvod, & 7; prav tam, N 232, k. o. Ribnica, cenilni elaborat, Uvod, & 7).

34 *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 223.

35 Npr. *Schematismus für das Herzogtum Krain 1795*, str. 187; *Alphabetische Tabelle*, fol. O1.

– deželnoknežjega privilegija. Glede na časovno in izolirano rabo trškega naslova – najdemo ga samo v dokumentih domače župnije v terezijanskem katastru – lahko sklenemo, da je pri župniji kot glavnem zemljiškem gospodu nekaj časa obstajala volja po vsaj nominalni »povzdignitvi« malega Semiča v trg, a je vse skupaj ostalo pri neuspelem poskusu.³⁶

Kot bomo videli v nadaljevanju, je bil zelo verjetno podoben primer Gorenji Logatec, kjer se je samovoljno uvedeni in večkrat prepovedani tedenski sejem odvijal v 17. stoletju. Vendar so bili tam za pridobitev trškega naslova pomembni tudi drugi elementi, zlasti lega ob središču teritorialnega gospodstva, kar so pogrešali tako vsi trije trgi s privilegiranim tedenskim sejmom kot tudi Semič.

Tretji tip trgov glede na nastanek, **taborsko-utrdbeni trgi**, je bil tako po genezi kot po drugih značilnostih najbolj homogen. Vanj so se uvrstili trije obkolpški trgi, nastali iz protiturškega taborskega naselja, vključenega v razširjeni utrdbeni kompleks gradu: **Kostel** ter dva belokranjska, **Vinica** in **Pobrežje**. Vse tri je kot trge označil in opisal Valvasor (1679, 1689), vprašljivo pa je, koliko prej se je oznaka trg začela uporabljati in kdaj je dosegla širše priznanje, če sploh. Prvi znani omembi Vinice in Pobrežja kot trga se pojavita célo stoletje pozneje kot pri Kostelu (1570), pri Vinici leta 1674 in pri Pobrežju 1680, torej že v Valvasorjevem času. Pri Vinici ostaja odprto še eno vprašanje: Kdaj se je ime trg razširilo tudi na neobzidano okolico, tj. na staro farno vas?

Za poimenovanje trg je bila pri vseh ključna taborsko-obrambna vloga obgrajskega naselja, ki ni funkcioniralo samo kot občasni refugij za okoliško kmečko prebivalstvo, temveč kot stalna naselbina. Uveljavitev in ohranjanje trškega naslova so le v majhni meri pogojevali gospodarski razlogi, kar se je močno odrazilo pozneje, ko so naselja izgubila svojo primarno obrambno funkcijo. Vloga refugija je pri Vinici prvič dokumentirana leta 1500 z izrecno omembo tabora, pri Kostelu skupaj z najstarejšo omembo trga v urbarju iz leta 1570, pri Pobrežju pa ne prej kot v Valvasorjevem opisu trga kot refugija (1689).

Vsem trem je trški naslov prinesel v prvi vrsti videz: obzidano naselje kot podaljšek grajskega kompleksa. Kostel se je edini oprl na pomemben

³⁶ Golec, Trgi, ki jih ni bilo, str. 623–626.

srednjeveški obmejni grad, Vinica, stara farna vas, edina na župnijsko središče in kvečjemu na minoren grajski kompleks – stolp, medtem ko je Pobrežje, tako grad kot obzidano naselje, nastalo na novo šele sredi 16. stoletja iz izključno obrambnih razlogov. Pri drugih dveh se je obzidano taborsko naselje pridružilo gradu nekaj desetletij prej, predvidoma v sedemdesetih letih 15. stoletja po začetku najhujših turških vpadov.

Stalna naseljenost in hkrati refugij dajeta Kostelu, Vinici in Pobrežju obeležja taborskega naselja, sicer značilnosti primorskega dela Slovenije. Tesna povezanost z gradom jih na drugi strani uvršča med obgrajske tabore, dejansko pa lahko govorimo o prepletanju obeh tipov, zato je zanje najprimernejša oznaka taborsko-utrdbeni trgi. V genezi od utrdbe do trga je sicer moč govoriti o določeni spontanosti, vsekakor pa so imeli zasluge za dokončno priznanje trškega imena njihovi zemljiški gospodje. Pri tem gre opozoriti, da je bil neobzidani del Vinice izrazito razcepljen med več zemljiških gospodov, po čemer je bila Vinica primerljiva s tipično vaškimi naselji in je močno odstopala od večine kranjskih trgov. Kostel in Pobrežje sta seveda v celoti pripadala gradovoma, katerih preddverje sta predstavljala, kar ju povezuje z obzidanim delom Vinice.

Kakor so obkolpski taborsko-utrdbeni trgi le v manjši meri opravljali gospodarske funkcije, lastne pravim trgov, tako se v njih ni razvila trška uprava, kar je glede na fizično združenost gradu in malega naselja več kot razumljivo. Ostali so na stopnji sodno-upravno neavtonomnih trgov in funkcionirali kot navadne soseske podložnikov. Četudi so se njihovi prebivalci označevali s »purgarji«, so bili to samo nominalno, brez utemeljitve v pravnoformalnem statusu tržanov. Oznako tržani (*Bürger*) srečamo namreč pri vseh treh trgih zgolj kot kolektivno poimenovanje za skupnost gospodarjev, enkrat samkrat pa je kot »civis« označen v matični knjigi posameznik, trški veljak iz Vinice.

V gospodarskem oziru je treba pri tej skupini trgov razlikovati med dvema obdobjema – med dobo obrambne funkcije trgov in dobo postopnega zatona, ki je pri vseh treh nastopila že v 17. stoletju. Za razvoj gospodarstva sta bila odločilnega pomena neposredna bližina gradu kot sedeža gospostva ter taborskega obzidja, za katerim je imel okoliški kmečki živelj svoje kašče oziroma shrambe. Obe vlogi grajsko-trškega kompleksa sta pogojevali večjo frekventnost ljudi ter živahnejši pretok blaga in denarja. Poleg tega sta

Kostel po Valvasorjevi Topografiji Kranjske, 1679 (Valvasor, Topographia Ducatus Carnioliae Modernaе, št. 69).

gospodarsko življenje Vinice zaznamovala zbiranje deželne vojske in proviantno skladišče za Hrvaško krajino, dokler ni bilo le-to s spremenjenimi varnostnimi razmerami opuščeno. Nasprotno ni za nobenega od obkolpskih trgov izpričan obstoj tedenskega sejma, ampak nekaj časa samo letni sejmi v gospostvih Vinica in Pobrežje, vendar tudi ti niso bili nujno vezani na trg. Prav tako ni dokazov o živahnejši obrtni dejavnosti, ampak lahko sklepamo, da ta ni presegala ravni najosnovnejše vaške obrti. Vsi trije trgi so ostajali poudarjeno agrarnega značaja, tržci drobnih posestnikov, prigrajskih hišarjev, ki so poleg obdelovanja krpe lastne zemlje izkoriščali prednosti bližine gradu in tabora kot lokalnega središča. Zemljiško gospostvo jim je kot svojim najpripravnejšim podložnikom nalagalo nekatere specifične obveznosti. Glede teh so bili prebivalci treh obkolpskih trgov v podobnem položaju kot gospodarji v drugih obgrajskih trgih, kar ni vedno pomenilo samo ugodnosti.

Obkolpski taborsko-utrdbeni trgi so se med seboj najbolj razlikovali po demografski podobi. Čeprav je posestno stanje dokumentirano šele za čas, ko so bili z ugašanjem primarne obrambne funkcije že v gospodarskem zatonu, lahko za Kostel ugotovimo, da ni najbrž nikoli prerasel miniaturnosti, kakršno

srečamo v začetku 18. stoletja tudi pri Pobrežju. Kostel je v tem času premogel komaj slab ducat domov, Pobrežje pa le nekaj več. Nekoliko drugačen razvoj je doživela Vinica, ki je sredi 17. stoletja štela vsaj 60 domov, sto let pozneje pa več kot polovico manj. Vsi trije so se tako sredi 18. stoletja uvrščali med najmanjše slovenske trge. Poleg zatona naselja, ki ga je pogojevalo prenehanje varnostno-obrambnih funkcij, jih povezuje še ena temeljna značilnost: sprememba naselitvene podobe. Pri vseh se je glavnina naselja prenesla zunaj obzidja, ki je pri Vinici še pred koncem 18. stoletja sploh odpadlo. Viniški in pobreški obzidani trg sta se v 18. stoletju povsem izpraznila, kostelski pa v glavnem, pri čemer ni gotovo, ali ni pri njem prišlo do razselitve prebivalcev v okolico obzidanega trga celo že prej kot pri drugih dveh trgih.

Za razliko od Kostela, ki je tudi v uradnih statistikah ohranil trški naslov vse do srede 19. stoletja, sledimo pri Pobrežju in Vinici postopnemu ugašanju rabe trškega naslova že v prvi polovici 18. stoletja. Spomin na nekdanji trg se je po sredi stoletja pri obeh mestoma odrazil le še v topografskih oziroma neuradnih zapisih, in sicer do konca 18. oziroma do prve tretjine 19. stoletja. Oznako trg (*Markt*) je v virih domače provenience v 18. stoletju izrinila »purga« (*Purg, Burg*). Ta je kot alternativna oznaka za trg enkrat samkrat izpričana tudi za Kostel, sicer pa se je trški naslov tu uveljavil kot lastno ime Trg, kar je očitno odločilno prispevalo, da se je anahroni trški status Kostela lahko obdržal še globoko v 19. stoletje. K temu je vsekakor pripomoglo ohranjeno obzidje, zasluge za trdoživost naslova pa so imeli tudi lastniki gospostva baroni Androcha, podobno kot grofje Auerspergi pri prav tako miniaturnem in povsem nepomembnem trgu Turjak.³⁷

Četrty tip trga lahko glede na ključni element poimenujemo trg ob središču teritorialnega gospostva. Pri tej skupini, v katero smo uvrstili Turjak, Prem in Gorenji Logatec, sta odločilno vlogo za pridobitev in ohranjanje trškega

37 Golec, Nastanek in razvoj, str. 523–561. – O prvi omembi Vinice kot tabora: Weiss, Zgodbe z meje imperija, str. 174–175. – Tudi Viničani sami konec 18. stoletja svojega kraja niso več imeli za trg. Leta 1794 so namreč prosili za privilegij za štiri letne sejme samo kot občina Vinica (*Gemeinde Weinitz*) (ARS, AS 14, Gubernij v Ljubljani, II. reg., šk. 119, fasc. 242, 1325/1794, 14. 2. 1794). Za razliko od Pobrežja in Kostela pri Vinici prav tako pogršamo trško oznako na Kindermannovem zemljevidu Dolenjske iz leta 1796 (Kindermann, *Atlas von Innerösterreich*, No. 10).

naslova odigrali tesna navezanost naselja na pomemben grad in pomen zemljiških gospodov. Lega ob središču teritorialnega gospodstva je bila sicer tudi značilnost nekaterih trgov iz drugih skupin, kot so Bela Peč, Jesenice, Kostel ali Pobrežje, vendar so pri teh odtehtali trški naslov drugi razlogi in funkcije.

V ta tip spadajo tri po velikosti in strukturi zelo različna obgrajska naselja. Od tipa taborsko-utrdbenih trgov se občutno razlikujejo po neobzidanosti in fizični ločenosti od grajskega kompleksa. Trški naslov je bil pri vseh predvsem plod ambicij zemljiškega gospoda in – izjema je deloma Gorenji Logatec – ni ustrezal dejanskim funkcijam trgov kot središč neagrarnih dejavnosti. Pomen rodbine zemljiškega gospoda pride pri tem tipu najbolj do izraza pri Turjaku, ki je lahko prav zato edini ohranil trški naslov celo še v 20. stoletje, čeprav je bil po vsebini najmanj trški od vseh. Pri drugih dveh trgih je trški naslov dokumentiran le krajši čas, pri Premu med začetkom in koncem 17. stoletja, pri Gorenjem Logatcu pa med zadnjo četrtino 17. in sredo 18. stoletja. Oba sta se sicer znašla tudi na Kindermannovem zemljevidu Notanjskega okrožja iz leta 1795, vendar ima za to nesporno zaslugo Valvasorju, po katerem je Kindermann povzema³⁸. Pri vseh treh bi glede na ambicije njihovih zemljiških gospodov in dejanske rezultate prizadevanj lahko govorili prej o neuspelem kakor o uspelem poskusu vzpostavitve trga. A če je Turjak vendarle ohranjal trški naslov še v polpretekli čas, bi Prem in Gorenji Logatec brez Valvasorja, podobno kot Jesenice, ostala kot trški naselji v zgodovini pisju in domoznanstvu povsem neopažena.

Ena najbolj nenavadnih trških naselbin na Slovenskem je bil **Turjak**, miniaturni trg v neposredni bližini mogočnega istoimenskega gradu, ki je sedemsto let ostajal v rokah najpomembnejše kranjske plemiške rodbine Auersperg. Turjaški tržec ni odstopal od klasičnega trga le po majhnosti in malopomembnosti, ampak tudi po nekaterih drugih značilnostih. Med temi gre posebej opozoriti na dejstvo, da ga zelo pozno najdemo v urbarjih turjaškega gospodstva. V trgu sta tudi komajda izpričana dva temeljna atributa trških naselij, obrtna in sejemska dejavnost. Tako naravnost bode v oči nesorazmerje med turjaškim gradom kot sedežem obsežnega zemljiškega

³⁸ Kindermann, *Atlas von Innerösterreich*, No. 11.

gospodstva in »matičnim gradom« stare in znamenite plemiške rodbine na eni strani ter neuglednim tržcem, ki niti ni zaslužil trškega naslova, na drugi.

Obstoj trga je posredno dokumentiran od druge polovice 16. in neposredno šele od konca 17. stoletja dalje. Prva dokaza za njegov obstoj najdemo v urbarjih gospodstva Kočevje iz let 1574 in 1614, kjer lahko preberemo, da so v kočevskem deželskem sodišču vabili h krvnim pravičam po dva svétnika iz nekaterih okoliških mest in trgov, med katerimi je na zadnjem mestu naveden Turjak. Prejkone se je pavšalna navedba o dveh svétnikih nanašala samo na druge tri navedene kraje, ki so dejansko premogli mestno oziroma trško avtonomijo, saj pri Turjaku nikoli ne srečamo nobenih sledov trških organov, ne trškega sodnika in sveta ne česar koli podobnega. Izrecno je turjaški trg omenjen šele v Valvasorjevi *Slavi vojvodine Kranjske* (1689), ki ga zgolj ošvrkne kot majhen trg z maloštevilnimi in slabimi hišami.

Več kot presenetljivo je dejstvo, da trga vse do druge polovice 18. stoletja ni najti v urbarjih turjaškega gospodstva, ki so sicer izjemno številni in dobro ohranjeni vse od srede 15. stoletja dalje. Razlog za odsotnost trga v njih pojasnjuje terezijanski kataster, ki pravi, da v trgu živeči kajžarji oziroma hišarji že od nekdaj ne plačujejo nobenih dajatev, medtem ko od delovnih obveznosti opravljajo zgolj specifične. V katastru so po poklicu vsi označeni kot dninarji, med njimi pa ni enega samega obrtnika. Trški kajžarji, ki jih ni bilo niti 20, so živeli v močni eksistenčni odvisnosti od zemljiškega gospodstva. Turjak je bil poleg tega edini trg na Dolenjskem, za katerega nista izpričana ne kolektivna oznaka tržani ne poimenovanje tržan za posameznika; izjema je prav kratko obdobje v začetku 19. stoletja v župnijskih matičnih knjigah.

Zlasti prisedništvo pri krvnih pravičah v Kočevju, izpričano v letih 1574 in 1614, govori v prid večji starosti in srednjeveškemu izvoru trga. Na Dolenjskem namreč ne poznamo primera, da bi pri deželskih sodiščih vabili za prisednike predstavnike pozno nastalih, tj. zgodnjenovoveških trgov, ampak vedno le osebe iz srednjeveških trgov. Pri vprašanju, ali je bil trg vedno tako majhen in nepomemben, kot ga slikajo vsi viri od Valvasorja dalje, pa tipamo v temi. Indicev, da bi bil kdaj pomembnejši in večji, ni, ampak vse kaže, da je šlo ves čas zgolj za kajžarsko naselje, ki je gradu in gospodstvu nudilo potrebno delovno silo. Ta je zanj opravljala specifične naloge in bila privilegirana samo v tem, da jo je zemljiški gospod oprostil dajatev. Naselje je lahko ohranilo

trški status do srede 20. stoletja le zaradi ugleda in vpliva Auerspergov, saj ga sicer ne bi moglo z ničimer upravičiti.³⁹

Drugače kot Turjak se notranjska trga **Prem in Gorenji Logatec** z oznako trg nikoli ne pojavita ne v uradnih popisih naselij ne na zemljevidih. Dolgo je bil edini vir o njunem trškem statusu Valvasor (1679, 1689), zato se je verodostojnost polihistorjeve osamljene oznake zdela vprašljiva. Vendar pa kranjski polihistor krajema ni pritaknil trškega naslova samovoljno, zgolj zaradi videza ali vtisa, ki bi ga s tem hotel narediti na njune mogočne gospodarje kneze Eggenberge in Portie. Danes namreč poznamo poleg Valvasorja še dve omembi trga Prem in eno trga Logatec. Sicer pa ni ne pri enem ne pri drugem kraju najti nobenih sledov trške uprave ali pojma tržan.

O trgu **Gorenji Logatec** ni v virih nobenega sledu pred Valvasorjem, prav v tem času pa srečamo pomemben element, ki lahko kraj povzdiguje nad raven navadne vasi, in sicer tedenski sejem. Kot dotlej že večkrat prepovedan je omenjen zgolj leta 1660, kar kaže na samovoljno odvijanje in večjo starost, vendar je do njegove tihe uvedbe prišlo slejkoprej šele v času knezov Eggenbergov, lastnikov logaškega gospostva od leta 1624 dalje.

Poleg tedenskega sejma, za katerega ni znano, kako dolgo se je obdržal, ni zaslediti tako rekoč ničesar, kar bi Gorenjemu Logatcu dajalo vsebino trškega kraja. Število kajž je v 17. stoletju sicer doseglo in preseгло število gospodarjev na razdeljenih hubah, vendar vas ob gradu kot sedežu pomembnega zemljiškega gospostva ni bila središče neagrarnih dejavnosti. Sredi 18. stoletja je izpričana le zelo šibka obrtna dejavnost, tako da je Gorenji Logatec izkazoval celo precej bolj agrarni značaj od sosednjega Dolenjega Logatca. Vas, sestavljena iz dveh delov, v tem času sicer ni bila majhna, saj je premogla vsaj 70 domov.

Kot vse kaže, se je trški status tu uveljavil zaradi samovoljno uvedenega tedenskega sejma in podpore knezov Eggenbergov oziroma njihovih uradnikov. Dejansko je šlo torej za sejemsko vas, ki se kot trg izrecno omenja samo pri Valvasorju in izjemoma še sredi 18. stoletja. Inšpektor Kobenzlovih posesti je leta 1750 na izrecno vprašanje o statusu naselja odgovoril, da Logatec ni trg, ampak samo vas, o trgu pa govori dopis notranjskega okrožnega glavarja pet let pozneje (1755).

³⁹ Golec, Skrivnostni trg Turjak.

Gorenji Logatec je od treh trgov tega tipa očitno kazal še največ potez trškega naselja. Ne nazadnje je ležal na ravnini ob glavni prometnici proti morju in bil zlasti občutno večji od Turjaka. Od tipa trgov s privilegiranim tedenskim sejmom ga oddaljujeta dva bistvena elementa: sejem ni bil privilegirani in se ni mogel trajneje obdržati, poleg tega pa trgi tega tipa – drugače kot Gorenji Logatec – niso ležali ob gradu.⁴⁰

Prem je imel več podobnosti s Turjakom kakor z Gorenjim Logatcem že zaradi lege. Tako kot Turjak ga zelo dolgo pogrešamo v urbarjih domačega gospodstva, in sicer iz neznanega razloga, ki utegne biti podoben ali enak kot pri Turjaku. Vendar pa Prem ni bil naselbina kajžarjev, temveč vas, ki so jo sestavljale hube in oštati. Kot vse kaže, se je močneje razmahnil šele po nastanku Valvasorjevega opisa, ki pravi, da je v trgu le malo hiš. Sredi 18. stoletja, ko imamo prve podatke o posestnem stanju, je namreč mogoče naštetih okoli 52 domov.

Danes poznamo poleg Valvasorja dve omembi trga, in sicer v dokumentih domačega gospodstva v letih 1608–1620, ko so mu gospodarili še Raunachi. Sicer pa ni v virih zaslediti domala ničesar, kar bi Prem povezovalo z vsebino klasičnega trškega naselja. Za razliko od Gorenjega Logatca, za katerega je nekaj časa izpričan tedenski sejem, namreč pogrešamo znamenja razvite neagrarne dejavnosti. Trški naslov bi Premu pravzaprav še najbolj upravičeno pritaknili zaradi njegovega videza in strateške lege ter zavoljo gradu kot upravnega središča teritorialnega gospodstva. O kakšnem kratkotrajnem tedenskem sejmu in o večji razvitosti kmečke obrti kakor v okoliških vaseh je nasprotno mogoče samo ugibati.⁴¹

Ob koncu tipološke razvrstitve zgodnjeneveških trgov glede na razloge njihovega nastanka se moramo nujno ozreti še na najskrivnostnejši kranjski trg, ki je kot tak prvič izpričan šele konec 17. stoletja, ko je bil le še zaselek treh domačij na hubni posesti, vendar je anahroni trški naslov v urbarjih potrjeno ohranjal še v začetek 19. stoletja. Gre za **Pusti Gradec** v Beli krajini, nekoč imenovan samo Gradec, za katerega doslej ni bilo mogoče ugotoviti, ali je šlo za neuspeli zgodnjeneveški poskus ustanovitve trga ali morda za propadli, nekoč večji trg srednjeveškega nastanka, katerega usoda bi

40 Golec, Zgodnjeneveška »kajžarska« trga, str. 129–137.

41 Golec, Senožeče in Prem, str. 378–382.

Logatec po Valvasorjevi Topografiji Kranjske, 1679, prva znana omemba logaškega trga (Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae Modernae*, št. 169).

bila podobna kot pri dokaj dobro dokumentiranem in prav tako propadlem Svibnem pri Radečah. Nagibam se k tezi, da je bil Pusti Gradec vendarle trško naselje srednjeveškega nastanka, ki so ga zgodovinske okoliščine potisnile v pozabo, potem ko ni najbrž nikoli v celoti razvil funkcij, značilnih za trge v pravem pomenu besede.⁴²

Belokranjska kraja Semič in Pusti Gradec tako nujno ostajata zunaj tipizacije glede na nastanek trškega naslova. Pri Semiču je šlo, kot rečeno, za poskus uveljavitve trškega naslova za farno vas, kjer se je brez uradnega dovoljenja odvijal tedenski sejem, pri Pustem Gradcu pa so okoliščine v zvezi s pojavitvijo poimenovanja trg in razlogi zanj še vedno zavite v temo.

Če povzamemo **glavne ugotovitve** o kranjskih zgodnjenovoveških trgih, je treba na prvem mestu poudariti, da pridobitev trškega naslova pri večini krajev ni bila stabilna oziroma ireverzibilna. Kar devet od skupno 14 trgov (če odmislimo Semič in Pusti Gradec) je v 19. stoletje vstopilo že brez trškega naslova, zgolj kot navadno vaško naselje. Po letu 1800 so ga imeli le še Bela

⁴² Golec, Trgi, ki jih ni bilo, str. 612–623.

Peč, Vrhnika, Cerknica, Turjak in Kostel, pri čemer ga je slednji v drugi polovici 19. stoletja izgubil, proti koncu stoletja pa so ga ponovno pridobile Jesenice. Pet trgov, ki jim ga je uspelo obdržati vsaj še do srede 19. stoletja, pripada vsem štirim tipom trga glede na nastanek, samo pri treh naseljih pa je trškemu naslovu ustrezala tudi vsebina. Bela Peč, Vrhnika in Cerknica so bile v gospodarskem pogledu zgodba o uspehu, medtem ko je bilo pri drugih dveh prav nasprotno. Miniaturni obzidani Kostel je naslov trga tako dolgo obdržal zaradi lastnega imena Trg in ohranjenega obzidja ter deloma zaradi vplivnosti baronov Androcha, medtem ko ga Turjaku, ki ni bil trg prav po ničemer, ni nihče oporekal zaradi rodbine Auersperg. Za obstanek trškega naslova sta bila torej ključna dva elementa: uspešnost neagrarnega gospodarstva in politična podpora.

Kot je bilo povedano že v uvodu, je drugače kot pri zgodnjenovoveških trgih prišlo v tem obdobju do izgube trškega naslova samo pri dveh trgih srednjeveškega izvora, dva pa sta kljub fizičnemu propadu obdržala anahroni naslov, to sta Svibno in Senožeče. Trški status prav tako ni ugasnil pri trgu Poljane, danes Starem trgu ob Kolpi, ki ga je Valvasor očitno prezrl zaradi zavajajočega imena Stari trg in izrazito ruralne narave naselja. Ne nazadnje bi lahko tudi nastanek trga Turjak segal v srednji vek, njegova starost pa bi poleg moči rodbine Auersperg kot trških gospodov tako predstavljala bistven element za ohranjanje trškega naslova.

Status kranjskih trgov zgodnjenovoveškega nastanka se torej kaže kot bistveno manj stabilen od statusa trgov srednjeveškega nastanka in je pri večini samo prehodni pojav. Trški naslov le pri maloštevilnih ni bil ogrožen. Njegove izgube se ni bilo bati Cerknici in Vrhniki, ki sta ga več kot upravičili s svojo velikostjo in močnim neagrarnim gospodarstvom, in prav tako ne Beli Peči, saj je ta edina premogla razvito trško avtonomijo, elementi trškosti pa so tu izpričani še pred koncem srednjega veka.

Poskus kategorizacije zgodnjenovoveških trgov glede na elemente trškosti pokaže največ trških atributov prav pri zadnjih treh trgih. Gospodarska struktura in videz sta jih od vseh najbolj približevala klasičnemu trgu, tj. naselju, ki ima praviloma vrstno parcelacijo in osrednji tržni prostor, čeravno sta Vrhnika in Cerknica deloma kazali izrazito vaško strukturo, Bela Peč pa je ostala tipično fužinarsko naselje tako po gospodarski podobi kot po

nesklenjenosti naselbine. Tedenski sejem kot glavni atribut trgov je premogla samo Cerknica. Čeprav sta ga obdržala tudi Šentvid pri Vipavi in Sodražica, sta ta dva kraja dejansko funkcionirala kot navadni sejemski vasi.

Trgi Bela Peč, Cerknica in Vrhnika so bili prav tako med vodilnimi po stopnji upravno-sodne avtonomije, še posebej potem, ko sta to bistveno komponento svoje trškosti izgubila Raka in Dolenjske Toplice. Samo Bela Peč je funkcionirala kot trško naselje z vsemi elementi avtonomije in s pravnoformalnim slojem tržanov. Dolenjske Toplice so se ji sicer približevale, glede na reverzibilnost trškega naslova pa niso očitno nikoli dosegle takšne stopnje avtonomnosti. Tu je potencialno sicer obstajala delitev na tržane v ožjem in širšem pomenu besede, ni pa potrjena za Cerknico in Vrhniko, ki sta z institucijo trškega sodnika dajali bolj videz obstoja lastne uprave, kakor da bi ta resnično živela. Trška avtonomija je utegnila biti širša pri Cerknici, sicer največjem slovenskem trgu, kakor pri Vrhniki.

Nobenega trga zgodnjenovoveškega nastanka tako ni mogoče označiti kot trg v polnem pomenu besede, tj. naselje z razvito neagrarno dejavnostjo, rednim tedenskim sejmom, upravno-sodno avtonomijo in skupnostjo polnopravnih tržanov. Temu idealu se je še najbolj približevala Bela Peč, ki pa je imela zelo specifično gospodarsko strukturo in je izrazito pogrešala sejemsko dejavnost. Vrhnika je bila po gospodarski naravnosti prav tako zelo specifična, tj. močno vezana na tranzit in brez sejmov. Največ podobnosti s klasičnim trgov je tako kazala največja Cerknica.

Nekateri zgodnjenovoveški trgi so po videzu dokaj dobro skrivali genezo iz vaškega naselja, podobno kot trije trgi srednjeveškega nastanka: Ribnica, Postojna in Planina.⁴³ Toda niti eden ni mogel v celoti prikriti, da je nastal na specifičen način in da ne gre za klasično trško naselbino srednjeveškega nastanka. Resda tudi nekateri kranjski srednjeveški trgi pozneje ali sploh nikoli niso bili videti kot trgi, denimo Vače, Svibno ali Poljane (Stari trg ob Kolpi),⁴⁴ a med novoveškimi je bilo takšnih vsaj polovica. Dolenjske Toplice in Raka sta ostala razmeroma veliki farni vasi, Jesenice kljub fužinarski okolici niso prerasle pozno pridobljene vloge farnega in upravnega središča, podobno velja za Prem in Gorenji Logatec, medtem ko sta Šentvid pri Vipavi

⁴³ Golec, »Ribenca, narlepši terg«, str. 328.

⁴⁴ Prim. Golec, Trgi, ki jih ni bilo, 620–622.

(Podnanos) in Sodražica funkcionirala kot sejemski vasi, ne da bi pridobila dodatne trške elemente. Trije obzidani taborsko-utrdbeni trgi Kostel, Vinica in Pobrežje so dajali vtis urbanega naselja kvečjemu navzven, Turjak pa je bil svojemu trškemu naslovu naravnost v posmeh, če že ne v sramoto.

Odgovor na vprašanje, kaj so naselja s priznanjem trškega naslova dejansko pridobila, je preprost in se glasi: prestiž. S tem so se – tudi če ne vedno upravičeno – dvignila nad okolico, nekatera le v lokalnem okolju, druga v širšem. Zaradi pomanjkljivosti, ki so nekatera naselja bolj in druga manj oddaljevale od standardnih predstav o podobi in vsebini trga, so bila seveda neredko predmet posmehovanja. Po šegavosti znani Ložani, prebivalci enega najmanjših in najmanj mestu podobnih mest na Slovenskem, so se, denimo, v Cerknici samo zato radi sprenevedali in domačine spraševali, v kateri vasi so se znašli, da bi slišali ogorčen odgovor: »To ni vas, to je trg!« Tako kot so Cerkničani in drugi sredi Loža spravljali v jezo tamkajšnje meščane z vprašanjem, kako daleč je še do mesta.⁴⁵ V širšem prostoru včasih niso bili kot trgi percepirani niti tisti kraji, ki so si tak naslov najbolj zaslužili. Tako ni, denimo, gorenjski okrožni glavar leta 1752 v poročilu o neagrarni dejavnosti trgov v svojem okrožju niti omenil Bele Peči, v kateri je očitno videl samo fužinarsko naselje.⁴⁶

Prebivalci obravnavanih pozno nastalih trgov so imeli od prestižnega naslova trg dejansko zelo malo. Samo v Beli Peči je individualno podeljevanje tržanskih pravic ustvarjalo in ohranjalo skupnost polnopravnih tržanov, ki so se lahko kjer koli brez zadržka legitimirali kot pravi tržani. V Dolenjskih Toplicah lahko o formalnopravnem statusu tržana zgolj ugibamo, pri čemer je prav tu še najbolj verjeten. V drugih trgih pa je naslavljanje posameznikov kot tržanov izpričano samo izjemoma, še največkrat v tujem okolju oziroma pri posameznih krajevnih veljakihi. Ti ljudje so bili v resnici le tržani v širšem pomenu besede, kar pomeni, da so veljali za tržane oziroma »purgarje« zato, ker so prihajali iz kraja s trškim naslovom. Pri štirih trgih – Jesenice, Prem, Gorenji Logatec in Sodražica – pa ni izpričana ne kolektivna ne individualna oznaka tržan. Samo v tem kontekstu lahko torej govorimo o družbeni

⁴⁵ Informator Franc Zabukovec (1929–2011), Lož, 31. 3. 2006.

⁴⁶ ARS, AS 6, Rerezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 88, fasc. XXVIII, 20. 11. 1752.

mobilitnosti prebivalstva navzgor oziroma navzdol, kjer se je trški naslov kraja izgubljal in je slednjič povsem ugasnil.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko

AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani

AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek

AS 14, Gubernij v Ljubljani

AS174, Terezijanski kataster za Kranjsko

AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko

AS 746, Cistercijanski samostan in državno gospostvo Kostanjevica

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

NŠAL 10, ŠAL/Ž

ŽA Sodražica, Matične knjige

Literatura in objavljeni viri

Alphabetische Tabelle aller Ortschaften des Neustädter Kreises. Laibach, 1819.

Curk, Jože: *Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem. Urbanogradbeni oris do začetka 20. stoletja.* Maribor: Obzorja, 1991.

Golec, Boris: Cerknica – pozni nastanek in specifični razvoj največjega slovenskega trga. *Kronika* 66, 2018, str. 213–230.

Golec, Boris: Dolenjska mesta in trgi v srednjem veku (2). *Rast* XII (2001), str. 269–276; Dolenjska mesta in trgi v srednjem veku (3). *Rast* XII (2001), str. 391–395.

Golec, Boris: Meščanska naselja Vipavske in njihove posebnosti do konca fevdalne dobe. *Kronika* 55, 2007, str. 201–230.

Golec, Boris: Nastanek in razvoj slovenskih meščanskih naselij – naslednikov protiturškega tabora (prvi del). *Zgodovinski časopis* 54, 2000, str. 369–393; (drugi del). *Zgodovinski časopis* 54, 2000, str. 523–562.

Golec, Boris: O nastanku in zatonu edinega zdraviliškega trga na Slovenskem. *Dolenjske Toplice v odsevu časa. Znanstvena monografija ob 800-letnici prve omembe Dolenjskih Toplic v zgodovinskih virih* (gl. ur. Robert Peskar). Dolenjske Toplice: Občina, 2015, str. 101–118.

Golec, Boris: Posebnosti nastanka in razvoja fužinarskega trga Bela Peč. *Kronika* 64, 2016, str. 389–412.

- Golec, Boris: Pozabljena trga Raka pri Krškem in Dolenjske Toplice. *Kronika* 46 1998, str. 17–41.
- Golec, Boris: Raka – nekoč trg, nato spet vas. *Raka, ljudje in vino. Zbornik ob deseti obletnici delovanja Društva vinogradnikov Raka* (ur. Ivan Vizlar). Raka: Društvo vinogradnikov, 2015, str. 23–44.
- Golec, Boris: »Ribenca, narlepši terg na Krajskim«. Trg Ribnica do odprave trške avtonomije v začetku 19. stoletja. *Kronika* 66, 2018, str. 327–348.
- Golec Boris: Senožče in Prem – nenavadni trški naselbini na t. i. Kraških gospostvih. *Kronika* 54, 2006, str. 365–384.
- Golec, Boris: Skrivnostni trg Turjak. *Grad Turjak* (ur. Miha Preinfalk in Mija Oter Gorenčič). Castellologica Slovenica 2. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019 – v tisku.
- Golec, Boris: Special types of self-government in towns and market towns in Slovenian territory from the end of the Middle Ages to the abolition of town and market-town self-governments. *Annales. Seria Historia et sociologia* 28, 2018, str. 907–918.
- Golec, Boris: Šentvid pri Stični: ugasli srednjeveški trg. *Šentviško tisočletje 1000 let Župnije Šentvid pri Stični: znanstvena monografija* (ur. Dušan Štepec in Matej Šteh). Šentvid pri Stični: Župnijski urad, 2017, str. 39–53.
- Golec, Boris: Trg Jesenice – od kdaj, zakaj in ali res trg? *Kronika* 67, 2019, str. 35–50.
- Golec, Boris: Trg Rajhenburg od začetkov do srede 19. stoletja. Mali svet med gradom, reko in gozdovi. *Kronika* 61, 2013, str. 661–692.
- Golec, Boris: Trgi, ki jih ni bilo? Prezrta trška naselja Bele krajine in njen nikoli obstoječi trg. *Kronika* 58, 2010, str. 593–630.
- Golec, Boris: Zgodnjenovoveška »kajžarska« trga Vrhnika in Gorenji Logatec. *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik* (ur. Sašo Jerše, Darja Mihelič in Peter Štih). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. 105–138.
- Haupt-Ausweis über die Einteilung des Laibacher Gouvernements in Provinzen, Kreise, Sektionen, Bezirksobrigkeiten, Hauptgemeinden, Untergemeinden und Ortschaften, nebst deren Häuser und Seelenzahl in Jahre 1817.* [Laibach, 1817].
- Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem: Kranjska*. Ljubljana: Viharnik, 2015.
- Kelemina, J.[akob]: Trg Kronovo. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* XVIII, 1937, str. 139–140.
- Kindermann, Joseph Carl: *Atlas von Innerösterreich*. Reprint. Wien: Archiv Verlag, 2005.
- Krajevni leksikon Dravske banovine. Krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev Dravske banovine*. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine, 1937.
- Schematismus für das Herzogthum Krain 1795 mit verschiedenen nützlichen Nachrichten geographischen und statistischen Inhalts*. Laibach [1795].
- Skubic, Anton: *Zgodovina Ribnice in ribniške pokrajine*. Buenos Aires: Editorial Baraga, 1976.
- Valvasor, Johann Weichart: *Topographia Ducatus Carnioliae Moderna*.

Wagensperg in Crain, 1679 (faksimilirana izdaja). Ljubljana:
Cankarjeva založba, München: Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 1970.

Weiss, Janez: Zgodbe z meje imperija. Grad Vinica in Semeniči, začetki in prvi
posestniki v luči novih arhivskih virov. *Kronika* 64, 2016, str. 165–184.

Zwitter, Fran: *Starejša kranjska mesta in meščanstvo*. Ljubljana: Leonova družba, 1929.

Spletni vir

<https://topografija.zrc-sazu.si/> (pridobljeno septembra 2018)

DIE NEUENTSTANDENEN FRÜHNEUZEITLICHEN MÄRKTE IN KRAIN UND IHRE IDENTITÄT

So wie in den habsburgischen Nachbarländern endete die Entstehungszeit der historischen Märkte und Städte auch im slowenischen Raum vor dem Ende des Mittelalters, was besonders für die Städte gilt. In Krain entstand etwa die Hälfte der Märkte erst in der Zeit zwischen dem 16. und 18. Jahrhundert. Die Entstehungsdynamik von Märkten war im zentralen slowenischen Land außerordentlich groß, was durch spezifische lokale Verhältnisse der Wirtschaft und der Verwaltung bedingt war, aber auch durch Faktoren der Sicherheit im weiteren Umkreis.

Inhaltlich war die Bandbreite des Begriffes Markt in Krain sehr groß, deshalb stellt sich bei jedem Markt zuerst einmal die Frage, über welche Attribute eines Marktes die jeweilige Siedlung tatsächlich verfügte. Insgesamt weichen die in der frühen Neuzeit entstandenen Märkte viel stärker als die mittelalterlichen von der Regel ab, dass der Markt ein Ort mit einem Wochenmarkt und einer entwickelten professionellen nichtagrarischen Tätigkeit sein müsse.

Eine Typisierung der frühneuzeitlichen Märkte ist im Hinblick auf die Gründe ihrer Entstehung und den Beginn der Verwendung der Bezeichnung Markt schwierig. Es lassen sich auch keine eindeutigen Antworten formulieren. Für eine informelle Erhebung in den Markt genügte nicht ein einziges Element, vielmehr gab es mehrere miteinander verbundene und voneinander abhängige Elemente. Jenes Element, das für die informelle Erhebung eines

Ortes seitens eines oder mehrerer Grundherren ausschlaggebend war, musste nicht unbedingt auch das Schlüsselement sein, da auch ein anderes Element dazu führen konnte.

Die Typisierung der Krainer Märkte der Neuzeit im Hinblick auf die Gründe ihrer Entstehung beruht auf dem Kriterium des Schlüsselementes. Im Hinblick auf den Hauptgrund für die Erlangung des Markttitels können die Märkte in vier Gruppen oder Typen aufgeteilt werden: 1) Märkte mit besonderen Funktionen in Wirtschaft und Verwaltung, 2) Märkte mit privilegiertem Wochenmarkt, 3) Festungsmärkte oder Märkte mit Wehr- und Tabor-Funktion und 4) Märkte in der Nähe eines territorialen Herrschaftssitzes. Eine solche Typisierung hält nicht Schritt mit ihrer Kategorisierung im Hinblick auf Marktattribute, erst recht nicht bezüglich der verwaltungs-gerichtlichen Situation des Marktes. Außerdem behielt der Großteil der Märkte den Markttitel nicht kontinuierlich bis zum 19. Jahrhundert und 20. Jahrhundert. In allen oben genannten Gruppen begegnet man Orte, bei denen der Markttitel erlosch, wobei nicht die Kleinheit allein den dafür entscheidenden Faktor darstellte.

Keinen in der frühen Neuzeit entstandenen Markt kann man als Markt in voller Bedeutung dieses Wortes bezeichnen, das heißt als Siedlung mit entwickelter nichtagrarischer Tätigkeit, regelmäßigen Wochenmärkten, Verwaltungs- und Gerichtsautonomie und einer Gemeinschaft von vollberechtigten Marktbürgern. Am ehesten kam Bela Peč/Weissenfels (heute Fusine in Valromana, Italien) an dieses Ideal heran, das aber als Eisenhütten-Zentrum eine sehr spezifische Wirtschaftsstruktur hatte. Ebenso spezifisch war die Situation in Vrhnika/Oberlaibach, wo die wirtschaftliche Ausrichtung stark an den Transitverkehr gebunden war und wo es keine Märkte gab. Die größte Ähnlichkeit mit einem klassischen Markt weist der größte Markt, Cerknica/Zirknitz auf, der den Markttitel auf Grund eines privilegierten Wochenmarktes erhielt.

Die Antwort auf die Frage, inwiefern die Siedlungen vom Erwerb des Markttitels tatsächlich profitierten, ist sehr einfach und lautet: Prestige. Sie konnten sich, wenngleich nicht immer berechtigt, von ihrer Umgebung abheben, einige nur im lokalen Umkreis, andere darüber hinaus. Die Bewohner der hier behandelten spät entstandenen Märkte hatten vom prestigeträchtigen

Titel tatsächlich sehr wenig. Nur in Bela Peč/Weissenfels konnte die individuelle Vergabe von Marktrechten eine Gemeinschaft von vollberechtigten Bürgern schaffen und bewahren, die es ihnen ermöglichte, sich überall ohne Vorbehalte als richtige Marktleute zu legitimieren.

ŽELJKO OSET

Teharska koseška skupnost med tradicijo in modernostjo

»Teharski plemiči«

Ferdo Kočever Žavčanin je leta 1859 v Zagrebu izdal pripovedko *Mlinarjev Janez, slovenski junak ali vplemitenje Teharčanov*.¹ Prvi izdaji so sledili ponatisi, nekoliko se je sicer spremenil naslov, vendar je bila pripovedka še naprej dobro sprejeta med bralci, ki jih je zanimala slovenska zgodovina. Zlasti so bile to teme, ki so se lahko uporabile kot argument v slovenskih emancipacijskih prizadevanjih oziroma so izpostavljale pomembnost prednikov v preteklosti.² S prvo slovensko opero *Teharski plemiči* pa je skupnost, ki je v virih označena kot *Edelthumb Tüchern* in *Edlinge von Tüchern*, postala integralni del slovenskih (nacionalističnih) predstav o preteklosti. K temu je z izdajo prve monografije o skupnosti s središčem na Teharju (1894) pomembno prispeval Josef Pečnak, ostareli kosez, ki se je po razburljivem življenju vrnil na Teharje.³

V virih, ki so seveda skoraj vsi pisani nemško, se uporabljajo le nemški izrazi, zato v njih ni mogoče zaslediti izraza kosezi niti slovenskega izraza za skupnost. Kljub temu pa je med raziskovalci popolno soglasje, da so bili pripadniki skupnosti *Edelthumb Tüchern* kosezi, ki so ravno zaradi številčnosti, zgodovinskih zaslug, pravice do nošenja orožja in kohezivnosti zadržali svoj pridobljeni status, ki so jim ga deželni knezi potrdili z diplomami.⁴ Zato

1 Kočever, *Mlinarjev Janez*.

2 Sakešsek, *Teharski plemiči*; prim. Grdina, *Ipavci*, str. 267–277.

3 Pečnak, *Local Chronik*.

4 Prim. Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, str. 125.

so odstopali od drugih podložnikov, kot bom pokazal v nadaljevanju, skupnost je imela celo svoje podložnike (*Tücherer Unterthannen*, tudi *Edelthumb Tücherer Unterthannen*),⁵ ob zemljiški odvezi pa je prejela odškodnino.⁶ Na tem mestu si zastavimo naslednje vprašanje: Kako, če sploh, so se kosezi razlikovali od teharskih podložnikov? In na to vprašanje bom poskusil odgovoriti v nadaljevanju.

Prav tako obstaja soglasje, da je njihov status povezan z opravljanjem vojaške službe za upravljavca gornjega celjskega gradu, verjetno že ob nastanku savinjske mejne krajine. Na to nakazuje v diplomah navedena dolžnost, da kosezi s svojim orožjem sodelujejo v obrambi gradu v primeru ogroženosti.⁷ Ob tem velja opozoriti na strateško razprostrtost teharske koseške skupnosti v Savinjski dolini; tako so nadzorovali ključne poti skozi Savinjsko dolino: ob Savinji iz smeri Zidanega Mosta, ob Voglajni iz smeri Šentjurja, iz smeri Podravja v Savinjsko dolino, tudi prehod iz Savinjske doline proti Trojanam in pri Velenju v smeri proti Slovenj Gradcu.⁸

Raziskovalci pa se razhajamo v uporabi izrazoslovja. Označevati *Edelthumb Tüchern* za plemiško občino ali teharsko žlahtnijo, pripadnike skupnosti pa za kmečke plemiče je preseženo glede na stanje raziskav o kosezih in pravnem položaju skupnosti in posameznikov v obdobju fevdalizma. Nekaj novih dilem sicer vnaša ugotovitev o obstoju teharskih podložnikov in o določitvi odškodnine ob zemljiški odvezi za skupnosti, vendar se zdi, da so podložniki status pridobili s hasnovanjem koseščin, ki so ostale del skupnosti. Skratka, glede na njihovo skupinsko opravljanje obveznosti do zemljiškega gospoda ali zakupnika »Edelthumb Tüchern«, na povezanost pripadnikov skupnosti, demokratično izvolitev sodina (*per vota maiora*)⁹ in

5 ZAC, ZAC_0562, Krajevno sodišče žlahtnije Teharje, šk. 1–5.

6 J. Orožen, *Zgodovina Celja in okolice, I. del*, str. 452.

7 I. Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant*, str. 328–329; prim. Koropec, *Mi smo tu*, str. 62–63, 114, 133.

8 Pečnak, *Local Chronik*; Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, str. 55–56, 86–90, 125, 183, 212; J. Orožen, *Zgodovina Celja in okolice, I. del*, str. 452–455; Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod*, str. 353, 357; Oset, *Teharska koseška skupnost*, str. 463–472.

9 ZAC, ZAC_0006, Zbirka rokopisov, Teharska sodna knjiga.

opredelitev kolektivnega izraza Edlinger¹⁰ v Brockhausovi enciklopediji se mi zdi najprimernejši izraz teharska koseška skupnost.

Status in obseg skupnosti

Skupnost je bila sestavljena iz osrednjega dela, to je vasi Teharje z okoliškimi zaselki, in iz petih sosesk (*Nachbarschaft*) v Savinjski dolini: Kasaze (*Cassesse*), Šešče (*Schenpiehel*), Kaplja (*Kagl*), Selo (*Sello*) in Koželj (*Kassel*) ter še nekaj razkropljenih posestev.¹¹ Prva ohranjena pisna potrditev svoboščin za *Edelthumb Tüchern* je iz maja 1537, ko je deželni knez Ferdinand I. potrdil svoboščine za koseško skupnost, ki je štela 100 domcev (*hofmarken*) ali ognjišč, tako zasedenih kot nezasedenih. Svoboščine so naslednje: volitev sodina (t. i. *schöffen*), ki ga potrdi (mu izroči sodno palico) vicedom v Celju, in štirih prisednikov (*assessores*); sodišče je stvarno pristojno za manjše kazenske zadeve, *causa minores* (*freies Gericht mit Ausnamhe der Malefiz fälle*), sodin pripravlja in pečati kupne, prodajne pogodbe. Diplome pa so v primeru ogroženosti zgornjega celjskega gradu skupnosti nalagale dolžno sodelovanje z lastnim orožjem.¹²

Teharčanom so svoboščine kasneje potrdili in obnovili naslednji deželni knezi: Karel II. (leta 1567), Ferdinand V. (7. maja 1597), Ferdinand III. (5. decembra 1637), Leopold I. (22. novembra 1661), Jožef I. (13. aprila 1707), Marija Terezija (28. julija 1742) in Franc II. (13. maja 1794).¹³

V naslednjih potrditvah niso navedene posamezne svoboščine, ampak je uporabljena splošna fraza o obnovitvi in potrditvi starih svoboščin (*erneuern und bestätigte freyheiten in gnaden confirmirt worden*), ki so jih pred tem izdali in potrdili štajerski deželni knezi ter še pred tem Celjski grofje (*unsern*

¹⁰ *Edelfreie, Edeline*, ursprünglich die germanische Adlingen, die sich von den andern Freien durch ein dreifaches Wergeld unterschieden aus ihnen entwickelte sich etwa 12. Jahrhunderts der hohe Adel im Gegensatz zum grossenteils unfreien Dienstadel (*Der grosse Brockhaus in zwölf Bänden, 5. Band*, str. 233).

¹¹ ZAC, ZAC_0006, Zbirka rokopisov, Teharska sodna knjiga.

¹² I. Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant*, str. 328–329.

¹³ Prav tam; ZAC_0003, Zbirka teharskih listin.

hierortigen vorfahren römischen keysern, königen, erzherzogen zu Östtereich, und hierortigen grafen von Cilli).¹⁴

Teharski koseški skupnosti je uspelo ohraniti svoj status za celotno območje, ne samo za središče na Teharju, medtem ko je denimo koseška skupnost v okolici Zagorja ob Savi izgubila svoj status in očitno povsem razpadla ter se sčasoma zlila s svojo okolico.¹⁵ Seveda pa je bil položaj skupnosti ogrožen. Habsburžani, ki so bili v finančni stiski, so okoli leta 1535 dali v zakup grad in gospodstvo Forhtenek, urad in trg Žalec ter vladarjeve dohodke od zemljišč teharske koseščine Krištofu in Boltežarju pl. Altenhausu. Zakup dohodkov koseške posesti je nato za 2500 goldinarjev prevzel Janez Leysser mlajši. V rokah družine Leysser so ti dohodki ostali precej dolgo, saj so jih prevzemali tudi njegovi potomci. Vendar pa teharski kosezi niso bili zadovoljni z zakupniki obvez, saj so le-ti zahtevali več, kot je bilo določeno v njihovih privilegijih. Tako so zahtevali, da tridnevno tlako, ki je bila določena za celjski grad, opravljajo tudi na gradu Forhtenek. Na koncu so kosezi – v sporu z družino Leysser – celo dosegli odpravo te tlake. Prav tako so nasprotovali previsokemu denarnemu davku, vendar tukaj niso bili tako uspešni kot pri tlačni obveznosti.¹⁶

Naslednji večji pretres za skupnost predstavlja leto 1618, ko je Forhtenek in dohodke od zemljiške posesti teharske koseške skupnosti prevzel v zakup baron Wagensperg, ki je dal sestaviti nov urbar, v katerem je navedeno, da se je posest kosezov že močno razdrobila; ob celih kmetijah so v njem že prisotni domci. Zakupnik gospodstva Forhtenek je poskušal skupinsko izpolnjevanje obveznosti spremeniti v individualno. Tej spremembi so nasprotovali kosezi, ki so baronu Wagenspergu plačali dogovorjeno vsoto za oprostitev dominikalnih dajatev.¹⁷

14 I. Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant*, str. 328–329.

15 Kambič, *Organizacija sodišč na slovenskem ozemlju*, str. 1–16.

16 ZAC, ZAC_0003, Zbirka teharskih listin, sign. L3 Teh.

17 Prav tam; J. Orožen, *Zgodovina Celja in okolice, I. del*, str. 455.

Številčnost skupnosti in drobitev posesti

Diploma iz leta 1537 navaja 100 domov,¹⁸ v urbarju teharske koseške skupnosti iz leta 1576 pa je skupaj navedenih 146 posestnikov (v 104 primerih je naveden samo en posestnik, v devetnajstih primerih jih je več). Večinoma so skupaj gospodarili bratje, le enkrat srečamo v solastništvu tudi žensko; med njimi je bilo sedem odstotkov dedičev (*Erben*). Posebnost so prav gotovo ženske, ki so lahko postale posestnice le kot vdove (*Wittib*); urbar jih navaja okoli šest odstotkov.¹⁹

Urbar iz leta 1618 navaja, da je posest razpadla na majhne enote, kar je bil Wagenspergov argument za uvedbo posamičnih dajatev.²⁰ Temu se je skupnost uprla in se z Wagenspergom dogovorila za odkup od dominikalnih dajatev. Drobitev posesti pa se je očitno nadaljevala; kot je razvidno iz ohranjenih zapuščinskih spisov teharskega koseškega sodišča iz prve polovice 19. stoletja, je bilo tako zaradi dedovanja in prometa z nepremičninami. Ohranjeni zapuščinski spisi iz začetka 18. stoletja sicer ne omogočajo ocene, kako razširjeno je bilo dedovanje in v kakšnem obsegu se je trgovalo z zemljišči. Zagotovo pa so bile precejšnje razlike med središčem skupnosti na Teharju, kjer so bile individualne posestne enote, in naselji Kaplja, Selo pri Stopniku in Koželj, ki so imela v rektificiranem urbarju iz leta 1753 po eno obdavnico posestno enoto.²¹ Znotraj teh skupnosti je očitno prihajalo do trenj pri poravnavi skupnih dajatev, kakor kaže vpis v sodni knjigi teharskega koseškega sodišča aprila 1716, na dan volitev sodina. Ob tej priložnosti so na Teharje prišli pripadniki iz bolj oddaljenih krajev skupnosti, vsaj župani. Na zasedanju je župan Kasaz pojasnil težavo pri pobiranju dajatev ter dobil od vodstva skupnosti podporo za svoj predlog, da se pri upornih posestnikih namestijo vojaki, dokler ne bodo dajatve poplačane.²²

Januarja 1801 je v teharsko sodno knjigo vpisano pojasnilo (*Vortrag*), v katerem so opisane geopolitične razmere in ogroženost države pred zunanjim sovražnikom, zaradi česar se mora teharska koseška skupnost odzvati

18 I. Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant*, str. 328–329.

19 Pušnik, *Zemljiška posest teharske koseščine*, str. 76.

20 ZAC, ZAC_0003, Zbirka teharskih listin, sign. L3 Teh.

21 Pušnik, *Zemljiška posest*, str. 137.

22 ZAC, ZAC_0006, Zbirka rokopisov, Teharska sodna knjiga.

patriotskemu klicu pri obrambi domovine tako z vojaško službo kot tudi s finančnim prispevkom. Na seznamu, ki ga je sestavil advokat in sindik teharskega koseškega sodišča, so vpisani 103 posestniki, ki so prispevali 123 goldinarjev in 36 krajcarjev. Osnova za določitev prispevka je očitno v sorazmerju s katastrofom, zato nam seznam prikaže premoženjsko stanje oziroma razlike znotraj skupnosti. Daleč največji prispevek (30 goldinarjev ali 24 %) je vpisal advokat in sindik skupnosti; ti prispevki so bili za zemljišča teharske koseške skupnosti.²³ Ta delež ustreza številu zapuščinskih zadev za obdobje 1819–1849, v katerih so bili zapustniki označeni kot teharski podložniki ali podložniki teharske koseške skupnosti.²⁴ Desetina posestnikov je prispevala od tri do pet goldinarjev, tretjina en goldinar do tri, tri petine skupnosti so prispevale manj kot en goldinar, nekateri pa zgolj nekaj krajcarjev. 30 krajcarjev, to je desetino največjega prispevka, je prispevala več kot polovica posestnikov. V skupnosti je bila petina revnih – kot mejo postavimo 12 krajcarjev, to je 1/25 največjega prispevka – ki so v zapuščinskih spisih označeni kot teharski osebniaki (*Tücherer Erbholden*) in teharski kajzarji (*Tücherer Keuschler*). Skratka, teharska koseška skupnost je imela tanko plast večjih posestnikov, ki so bili večinoma v soseski Kasaze in Koželj, plast srednje velikih posestnikov pa je sorazmerno enakomerno razporejena po območju celotne skupnosti. Prevladovali so manjši posestniki, ki so bili najbolj številčni v središču skupnosti, na Teharju.²⁵

Zapuščinski spisi sodišča teharske koseške skupnosti²⁶

Odličen vir za preučevanje stanja v skupnosti, ki poleg pripadnikov koseške skupnosti vključuje teharske podložnike, gornike in tudi preminule osebe

²³ ZAC, ZAC_0006, Zbirka rokopisov, Teharska sodna knjiga, str. 218–224.

²⁴ ZAC, ZAC_0562, Krajevno sodišče žlahtnije Teharje, šk. 1–5.

²⁵ ZAC, ZAC_0006, Zbirka rokopisov, Teharska sodna knjiga, str. 221–224.

²⁶ Teharsko koseško sodišče, ki je obsegalo območje celotne skupnosti (navedeno zgoraj), je bilo stvarno pristojno za civilnopravne zadeve – z izjemo zakonskih zadev – ter za lažja kazniva dejanja. V sodni knjigi za obdobje 1715–1718 je vpisanih 68 zadev; prevladujejo materialne krivice (37), sledijo spori pri dedovanju (12), splošne zadeve – volitve (8), verbalne krivice (5), lažja kazniva dejanja – pretepanje (4) in notarska vpisa (2). Oset, Teharska koseška skupnost, str. 467.

na območju teharskega koseškega sodišča, so ohranjeni zapuščinski spisi za obdobje 1819–1849. Zapuščinski postopki, ki so izvedeni v pisarni teharskega koseškega sodišča, so strukturirani in utečeni. Odločilno vlogo je imel pravniško podkovani advokat in sindik sodišča. Formalno mu je bil nadrejen sodin, ki je podpisoval in pečatil dokumente, sodeloval pri zaščiti ter nepristranskem popisu in oceni zapustnikovega premoženja, naveden pa je tudi kot priča ob sestavljanju testamentov. Zadnje volje, ki jih je sestavljal advokat sodišča, so postale popularne v drugi polovici dvajsetih let 19. stoletja, še posebej med premožnejšimi. Pred tem so zaščitili premoženje družine pred razdelitvijo in poskrbeli za ekonomsko varnost ranljivih članov (starejši, žene in otroci) z dogovorom o preužitku oziroma o prevzemu kmetije in s poročnimi pogodbami, za interese otrok pa je poskrbelo sodišče.²⁷

Vsak zapuščinski spis (*Verlassact*) je vložen v srajčko, v kateri so dokumenti, med katerimi sta ključna morebitna oporoka in zapisnik zapuščinske obravnave (*Verlassverhandlung* ali *Inventarium*). Zapisnik je sestavljen iz sinopsisa (podatki o zapustniku ali zapustnici, zabeležen je status in druga pomembna dejstva ter datum obravnave, ki je potekala v pisarni sodišča), navedbe dediča ali dedičev (*Erben*), ki so rangirani v skladu s Karlovim dednim redom in po starosti.²⁸ Sledi seznam pomembnih listin (*Briefsacken*): na prvem mestu je pri poročenih zapustnikih poročna pogodba, sledi izročilna pogodba, kupna pogodba, zagotovilno pismo (*Gewährbrief*) ali drugi dokumenti. Zatem najdemo nadroben popis premoženja in ocenjeno vrednost vsakega kosa nepremičnine ali premičnine (*Gründschätzung*), nato pa še seznam obveznosti (*Schulden findenn*), med katerimi velja izpostaviti stroške sodišča in skrb za dušni blagor zapustnika ali zapustnice. Na koncu je sklep o razdelitvi premoženja (*Theillibel*) in podpisi sodina, pisarja in (morebitnih) prič.²⁹

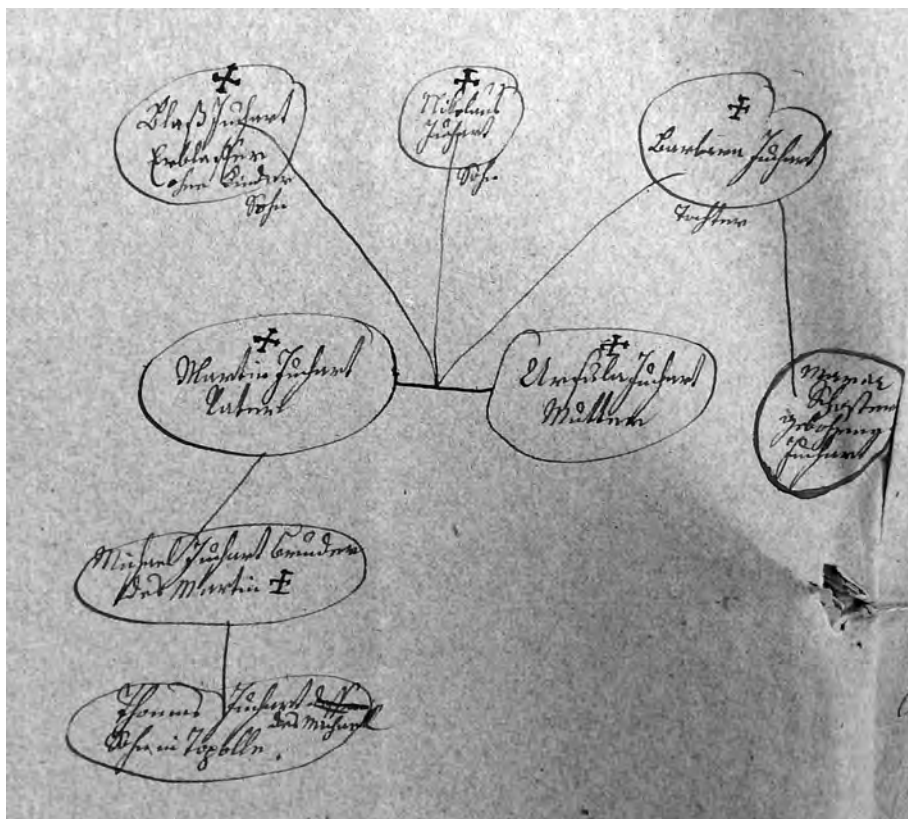
Med primeri so precejšnje razlike v zapuščinski masi, kar je posledica različne starosti zapustnikov in ogromnih premoženjskih razlik. Zapuščine so dosegale od nekaj deset goldinarjev³⁰ pa vse do 9000 goldinarjev. Bistveno

27 ZAC, ZAC_0562, Krajevno sodišče žlahtnije Teharje, šk. 1–5.

28 Glej Kambič, *Recepcija rimskega dednega prava*, str. 119–121, 185–212.

29 ZAC, ZAC_0562, Krajevno sodišče žlahtnije Teharje, šk. 1–5.

30 Celjski okrožni urad je z okrožnico oktobra 1830 pozval vse urade in sodišča, da pri izračunu zapuščin in drugih dajatev upoštevajo monetarno reformo, s katero so po

Rodbinsko deblo, s pomočjo katerega so razdelili zapuščino (ZAC_0562 -Krajevno sodišče žlahtnije Teharje, šk. 1, št. 24).

skromnejše so zapuščine starejših, ki so v spisih označeni kot *Auszügler* ali *Tücherer Auszügler*, torej kot preužitkarji, ki so večino svojega premoženja izročili svojim naslednikom, sami pa so zase zadržali nekaj nepremičnega in premičnega premoženja. Podobno skromna je zapuščina neporočenih

ustanovitvi avstrijske narodne banke leta 1816 začeli dunajsko valuto zamenjevati za nove bankovce konvencijske valute. Z okrožnico je bilo postavljeno razmerje 250 goldinarjev stare veljave za 100 goldinarjev nove veljave. Za zapuščinske postopke uporabljam v razpravi zneske v goldinarjih nove veljave. ZAC, ZAC_0562, Krajevno sodišče žlahtnije Teharje, šk. 1, št. 98; prim. Pančur, Slovenska imena za habsburški denar v 19. stoletju, str. 65.

(mlajših) zapustnikov ali vojakov, ki so za sabo praviloma zapustili zgolj obleko. Številčno prevladujejo postopki s skromnejšimi zapuščinami od nekaj deset do 150 goldinarjev.³¹

V večini primerov je naveden zapustnikov status, ki je v nekaterih primerih naveden tudi v oporokah. Zapustniki so označeni kot »Tücherer Erbholden«, »Bergholden«, »Tücherer Pupillen«, »Keuschler«, »Tücherer Keuschler«, »Tücherer Unterthanen«, »Edelthum Tücherer Unterthanne«, »Stücksasse«, »Tücherer Stücksasse«, »Tücherer Gesassin«, »Tücherer Gesassen«, »Hubbesitzer«, imetnik »Frasler Hube, »dienstherrschafths Unterthann(es)«, »Innwohner« »Innwohnerin«, »Bauer« »Invalid« in »Soldat«. ³² Izrazi so uporabljani v treh četrтинah ohranjenih zapuščinskih postopkov. Po številčnosti izstopata dve skupini: teharski podložniki in teharski posestniki (*Tücherer Stücksassen*).³³

Na splošno velja, da so bile zapuščine manjše pri kajzarjih, rojenjaki, otroci, vojaki in teharskih podložniki kot pri ostalih; gibale so se v razponu od nekaj goldinarjev do 100. V skupini teharskih podložnikov je bilo tudi nekaj velikih posestnikov, ki so zapustili znatno premoženje. Tako je podložnik teharske koseške skupnosti Martin Govedič (*Goweditzsch*) zapustil premoženje 2241 goldinarjev, kar sodi med pet največjih zapuščin.³⁴ Večje premoženje so praviloma zapustili »Tücherer Stücksassen« ali samo »Stücksassen«, in to od 100 do 400 goldinarjev, v nekaj primerih tudi do 1500 goldinarjev.³⁵ Daleč največja pa je zapuščina Hermana Jauta, ki je zapustil več kot 9000 goldinarjev, vendar njegov status ni naveden.³⁶

Postopek in delitev premoženja sta potekala enako ne glede na zapustnikov status, saj je večina zapustnikov sestavila oporoko ali prenesla kmetijo na prevzemnika. Če ni bilo oporoke niti določenega prevzemnika, je bila zapuščina razdeljena v enakih deležih med dediče. Kakšne so torej razlike med zapustniki? Posameznikov status je bil najverjetneje vezan na status zemljišča v njegovi obdelavi. Na to nas navaja primer dedovanja po Marjeti Kralej

³¹ Prav tam, šk. 1–5.

³² Prav tam, šk. 1–5.

³³ Prav tam.

³⁴ Prav tam, šk. 5, št. 246.

³⁵ Prav tam, šk. 1.

³⁶ Prav tam, šk. 5, št. 244.

(*Kralley*) in njenem sinu Lovrencu, vojaku in teharskem rojenjaku (*Tücherer Erbholden*). Sodišče je 8. maja 1822 najprej izvedlo zapuščinski postopek po Marjeti, nato pa še za njenega sina, ki je umrl že 31. oktobra 1815 v Padovi. V prvem postopku je Lovrenčev brat Andrej Kralej naveden kot teharski podložnik v Kasazah in prevzemnik (*Tücherer Unterthann zu Kasse und Verlaßversprecher*), v drugem primeru pa kot posestnik v Kasazah (*Stücksafß zu Kasse und Verlaßversprecher*). Pri njegovih sestrah status ni naveden.³⁷

Za razumevanje razlik v statusu je zanimiv zapuščinski postopek po Simonu in Mariji Biglez (*Wigles*). Zapustnika sta označena kot »Tücherer Stücksassen«, njuna sinova in dediča pa kot »Tücherer Unterthann«. Iz zapuščinske obravnave ni mogoče določiti, zakaj se statusi razlikujejo, je pa verjetno, da sta zapustnika svojima sinovoma že ob osamosvojitvi predala del zemljišč, ki so sodila pod »Edelthumb Tüchern«, ali pa je to storila njuna mama po smrti očeta, ki je umrl v letu 1826, zapuščinski postopek pa je bil izveden dve leti pozneje, po Marijini smrti.³⁸

Poglejmo še zapuščinski postopek Antona Matiča, ki je označen kot »Edelthum Tücherer Unterthanen seel:« in je po navedbi umrl 15. januarja 1815;³⁹ obravnavo so izvedli v pisarni sodišča teharske koseške skupnosti v aprilu 1825. Po Antonovi smrti, ki je umrl brez oporoke (bil je mlad in z majhnim otrokom), so od sodišča imenovani možje (*Schätzmänner*) pregledali nepremično in premično premoženje (*real und mobilar Vermögen*) in ga nepristransko ocenili (*unpartheyisch geschätzt*), premoženje pa je popisala tudi zemljiška gosposka (*Grundobrigkeit den 10. April 825*). Iz dokumenta ni mogoče ugotoviti, kakšno je bilo razmerje med obema »komisijama«. ⁴⁰ Ta primer, predvsem položaj in vloga zemljiške gosposke, torej teharske koseške skupnosti, odpira številna vprašanja, ki jih bo za razumevanje statusa teharskih podložnikov treba razrešiti. Na podlagi preučevanega gradiva lahko ugotovim, da se v nekaterih primerih preminulih teharskih podložnikov pojavijo dve komisiji mož, ki je vsaka zase zaščitila, popisala in ocenila zapuščino. Eno skupino je očitno imenovala soseška, drugo pa je poslala

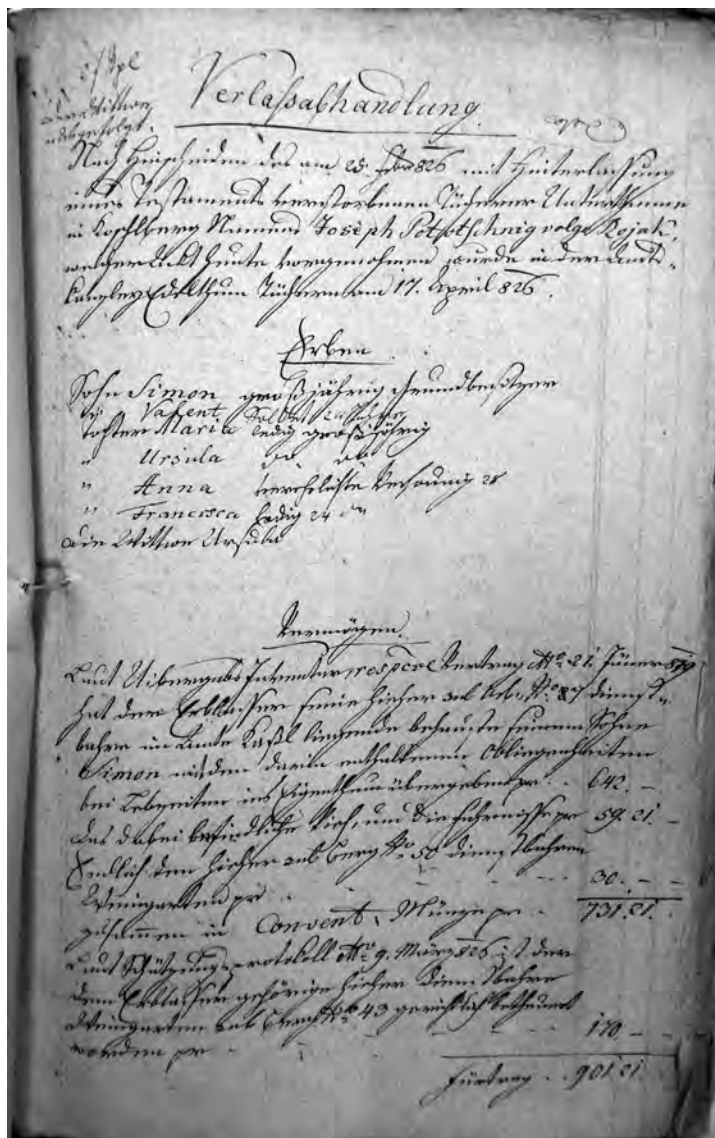
³⁷ Prav tam, šķ. 1–5.

³⁸ Prav tam, šķ. 1, št. 77.

³⁹ Kot leto smrti je sicer prvič navedeno 1815, drugič januar 1825. Postopek je potekal aprila 1825, ko je bila dedinja stara leto in pol, zato je pravilno leta 1825.

⁴⁰ ZAC, ZAC_0562, Krajevno sodišče žlahtnije Teharje, šķ. 1, št. 47.

Zapisnik
zapuščinske
obravnave na
teharskem
koseškem
sodišču
(ZAC_0562,
Krajevno
sodišče
žlahtnije
Teharje, šk. 1,
št. 50).

gosposka teharske koseške skupnosti (*Grundobrigkeit Edelthumb Tüchern*). V nekateri primerih je bil med člani druge komisije tudi sodin.⁴¹

41 Prim. prav tam, šk. 2, št. 94

Poklicna struktura dedičev

Zapuščinski postopki nam omogočajo vpogled v poklicno strukturo dedičev, še posebej to velja v postopkih s skromnejšo zapuščino, kjer so dosledneje navedeni poklicni statusi dedičev. Pri bogatejših zapuščinah so polnoletni dediči navedeni kot člani domačega gospodinjstva, so poročeni ali imajo status prevzemnikov (*Verlaßversprecher*). V zgolj enem primeru je sin naveden kot vojak. Povsem drugačno pa je stanje v postopkih s skromnejšo zapuščino, torej iz revnih družin, ko so dediči morali iskati svoje preživetje izven domačega gospodinjstva in svoje skupnosti. Najpogostejša izbira je bila vojaška kariera ali deželno brambovstvo, kar je v skladu z veččinami rokovanja z orožjem, uveljavljenimi v skupnosti, in seveda z vojaškim naborom; v gradivu je naveden zapustnik, ki je bil v vojaški službi, na starost pa se je vrnil domov na Teharje. Obstajale so tudi povsem »vojaške družine«, kot denimo družina Jurija Koštomaja (*Georg Kostomai*), ki je zapustil 612 goldinarjev premoženja; en sin je postal prevzemnik, ostali trije pa vojaki.⁴² Večina vojakov je izvirala iz družin teharskih rojenjakov in kajžarjev, le redko iz družin teharskih podložnikov, v nekaterih primerih status ni naveden.⁴³

Med poklici se omenjajo usnjar (v Celju), študent (potomec Jerneja Holobarja – *Bartlmä Hollobar* – imetnika »Frasler Hube«),⁴⁴ postrešček, »služabniki« (*in Diensten*), uradnik v Ljubljani – iz družine Jere Holobar (*Getraud Hollobar*), ki je zapustila 188 goldinarjev premoženja, so izšli štirje sinovi in hčerka: prvi sin je bil vojak, drugi posestnik, tretji uradnik, četrti prevzemnik, hči pa je odšla služiti.⁴⁵ Med poklici je naveden tudi duhovnik (*Weltpriest*), in to med potomci Neže Gorišek (*Agnes Gorischegg*). Neža je zapustila 694 goldinarjev premoženja in pet otrok: prvonavedeni sin je bil duhovnik, drugi vojak, tretji kmet, polnoletna hčerka je bila poročena, mladoletna pa še neporočena in na domu.⁴⁶

42 Prav tam, šk. 1, št. 53.

43 ZAC, ZAC_0562, Krajevno sodišče žlahtnije Teharje, šk. 1–5.

44 Prav tam, šk. 1, št. 3.

45 Prav tam, šk. 1, št. 64.

46 Prav tam, šk. 2, št. 93.

Uspešni Teharčani

Zapuščinske spise lahko primerjamo z življenjskimi potmi nekaterih uspešnih Teharčanov. Večinoma so prihajali iz revnih družin, uspehe pa so dosegli s pomočjo izobrazbe in podjetnosti, torej dveh pomembnih gonilnih sil socialne mobilnosti v 19. stoletju. V tem oziru posebej izstopa Josef Pečnak, ki mu je izobraževalni uspeh uspelo nadgraditi s pridobitno dejavnostjo, na starost pa se je vrnil domov na Teharje.⁴⁷

Pečnak se je rodil v dobro situirani družini – imeli so kmetijo in mlin. Po očetovi smrti je pri 12 letih pustil šolo in delal v mlinu. Pozneje se je izšolal za natarja in peka pri stricu Jakobu Pečnaku v Sisku na Hrvaškem, kjer je ta imel gostilno in kavarno. Vrnil se je v šolo; na Dunaju končal realko in doštudiral na politehniku. Po končanem šolanju se je zaposlil kot knjigovodja. S prihranjenim denarjem se je vrnil na Teharje, kjer je kupil posestvo in zgradil vilo ter se ukvarjal s prodajo nepremičnin in gostinstvom.⁴⁸

Po vrnitvi na Teharje je postal zastopnik teharske občine v celjskem okraju in bil šolski nadzornik za teharsko in štorsko šolo. Kot protiutež vse večjemu nemškemu vplivu v občini je združil slovenske narodnjake v enotno stranko, da bi se borili proti vplivu ravnatelja štorske železarne. Na Teharju se je zavzemal za razvoj šolstva in za slovenski učni jezik v šoli. Iz dela njegove zapuščine je bil oblikovan Pečnakov sklad za nakup učbenikov in učnih pripomočkov za revne teharske otroke.⁴⁹

Poleg Pečnaka moramo omeniti Mihaela Stojana (1804–1863), duhovnika, nabožnega pisatelja in prosvetnega delavca, med drugim urednika *Drobtinic*. Stojan se je rodil v kočarski družini, zato so ga kot otroka poslali služiti za pastirja na Hrvaško blizu Rogatca, na priporočilo teharskega župnika pa v šole: normalko in gimnazijo je opravil v Celju, filozofijo in bogoslovje pa v Gradcu.⁵⁰

Znanilec nove dobe pa je Ivan Markošek (1873–1916), ki je izšel iz revne

⁴⁷ Pečnak, *Local Chronik*, str. 1–3.

⁴⁸ Ocvirk, Pečnak, Josip. Celjskozasavski.si, <http://www.celjskozasavski.si/osebe/pe%C4%8Dnak-josip-/594/>, februar 2019.

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ Gspan, Stojan, Mihael, Slovenska biografija, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi614875/>, februar 2019.

delavske družine, obiskoval ljudsko šolo doma, gimnazijo v Celju in bogoslovje v Mariboru. Posvetil se je pastoralnemu delu, bil pa je tudi odbornik Cecilijinega društva ter vodil petje in gledališke predstave v katoliškem delavskem društvu.⁵¹

»Edelthumb Tüchern« po letu 1848

Teharska koseška skupnost, ki je ohranjala svoj status z branjenjem pridobljenih pravic, je bila pod močnim pritiskom moderne dobe, še zlasti pa od štiridesetih let 19. stoletja dalje, ko je novozgrajena Južna železnica fizično razdelila prej enotno središče skupnosti na Teharju. Za izgradnjo železniške proge so bili izvedeni večji posegi, denimo regulacija reke Voglajne. Začeli so s kopanjem rjavega premoga na območju Pečovja in Štor, zgrajena je bila železarna, ki je spreminjala zunanjo podobo kraja, na ozemlju skupnosti pa so zrasle tovarne in spalna naselja.⁵²

Prišlo pa je tudi do načrtnega kopičenja posesti, denimo okrog graščine Bežigrad (to je območje današnje vojašnice), kjer je Karel Strücker razširil in arondiral svoje posestvo. Drugi tak primer je upokojeni vojaški zdravnik dr. Adalbert Cyppol, ki je kupoval kmetije v Zavodnu in Čretu in začel na tem območju konec 19. stoletja graditi spalno naselje za delavce Tovarne emajlirane posode. Posestva so kupovali tudi kmetje, predvsem tisti, ki so predstavljali bogatejši del skupnosti, po novem (od 1849) teharske občine; lahko jih najdemo med župani in občinskimi odborniki.⁵³

Že prva sestava občinskega odbora odraža socialna razmerja na Teharju: župan je postal veleposestnik – lastnik graščine Mlinarjev Janez, tj. mlinar in gostilničar Franc Ostrožnik, njegova svetovalca pa sta bila Maks Schmid, pivovar in lastnik gosposčine Bežigrad, ter Ivan Antauer, srednje veliki zemljiški posestnik.⁵⁴ Med devetimi odborniki najdemo šest zemljiških posestnikov in tri nekmete: gostilničarja Andreja Ostrožnika, učitelja Antona

51 Lukman, Markošek, Ivan, Slovenska biografija, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi348751/>, februar 2019.

52 J. Orožen, Začetki v Štorah, str. 6–14.

53 J. Orožen, *Zgodovina Celja in okolice, II. del*, str. 98–102.

54 Prav tam, str. 98.

Salmhoferja in trgovca Andreja Wogga. V poznejših odborih po letu 1860 se delež zemljiških posestnikov postopoma niža, sočasno pa se povečuje vpliv vsakokratnega ravnatelja štorske železarne, ki se je širila na območju koseške občine v smeri proti Teharju – tovarniški del – in proti Lipi, kjer se je gradilo spalno naselje.⁵⁵

Nova doba, zmanjšan interes skupnosti in značajske lastnosti župana Franca Ostrožnika so na dolgi rok prinesle težave tako za občino kot za skupnost. Teharski koseški skupnosti je komisija ob uveljavitvi zemljiške odveze določila odškodnino. Gre za 10.042 goldinarjev, kar je po oceni Janka Orožna malo, vzrok pa so neurejene evidence. Teharska župnija je npr. prejela 15.060 goldinarjev kot odškodnino za odpravo desetine.⁵⁶

Ostrožnik je s svojim samovoljnim ravnanjem povzročil številne spore med teharsko (vaško) sosesko in občinskim vodstvom ter omogočil prilasčanje zemljišč, posesti in gmajn, ki so bile nekdaj last teharske skupnosti. Poleg tega je odškodnino namenil občini in ne teharski koseški skupnosti, ki je bila do nje upravičena. Z odškodnino od zemljiške odveze so v mandatu župana Andreja Ostrožnika leta 1870 zgradili osnovno šolo na Ledini, torej na parceli v središču Teharja; parcelo, ki je bila v zemljiški knjigi takrat vpisana na *Edelthumb Tüchern*, je župan podaril teharski občini. To je sprožilo celo vrsto sporov znotraj skupnosti, epilog pa je spor dobil na sodišču, ki je 1892 potrdilo prepis parcele na občino Teharje. V tem sporu se je na strani zagovornikov »starih plemičev« angažiral Josef Pečnak, rojen kot kosez, ki je potoval po svetu, obogatel, nato pa se vrnil domov, med drugim obujat spomine na tiste slavne »plemiške« čase. Močno se je angažiral pri slovenskih političnih zahtevah za enakopravnost v tej vasi celjskega zaledja, ki je bila stisnjena med tri ključna celjska podjetja poznega 19. stoletja: železarno v Štorah, Cinkarno Celje in Tovarno emajlirane posode.⁵⁷

Industrializacija, izplačevanje dednih deležev in skromno življenje so v drugi polovici 19. stoletja silili male in srednje kmete v prodajo delov svojih kmetij ali celotnih kmetij. Razpadle so kmetije znanih koseških družin Žohar, Vizjak in Cvibovšek, torej družin, ki so bile zastopane v sodnem svetu

⁵⁵ Prav tam.

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ Pečnak, *Local Chronik*, str. 1–3.

teharskega koseškega sodišča. V sami vasi Teharje pa sta se krepila trgovec Jošt in mesar Jančič.⁵⁸

Sklep

Teharska koseška skupnost je sicer uspela ohraniti svoj status do odprave fevdalizma, vendar je znotraj nje prišlo do bistvenih sprememb, v prvi vrsti zaradi dedovanja, prometa z nepremičninami in posajanja nekosezov na koseščine. Ta zemljišča niso izgubila svojega statusa, saj so o njih odločali v postopkih pred teharskim koseškim sodiščem. Zaradi pravil dedovanja, na kar so vplivali pravno podkovani pisarji, se je posest drobila, zato prevladujejo mala posestva, na katera pa so bili posajeni kmetje izven koseške skupnosti, ki so zasedali pomemben del koseških zemljišč.

Teharska koseška skupnost je bila na začetku 19. stoletja močno razslojena. Promet z nepremičninami je bil dobro utečen, zato so celjski meščani, ki so kupovali koseščine za investicije, in predstavniki podjetij popolnoma spremenili značaj skupnosti, ki je izgubila svojo koseškost oziroma je to postala slavna zgodovina. Ukrepi, ki so zmanjševali pomen koseške skupnosti, denimo uporaba denarja od zemljiške odveze za izgradnjo šole na Teharju, sprva sploh niso naleteli na nasprotovanje.

Predstavniki skupnosti, ki so praviloma izšli iz revnejših družin, so v 19. stoletju iskali zaposlitev izven doma, bodisi kot vojaki, služabniki, hlapci, dekle, nekateri pa so s pridobljeno izobrazbo ali podjetnostjo postali meščani (po izobrazbi ali premoženju).

Viri in literatura

Arhivski viri

ZAC – Zgodovinski arhiv Celje

ZAC_0003, Zbirka teharskih listin

ZAC_0006, Zbirka rokopisov

ZAC_0562, Krajevno sodišče žlahtnije Teharje

⁵⁸ J. Orožen, *Zgodovina Celja in okolice, II. del*, str. 101; Pečnak, *Local Chronik*, str. 47–69.

Literatura

- Der grosse Brockhaus in zwölf Bänden, 5. Band.* Wiesbaden: F. A. Brockhaus, 1978.
- Grafenauer, Bogo: *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev.* Ljubljana: SAZU, 1952.
- Grdina, Igor: *Ipavci, zgodovina slovenske meščanske dinastije.* Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001.
- Gspan, Alfonz: Stojan, Mihael, *Slovenska biografija*, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi614875/>, februar 2019.
- Kambič, Marko: Organizacija sodišč na slovenskem ozemlju v 16. stoletju s posebnim ozirom na Kranjsko. *Arhivi XXII*, 1996, str. 1–16.
- Kambič, Marko: *Recepcija rimskega dednega prava na Slovenskem s posebnim ozirom na dedni red Karla VI.* Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.
- Kočevar, Ferdo: *Mlinarjev Janez, slovenski junak ali Vplemitenje Teharčanov.* Zagreb: K. Albrecht, 1859.
- Koropec, Jože: *Mi smo tu. Veliki punt na Slovenskem v letu 1635.* Maribor: Založba Obzorja, 1985.
- Lukman, Franc Ksaver: Markošek, Ivan, *Slovenska biografija*, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi348751/>, februar 2019.
- Ocvirk, Matej: Pečnak, Josip. Celjskozasavski.si, <http://www.celjskozasavski.si/osebe/pe%C4%8Dnak-josip-/594/>, februar 2019.
- Orožen, Ignacij: *Das Bisthum und die Diözese Lavant, III.* Cilli: J. Rakusch, 1880.
- Orožen, Janko: *Začetki v Štorah. Slovenske železarne. Železarna Štore* (ur. Stane Ocvirk et al.): Štore: Železarna, 1975, str. 6–14.
- Orožen, Janko: *Zgodovina Celja in okolice. I. del.* Celje: Kulturna skupnost Celje, 1971.
- Orožen, Janko: *Zgodovina Celja in okolice. II. del.* Celje: Kulturna skupnost Celje, 1974.
- Oset, Željko: Teharska koseška skupnost skozi prizmo sodnega protokola koseškega sodišča v obdobju 1715–1718. *Kronika* 56, 2008, str. 463–472.
- Pančur, Andrej: Slovenska imena za habsburški denar v 19. stoletju. *Zgodovina za vse* 12, 2005, str. 58–71.
- Pečnak, Josef: *Local Chronik der Edlinge von Tüchern.* Cilli: Selbstverlag, 1894.
- Pušnik, Klara: *Zemljiška posest teharske koseščine v zgodnjem novem veku.* Magistrska naloga. Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2014.
- Sakelšek, Maja: *Teharski plemiči.* Diplomsko delo. Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2013.
- Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev.* Ljubljana: Slovenska matica, 1961.

DIE EDLINGERGEMEINSCHAFT TEHARJE/ TÜCHERN (*DAS EDELTHUMB TÜCHERN*) ZWISCHEN TRADITION UND MODERNITÄT

Mit eigenen Diplomen verliehen die Landesfürsten der Edlingergemeinschaft von Teharje/Tüchern bei Celje/Cilli Privilegien. Besonders hervorzuheben ist das Privileg eines eigenen Gerichtes für die *causae minores*. Dieses Gericht war am häufigsten mit der Durchführung von Verlassenschaften beschäftigt. Da das Intestaterbrecht möglich war, kam es zu Zerstückelung des Grundbesitzes auf kleinere Einheiten. Dieser Prozess war in Teharje und Umgebung am stärksten ausgeprägt, am schwächsten in der Ortsgemeinschaft Kasaze/Kassesse und Koželj/Koschel. Mit den Grundstücken konnte gehandelt und mit Bauern besetzt werden, die in den Verlassenschaftsaufzeichnungen als Untertanen von Teharje bezeichnet wurden.

Die Abwicklungen der Verlassenschaften, die vom Edlingergericht von Teharje von 1819 bis 1849 durchgeführt wurden, geben Einblick in die Vermögenssituation und die soziale Mobilität der Nachkommen von Erblassern. In den meisten Fällen gibt es keine Angaben zum Beruf der Erben. Wenn doch, wurde als Beruf am häufigsten der Dienst bei einem reichen Bauern und beim Militär erwähnt. Für den Militärdienst entschieden sich vor allem Nachkommen von Erbholden und Keuschlern, sehr selten aber Kinder der Untertanen von Teharje. Die jüngere Generation entschied sich in diesem Zeitraum für Berufe, die eine formale Bildung verlangten, wie z. B. für den Beamten- oder Priesterberuf.

Die treibende Kraft bei der Suche nach Verdienstmöglichkeiten außer Haus war die Armut. Manche begabte Personen nutzten aber auch formale Bildungsmöglichkeiten und Gelegenheiten, die ihnen die moderne Zeit bot. Das beweist die Lebensgeschichte dreier erfolgreicher Bewohner von Teharje, Josef Pečnak, Michael Stojan und Ivan Markošek. Alle wuchsen in bescheidenen Verhältnissen auf, mit Hilfe von Verwandten und Unterstützern, aber auch durch ihr erfolgreiches Studium konnten sie eine formale Bildung erlangen, die ihnen einen angesehenen sozialen Status und Vermögenserwerb ermöglichten.

Infolge der Erbschaftsmodalitäten kam es in der Edlingergemeinschaft von Teharje zur sozialen Differenzierung. Am Beginn des 19. Jahrhunderts war die Gemeinschaft innerlich geschwächt. Zusätzlich geschwächt wurde sie durch die Industrialisierung in der Nähe des Zentrums von Teharje und den Bau einer Arbeitersiedlung auf dem Gemeinschaftsgrundstück. In Teharje machten sich auch Einflüsse der modernen kapitalistischen Zeit bemerkbar, wodurch die Bedeutung der Bauern in den selbstverwalteten Organen schwand, während jene der Beamten und der Inhaber von Betrieben wuchs. Die Schließung des Gerichtes, die Verwaltungsreform und die Grundentlastung beendeten die Geschichte der Gemeinschaft der Edlinger in Teharje als einer selbständigen Gemeinschaft, die in der gesellschaftlichen Ordnung eine besondere Stellung genoss. Die Mitglieder dieser Gemeinschaft mussten noch häufiger als zuvor Verdienstmöglichkeiten außerhalb der heimischen Umgebung in nichtbäuerlichen Tätigkeiten suchen.

MATJAŽ BIZJAK

Izvor svobodnikov na Kranjskem

Svoboda je bila v srednjem in zgodnjem novem veku večplasten pojem. Zelo redko je obsegala celoten spekter pravnih in družbenih vidikov posameznikovega življenja, parcialne svoboščine pa so običajno imele izvor v starih tradicijah. Določeno stopnjo »osvoboditve« je lahko podložnik zemljiškega gospostva dosegel tudi z nakupom »svobodne« nepremičnine. S tem se je uvrstil v sloj t. i. svobodnikov (*Freisassen*), ki se s tem nazivom začnejo označevati v 17. stoletju.

Dosedanje raziskave – predvsem na temelju virov 17. in 18. stoletja – so pokazale, da so svobodniška imenja nastajala tako, da so podložni kmetje, ki so si to lahko privoščili, kupovali svobodno zemljiško posest od plemičev ali meščanov. V večini primerov je šlo za drobno posest: njive, travnike, desetine, občasno pa tudi za cele kmetije.¹ Na tem mestu nas zanimajo predvsem začetki svobodniške posesti: kdaj je prišlo do formiranja prvih kmečkih svobodniških imenj in na kakšen način in ali je mogoče ugotoviti iz 17. in 18. stoletja prenesti tudi na starejšo dobo.

Za izhodišče sta služili prvi dve ohranjeni imenjski knjigi za Kranjsko iz let 1539 oz. 1546–1549. V njih je v posebni rubriki izpostavljena svobodna neplemiška posest in so v istem sklopu skupaj zajeti meščani in kmetje (*burger und gemeine*). Čeprav je posest locirana dokaj približno – včasih s širšo pokrajinsko oznako (ozemlje nekega zemljiškega gospostva ali določene župnije), včasih z navedbo kraja, ki pa lahko pomeni tudi večje naselje v bližini – je mogoče potencialna kmečka imenja vsaj okvirno omejiti z izločitvijo imenj,

¹ Polec, *Svobodniki na Kranjskem*, str. 33 sl.; Blaznik, *Kolonizacija na Sorškem polju*, str. 192–194.

ki se navajajo v urbanih naseljih, mestih in trgih. S tem se obseg preučevanih imenj zmanjša za dobro polovico. Namen raziskave je primerjava nosilcev teh imenj s podložniki, vpisanih v urbarjih teh območij, in ugotavljanje morebitne istovetnosti posameznikov ali vsaj rodbinske pripadnosti. Določeno težavo predstavlja dejstvo, da je iz časa prve imenjske knjige ohranjenih zelo malo urbarjev in da je časovno ujemanje urbar – imenjska knjiga za območja z ugotovljeno svobodniško posestjo minimalno. Raziskava se zato večinoma opira na reformirane urbarje s konca 15. stoletja, kar nekoliko zmanjšuje možnost identifikacije svobodniških imenj. V raziskavo so bile vključene tudi ohranjene relevantne fevdne knjige; podelitev v fevd ni izključevala davčne obveznosti, fevdne knjige pa predstavljajo popise posesti določenega gospodarstva, ki so izvzete iz urbarja in so torej komplementaren vir urbarjem. Zato lahko v nekaterih primerih omogočajo ugotavljanje izvora določene posesti.

Od nekaj več kot 80 »neurbanih« svobodniških imenj iz prve imenjske knjige je bilo mogoče vzporednice z urbarji potegniti le pri kakih dvajsetih, na tem mestu pa bo od njih vzorčno obravnavanih deset bolje dokumentiranih na ozemljih škofjeloškega in radovljiškega gospodarstva, ki sta se pokazali kot najbolj obetavni.

Na tleh loškega gospodarstva so bili svobodniki locirani v Bitnjah (dva), Stražišču (dva), Besnici (dva), Žetini pri Hotavljah (eden), Selcah v Selški dolini (dva) in v Gabrku pri Brodah (eden).

1) V Bitnjah najdemo najbolje dokumentiran primer družbenega vzpona podložniške rodbine v okviru svobodniške problematike sploh, ki lahko služi kot vzorec. Gre za freisinške škofjeloške podložnike Harrerje.

Leta 1539 srečamo v imenjski knjigi v Bitnjah »svobodnika« Gregorja Harrerja, bolje rečeno lastnika svobodne zemljiške posesti neprivilegiranega rodu, ki je nasledil imenje Urbana Harrerja.² Slednji je vpisan v freisinškem loškem urbarju iz 1501 kot imetnik podložne hube.³ Del svobodnega imenja so sestavljale bitenjske desetine; te je namreč mogoče zaslediti v mlajših imenjskih knjigah, ko jih je odkupil puštalski podložnik Matevž Kunstl iz Hoste (1578), za njim pa loški meščan Sebastjan Križaj in pozneje loški

2 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 1, fol. 614.

3 Blaznik, *Urbarji freisinške škofije*, str. 334.

oskrbnik Korbinijan Fürenpfeil.⁴ Po srečnem naključju se je v Nižjeavstrijskem deželnem arhivu ohranila listina iz leta 1484, ki dokazuje, da je Jurij Harrer iz Bitenj od ljubljanskega meščana Konrada Rata že takrat kupil desetine od treh hub.⁵ Tega Jurija pa najdemo v Bitnjah tudi v škofjeloškem urbarju iz okoli leta 1480 – glede na vrstni red in dajatve – kot Urbanovega predhodnika (najverjetneje očeta). V mlajših urbarjih (od leta 1560 dalje) zasledimo na Urbanovem mestu njegovega vnuka Jurija (III.),⁶ čigar oče, prav tako Jurij (II.), je dokazano imel brata Gregorja; oba se namreč s posestjo nekih rovtov pojavljata v freisinški fevdni knjigi s sredine 16. stoletja.⁷ Jurij (II.) se leta 1553 že omenja kot mrtev, Gregor pa istočasno kot kranjski meščan.⁸ Desetine, ki jih je leta 1484 kupil ded Jurij, so bile deželnoknežji fevd; 1574 jih je kot take od nadvojvode Karla II. namreč prejel vnuk Jurij (III.).⁹ Če poskušamo navedene podatke iz virov interpretirati v kronološkem redu, dobimo naslednjo sliko:

Freisinški loški podložnik v Bitnjah Jurij Harrer je v osemdesetih letih 15. stoletja od ljubljanskega meščana v okolici svoje domače vasi kupil desetine, proste urbarialnih obveznosti. Desetine so spadale v sklop nekdanjih ortenburških, tedaj že deželnoknežjih fevdov. Kmečka rodbina je očitno v tem času finančno izredno prosperirala (kmečka trgovina?), kar ji je omogočalo nakupe nepremičnin, ki niso bile obremenjene z urbarialnimi dajatvami. Poleg omenjenih desetih se v njihovi lasti pojavljajo še rovti v Gabrovici in Rovtah ter v okolici Bitenj, vse freisinški fevdi. Na urbarialni kmetiji je Jurija (I.) pred letom 1500 zamenjal sin Urban, ki je posedoval tudi omenjene fevde. Po njegovi smrti je urbarialno hubo prevzel eden od sinov, najverjetneje Jurij (II.), saj jo je leta 1560 posedoval njegov sin Jurij (III.). Urban je imel poleg Jurija vsaj še dva sinova, Gregorja in Fabijana, medtem ko imen ostalih otrok,

4 Blaznik, Kolonizacija na Sorškem polju, str. 192.

5 NÖLA, StA Urk. 517o (1484–III–29).

6 ARS, AS 783, Gospodstvo Škofja Loka, knj. 7, urbar 1560 (nefoliirano), v okviru popisa vasi Bitnje.

7 ARS, AS 783, Gospodstvo Škofja Loka, knj. 5, fevdna knjiga 1540–1570 (nefoliirano), ad 1550: *Gregor Harrer hat für sich selbst und anstatt seiner geschwistrat von einen halben madertail gerewts ... so von weilendt Vrban Harrer seligen iren vater an sy erblich khomen; Jorg Harrer ... haben von anderhalbe madertail gerewts ... daran Harrer sein tail von Vrban Harrer sein vater seligen zum tail ererbt ...*

8 O Harrerjih prim. tudi Žontar, *Zgodovina Kranja*, str. 164–165.

9 ARS, AS 11, Komisija za fevdne zadeve, šk. 29, fevdna knjiga 1565–1601, fol. 122–122'.

ki se v znanih virih omenjajo zgolj v okviru *geschwisrat*, ne poznamo. Kako je mednje razdelil svoje preostalo premoženje, ni povsem jasno. Fabijan se omenja samo enkrat, leta 1529, kot soprosetnik nekega polovičnega rovta.¹⁰ Jurij (II.) je poleg urbarialne hube posedoval tudi deželnoknežje fevdne desetine in del freisinških fevdov, Gregor pa le njihov preostali del. Glede na to, da je pozneje izkazan kot kranjski meščan, lahko sklepamo, da je morda on prevzel domnevno rodbinsko trgovsko dejavnost in posledično manjši del zemljiške posesti. Neznanka ostaja, zakaj je v imenjski knjigi iz 1539 in 1546–1549 vpisan le Gregor Harrer, ne pa tudi njegov brat Jurij, saj sta formalnoppravno oba posedovala prosto zemljiško posest (fevdne podelitve), Jurij celo večji del, v povezavi s tem pa, ali je morda vsa rodbinska prosta posest napisana le na Gregorja.

Povsem sprejemljiva se zdi tudi možnost, da je k Harrerjevi svoboščini v začetku sodila še neka kmetija; davčni znesek se je v letih med 1539 in 1546 znižal z 18 renskih goldinarjev in 45 krajcarjev na 7 gld. 29 kr.¹¹ Če to drži, bi ta kmetija nedvomno sodila v sklop fevdnih kmetij loškega gospostva, ki so bile v veliki meri skoncentrirane na Sorškem polju. Že urbar iz 1160 jih našteva 12, leta 1318 pa je njihovo število naraslo na 79.¹² Te kmetije so bile v začetku kot službeni fevdi podeljevane različnim uradnikom gospostva, pozneje pa so prehajale iz rok v roke plemiških pa tudi meščanskih vazalov. Eno od takšnih kmetij v Bitnjah je očitno kupil podložnik Urban Harrer v začetku 16. stoletja.

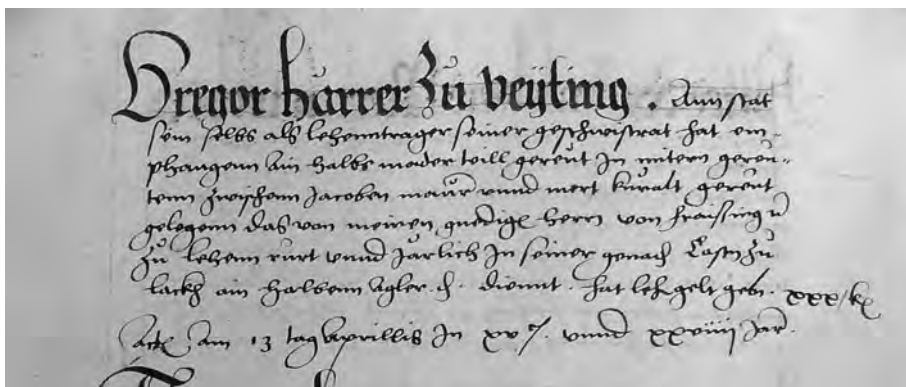
2) Drugo svobodniško imenje v Bitnjah je bilo leta 1539 vodeno pod imenom Pavla Schiffrerja. Tega priimka v urbarialnih popisih za Bitnje s preloma 15. v 16. stoletje ni zaslediti, pač pa najdemo 1501 nekega ne podrobneje imenovanega Schiffrerja v Sv. Duhu nedaleč stran kot soprosetnika rovta.¹³ Omenjeni Pavel je torej verjetno izviral iz rodbine podložnikov škofjeloškega gospostva; sicer pa je imenje leta 1551 s prodajo prešlo v roke plemičev

10 ARS, AS 783, Gospostvo Škofja Loka, knj. 5, fevdna knjiga 1540–1570 (nefoliirano), ad 1553.

11 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 1, fol. 614; Imenjska knjiga za Kranjsko 2, fol. 404.

12 Blaznik, Kolonizacija na Sorškem polju, str. 178–179.

13 Blaznik, *Urbarji freisinške škofije*, str. 292.

Popis fevdov Gregorja Harrerja, ARS, AS 783, Gospostvo Škofja Loka, knj. 5, Fevdna knjiga 1540–1570.

Sigesdorfov.¹⁴ Desetine od štirih hub v Bitnjah in od treh v Sv. Duhu so bile deželnoknežji fevd – 1476 jih je od Friderika III. prejel kot dediščino po očetu Jakob Lamberger. Mogoče so jih Lambergerji prodali ob koncu 15. ali v začetku 16. stoletja.

3) V Spodnji Besnici naletimo v najstarejši imenjski knjigi leta 1539 na svobodnika Jakoba Juršnika. V lasti je imel kmetijo, ki je prvotno morda sodila med fevde freisinškega gospostva.¹⁵ Tega priimka v sočasnih urbarjih ni najti. Poleg tega je v Besnici dokumentiran še en težko opredeljiv svobodnik brez kmetije, ki je naveden samo z osebnim imenom – Baltazar.¹⁶

4) V Gorenji Žetini pri Hotavljah se je nahajalo imenje Mihaela, ki je verjetno istoveten s tamkajšnjim škofjeloškim podložnikom Mihaelom Demšarjem. Imenje je ostalo v lasti družine vsaj še naslednji dve generaciji; v poznejšem pripisu v imenjski knjigi se omenjata Štefan Demša, sin Mihaela Demše, in Štefanov sin Maure.¹⁷

5) V Selcah v Selški dolini je imel po prvi imenjski knjigi svobodno imenje (ki ni vključevalo nobene kmetije) sicer škofjeloški podložnik Mihael

¹⁴ Blaznik, Kolonizacija na Sorškem polju, str. 192.

¹⁵ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko 1, fol. 618. Prim. Blaznik, Zemljiška gospostva na Besniškem, str. 255–256.

¹⁶ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 1, fol. 619.

¹⁷ Prav tam, fol. 607; prim. Blaznik, *Urbarji freisinške škofije*, str. 307.

Semen – navaja se v urbarju iz 1501.¹⁸ Poleg tega najdemo v bližnji Dolenji vasi svobodnika Gala Vidmarja,¹⁹ ki bi tudi utegnil izvirati iz tamkajšnje podložniške rodbine; v urbarjih iz 1500 in 1501 je tam vpisana huba, ki sta jo obdelovala Mate oz. Mikše Vidmar (*Mixe Widmer*).²⁰

6) V Gabrku v spodnji Poljanski dolini se je nahajalo na 12 renskih goldinarjev ocenjeno imenje brez hube Jurija Rayabitzza. Tudi njega najdemo v urbarju iz 1500 v isti vasi vpisanega kot škofjeloškega podložnika.²¹ V precej razvejani rodbini – v 15. stoletju najdemo njene pripadnike v Bitnjah, Kovskem Vrhu, Godešiču, Gabrku, Ševljah, Rantovšah in na Sv. Lovrencu²² – so se že takrat tradicionalno ukvarjali s tesarsko obrtjo: več oseb s priimkom Rayabitz je v letih 1477–1496 za plačilo opravljalo tesarska dela za škofjeloško gospodstvo.²³ To imenje bi lahko imelo izvor v fevdu; v letih 1436 do 1456 sta namreč kaščar škofjeloškega gospodstva Andrej Tschugl in njegov naslednik Ahac imela v fevdu od Celjskih grofov med drugim desetino od dveh hub v Gabrku.²⁴

Na ozemlju radovljiškega gospodstva je leta 1539 mogoče identificirati dve svobodniški imenji.

1) Prvo se je nahajalo v Ljubnem, vknjiženo na imeni Hansa Hafnerja in Andreja Schneiderja.²⁵ Hans Hafner bi lahko bil potomec Andreja Hafnerja, ki ga najdemo v radovljiškem urbarju iz leta 1498 v istem kraju kot podložnika.²⁶ Imenje je bilo 1539 ovrednoteno na 1 renski goldinar in 40 krajcarjev in je verjetno obsegalo le drobno posest.

2) Drugo imenje je ležalo v Podhому pri Zasipu. Kot imetnika sta skupaj

18 Prav tam, fol. 539; Blaznik, *Urbarji freisinške škofije*, str. 322.

19 Prav tam, fol. 583.

20 Blaznik, *Urbarji freisinške škofije*, str. 322.

21 Prav tam, str. 310.

22 Prav tam, str. 310, 311, 318, 327, 328, 334, 338.

23 Obračun 1493, BayHStA, HL 3, Rep. 53, fasc. 295, št. 7., fol. 13; Obračun 1494, BayHStA, HL Fr. 516, fol. 11–12; Obračun 1495, BayHStA, HL 3, Rep. 53, fasc. 295, št. 8., fol. 12'–13; Obračun 1496, BayHStA, HL Fr. 518, fol. 10;

24 ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I-57, fevdna knjiga grofov Celjskih 1436–1447, fol. 8'; prav tam, I-2r, fevdna knjiga grofov Celjskih za grofijo Ortenburg 1456, fol. 28.

25 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 1, fol. 556.

26 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 246, urbar gospodstva Radovljica 1498, pag. 13.

vpisana Luka Močnik in Janez Diennstman.²⁷ Tudi tu ni šlo za nobeno hubo, pač pa je bilo imenje ovrednoteno na precej višji znesek – 22 renskih goldinarjev 42 krajcarjev in 2 pfeniga. Janez Diennstman je pripadal koseški rodbini, podložni radovljiškemu gospostvu; 1579 se v urbarju kot imetnik koseščine (*edelthumb*) prav tako navaja Janez Diennstman,²⁸ leto pred tem pa je omenjeno koseščino prejel v fevd od nadvojvode Karla.²⁹ Mogoče je bil eden od Diennstmanov že v urbarju iz 1498 zgolj z osebnim imenom (Janez) navedeni posestnik koseščine v Podhomu.³⁰ V tem primeru je jasno, da omenjena koseščina ni bila predmet vpisa v imenjsko knjigo. Bila je vpisana v urbarju in obdavčena po tej poti. V imenjski knjigi je bila vpisana neurbarialna posest, ki so jo Janez in njegovi predniki najverjetneje pridobili z nakupi.

Eno svobodniško imenje najdemo na ozemlju deželno knežjega urada Naklo, in sicer v Rupi pri Kranju. V letih 1539 in 1546 je napisano na ime Miklavža Sitarja.³¹ Ta priimek zasledimo tudi v nakelskem urbarju iz leta 1552; eno od hub v Rupi je obdeloval Tomaž, sin Štefana Sitarja.³² Na isti hubi najdemo Štefana (brez navedbe priimka, vendar identifikacija zaradi vrstnega reda in identičnih dajatev ni sporna) kot nosilca že v urbarju iz leta 1498.³³ Povsem možno je, da bi bil Miklavž Štefanov sin (in Tomažev brat), ki se je z nakupom svobodne posesti zase in za svoje potomce otresel podložništva. Sitarjeva svoboščina v Rupi se je kot polovična huba ohranila daleč v 18. stoletje; v popisu prebivalstva 1754 tam najdemo Gašperja Sitarja.³⁴

Čeprav je obravnavano gradivo omejeno, lahko iz njega vendarle

27 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 1, fol. 582.

28 Pleterski, *Župa Bled*, str. 52 (z nekoliko napačno interpretacijo podatkov iz imenjske knjige); ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 246, urbar gospostva Radovljica 1498, pag. 13.

29 ARS, AS 11, Komisija za fevdne zadeve, šk. 29, fevdna knjiga 1565–1601, fol. 112–112' (*Jannesen Dienstmans lehenbrief*).

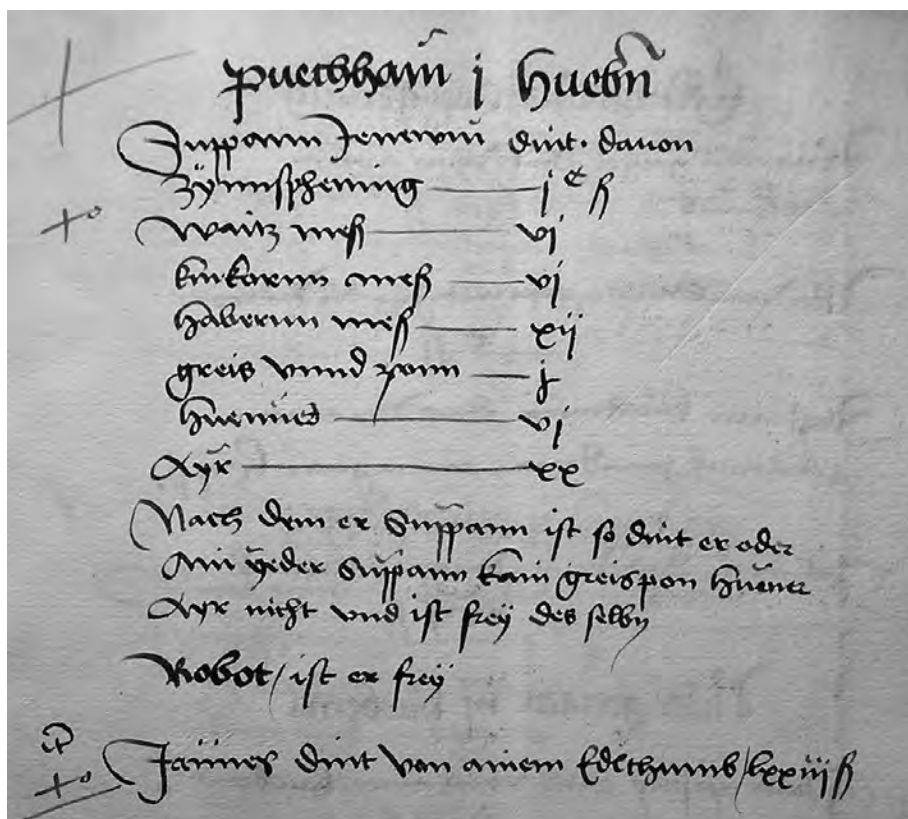
30 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 246, Urbar gospostva Radovljica 1498, pag. 77.

31 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 1, fol. 585; Imenjska knjiga za Kranjsko 4, fol. 376'.

32 ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/3u-2, urbar posesti Egk-Hungerspach 1551–1553, pag. 75.

33 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 100, reformirani urbar urada Naklo 1498, fol. 10.

34 Krampač, Popis prebivalcev, str. 531.

Vpis Diennstmanove koseščine v Podhomu, ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 246, Urbar gospostva Radovljica 1498, pag. 77.

potegnemo naslednje ugotovitve. Od desetih obravnavanih primerov imetnikov svobodnih imenj jih devet kaže bolj ali manj verjeten podložniški (urbarialni) izvor: štiri »svobodnike« je mogoče neposredno identificirati z urbarialnimi podložniki, pri petih pa lahko ugotavljamo ali domnevamo izvor iz podložniške rodbine. V štirih primerih se urbarialnih dajatev prosta kupljena posest kaže kot (verjetni) fevd plemiškega izvora. V ostalih primerih izvor ni povsem jasno razviden. Kot vir presežnih sredstev, ki je omogočal nakup proste nepremičnine, se v enem primeru kaže trgovina, v drugem pa obrt; sklepamo lahko, da je bilo tudi v ostalih primerih podobno. Indicev, ki bi kazali na izvor svobodnikov iz različnih starejših, v posameznih segmentih

družbenega položaja privilegiranih socialnih skupin kmečkega prebivalstva srednjega veka (svobodni kmetje, cenziali, kosezi), kar se pojavlja v strokovni literaturi, v obravnavanem gradivu ni najti. Četudi se na seznamu svobodnikov znajde kakšen posameznik iz koseške rodbine, je to zgolj naključje. Koseški status ni neposredno vplival na družbeni vzpon med svobodnike, lahko bi posamezniku kvečjemu olajšal ukvarjanje s pridobitno dejavnostjo, ki je bila predpogoj za nakup svobodne nepremičnine, vendar gradivo ne izkazuje množičnosti tega pojava. Nastajanje svobodniških imenj z nakupom od urbarialnih dajatev proste posesti s strani podložnih kmetov, ki se je v virih 17. in 18. stoletja doslej kazalo kot prevladujoč način, velja verjetno tudi za drugo polovico 15. in 16. stoletja, ko je sloj, ki so ga pozneje poimenovali svobodniki, začel šele nastajati.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana

AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko

ARS 11, Komisija za fevdne zadeve

AS 173 Imenjska knjiga za Kranjsko

AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko

AS 783, Gospostvo Škofja Loka

AS 1073, Zbirka rokopisov

AS 1074, Zbirka urbarjev

BayHStA – Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München

Hochstiftsliteralien (HL)

Hochstiftsliteralien 3

NÖLA – Niederösterreichisches Landesarchiv, St. Pölten

Ständisches Archiv (StA), Urkunden

Literatura in objavljeni viri

Blaznik, Pavle: Kolonizacija in kmetsko podložništvo na Sorškem polju.

Razprave I. razreda SAZU 2. Ljubljana: SAZU, 1953, str. 139–242.

- Blaznik, Pavle: *Urbarji freisinške škofije*. Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4. Viri za zgodovino Slovencev 4. Ljubljana: SAZU, 1963.
- Blaznik, Pavle: Zemljiška gospodstva na besniškem ozemlju. *Razprave 1. razreda SAZU 2*. Ljubljana: SAZU, 1953, str. 243–276.
- Krampač, Tone: Popis prebivalcev gorenjskih župnij. *Gorenjske družine v 18. stoletju* (ur. Lovro Šturm). Celje: Celjska Mohorjeva družba; Ljubljana: Slovenska matica; Ljubljana: Inštitut Karantanija, 2016, str. 1–710.
- Pleterski, Andrej: *Župa Bled. Nastanek, razvoj in prežitki*. Dela 1. razreda SAZU 30. Dela Inštituta za arheologijo 14. Ljubljana: SAZU, 1986.
- Polec, Janko: Svobodniki na Kranjskem. *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo 17*, 1936, str. 5–142.
- Žontar, Josip: *Zgodovina mesta Kranja*. Ljubljana: Muzejsko društvo za Slovenijo, 1939.

URSPRUNG DER FREISASSEN IN KRAIN

Im Mittelalter und in der frühen Neuzeit hatte der Begriff der „Freiheit“ eine mehrschichtige Bedeutung. Sehr selten umfasste die Freiheit das gesamte Spektrum rechtlicher und gesellschaftlicher Aspekte des Lebens von Einzelpersonen. Partielle Freiheiten hatten gewöhnlich ihren Ursprung in alten Traditionen. Auch mit dem Kauf einer „freien“ Immobilie konnte der Untertan einer Grundherrschaft einen gewissen Grad an „Befreiung“ erreichen. Damit konnte er sich in die Schicht der so genannten Freisassen einreihen, die seit dem 17. Jahrhundert mit diesem Namen bezeichnet wurden. Die bisherigen Untersuchungen – vor allem der Quellen des 17. und 18. Jahrhunderts – zeigten, dass die Gülten der Freisassen durch den Erwerb des freien Grundbesitzes von Adeligen und Bürgern seitens der bäuerlichen Untertanen, die sich das leisten konnten, entstanden sind. In den meisten Fällen handelte es sich um kleinen Besitz: Äcker, Wiesen, Zehent, gelegentlich auch um ganze Bauernhöfe.

Der vorliegende Beitrag überprüft die Gültigkeit dieser Hypothese und zieht dafür auch ältere Quellen heran – jene aus der zweiten Hälfte des 15. und der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Als Ausgangspunkt dienten die ersten zwei erhaltenen Gültbücher für Krain von 1539 und 1546-1549. Darin wird in einer eigenen Rubrik der freie nichtadelige Besitz angeführt, wobei

Bürger und Bauern (*burger und gemeine*) zusammen erfasst wurden. Obwohl der Grundbesitz ziemlich beiläufig loziert wird – manchmal mit einer ungefähren regionalen Angabe (Gebiet einer Grundherrschaft oder Pfarre), manchmal mit Ortsangabe, die aber auch eine größere Siedlung in der Nähe bedeuten kann – können mögliche potenzielle bäuerliche Gülten zumindest durch die Ausschließung der Gülten von urbanen Siedlungen, Städten und Märkten erfasst werden. Dadurch verringert sich der Umfang der Gülten um gut die Hälfte. Der Vergleich zwischen den Trägern dieser Gülten und den Untertanen, die in den Urbaren für diese Gebiete eingetragen sind, zeigte ein bestimmtes Grad an Übereinstimmung von Einzelpersonen oder zumindest der Zugehörigkeit zu einer Familie. Da es für die Zeit, in der die ersten beiden Gültbücher entstanden sind, nur wenige Urbare gibt, ist eine zeitliche Übereinstimmung zwischen Urbaren und Gültbüchern, in denen Besitz der Freisassen eruiert werden könnte, minimal. Deshalb stützt sich die Untersuchung auf reformierte Urbare vom Ende des 15. Jahrhunderts, was die Möglichkeit der Identifikation der Freisassen-Gülten ein wenig reduzierte. In die Untersuchung einbezogen wurden auch die relevanten Lehensbücher; Lehensvergabe schloss eine Steuerverpflichtung nicht aus. In den Lehensbüchern werden Besitzungen einer bestimmten Herrschaft verzeichnet, die aus dem Urbar ausgenommen wurden und daher eine den Urbaren komplementäre Quelle darstellen. Deshalb können sie in einzelnen Fällen ermöglichen, den Ursprung eines bestimmten Freisassen-Besitzes festzustellen.

Von den etwas mehr als 80 „nichturbanen“ Freisassen-Gülten aus dem ersten Gültbuch konnten nur bei etwa zwanzig von diesen Übereinstimmungen mit den Urbaren eruiert werden. Die größte Übereinstimmung weisen die Gebiete der Oberkrainer Herrschaften Škofja Loka/Bischoflack und Radovljica/Radmannsdorf auf. Ende des 15. Jahrhunderts befanden sich Freisassen-Gülten in Bitnje, Stražišče, Besnica, Žetina bei Hotavljje, Selce in Selška dolina, Gaberk bei Brode, Ljubno in Podhom bei Zasip. Der Ursprung der Freisassen-Gülten ist auch in dieser Zeit in den meisten Fällen auf den Erwerb von urbarialen Rechten zurückzuführen.

MIHA SERUČNIK

Imenjska knjiga in kranjski svobodniki v 16. in 17. stoletju

Uvod

Imenjska knjiga je eden od zgodnjih virov serijske narave za zgodovino zgodnjega novega veka. Njen predmet je evidenca dohodkov od nepodložnih posesti, namen pa obdavčitev zemljišč. Nastanek imenjskih knjig v habsburških deželah je povezan z burnimi dogodki političnih, vojaških, družbenih in verskih sprememb na začetku zgodnjega novega veka. V 15. stoletju so se na območju notranjeavstrijskih dežel odvijali številni vojaški spopadi – z ogrskim kraljestvom (Matija Korvin), notranje fajde in turški vpadi –, ki so habsburško rodbino postavljali pred velike finančne izzive. Da bi zmogli vzdrževati najemniške vojske, so deželni knezi v drugi polovici 15. stoletja začeli od deželanov¹ zahtevati davke. Ti so bili sprva mišljeni kot izredni ukrepi, v 16. stoletju pa so se postopoma prelevili v redne davke.²

Zbiranje podatkov o višini dohodkov od posesti – torej ugotavljanje višine imenja – je predstavljalo poskus doseči enotno merilo za odmero davka, ki bi vladarju zagotovil več denarnih sredstev. Evidence, ki so tako nastale, so dobile ime imenjska knjiga (nem. *Gültbuch*). Prva znana imenjska knjiga je nastala v Spodnji Avstriji leta 1513. Leta 1542 je bil na meddeželnem zboru v Pragi sprejet sistem, ki je urejal enotno obdavčitev posesti v notranjeavstrijskih deželah in na Češkem.³

Za davčno osnovo je bil določen naturalni donos, ki so ga po posebnem

¹ Plemstvo in visoka duhovščina oz. prelati.

² Fresacher, *Die Freisassen in Kärnten*, str. 20–21.

³ Polec, *Svobodniki na Kranjskem*, str. 17.

ceniku preračunali v denar. Dejanski davek je za plemstvo znašal 1 %, za podložnike pa 1/60 oziroma 1,7 % bruto donosa nepremičnine. Že dve leti po praških sklepih so deželni stanovi začeli dolgotrajna meddeželna pogajanja, na katerih so se poskušali dogovoriti o spremembi opisane ureditve, vendar niso našli skupnega jezika. Po letu 1578 so poskuse za doseg dogovora opustili in posledično je sistem praških določil ostal v veljavi do davčne rektifikacije Marije Terezije leta 1750. Obdavčitev ni sledila rasti cen, zato je realna vrednost obdavčitve s časom padala. Po drugi strani pa se je absolutni znesek na Kranjskem zbranega davka – imenjske rente – več kot podvojil.⁴

Kot posledica novega davčnega reda se pojavijo svobodniki kot posebna skupina oziroma družbeni sloj, ki ga je opredeljevala prav posest nepodložne zemlje.⁵ Svobodniki so sicer že obstajali in v času nastanka imenjske knjige obdavčitev ni bila vzrok za njihov pojav, toda hkrati je povzročila, da so se formirali kot sloj, ki ga srednji vek ni poznal. Šlo je za ljudi, ki niso sodili niti med deželane niti med meščane ali podložnike. Njihov izvor je heterogen, Janko Polec in Walther Fresacher navajata naslednje možnosti: podelitev zemljišč in/ali desetine v fevd, nakup zemljišč od zemljiškega gospoda in nakup nepodložnih zemljišč od drugih svobodnikov.⁶ V zadnjem času pa se kot možen izvor kaže tudi v srednjem veku poznani status cenzuala.⁷

Imenjska knjiga kot dokument

Prva ohranjena imenjska knjiga za Kranjsko je nastala leta 1539, torej še pred sklepi zbora v Pragi. Med prvo in drugo knjigo zija časovna vrzel, konec

4 Z 22.000 imenjskih funtov (vrednost tu navedenega funta je bila enaka goldinarju) leta 1543 na 55.000 goldinarjev. Glej Polec, Svobodniki na Kranjskem, str. 18–19; za imenjsko rento glej Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, str. 314.

5 Polec, Svobodniki na Kranjskem, str. 33. Po njem povzema tudi Fresacher, *Die Freisassen in Kärnten*, str. 19.

6 Polec, Svobodniki na Kranjskem, str. 34–45.

7 Cenzuali so bili podložniki, ki jih je zemljiški gospod dodelil določeni cerkveni ustanovi za vzdrževanje oltarja ipd. S takšno ustanovo je bila kmetija za nedoločen čas opravičena plačevanja dajatev. Več o tem v: Bizjak, Omembe cenzualov. Kolegu Matjažu Bizjaku se za informacije in vpogled pred izidom iskreno zahvaljujem.

druge in začetek tretje knjige pa se prekrivata.⁸ Od četrte knjige dalje imamo na voljo časovno sklenjeno serijo knjig, ki se zaključí sredi 18. stoletja, ko imenjsko knjigo zaradi terezijanskih davčnih reform popolnoma preuredijo.⁹ Po svoji vsebini je imenjska knjiga seznam vseh posestnikov nepodložnih zemljišč oziroma njihovih posesti. Lastniki so ločeni glede na družbeni status. Na prvem mestu so navedeni prelati, sledijo plemstvo, župniki¹⁰, bratovščine, mestne in trške korporacije, navadni ljudje, istrska duhovščina, istrsko plemstvo, istrska mesta.

V pričujočo študijo sta vključeni četrta in peta knjiga, ki zaobjemata obdobje 115 let od 1546 do 1661, in sicer v delu, ki je namenjen »navadnim ljudem« (*Gemeinleuth*). Vsebinsko predstavljata zrelejšo stopnjo razvoja kot knjige 1–3, ki so vsebinsko precej bolj skope.

Ob nastavitvi nove imenjske knjige so vsako stran namenili enemu imenju oziroma lastniku. Na vrhu strani so s slovesnejšo pisavo zapisani kot naslov 1) kraj, 2) ime in priimek lastnika ter 3) višina vrednosti imenja. Vpise so združevali po krajevnih imenih, ki si sledijo v abecednem redu,¹¹ imena lastnikov pa niso nanizana po kakšnem prepoznavnem zaporedju.

Niže sledijo vpisi sprememb imenja. Ob levem robu je navedeno leto spremembe oz. njenega vpisa. Datumu sledi odstavek z informacijo o vrsti spremembe – praviloma gre za prodajo ali nakup dela imenja. V nekaterih zapisih je dejanje kupoprodaje izrecno izraženo, spet drugje pa besedilo zgolj navaja, da je bila posest »prenesena« k drugemu lastniku. Zapis nadalje navaja ime kupca, vrednost nepremičnin, ki zamenjajo lastnika, ter vrsto nepremičnine. Žal zadnji podatek pri nekaterih zapisih manjka. Na desni margini sledi še vrednost imenja po spremembi. Vrednosti so izražene v goldinarjih oziroma (včasih) v funtih ter v krajcarjih in denaričih¹².

Na isti strani sledijo dodatni vpisi imenj, ki se pogosto navezujejo na vpis

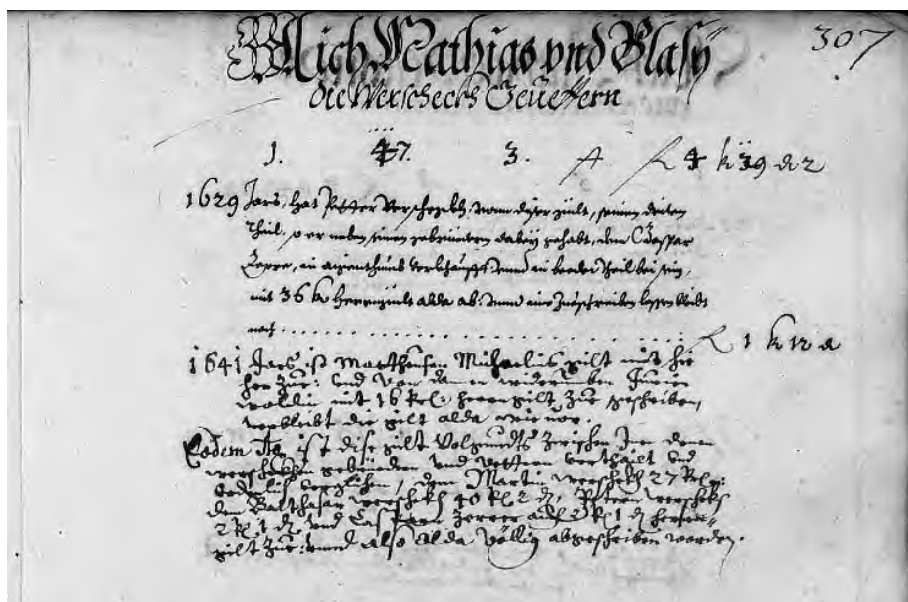
8 Starejši del fonda ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, obsega 7 knjig: knj. 1 (1539), 2 (1546–1549), 3 (1546–1554), 4 (1546–1618), 5 (1619–1661), 6 (1662–1756), in 7 (1662–1756: Freisasser).

9 Po letu 1756 sledi še dvajset knjig rektificirane imenjske knjige, ki so precej bolj kompleksno členjene. Gl. Polec, Svobodniki na Kranjskem, str. 22–33.

10 V prvih treh knjigah so župniki umeščeni takoj za prelate, pred plemstvom.

11 Tu kaže opozoriti na posebnosti novoveške abecede, ki je enačila znaka B in W. Omenjeni črki sta imeli na začetku besed enako glasovno vrednost.

12 Pfennig.

Stran iz imenjske knjige št. 5 (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 5, fol. 307).

na vrhu; spodaj so navedeni kupci zemljišč. To seveda ne velja za tiste kupce, ki so v času nastavitve konkretne knjige že imeli svojo stran. Sekundarni zapisi so ponekod lahko nekoliko bolj shematični oziroma skromni, verjetno zaradi pomanjkanja prostora na strani. Poleg omenjenih pa najdemo tudi zapise imenj, ki se nanašajo na geografsko povsem nepovezane lokacije.

Že v četrti, še bolj pa v peti knjigi se pojavljajo vstavljeni listi, ki prekinjajo izvorno številčenje. Te so vstavljali, da so rešili problem novih vpisov, ki jih ni bilo mogoče vrniti na obstoječe folije. Vstavljeni foliji dobro kažejo rast števila svobodnikov, posebej izrazito v mlajši, peti knjigi.

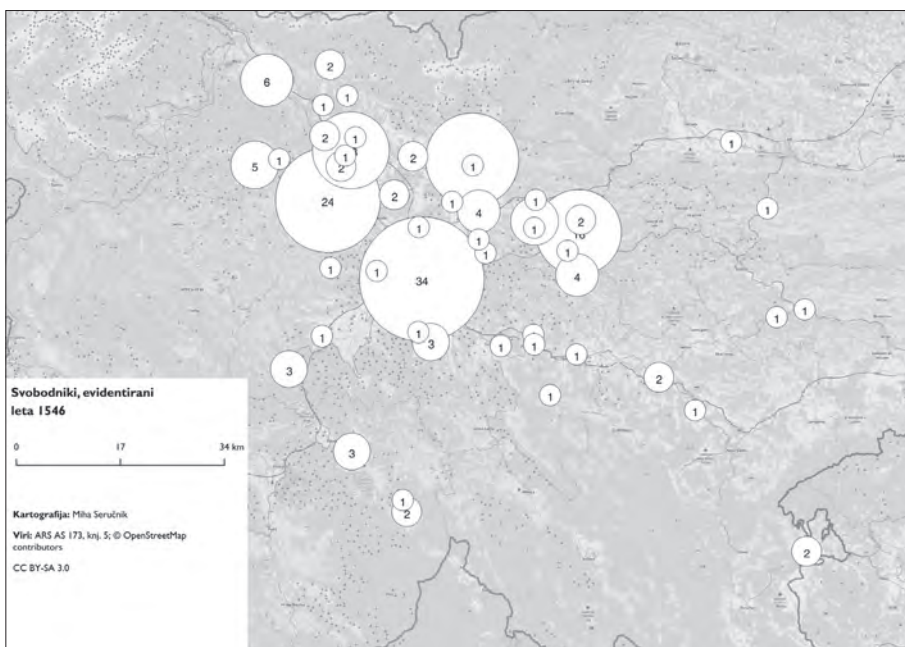
Svobodniki na Kranjskem

Za potrebe pričujoče študije sem upošteval izvorne zapise v četrti in peti knjigi imenjske knjige, ne pa vmesnih sprememb. Tako dobimo prerez stanja nepodložne posesti leta 1546 in 1619, torej v časovnem razmiku 73 let. V

omenjenem obdobju je prišlo do povečanja števila imenj števila krajev, kjer najdemo njihove lastnike. Toda oba prirasta sta močno različnih stopenj: medtem ko je prirast novih lastnikov komaj 15 %, se je število krajev povečalo skoraj za polovico, natančneje za 47 %. Dodati je še treba, da nekaterih naselij, ki so navedena v imenjski knjigi, ni bilo mogoče identificirati. V četrti knjigi so bili takšni primeri štirje, v peti pa 16. Šlo je za kraje, pri katerih ni bilo mogoče ugotoviti, za katero od več možnosti gre, ali pa krajevnege imena ni bilo mogoče razrešiti oziroma umestiti.

Prirast vpisov v zemljiško knjigo med letoma 1546 in 1619.

Leto	Število imenj	Število krajev
1546	205	66
1619	236	97

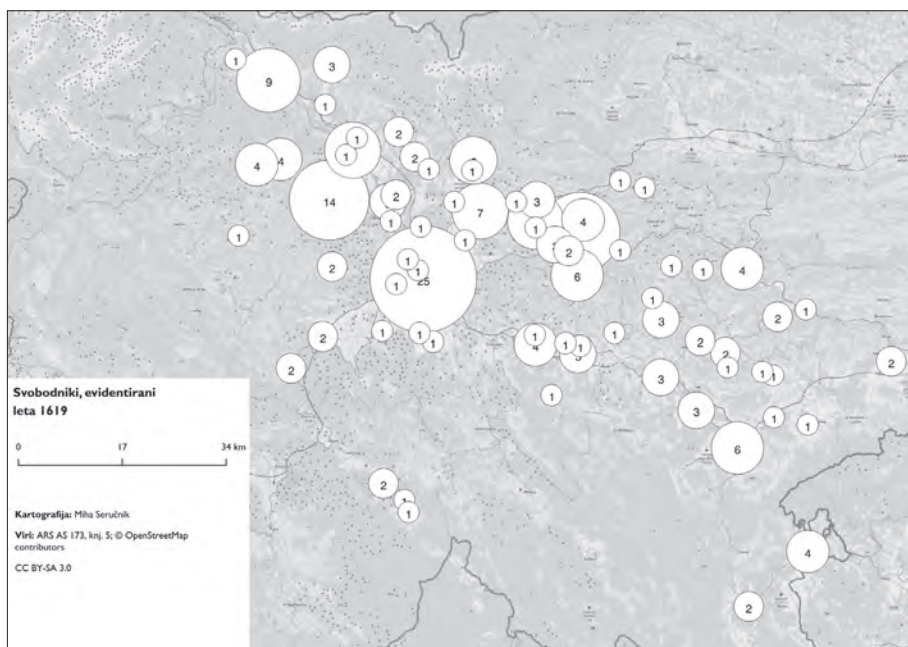

Prostorska razporeditev svobodnikov leta 1546.

To seveda pomeni, da se je v vmesnem času pokritost dežele s kraji, v katerih so evidentirali svobodniška imenja, precej povečala, v številnih primerih

pa gre za eno imenje na določenem kraju. Sredi 16. stoletja najdemo največje koncentracije svobodniških imenj povezane z mesti, kot so Ljubljana (34), Škofja Loka (24), Kamnik (19) in Kranj (13). Tem krajem sledijo Vače s 16 svobodniki, Dob (8), Radovljica (6), Železniki (5) in Moravče (5).

Večina svobodnikov je bila skoncentriranih na Gorenjskem, s posebnim poudarkom na njenem vzhodnem delu na območju župnij Dob, Moravče in Vače. Dolenjska je sredi 16. stoletja precej skromneje zastopana. Nekaj primerov je moč najti med Ivančno Gorico in Višnjo Goro ter v Trebnjem, Mirni Peči, v okolici Krškega in na Krškem polju ter dva primera v Metliki. Na območju Turjaka, Velikih Lašč, Ribnice in Kočevskega ni bilo nobenega svobodnika, na Notranjskem pa najdemo nekaj svobodniških imen v Logatcu, Cerknici in Ložu. Omeniti kaže še dva svobodnika, katerih domicil je bil zunaj deželnih meja – v Žalcu in Laškem – a sta iz neznanih razlogov vpisana v kranjsko imenjsko knjigo.

Prostorska razporeditev svobodnikov leta 1619.

V začetku 17. stoletja najdemo, kot že rečeno, precej več krajev s svobodniki. Njihova zastopanost se povečuje tako na Gorenjskem kot tudi na Dolenjskem, pri čemer je območje od Bloške planote do Suhe krajine in Kočevske popolnoma brez njih, vsaj kolikor se je mogoče zanesti na podatke imenjske knjige. Po drugi strani pa se je na območju med Savo in deželno cesto Ljubljana–Zagreb pojavilo kar nekaj novih svobodniških imenj.

V času do srede 17. stoletja, ko je bila nastavljena nova imenjska knjiga, je število svobodnikov raslo naprej, in to celo do te mere, da so dobili samostojno knjigo, ločeno od ostalih posestnikov, o čemer pričajo tudi številni vstavljeni foliji v peti knjigi.

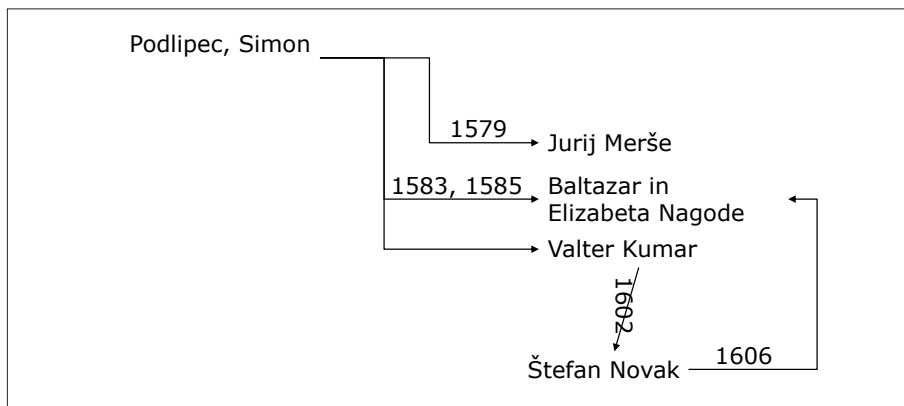
Svobodniki v Dobu

V naslednjem odseku si bomo podrobneje ogledali dinamiko nepremičninske menjave v vasi Dob pri Domžalah v prvi polovici 17. stoletja. Dob se nahaja v predelu vzhodne Gorenjske, kjer je, skupaj z območjem župnij Moravče in Vače, izpričana intenzivnejša koncentracija svobodnikov. Kot tak se zdi prikladen za analizo prometa z nepodložnimi nepremičninami, ki nam jo omogoča imenjska knjiga.

Svobodniška imenja so bila praviloma majhna, obsegala so po nekaj zemljišč. Njihova imenjska renta se v četrti in peti knjigi običajno giblje v višini od enega do dveh goldinarjev, le redko dosega vrednost treh goldinarjev; pogoste so tudi vsote pod enim goldinarjem. Imenjske rente pripadnikov privilegiranih slojev so dosegale zneske nekaj deset goldinarjev – od 20 do 30 in več.

Čeprav vpisi v imenjsko knjigo ne kažejo natančne sestave imenj, lahko o njihovi vrednosti sklepamo ob prodajah, če je v zapisu navedeno, kaj je bila prodana nepremičnina. Tako je na primer Simon Podlipiec iz Doba leta 1579 prodal od svojega imenja, ki je imelo skupno vrednost 1 goldinar in 24 krajcarjev, njivo in travnik, skupaj vredna 48 krajcarjev. Podlipčev primer obenem lepo ponazarja pogosto usodo teh imenj. Potem ko se njegovo imenje dalj časa ni spreminjalo (skupna imenjska renta je znašala 1 gld, 25 kr in 1 den), ga je po letu 1579 v treh korakih v celoti odprodal. Zemljišča so kupili različni

kupci, zadnje, prodano Štefanu Novaku, pa je po ponovni prodaji postalo last zakoncev Novak, ki sta od Podlipca že kupila dele njegovega imenja.

Struktura imenja svobodnika Simona Podlipca (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 4, fol. 311').

Še nazornejši vpogled v strukturo zemljišč in njihovih cenitev ponuja Jurij Boldin, ki je med letoma 1641 in 1657 nakupil pet različnih svobodnih zemljišč – njivo in travnik, še en travnik, gozd ter še dve njivi. Nazadnje je od Adama Lončarja, od katerega je pred tem že kupil njivo, ocenjeno na 9 krajcarjev, odkupil še preostanek njegovega imenja, ki pa je v knjigi žal neopredeljen. Boldinovo imenje je bilo leta 1657 ocenjeno na 1 gld, 48 kr in 1 den. Zneski, navedeni v preglednici, so primerljivi z drugimi zapisi.

Imenje Jurija Boldina (Woldin) (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 5, fol. 95).

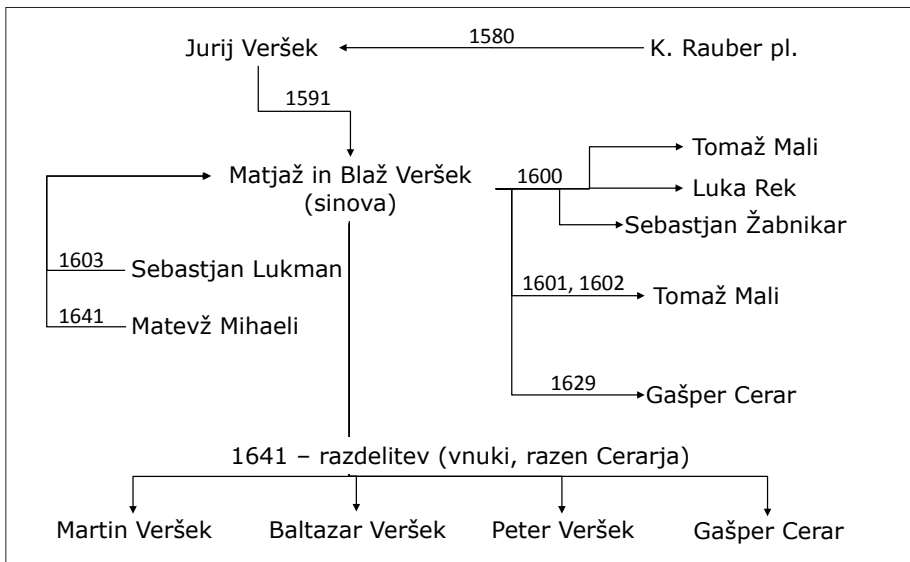
Vrsta nepremičnine	Vrednost	
njiva in travnik	10 kr	3 den
travnik	16 kr	
gozd	58 kr	2 den
njiva	9 kr	
njiva	10 kr	
neopredeljeno	4 kr	

Zanimivo si je ogledati tudi dinamiko kupoprodaj svobodniških nepremičnin. V pretežni meri gre za trgovanje med svobodniki z lokalnega

območja. Kar velja za obseg imenj, velja tudi za njihove menjave. Nakupi praviloma obsegajo po eno ali dve zemljišči, ocenjena vrednost le-teh pa se giblje v mejah nekaj deset krajcarjev, dostikrat tudi manj kot deset krajcarjev.

Poleg redkih menjav je mogoče ugotoviti, da so se imenja odprodajala pretežno po delih, le nekaterim svobodnikom je uspevalo svoja imenja zadržati v rodbini. Od oseb na zgornjem prikazu sta le zakonca Nagode zadržala nepremičnine, ostalim so imenja iz knjige izbrisali.

Družina Nagode je zanimiva zaradi druge generacije, vpisane v imenjsko knjigo. Zakonca Baltazar in Elizabeta Nagode sta imenje, ocenjeno na 1 gld in 5 kr, predala sinu Gašperju (*Caspar*), ki je bil leta 1625 poplemeniten. Zapis o imenju so prenesli med plemiče (viteze, *Ritterstand*), kjer Gašperja najdemo na foliju 132 pete knjige. Imenjska knjiga navaja nenavadne podatke: Gašperja je v plemiški stan povzdignil poljski princ Vladislav Sigismund in mu podelil naslove »Schwerten, Zall und Hausmaister«. Gašper očitno ni imel časa, da bi se ukvarjal s posestjo, saj je petnajst let pozneje imenje v nespremenjeni vrednosti enega goldinarja in petih krajcarjev prodal bratrancu Anžetu (*Hansche*). Slednji ni bil poplemeniten, zato imenje ponovno najdemo med svobodniškimi posestmi.

Imenje Jurija Verška in njegovih naslednikov (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 4, fol. 312; fol. 307, 307' (vstavljeni listi)).

Na sliki je prikazana rodbina Veršek oziroma Veršenk in njeni »nepremičninski posli«. Jurij Veršek je prvo imenje pridobil leta 1580 od plemiča Rauberja. Tedaj je bilo ocenjeno na 4 goldinarje in v tem obsegu ga je enajst let pozneje predal sinovoma Matjažu in Blažu. Brata sta leta 1600 dele imenja v skupni vrednosti goldinarja in pol prodala trem različnim kupcem. V naslednjih treh letih sta odprodala še več kosov posesti, ki je bila leta 1603 ocenjena na 1 gld, 47 kr in 3 den.

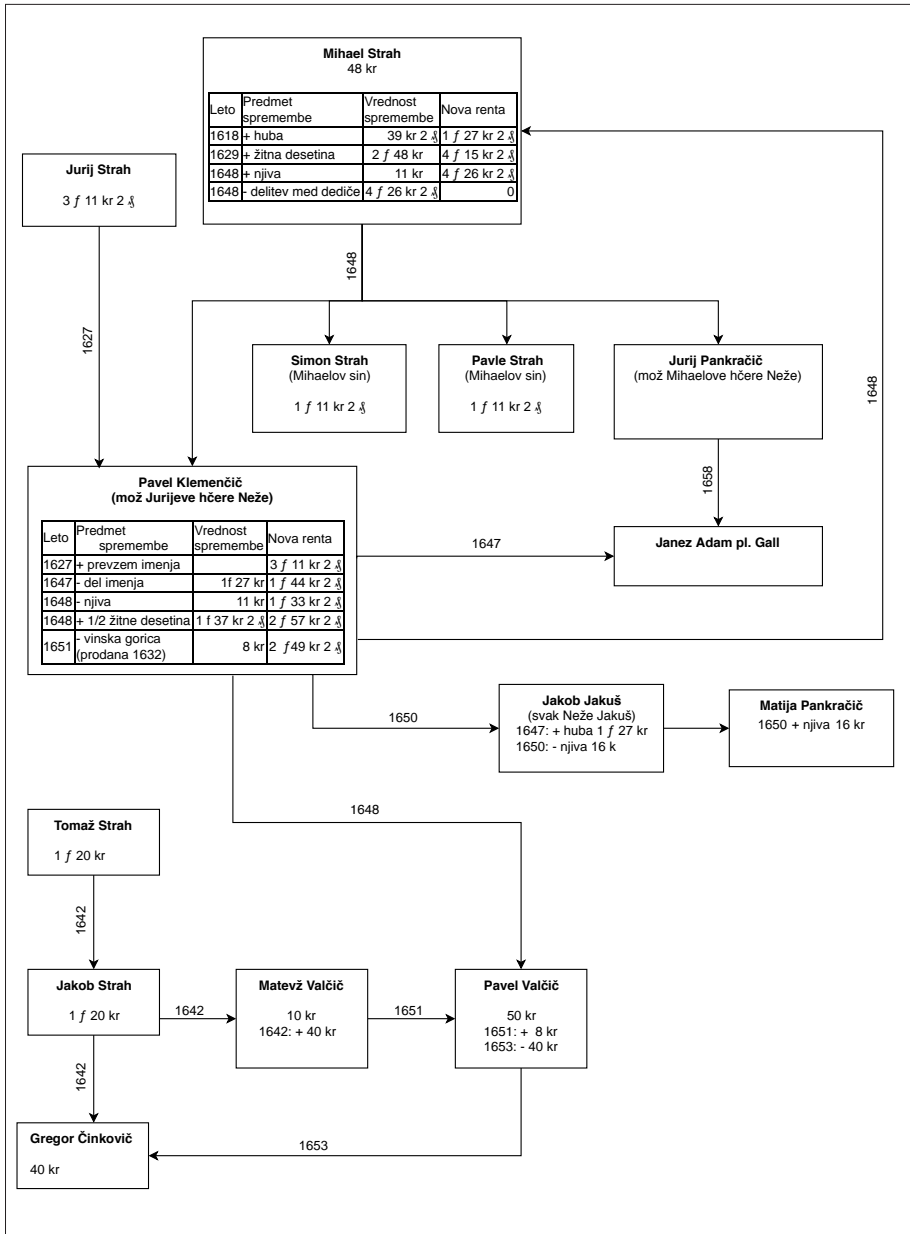
Naslednje spremembe nam imenjska knjiga sporoča leta 1629. Lastnika, še vedno brata Matjaž in Blaž, sta prodala še eno zemljišče. Sledila sta nakup in prodaja, nato pa razdelitev imenja med Martina, Baltazarja in Petra Verška ter Gašperja Cerarja (*Zerer*). Prvi trije so po vsej verjetnosti bili nasledniki obeh bratov, vendar so dobili vsak svoj delež in si lastništva niso delili. Martin je prejel delež v vrednosti 27 kr, Baltazar 40 kr, Peter pa v vrednosti 2 krajcarja in 1 denarič. Prvima dvema, Martinu in Baltazarju, so v imenjski knjigi pripisali, da imata v lasti tretjino hube (*ain drith hub*), čeprav sta se vrednosti njunih premoženj razlikovali skoraj za sto odstotkov.

Svobodniki v Tihaboju

Tihaboj je majhna vas na cesti med Mirno in Gabrovko. V kranjski imenjski knjigi zasledimo Tihaboj prvič v peti knjigi.. Vas je zanimiva, ker je večina vpisov svobodniških imenj neposredno ali posredno povezana z rodbino Strah. Prvi vpisani je Gregor Strah, ki pa je bil v času, ko je bila peta knjiga imenjske knjige nastavljena (1619), že pokojni. Gregor je bil lastnik hube, katere imenjska renta je znašala 48 kr, kupil pa jo je od plemiča Daniela pl. Galla z Gabrske gore. Leta 1618 je njegov sin Mihael kupil od Adama pl. Galla, lastnika graščine Podpeč, drugo hubo, katere imenjska renta je znašala 39 kr in 2 den. Enajst let pozneje se je Strahovo imenje povečalo še enkrat. Tokrat je odkupil žitno desetino od takrat že pokojnega Daniela pl. Galla¹³ z Gabrske gore. Skupna vrednost imenjske rente se je tako povečala na 4 gld, 15 kr in 2 den.¹⁴

¹³ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 5, fol. 429.

¹⁴ Prav tam.

Imenja rodbine Strah v Tihaboju po imenjski knjigi (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 5, fol. 421'–423').

Leta 1648 ali malo prej je Mihael Strah umrl in posest se je razdelila med dediče – njegove otroke Simona, Pavla in Nežo ter njegovo sestro Nežo, poročeno Jakuš.¹⁵ Na tem mestu se opis zaplete, saj je bila v delitev imenja Mihaela Straha vpletena tudi druga veja rodbine, ki ji lahko sledimo od Jurija Straha dalje. Jurij je v imenjski knjigi vpisan neposredno za Mihaelom, a njegovo sorodstveno razmerje do Mihaela ni opredeljeno. Njegova imenjska renta je znašala 3 gld, 11 kr in 2 den.

Leta 1627 je imenje podedovala Jurijeva edina hči, kot nosilec imenja pa je naveden njen mož Pavel Klemenčič. Natanko dvajset let pozneje (1647) del imenja (1 gld in 27 kr oz. 45 % skupne vrednosti) dobi Klemenčičev zet Jakob Jakuš. Jakobovi tašči je bilo prav tako ime Neža in se je takrat že pisala Jakuš (*schwiger iezo Nescha Jakhuschin*).¹⁶

Prvotno imenje Jurija Straha, zdaj vodeno pod imenom Pavla Klemenčiča, pri tem ni bilo ukinjeno in je bilo pod Klemenčičevim imenom vpisano tudi v novo knjigo imenjske knjige, ki so ga odprli leta 1662.¹⁷ Pri delitvi imenja Mihaela Straha leta 1648 so iz Klemenčičevega imenja prenesli v Strahovo zapuščino najprej njivo z imenjsko rento 11 kr. Mihaelovo dediščino so nato razdelili na naslednji način: sinova Simon in Pavel sta dobila vsak četrtno žitne desetine ter polovico njive iz Klemenčičevega imenja. Imenjska renta je pri obeh znašala 1 gld, 11 kr in 2 den. Njuna sestra Neža ter njen mož Jurij Pankračič sta postala lastnika majhne hube, na katero je bila pisana imenjska renta 39 kr in 2 den. V imenje Pavla Klemenčiča ter njegove žene, zdaj s priimkom Jakuš, so prenesli preostalo polovico žitne desetine v vrednosti 1 gld in 24 kr. Mihaelovo imenje je bilo tako do konca razdeljeno in izbrisano iz imenjske knjige.¹⁸

V zgornjem opisu se skriva manjša težava. Neža Jakuš, Gregorjeva hči, ki je v prvem delu delitvenega vpisa iz leta 1648 omenjena med Mihaelovimi dediči, umanjka v nadaljevanju, ko so naštetih dejanski prejemniki deležev. Tu najdemo Klemenčičevo ženo Nežo, ki se po novem piše Jakuš in je za njo nekaj

15 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 5, dodani folij, številčen 423, na vrhu strani je prečrtana številka 90.

16 Prav tam, fol. 423.

17 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7, fol. 347.

18 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 5, dodani fol. 423, na vrhu strani je prečrtana številka 90.

strani naprej navedeno, da je hči Jurija Straha. Možna razlaga bi bila, da je pri vpisovanju v imenjsko knjigo prišlo do zamenjave imen Gregor in Georg/Jurij ter gre torej za eno Nežo Jakuš, ki bi v tem primeru dvakrat zamenjala priimek. Toda z Nežo Jakuš je povezana še ena nedoslednost. Njen edini izrecno imenovani mož Pavel Klemenčič ni nikjer označen kot pokojni. Kot nosilec imenja je naveden, kot je omenjeno že zgoraj, še poldrugo desetletje pozneje v novonastavljeni sedmi knjigi.¹⁹

Tretjo vejo rodbine predstavlja Tomaž Strah. Tudi za Tomaža ni znano, v kakšnem sorodstvenem razmerju je bil do Mihaela in njegovih potomcev. Ob prvem vpisu²⁰ je za Tomaževo imenje navedena renta v višini 1 gld in 20 kr.

Leta 1642 je posest podedoval njegov mladoletni sin Pavel. Njegova mati²¹ je bila takrat že ponovno poročena z Gregorjem Činkovičem. Vpletena – Pavlov krušni oče in njegova mati – sta s sokrajanom Matevžem Valtičem (*Waltitsch*) sklenila dogovor, da se imenje (polovica hube) za dobo desetih let razdeli med Činkoviča in Valtiča, s čimer sta se seveda zavezala k plačevanju pripadajočega deleža imenjskega davka.²²

Valtič je že pred tem imel v lasti manjše imenje z imenjsko rento 10 kr, ki je bilo prvotno (1619) vpisano pod imenom Luka Šelobar.²³ Na Valtičevem imenju sta poleg pridobitve četrtingske hube leta 1642 vpisani še dve spremembi. Leta 1651 je k imenju priključil gorico Gredica (*Grädiz*), ki jo je kupil od Pavla Klemenčiča, zeta Jurija Straha. Po izteku desetletnega obdobja leta 1653 je četrtingo hube prodal Gregorju Činkoviču in tako mu je ostala le še manjša svobodna posest, ki ji je bila pripisana imenjska renta 18 kr.²⁴

Činkovič je za omenjeno četrtingo hube plačal 25 gld in tako v svojih rokah ponovno združil polovično hubo pokojnega Tomaža Straha. Pri tem je dal v imenjsko knjigo zapisati, da bo omenjeno hubo obdržal še nadaljnja tri leta, nakar jo lahko pastorek Pavel Strah kadarkoli odkupi za ceno 90 gld.²⁵

19 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7, fol. 347.

20 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 5, fol. 423'.

21 Mati ni imenovana z imenom.

22 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 5, fol. 423'.

23 Prenos lastništva ni bil zabeležen, Šelobar je zgolj prečrtan in namesto njega dopisan Matevž Valtič.

24 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 5, fol. 423'.

25 Prav tam, fol. 413.

Svobodniki v Tihaboju so torej skoraj vsi (izjemo predstavlja Pavle Ule)²⁶ povezani z usodo rodbine Strah. Ker za obravnavano obdobje nimamo na voljo župnijskih matic,²⁷ ni mogoče razrešiti sorodstvenih razmerij med posameznimi lastniki. Po drugi strani lahko brez težav razvozlamo delitev in menjavo vpisanih imenj. Večino delitev v prvi polovici 16. stoletja so opravili z dedovanjem; kadar je zemljišče ali desetino dedovala hči, je bil kot novi nosilec imenja vpisan njen mož oziroma zapustnikov zet. Nekaj posesti so postopoma odprodali, sicer pa se je svobodniška lastnina prenesla na naslednjo generacijo.

Posebej zanimiv je primer mladoletnega Pavla Straha, pri katerem so njegovo dediščino (ob privolitvi njegove matere?) najprej razdelili na dve polovici, nato pa jo je pod svojim imenom ponovno združil njegov krušni oče, ki je bil dediščino pripravljen pastorku prodati, ko bo polnoleten.

Svobodniki na Vačah

Kot tretji primer vzemimo pod drobnogled še faro Vače. Na njenem območju imenjska knjiga izpričuje, kot je bilo že omenjeno, povečano koncentracijo svobodniških imenj. Na tem mestu se bomo omejili zgolj na prvo polovico 17. stoletja, ki jo pokriva peta knjiga. Med letoma 1619 in 1662 je bilo na območju Vač vpisanih 57 različnih svobodnikov. Vpisi se praviloma nanašajo na cele ali polovične hube, manjša imenja so izredno redka. Na dveh mestih je kot del imenja omenjen mlin.²⁸ Opazen delež med imenji predstavljajo desetine, ki so navedene v kar 18 primerih.

Vprašanje desetini si pogledjmo na primeru imenja Mihaela in Maruše Juvan. Prvi vpis Juvanovega imenja se je zgodil leta 1635 s hkratnim vpisom dveh žitnih desetini v krašenjski fari. Prva, zvezana z imenjsko rento 37 kr in 2 den, je bila razmeroma skromna. Druga, ki sta jo zakonca Juvan odkupila od Marka Burjana (*Wurian*), je bila precej znatnejša, saj je njena imenjska

²⁶ Prav tam, fol. 422.

²⁷ Najstarejša ohranjena rojstna knjiga za župnijo Sv. Križ (današnja Gabrovka) je iz leta 1673.

²⁸ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 5, verso dodanega folija, oštevilčenega 318 (za fol. 317), ter recto naslednjega neoštevilčenega folija, ki je vezan pred fol. 318.

renta znašala 4 gld, 10 kr in 2 den. Desetino sta Juvana zakupila za 10 let, zanjo pa sta morala odšteti 350 gld. Pogodba je določala, da naj v primeru, če Burjan po preteku te dobe desetine ne bi odkupil nazaj, le-ta preide v Juvanovo trajno last.

Leta 1646 sta se na imenju zgodili dve spremembi. Juvan je odprodal delež desetine, ki je izvorno pripadal njegovi ženi (dota, morda dediščina?), kar je rento zmanjšalo za 16 kr. V drugem primeru nam imenjska knjiga ponuja še bolj povedne podatke. Burjan je od imenja, ki ga je začasno prodal Juvanu, prodal desetinske pravice hube v krašenjski fari, na kateri je živel Martin Volk. Tudi tokrat je imenjska renta, ki je zamenjala lastnika, znašala 16 kr.²⁹

Juvan je kose svojega imenja odprodal še dvakrat (1650 in 1651). Po zadnji prodaji je imenjska renta znašala 2 gld in 16 kr.³⁰ Leta 1660 si hubo razdelijo njegovi dediči in tokrat izvemo, da je imenje še vedno obsegalo žitne desetine enajstih celih hub in dveh tretjin ene hube.

Iz zapsanega sledi, da se za zneski imenjskih rent, vezanih na desetine, skrivajo v imenjski knjigi dohodki ne ene, marveč več celih kmetij (hub) hkrati. Izpostaviti želim tudi, da pri desetini ne gre za obdelovanje zemlje v lastni režiji, saj je bil na hubi nastanjen kmet, ki je bil zavezan plačevati dajatev lastniku desetine – v našem primeru svobodniku. Zaradi teh podrobnosti se zdi, da je poleg statusne simbolnosti nakup svobodne posesti predstavljal vrsto investicije, zlasti če upoštevamo znatne zneske kupnin, ki so navedeni pri nekaterih vpisih.³¹

Tudi v vaški fari najdemo, podobno kot v Tihaboju, primer povezan z usodo mladoletnega dediča, ki nekoliko odstopa. Leta 1642 je Andrej Joger (*Andre Joger*) predal (*cedirt*) polovico hube, ocenjene na imenjsko rento 49 kr in 3 den, svojemu vnuku. Žal je vpis zelo skromen in ne navaja, od kod oziroma od koga je Joger imenje pridobil, izvemo pa, da je bilo Andrejevemu sinu ime Adam, Adamovemu sinu pa Ahac.³²

²⁹ Prav tam, fol. 314'.

³⁰ Prav tam, dodani fol. 314, priloga je označena s prečrtano št. 9.

³¹ Prim. zgoraj omenjeno kupnino 350 gld za desetine, ki jih je prodal Marko Burjan, ali pa 330 gld posojila, vezanega na imenjsko rento 1 funta (v protivrednosti 1 gld). Zadnji primer najdemo v vpisu Mihaela Juvana, ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 5, fol. 317.

³² Prav tam, fol. 311.

Za tem suhoparnim vpisom se skriva prava družinska drama, ki nam jo nekaj strani niže delno odstre ločeni vpis Ahačevega imenja. Leta 1649 je bil Ahac še vedno mladoleten, njegov oče Adam pa na kmetiji ni smel prebivati »zaradi svojega slabega vedenja« (vnd *weillen dessen Vatter, vmb selines schlechten verhaltens willen, den Grundt nicht selbst bewohnen darff*). Imenje je zato Ahačev varuh Gregor Kukovica prodal Marijini cerkvi na Zasavski Sveti gori oziroma njenemu proštu.³³ Enako se je zgodilo tudi z drugo polovico imenja, ki jo je bil v svoji lasti obdržal Ahačev ded Andrej. Imenje so na dekret deželnega poverjenika izvršno prodali Marijini cerkvi na Zasavski Sveti gori,³⁴ kar kaže, da je Andrej Joger bržkone umrl, neurejene razmere v družini pa so botrovale prodaji njegove zapuščine.

Sklepi

Imenjska knjiga nudi edinstven vpogled v razmere, ki so raziskovalcu iz drugih virov neznane, čeprav zaradi svojih omejitev pušča številna vprašanja še nadalje odprta. Imenjska renta je predstavljala osnovo za odmero imenjskega davka in je bila odvisna od višine donosov obdavčenih zemljišč oziroma desetin. Ti zneski predstavljajo le majhen delež tržne vrednosti samih nepremičnin, vendar v nekaterih primerih zapisi v imenjski knjigi navajajo tudi zneske kupnin. Na žalost so bili ti podatki dodani popolnoma naključno, tako da iz njih težko dobimo kako bolj celovito podobo. Kljub temu pa lahko iz podatkov, ki so nam na voljo, sklepamo o relativni vrednosti obsega posesti svobodniškega sloja in celo o njihovi sestavi.

Pregled prometa s svobodnimi zemljišči kaže sliko živahnega trgovanja, pretežno zamejenega znotraj sloja svobodnikov in omejenega na najbližjo okolico. Vendar je v gradivu mogoče najti tudi primere, ko so kupci prihajali iz bolj oddaljenih krajev in zunaj družbenega sloja svobodnikov.

Pri trgovanju z imenji se kaže postopno zmanjševanje svobodniških imenj bodisi z delitvijo med dediče bodisi s postopno prodajo delov imenja. Med obravnavanimi tremi primeri se poleg podobnosti kažejo tudi krajevne

³³ Prav tam, fol. 313'.

³⁴ Prav tam, fol. 311.

razlike. Na Vačah so kazali precej zanimanja, morda pa so imeli več priložnosti, za kupovanje desetin. V Tihaboju so bila imenja povezana skoraj izključno z rodbino Strah, saj so poleg nosilcev tega priimka bili skoraj vsi ostali vpisani lastniki poročeni s hčerami omenjene družine ali pa so imenja od njih kupili. V Dobu so pogosta imenja, ki so obsegala le po eno ali dve zemljišči (njiva, travnik). Zaradi teh razlik je težko podati enoznačno oceno, zakaj so se kmetje odločali za nakupe imenj. V enem delu je bilo to gotovo zaradi statusa, ki ga je svobodnik užival. Po drugi strani pa pridobivanje ene ali več celih hub hkrati oziroma desetin, kot je to izpričano za svobodnike na Vačah, gotovo predstavlja vlaganje v lastnino, ki jo je bilo načeloma vedno mogoče prodati.

Viri in literatura

Viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko

Literatura

- Bizjak, Matjaž: Omembe cenualov v listinskem gradivu za ozemlje Slovenije. *Zgodovinski časopis* 73, 2019, str. 8–18.
- Fresacher, Walther: *Die Freisassen in Kärnten*. Kärntner Landesarchiv, 5. Band. Klagenfurt: Verlag des Kärntner Landesarchivs, 1974.
- Polec, Janko: Svobodniki na Kranjskem. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 17, 1936, str. 5–142.
- Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev: Od nasetitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1961.

DAS GÜLTBUCH UND DIE KRAINER FREISASSEN IM 16. UND 17. JAHRHUNDERT

Das Gültbuch für Krain ist für die Wirtschaftsgeschichte des mittleren/zentralen Slowenien eine frühe Quelle mit Seriencharakter. Gegenstand der Bücher sind herrschaftliche Einkünfte, also vom nicht untertänigen Grundbesitz. Im Gegensatz zu den Urbaren, die für einzelne Grundherrschaften

erstellt wurden, deckt das Gültbuch das Gebiet des gesamten Landes Krain und der Grafschaft Pazin/Mitterburg in Istrien (Kroatien) ab. Außerdem ist das Gültbuch als ununterbrochene Serie erhalten, von der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts bis zur zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Im Hinblick auf die Freisassen ist das Gültbuch von zentraler Bedeutung, da es sie als Gesellschaftsschicht definiert (Bauern als Besitzer von nichtuntertänigem Besitz).

Der Beitrag bringt den Vergleich von Eintragungen von Gülten in zwei zeitlich folgenden Gültbüchern (Nr. 4 und 5), die die Zeitspanne von 115 Jahren (1546–1661) umfassen. Wir konzentrieren uns dabei auf drei Siedlungen, überprüfen, ob die Personen und die Familiennamen der Besitzer Kontinuität aufwiesen und stellen Veränderungen in der Größe der Gülten im Zeitablauf fest. In weiterer Folge widmen wir uns der Analyse der räumlichen Ausbreitung der bäuerlichen (Freisassen) Gülten.

In Krain traten die Freisassen nicht im ganzen Land auf. Sie wurden im östlichen Teil Oberkrains verzeichnet, während sie in Innerkrain und in Unterkrain seltener vorkommen. In Suha krajina/Dürrnkrain und Kočevska/Gottscheerland gib es sie in der hier behandelten Zeit überhaupt nicht. Von 1546 bis 1619 stieg die Zahl der im Gültbuch verzeichneten Freisassen um 15% und die Zahl jener Orte, in denen sie lebten, um fast die Hälfte (46%).

Genauere Durchsicht der Eintragungen im Gültbuch zeigt eine sehr lebhafteste Dynamik beim Eigentümerwechsel von Gülten. Freisassen kauften Gülten und verkauften sie wieder, meistens an Käufer aus der näheren Umgebung, das heißt innerhalb der eigenen Pfarre; zuweilen stammten die Käufer aus entfernteren Orten. Der überwiegende Teil der Gülten, die den Eigentümer wechselten, ging an andere Bauern, in einigen Fällen trat auch ein Adelige als Käufer auf. Einige Gülten blieben durch einige Generationen in den Händen der Freisassenfamilien. Oft verkaufte der Käufer die Gülten gleich wieder weiter.

ŽIGA ZWITTER

Prispevek k poznavanju svobodnikov na Kranjskem od sredine 17. do sredine 18. stoletja

Svobodnik je bil večinoma »kmet, ki je imel gosposčinske pravice na kakem agrarnem viru dohodkov (npr. na svoji kmetiji, na desetinah ipd.)«. ¹ Svobodnike na Kranjskem je do zdaj preučeval predvsem Janko Polec, ² stanje pravnozgodovinskih raziskav pa je povzel Sergij Vilfan. ³ Nekaj drobcev je k zgodovini svobodnikov na Kranjskem prispeval na primer Pavle Blaznik. ⁴ Poznavanje materialne kulture kranjskih svobodnikov je bistveno nadgradil Angelos Baš. ⁵ Relevantno primerjalno gradivo nudijo raziskave Waltherja Fresacherja o svobodnikih na Koroškem. ⁶ Polčeva razprava in Fresacherjeva monografija opozarjata tudi na razlike v položaju obravnavanih svobodnikov v primerjavi s Tirolsko, Češko in Moravsko. ⁷ V zadnjem času je k raziskavam svobodnikov prispeval Boris Golec, ki je ob preučevanju izjemne družbene mobilnosti Matevža Režena oz. Eržena od podložniškega sina do zemljiškega gospoda in kranjskega deželana upošteval tudi vire, ki so relevantni za razumevanje Režena kot svobodnika. ⁸

¹ Vilfan, *Kmečko prebivalstvo*, str. 345.

² Polec, *Svobodniki*; isti, *Še enkrat o svobodnikih*. V Polčevih delih gl. tudi sklice na starejšo literaturo.

³ Vilfan, *Kmečko prebivalstvo*, str. 345–347, 352.

⁴ Blaznik, *Škofja Loka*, npr. str. 298–299.

⁵ Baš, *Hišna oprema svobodnikov*; isti, *Oblačilna kultura*.

⁶ Fresacher, *Die Freisassen in Kärnten*; isti, *Eine Abrutschung – podatki o drobirskem toku, ki ga obravnava Fresacher*, so nadgrajeni v Zwitter, *16th to Early 18th Century Proactive Coping with Natural Hazards*, str. 166–167.

⁷ Polec, *Svobodniki*, predvsem str. 44, 49, 55, gl. tudi str. 8–14; Fresacher, *Die Freisassen in Kärnten*, str. 159.

⁸ Golec, *Matevž Režen* pl. Segalla.

Med večje vrzeli v zgodovinopisju o svobodnikih na Kranjskem med sredino 17. in sredino 18. stoletja sodita (1) poznavanje spreminjanja njihove prostorske razporeditve v času, saj je njihova razporeditev znotraj dežele obdelana le po podatkih iz leta 1784,⁹ in (2) medsebojno povezovanje podatkov iz imenjske knjige z nadaljnjimi viri, kar omogoča po eni strani stvarnejšo predstavo o tem, kaj se skriva za imenjskimi rentami, dokumentiranimi v imenjskih knjigah, tj. davčnih katastrih nepodložnih zemljišč,¹⁰ po drugi strani pa daje kompleksnejši vpogled v položaj posameznih svobodnikov. Namen tega prispevka je doprinos k navedenima področjema, ki sta slabo raziskani. Poglavje osvetljuje svobodnike z večjimi in tiste z manjšimi imenjskimi rentami po virih in literaturi, nato pa na podlagi kranjske imenjske knjige, vodene v letih 1662–1757, podatke o razporeditvi svobodnikov leta 1784 primerja z letom 1662. Na izbranih študijah primerov obravnava spremembe lastništva svobodniške zemlje po naseljih med letoma 1662 in 1757, te podatke pa vzporeja z Baševimi analizami svobodniških inventarjev.

Svobodniki z imenji, ki so bila v svobodniškem kontekstu znatna

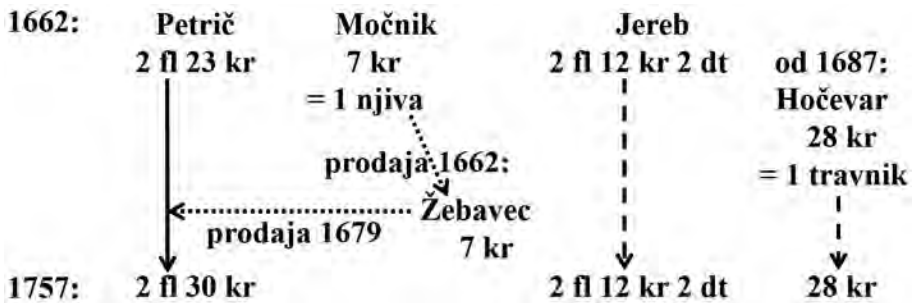
Leta 1618 so kranjski meščani »tožili, da so nekateri kmetje, med njimi Urban Kimovec na Zgornjem Brniku, Jernej Burgar v Hrašah in Matija Hauman v Smledniku[,] tako obogateli, da dajejo hčeram do 1000 tolarjev dote in si kupujejo plemiška posestva«. ¹¹ Stvarnost trditve v času, ki ga obravnava ta razprava, čeprav le v izjemnih primerih, dokazuje raziskava Borisa Golca o Matevžu Reženu oz. Erženu, ki se je rodil leta 1665 podložniku oziroma rojenjaku Pavlu Reženu v Spodnjih Bitnjah na Sorškem polju. Matevžev brat Pavle je po očetu podedoval premoženje, ki je sedem let po očetovi smrti znašalo več kot 4000 goldinarjev, verjetno v veliki meri po zaslugi očetove mednarodne trgovine s platnom s Škofjeloškega; Matevževa dediščina po

⁹ Polec, *Svobodniki*, str. 128–134; Vilfan, *Kmečko prebivalstvo*, str. 352.

¹⁰ O njih gl. Polec, *Svobodniki*, str. 16–33; Golec, *Zemljiški gospod*, str. 21; Fresacher, *Die Freisassen in Kärnten*, zlasti str. 85, 88–93.

¹¹ Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, str. 199 (citata), 453; Müllner, *Die Zukunft der Stadt Laibach*, stolpec 70.

očetu je bila prejkone še večja. Matevž se je v trgovino na dolge razdalje verjetno najprej vključil s platnom – glede na druge znane primere morda tudi kot založnik podeželskih obrtnikov –, nato zagotovo z železnimi izdelki, se morda udeleževal v fužinarstvu, postal pa je tudi zakupnik vinskega davka in posojevalec denarja. V času naglega družbenega vzpona se je poročil s petično mladenko, morda Kranjčanko, kar je tudi prispevalo k Matevževi družbeni mobilnosti. Svobodnik je postal leta 1692 – z le malo več kot goldinarjem imenjske rente od neke desetine –, okoli leta 1700 je pridobil status meščana Škofje Loke, bil leta 1705 kot premožen trgovec povzdignjen v viteški plemiški stan, leta 1715 pa je postal lastnik obsežnega gospostva Bela Peč na skrajnem severozahodu Kranjske in v istem letu še kranjski deželan.¹²

Slika 1: Svobodniki na Zgornjem in Spodnjem Brniku ter njihova imenjska renta, 1662–1757 (ARS, AS 173, *Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757)*, fol. 87–89); ime Žebavec je poslovenjeno po Polec, *Svobodniki*, str. 36. *Legenda:* polna črna puščica = povečanje imenja; črtkana črna puščica = nespremenjeno imenje; pikčasta črna puščica = prodaja imenja med svobodniki. Dedovanja brez spremembe družine, ki ji je svobodna zemlja pripadala, na shemi niso označena.

Vasi Zgornji in Spodnji Brnik sta primera naselij z veliko kontinuiteto zemlje v rokah svobodnikov v vsem obravnavanem času (slika 1), ko sta tam obstajali dve večji svobodniški imenji – Petričevo in Jerebovo. Valvasor je Zgornji Brnik predstavil kot vas, »polno lepih, dobro grajenih hiš« in tudi hiše v Spodnjem Brniku je opisal kot velike in lepe. Čeprav je v pogostosti

¹² Golec, Matevž Režen pl. Segalla, str. 414–424; Blaznik, *Škofja Loka*, str. 289.

takšnih hiš verjetno pretiraval, primerjava z opisi drugih izbranih vasi v četrti Zgornja Kranjska, predstavljenih v uvodni kratki topografiji *Slave vojvodine Kranjske*, nakazuje, da sta oba Brnika v 17. stoletju sodila med vasi z izstopajoče kakovostno kmečko arhitekturo.¹³ Kateri so bili viri dohodka brniških kmetov v 17. stoletju poleg samooskrbi namenjenega kmetovanja, deloma bolje razumemo na podlagi Valvasorjevih podatkov o sosednjih Cerkljah, od koder so prodali v Italijo številne konje; o Cerkljah z okolico, kjer je spet dokumentiral italijanskemu tržišču namenjeno konjerejo in obrtnike, ki so za trg, tudi v tujini, izdelovali odeje in plahte za (tovorniške) konje; o ozemlju okoli Kranja med Kokro, Savo in Kamniškimi Alpami, kjer je ponovno poudaril Italiji namenjeno tržno konjerejo ter dokumentiral prisotnost tkalcev in nekaterih trgovcev; in o ozemlju med Smlednikom in Kamniškimi Alpami, kjer vnovič srečamo konjerejo za italijanski trg ter številne tovarnike in obrtnike, zlasti lončarje.¹⁴

Inventar po svobodniku Antonu Petriču z Zgornjega Brnika, izdelan 31. julija 1745, omogoča stvarnejšo predstavo o zemljiščih, ki se skrivajo za imenjsko rento trdnega svobodnika, dokumentirano v imenjski knjigi (slika 1). Za 2 goldinarjema in 23 krajcarji Petričeve imenjske rente leta 1662 tičita svobodna kmetija in mlin, leta 1745 ocenjena na 2200 goldinarjev kranjske veljave¹⁵ – ta ocenjena vrednost je najverjetneje zaostajala za dejansko tržno vrednostjo.¹⁶ Njivo z imenjsko rento 7 krajcarjev, ki je prišla v last svobodnika Petriča z nakupom od svobodnika Žebavca leta 1679, so leta 1745 ocenili na 69,75 goldinarja. Poleg svobodne zemljiške lastnine, ki jo dokumentira imenjska knjiga, pa inventar iz leta 1745 razkriva še, da je Anton Petrič posedoval tudi hubo in pol, podložno velesovskemu samostanu.¹⁷ Gre torej za zelo pogost pojav, da je svobodnik posedoval tudi nekaj podložne zemlje.¹⁸

13 Valvasor, *Die Ehre II*, str. 116–126; o kritiki vira gl. Zwitter, *Okolje na Kranjskem*, str. 613, o četrti Zgornja Kranjska pa Golec, *Politično-upravna podoba v 16. in 17. stol.*, str. 112.

14 Valvasor, *Die Ehre II*, str. 126, 137, 141 (k tolmačenju plahst tudi str. 120).

15 Vzporejanje z imenjsko knjigo je izvirno, podatki inventarja po Baš, *Hišna oprema svobodnikov*, str. 122, 125; nekaj podatkov o zgodovini te kmetije gl. tudi v Polec, *Svobodniki*, str. 34, 36; o kranjski veljavi gl. Vilfan, *Kranjska valuta*, str. 394.

16 Prim. Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 417; Pöttler, »1 tuzet täller ...«, str. 273–274, 278.

17 Inventar po Baš, *Hišna oprema svobodnikov*, str. 125.

18 Prim. Polec, *Svobodniki*, str. 46–47; Vilfan, *Kmečko prebivalstvo*, str. 345.

Vrednost celotne ocenjene Petričeve zapuščine je leta 1745 znašala 5563 goldinarjev in 15 krajcarjev, vse ocenjeno premoženje svobodnika Jereba s Spodnjega Brnika (slika 1), kjer se za 2 gld, 12 kr in 2 denaričema imenjske rente najverjetneje skriva ena svobodniška kmetija, pa je leta 1768 znašalo 1937 gld in 34 kr, od česar je 1000 gld nemške veljave prinesla ocenjena vrednost svobodniške kmetije.¹⁹

Primer z Zgornjega Jezerskega kot Kranjski bližnjega ozemlja bo omogočil boljše razumevanje velikih, gospodarsko trdnih svobodnikov. Prek Jezerskega je vodila tovarna pot, ob kateri se je v 13. stoletju razvil trg (Železna) Kapla, pomen prelaza Jezerski vrh pa je v 14. stoletju še narasel. Proti jugu so tu tvorili železo, žito, fino platno in sukno ter gnali živino, proti severu pa sol, vino, olje, med, vosek in dražjo robo, verjetno iz Beneške republike. V poznem srednjem veku je bil promet prek Jezerskega vrha verjetno podoben tistemu prek Ljubelja, ob koncu 15. stoletja pa je jezerska tovarniška pot postala pomembnejša od ljubeljske. Sredi 16. stoletja sta bili poti prek obeh obravnavanih karavanških prelazov v slabem stanju, nato pa so do leta 1575 prek Ljubelja zgradili vozno cesto, tako da je obseg prometa prek Jezerskega vrha močno upadel.²⁰ Tone Cevc je analiziral vpliv relativno obsežnega pretoka blaga, kar je prinašalo dobiček Jezerjanom, in informacij, vključno z arhitekturnimi nazori, na stavbe na Jezerskem. Najbolj očitna arhitekturna posledica prometa je »Jenkova kasarna«, gotsko-renesančna stavba, v kateri je v 16. stoletju – na primer leta 1573, torej pred odprtjem ljubeljske vozne ceste – delovalo gostišče za popotnike (slika 2);²¹ podeželsko gostinstvo, povezano s prometom, je na prehodu iz srednjega v novi vek v naših krajih že bilo pomembna gospodarska dejavnost.²² Opis meja sosednje zgornjejezerske hube (v tem primeru samotne kmetije) Kropivnik iz leta 1668, ki ga hrani samostan v Šentpavlu v Laboški dolini, dokazuje, da je bil ravno Jezerjan Jenko, ob čigar hiši stoji »Jenkova kasarna«, tedaj svobodnik.²³ Gospodar kmetije

19 Baš, *Hišna oprema svobodnikov*, str. 125, 129.

20 Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 254–257.

21 Cevc, Primožič, *Kmečke hiše*, str. 192, 195; Žontar, *Pota in promet*, str. 178–179.

22 Prim. Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 198–204.

23 StiAStP, Eberndorf: Buch 5/7, *Grundt Beschreibung aller der jenig zur Residentz Eberndorff gehörigen Pfarrn: Pfarr: vnd Filialkhürchnen Vnderthanen vnd Guldten*, 1668: Beatae Virginis in Dornach.

Jenko je že po podatku iz leta 1524 posedoval tudi podložno samotno kmetijo Ancl v Ravenski kočni – kjer je bilo zaradi ostrejšega podnebja kmetovanje težavnejše kot v jezerski kotlini, zato je bila bržkone tudi z vidika gospodstva bolj primerna za dodatno zemljišče kot za samostojno hubo – in posamezni nadaljnji podatki iz 16., 18. in zgodnjega 19. stoletja nakazujejo, da je bilo tako dolga stoletja.²⁴ Ob tem je po podatku iz leta 1573 gospodar Jenkove kmetije morda posedoval še bližnjo hubo (samotno kmetijo) Šenk,²⁵ kjer so v 16. ali/ in 17. stoletju postavili mogočno zidano pritlično hišo s številnimi oboki, »kvalitetno stavbarsko delo, ki po razvrstitvi prostorov in legi vhodov v hišo presega značaj tradicionalne hiše na karavanškem ozemlju«, primerjali pa so jo denimo z »ambicioznejšo meščansko stavbo«.²⁶ V Jenkovem primeru je torej prišlo do kopičenja hub (v tem primeru samotnih kmetij) v rokah enega kmeta, kar je bilo zelo redko.²⁷ Jenko je verjetno postal svobodnik v času velikega pomena tovarniške poti prek Jezerskega vrha. Svobodnik(i) se na Zgornjem Jezerskem poleg podložnikov omenja(jo) vsaj že leta 1598, a ne poimensko,²⁸ neposredni dokazi o Jenku iz let 1668,²⁹ 1785 in 1827³⁰ pa izpričujejo, da so gospodarji te kmetije ohranili status svobodnika več stoletij.³¹

24 Kotnik, *Zgodovina hiš*, str. 36; ARS, AS 178, Franciscejski kataster za Koroško, K312, Alphabetisches Verzeichniss der Grund-Eigenthümer der Gemeinde Oberseeland, št. 1; mapni listi K348 A03, A06–A07.

25 Kotnik, *Zgodovina hiš*, str. 36.

26 Cevc, Primožič, *Kmečke hiše*, str. 196–201.

27 Prim. Blaznik, *Škofja Loka*, str. 126–127, 326, 408–428.

28 Zwitter, Historično prilagajanje ekstremnim okoljskim situacijam, v tisku.

29 StiAStP, Eberndorf: Buch 5/7, *Grundt Beschreibung aller der jenig zur Residentz Eberndorff gehörigen Pfarrn: Pfarr: vnd Filialkhürchhen Vnderthanen vnd Gülden*, 1668: Beatae Virginis in Dornach.

30 Kotnik, *Zgodovina hiš*, str. 36 (Kotnik se ni zavedal, da njegova podatka iz let 1785 in 1827 označujeta svobodnika – prim. Polec, *Svobodniki*, str. 6, 12–13; Vilfan, *Kmečko prebivalstvo*, str. 345–346); ARS, AS 178, Franciscejski kataster za Koroško K312, Alphabetisches Verzeichniss der Grund-Eigenthümer der Gemeinde Oberseeland, št. 1; mapni listi K348 A03, A06–A07.

31 Preveriti bo potrebno, ali ni morda rodbina Jenko, iz katere je bil leta 1749 škofjeloški meščan, trgovec in svetnik Janez Jakob Jenko »povzdignjen v dedni plemiški stan« (Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 18. stoletje, str. 5, 77–78; Golec, *Matevž Režen pl. Segalla*, str. 426), izviral ravno iz vrst svobodnikov iz Jenkove domačije na Jezerskem. Po ugotovitvah Pavleta Blaznika in Miha Preinfalka je rodbina obogatela s trgovino na veliko s platnom na dolge razdalje (Blaznik, *Škofja Loka*, str. 289; Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 18. stoletje, str. 77). Blaznik je domneval, da so Jenki von Jenkensheimi izviralii s Sorškega polja (Blaznik, *Škofja Loka*, str. 289), vendar o življenju Jakoba Jenka »ni

Slika 2: Jenkova kasarna na Jezerskem (foto Jana Jocič).

Iz zapisanega je jasno, da arhitekturna posebnost Jezerskega, povezana s prometnimi tokovi, ni le »Jenkova kasarna«, ampak tudi nekaj zidanih kmečkih domačij iz 16. in 17. stoletja z zgledi iz meščanske arhitekture, medtem ko so domačije Sel in Obirskega ostale v večji meri lesene. Med zidanimi hišami Jezerjanov najbolj izstopa domačija samotne kmetije Kropivnik, »edinstven spomenik visokega stilnega oblikovanja kmečke hiše« iz 16. stoletja.³² Takšna hiša kot materialni vir je toliko lažje razumljiva v kontekstu opisa hube Kropivnik iz leta 1668. Sporoča, da je vključevala kar 20 oralov njiv,

znanega prav veliko«. V njegovem dednem plemiškem naslovu »Jenko von Jenkensheim« (Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 18. stoletje, str. 7, 77) bi morda lahko tičalo ime svobodne samotne kmetije Jenko na Zgornjem Jezerskem. Vzporednico ponuja Matevž Režen pl. Segalla, ki je v svojem plemiškem nazivu »von Segalla zum Winklern« združil poitalijančeno obliko svojega priimka Režen/Eržen in nemško obliko mikrotoponima *V Kotu* v vasi Stražišče pri Kranju, kjer se je Matevž rodil in imel pozneje pristavo, njegov prvotni dom *V Kotu* pa je upodobljen tudi v njegovem plemiškem grbu (Golec, Matevž Režen pl. Segalla, str. 421–422).

³² Cevc, Primožič, *Kmečke hiše*, str. 112–141, 192–211, 243 (citat s str. 205, po M. Mušiču).

sicer peščenih in srednje rodovitnih,³³ kar je – čeprav oral v tem času ni bil enoznačno opredeljiva merska enota – zelo veliko v širšem kontekstu samotnih gorskih kmetij v Karavankah,³⁴ ni pa edinstveno v kontekstu Zgornjega Jezerskega.³⁵ Ne tako izjemne so bile možnosti Kropivnikove živinoreje, saj je prek zime lahko prehranal do 12 govedi in 30 ovac.³⁶ Kako visoke dobičke je lahko v obdobjih dovolj ugodnih okoljskih in družbenih razmer prinašalo dobro gospodarjenje na takšni kmetiji, pojasnjujejo sočasni podatki o kmetiji Macesnik na bližnjem Solčavskem, podložni gospodstvu Dobrla vas – iz let 1665 in 1668. Macesnikovo poljedelstvo je bilo skromnejše od Kropivnikovega, saj so Macesnikove njive merile le 4 orale³⁷ in doma pridelano žito ni zadoščalo za samooskrbo, zato pa so pri Macesniku prek zime lahko prerediti bistveno več živine – do 50 ovac, 20 govedi in enega konja.³⁸ Inventar Macesnikovega gospodarja iz leta 1668 izkazuje veliko premoženje, vključno z obsežnimi, očitno dokupljenimi žitnimi zalogami, čeprav je bilo pred tem na Solčavskem več slabih letin, poleg tega pa še 435,33 goldinarja gotovine.³⁹ Ob tem je šlo v Podolševi v obravnavanem času za prometno bolj odmaknjeno območje od Jezerskega, kjer je Kropivniku tovarna pot utegnila nuditi še dodatne vire zaslužka.

Navzlic navedenim podatkom pa Kropivnik za razliko od soseda Jenka po navedbah iz let 1524, 1573 in 1668 ni bil svobodnik, ampak podložnik Marijine

33 StiAStP, Eberndorf: Buch 5/7, Grundt Beschreibung aller der jenig zur Residentz Eberndorff gehörigen Pfarrn: Pfarr: vnd Filialkhürchnen Vndterthanen vnd Güldten, 1668, Beatae Virginis in Dornach.

34 Zwitter, Agrarna zgodovina, str. 208–211; isti, *Okoljska zgodovina*, str. 384–397.

35 V času franciscejskega katastra je h kmetiji Kropivnik sodilo 8,6 ha njiv, k nekaterim bližnjim samotnim kmetijam, ki so obdelovale v lokalnem kontekstu zelo veliko njiv, pa npr. 10,0 ha (Anko) in 8,2 ha (Roblek) – ARS, AS 178, Franciscejski kataster za Koroško, K312, Alphabetisches Verzeichniss der Grund-Eigenthümer der Gemeinde Oberseeland, št. 21, 32, 36; Protocoll der Grund-Parcellen der Gemeinde Oberseeland, parcele št. 83, 86, 89, 93, 95, 100–102, 109–113, 118–120, 128, 678, 679, 683, 685–689, 693, 697.

36 StiAStP, Eberndorf: Buch 5/7, Grundt Beschreibung aller der jenig zur Residentz Eberndorff gehörigen Pfarrn: Pfarr: vnd Filialkhürchnen Vndterthanen vnd Güldten, 1668, Beatae Virginis in Dornach.

37 Zwitter, Subsistence, prosperity and abandonment, še posebej str. 156, a je relevanten ves članek.

38 Zwitter, Agrarna zgodovina, str. 215.

39 Zwitter, Subsistence, prosperity and abandonment, str. 148, 154, 157, 166–168, 170–172.

cerkve v Trnju nad (Železno) Kaplo.⁴⁰ Obstajale so torej tudi gospodarsko zelo trdne kmetije, ki se niso odkupile od podložništva, čeprav je bil denimo njihov sosed svobodnik. Eden od pomembnih dejavnikov, ki so preprečevali odkup, je bila finančna situacija in politika upravljanja posameznih zemljiških gospoств.⁴¹ Poleg miselnosti in iniciativnosti podložnikov ter morebitnih ovir s strani dežele po letu 1622⁴² je pri tem potrebno upoštevati tudi težavnost odkupa obsežne hube, kar ilustrira primer velike hube Postran v Zilji zahodno ob Šmohorja. Leta 1561 se je tamkajšnji dotedanji podložnik odkupil in postal svobodnik. Da pa se je lahko odkupil, je moral zastaviti zemljišča, brez katerih ni mogel ali želel uspešno gospodariti. Že tri leta pozneje, leta 1564, se je zato podredil gospostvu Wasserleonburg, ki je tedaj, kot se zdi, načrtno raslo z nakupi svobodniške zemlje v Zilji in v Gitschtalu.⁴³

Mala svobodniška imenja

Med kranjskimi svobodniki so bili zelo pogosti tisti z malimi imenji, ki so zajemala eno do nekaj zemljišč, desetini ali delov desetini;⁴⁴ tudi na Koroškem so prevladovala mala svobodniška imenja.⁴⁵ Malo imenje »je lahko obsegalo tudi samo nekaj pedi zemlje«, takšen svobodnik pa je pogosto živel v kmečki hiši ali celo v kajži.⁴⁶ Kot primer zelo majhnega, a ne najmanjšega imenja lahko služi podatek iz leta 1675 o prodaji tretjine imenja, v celoti vknjiženega v imenjsko knjigo z 18 kr imenjske rente – tretjina tega imenja (6 kr imenjske rente) je obsegala le en par mlinskih kamnov v mlinu ob Kolpi pod Metliko.⁴⁷

40 Kotnik, *Zgodovina hiš*, str. 35; StiAStP, Eberndorf: Buch 5/7, Grundt Beschreibung aller der jenig zur Residentz Eberndorff gehörigen Pfarrn: Pfarr: vnd Filialkhürchen Vnderthanen vnd Güldten, 1668, Beatae Virginis in Dornach.

41 Polec, *Svobodniki*, str. 38–41, 44; Vilfan, *Kmečko prebivalstvo*, str. 345.

42 Prim. Vilfan, *Kmečko prebivalstvo*, str. 345–346, a gl. tudi zapis o majhnem vplivu tega morebitnega ukrepa v nadaljevanju tega prispevka.

43 Fresacher, *Die Freisassen in Kärnten*, str. 140–146; lokacijo te kmetije zahodno od Šmohorja v franciscejskem katastru gl. v *Kärnten Atlas: Darstellung – Kartenhintergrund – Franziszeischer Kataster*.

44 Polec, *Svobodniki*, str. 34, 45–46.

45 Fresacher, *Die Freisassen in Kärnten*, str. 100.

46 Golec, *Gradovi na Slovenskem*, str. 499; Vilfan, *Kmečko prebivalstvo*, str. 352.

47 ARS, AS 173, *Imenjska knjiga za Kranjsko*, knj. 7 (1662–1757), fol. 232.

Že na Brniku smo spoznali primera svobodnikov Močnika (slika 1), čigar imenja je obsegalo le eno njivo, in Hočevarja, ki je imel od leta 1687 dalje v lasti le en travnik; Hočevarjev travnik, ki je sicer ležal v bližini Brnika, je bil prej del imenja svobodnika iz Zaloga pri Cerkljah.⁴⁸ Na Viru pri Domžalah je mizarski mojster leta 1734 od svobodnika kupil njivo in majhno zemljišče, kjer je bilo mogoče postaviti hišico in urediti vrt – tako je ta obrtnik postal svobodnik s 6 krajcarji imenjske rente.⁴⁹ Podobno je v župniji Vače, ki je na Kranjskem izstopala po visokem številu svobodnikov,⁵⁰ denimo leta 1665 dokumentiran primer, da je svobodnik svobodniku prodal zemljišča pri Hmelnem (pri Žvaruljah) s 36 krajcarji imenjske rente, in sicer dve njivi, eno gozdno parcelo in zemljišče, na katerem je novi svobodnik nameraval postaviti hišico (»heüsel«).⁵¹ Vir ne sporoča, ali sta bili načrtovani hišici namenjeni bivanju svobodnikov ali njihovih morebitnih podložnikov.⁵²

Zakaj je bila gostota svobodnikov v Vačah z okolico izstopajoča? Valvasor sicer na Moravškem izpričuje prisotnost izstopajoče številnih tovornikov, v okolici Medije in Zagorja pa so na planinah spitali veliko volov.⁵³ Prodajo goveda in drobnice ter precej prostorna gospodarska poslopja na območju Vač dokumentira franciscejski kataster, ko so bili svobodniki tam še prisotni.⁵⁴ V 18. stoletju so ob Savi zgradili poti za vleko čolnov proti toku,⁵⁵ zato je verjetno tedaj zelo porasla prodaja lanenega prediva litijskim vrvarjem. Vendar pa obravnavano območje z gospodarskozgodovinskega vidika najverjetneje ni bilo izjemno.⁵⁶ To potrjuje tudi opis bivalnih stavb v katastrski

48 Prav tam, fol. 89, 303.

49 Prav tam, fol. 11; lokalizacija naselja »na Wierie« temelji na dejstvu, da gre za kraj v dobski župniji, kar je izrecno dokumentirano v imenjski knjigi. V to župnijo je spadal tudi Vir (Miklavčič, *Predjožefinske župnije*, str. 48).

50 Polec, *Svobodniki*, str. 40, 44–45.

51 ARS, AS 173, *Imenjska knjiga za Kranjsko*, knj. 7 (1662–1757), fol. 108; k lokalizaciji gl. Pančur, Blaj, Hribar, Györfi, *Seznam krajevnih imen*; črkovni zapis po *Atlasu Slovenije*, karta 104.

52 O podložnikih kranjskih svobodnikov na splošno gl. Polec, *Svobodniki*, str. 49–52.

53 Valvasor, *Die Ehre II*, str. 122, 139–140.

54 Vodopivec, O Vačah, str. 506, 508, 510.

55 Umek, *Plovba po Savi*, zlasti str. 233, 236–240, 250–252, 258–259, 261–266; prim. Zwitter, *Okolje na Kranjskem*, str. 648.

56 Vodopivec, O Vačah, str. 509. Morebitna izjema je tamkajšnje slabo raziskano novoveško rudarstvo in fužinarstvo, ki je menda prenehalo v zgodnjem 19. stoletju, nanj pa še spominjata vsaj eno ledinsko in eno hišno ime ter maloštevilni opazni

občini Vače v zgodnjem 19. stoletju: razen nadstropnega župnišča »iz dobrega materiala« tamkajšnje stanovanjske hiše večinoma niso bile prostorne, bile so lesene, zgrajene »na povsem običajen način«, vse so bile pokrite s slamo, nekatere pa so imele zidane temelje ali tudi pritličje »iz dobrega materiala«. ⁵⁷ Osrednji razlog za tolikšno zgostitev svobodnikov v župniji Vače, med katerimi so bili številni majhni, je po Polcu povezan z zgodovino tamkajšnjih zemljiških gospodstev. V okolici Vač in Litije so imela zemljišča številna mala plemiška posestva, npr. Roje, Grmače, Poganeč, Kolovrat, Lebek, Ponoviče, Bogenšperk, Knežija (Knežji pot), Kandrše in Zgornji Kolovrat. Med drugim zaradi gospodarskih težav zemljiških gospodov, odročnosti in razpršenosti njihove majhne zemlje in zemlje desetinskih gospodov so denimo med letoma 1545 in 1618 številni mali lastniki prodali kmetom veliko malih imenj v pristo last, zemljišča pa so svobodnikom prodajali tudi tržani Vač. ⁵⁸

Prostorska razporeditev svobodnikov na Kranjskem leta 1662 in nekaj glavnih sprememb do leta 1784

Pri obdelavi podatkov za kartografski prikaz sem upošteval sledeča dejstva:

1. Kazalo obravnavane imenjske knjige vsebuje podatke iz leta 1662, ko je bila ta imenjska knjiga nastavljena, in številne naknadne spremembe do okoli leta 1670; le izjemoma najdemo v kazalu bistveno mlajši vpis, ki ga razkriva že pisava. ⁵⁹ Vse datirane drugotne vpise sem pri izračunu kartirane statistike izločil.

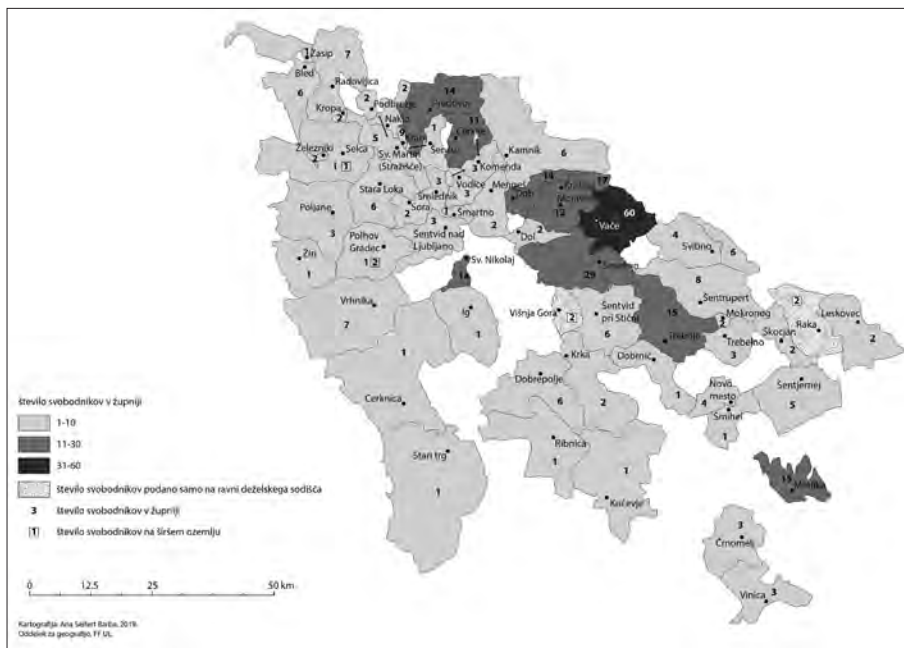
2. Uporabo župnij iz časa pred temeljitimi jožefinskimi spremembami

terenski preostanki. Za trditev, da naj bi v Valvasorjevem času »delovalo na Vačah več fužin« (Benedik, *Vače*, str. 14), ne najdemo potrditve ne na Valvasorjevem seznamu fužin v četrti Zgornja Kranjska ne v opisu izbranih vasi in območij četrti Zgornja Kranjska ne v njegovi predstavitvi trga Vače (Valvasor, *Die Ehre II*, str. 116–128, 134–141; *XI*, str. 623–624). Prav tako rudarstva in fužinarstva v Vačah ali bližnjih krajih ne najdemo na sinteznih kartah zgodnjenovoveškega gospodarstva na Slovenskem (Golec, *Gospodarstvo v 16. in 17. stol.*, str. 114; isti, *Gospodarstvo v 18. stol.*, str. 120). Stanje raziskav navaja k misli, da je bilo tamkajšnje rudarstvo in fužinarstvo le malo pomembno.

⁵⁷ Vodopivec, O Vačah, str. 506, 509, 512.

⁵⁸ Polec, Svobodniki, str. 37–41, 44.

⁵⁹ Glej v kazalu zadnji vpis pod črko M iz leta 1745.

Slika 3: Svobodniki na Kranjskem leta 1662. ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), kazalo in fol. 1–393; vira podatkov za kartografsko podlago: Miklavčič, Predjožefinske župnije, karta Cerkevna uprava na Kranjskem pred jožefinsko preuredbo; o mejah župnije Cerknica, ki so tam nejasne, pa tudi NŠAL 110, Kartografska zbirka: Trezor IV/5-2, Pregled kranjskih fara do Jožefa II. Navedbe širših prostorskih opredelitev, ki so na karti dodane posebej in presegajo meje župnij, ki so jim pripisane, se nanašajo: 1. na Selško dolino (pri župniji Selca), 2. na polhograjsko »gospostvo« (pri župniji Polhov Gradec), 3. na višnjegorsko deželsko sodišče (pri župniji Višnja Gora; mlajši vpisi dokazujejo, da je vsaj del lastnikov tamkajšnjih imenj živel na Planini in v Osredku – na skrajnem severu župnije Šentvid pri Stični) in 4. na deželsko sodišče Rekštanj – tamkajšnja svobodnika sta dodana župniji Raka, vendar je mogoče, da sta živela zahodneje od nje (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), fol. 57–59, 263–264, 291, 293, 326; prim. Kaspret, Historischer Atlas, listi 31, 32, 35 in 36; Miklavčič, Predjožefinske župnije, karta Cerkevna uprava na Kranjskem pred jožefinsko preuredbo). Ljubljanski svobodniki so prikazani v župniji sv. Nikolaja, mogoča pa bi bila tudi župnija sv. Petra. Tiste župnije na Kranjskem, v katerih svobodnikov leta 1662 po lokaliziranih podatkih ni bilo, so na karti izpuščene.

župnijskih mej kot temelj regionalizacije Kranjske na kartografski podlagi slike 3 narekuje dejstvo, da so podatki v imenjsko knjigo večinoma vpisani po župnijah ali po krajih. Tudi kadar je navedeno zgolj krajevno ime, se za njim utegne v nekaterih primerih skrivati župnijsko središče, na kar nakazuje zapis »ÿgg Joseph Sabukhouiz zu Piauua Goriza«⁶⁰ – ker sta Ig⁶¹ in Pijava Gorica pripadala različnima deželskima sodiščema,⁶² a isti župniji,⁶³ Ig tu najverjetneje označuje župnijsko pripadnost. Redke so drugačne oznake, npr. po deželskih sodiščih, izjemoma najdemo tudi fizičnogeoografsko oznako (Selška dolina, Šentjernejsko polje). Podatke sem seštel na ravni župnij, pri čemer sem upošteval pripadnost župnijam po Miklavčiču.⁶⁴ Pri lokalizacijah upoštevam tako podatke iz kazala kot podatke, ki jih vsebuje osrednji del knjige. Ne upoštevam zapisa, ki v kazalu navaja Kamno Gorico, v jedru pa Kamnik.⁶⁵

3. Analiza vpisov je pokazala, da je obravnavana imenjska knjiga nastala tako, da so najprej pripravili zapise, ki so vpisani zgoraj na sprednjih straneh listov ter vsebujejo svobodniška imena (zgolj izjemoma ime nadomešča funkcija) in naselja. Šele nato so dopisali imenjsko rento, vendar so se že pri tem soočili z dejstvom, da nekateri vpisi imen, ki so jih pripravili vnaprej, niso bili ustrezni, zato so že tedaj nekatere vpise prečrtali. Samo tako lahko razumemo prečrtan vpis, ki mu nikoli niso pripisali imenjske rente.⁶⁶ Poleg tega se je izkazalo, da so tudi nekateri na videz naknadni vpisi, ki jih je vpisala

60 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), fol. 9.

61 Poleg Studenca so tudi ime Ig uporabljali že v srednjem veku (Kosi, Bizjak, Seručnik, Šilc, *Historična topografija Kranjske*, str. 356–361).

62 Kaspret, *Historischer Atlas*, list 35.

63 Miklavčič, *Predjožefinske župnije*, str. 50. Miklavčičevo delo mi je priporočila dr. Lilijana Žnidaršič Golec, za kar se ji zahvaljujem.

64 Prav tam, str. 48–60 in karta Cerkevna uprava na Kranjskem pred jožefinsko preuredbo v prilogi. Kjer vir sam dokumentira pripadnost župniji, sem to navedbo zaenkrat prevzel brez preverjanja in popravljanja morebitnih napak – popravil sem le pripadnost Srakovelj preddvorski in ne kranjski župniji (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), fol. 334; Miklavčič, *Predjožefinske župnije*, str. 49). Povsem izčiščene slike v tem pogledu ni mogoče podati, saj je prostorska komponenta v imenjski knjigi ponekod opredeljena zgolj z župnijsko pripadnostjo, torej v takšnih primerih pravilnost dokumentiranja farne pripadnosti ni preverljiva.

65 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), kazalo in fol. 324r.

66 Prav tam, fol. 77r.

druga roka, nastali že leta 1662;⁶⁷ če niso opremljeni z nobeno letnico⁶⁸ in jih najdemo v kazalu, jih štejem med rezultate prvotnega urejanja te imenjske knjige, razen če sem že uspel dokazati njihov poznejši nastanek.⁶⁹

Tiste lokalizacije, pri katerih navedbe v naslovih vpisov imenj, v vsebinski obravnavi posameznih imenj in v kazalu imenjske knjige same po sebi še ne omogočajo prostorske umestitve, so pojasnjene v opombi.⁷⁰ Nelokaliziranih –

⁶⁷ Prav tam, npr. fol. 18r, 19v; fol. 361v.

⁶⁸ Tudi vpisov z letnico 1662 nisem upošteval, saj pripis letnice nakazuje na naknadno spremembo, prizadevam pa si prikazati stanje, ko so knjigo začeli uporabljati.

⁶⁹ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), npr. fol. 124r dokazuje, da je nedatirani vpis na fol. 216r nastal leta 1667; fol. 15r dokazuje, da je nedatirani vpis na fol. 15v iz leta 1664; fol. 19r dokazuje, da je nedatirani vpis na fol. 47v iz leta 1671; fol. 276r dokazuje, da je nedatirani vpis na fol. 150v iz leta 1671. Upoštevanje takšnega pristopa je razkrilo, da pisava na fol. 255v ni rezultat prvotnega urejanja vira, zato sem vpis izločil. Nadaljnje navzkrižne analize imen in imenj utegnejo izločiti še kak vpis, ki je na zgornji karti prikazan kot prvoten, vendar ocenjujem, da bo to komajda vplivalo na sporočilo karte.

⁷⁰ V deželskem sodišču Višnja Gora so v imenjsko knjigo leta 1662 vpisali tri imenja – dve sta na karti prikazani na ravni deželskega sodišča, eno pa je bilo mogoče podrobneje prostorsko umestiti: imenjska knjiga navaja lokacijo »Na Planine«; ker so priimki lastnikov vseh imenj v višnjegorskem deželskem sodišču enaki, ob tem pa zasledimo tudi prodajo imenja človeku, ki je živel »Na Osredkha« v istem deželskem sodišču, ter prodajo imenja nekomu z območja (verjetno župnije) Šentvid pri Stični (prav tam, fol. 57–59), je s Planino očitno dokumentiran zaselek Planina ob bližnjem Osredku nad Stično, na skrajnem severu župnije Šentvid pri Stični, kar je upoštevano tudi na sliki 3. Tamkajšnja Planina in Osredok sta spadala v višnjegorsko deželsko sodišče (Kaspert, *Historischer Atlas*, list 31). – V župnijo Škocjan na Dolenjskem je na sliki 3 vštet tudi vpis »Drusch in Rockhenstainer Gericht« (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), fol. 83). Razumem ga kot vas Drušče južno od Boštanja, ki je ležala ob meji deželskega sodišča Rekštanj – vendar, če je vris v atlasu točen, že izven meje tega sodišča (Kaspert, *Historischer Atlas*, list 36). – Za lokalizacijo naselja »Gschieß« je pomembno dejstvo, da je tamkajšnje svobodniško imenje leta 1665 kupil župnik iz Šmartnega pri Litiji (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), fol. 93). Na sliki 3 je naselje kartirano v tamkajšnji župniji, kjer je ta toponim kot samostojno ime ali kot del imena v srednjem veku dokazano označeval Selšek in Libergo (Kosi, Bizjak, Seručnik, Šilc, *Historična topografija Kranjske*, str. 531, 900). – »Guettenfeldt« je Dobrepolje in ne Dobro Polje na Gorenjskem. Obe tamkajšnji imenji iz leta 1662 je namreč leta 1682 pridobil Ernest Gotlieb Barbo grof Wachsenstein (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), fol. 101–102), ki je bil tedaj lastnik gospostva Čušperk (Smole, *Graščine*, str. 130, 589), istega leta pa so mu pripadla tudi vsa svobodniška imenja v Mali vasi v Dobrepolju (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), fol. 128–131). – Tri imenja v »St. Geörgen« so ležala v dveh različnih krajih – dve v župniji Šmartno pri Litiji, saj sta od leta 1694 pripadali cerkvi svetega Jurija ob Savi pod Pogonikom, eno pa v župniji Vače (ARS, AS 173, Imenjska knjiga

za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), fol. 104–106). – Toponim »Hottemasch« tolmačim kot Hotemaže na Gorenjskem, ne kot Hotemež pri Radečah, ki ga je pisar v obravnavano imenjsko knjigo leta 1665 prav tako zapisal kot »Hottemasch«. Glavni razlog je dejstvo, da je obravnavano imenje leta 1711 kupil član kranjskega mestnega sveta; tudi Marija Elizabeta Benaglia, ki je to imenje kupila leta 1734, bi utegnila živeti na Gorenjskem, morda celo v bližnjem Preddvoru (prav tam, fol. 286; prim. Smole, *Graščine*, str. 385, 590). – Glede »Jäbleniz« mlajši vpis trdi, da gre za »Ober Jäbleniz«, kar navedbo postavlja v Gorenjo Jablanico nad Šmartnim pri Litiji. Prodaja obeh imenj, dokumentiranih v »Jäbleniz« leta 1662, Ferdinandu Ernestu Apfaltrerju leta 1669 (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), fol. 121–122) nakazuje, da gre tudi v teh primerih za isti kraj oziroma za isto župnijo (prim. Smole, *Graščine*, str. 581). – Izpis kraja »Khresteniz« so naknadno popravili v »Khresniz« (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), fol. 147), kar sem prištel drugemu obstoječemu podatku o Kresnicah pri Litiji – podatek o prepisu imenja svobodnika iz »Khreßniz« leta 1704 Ani Polikseni Ursini grofici Blagaj (fol. 142), lastnici Ribč pri Litiji (Smole, *Graščine*, str. 420), namreč dokazuje, da naslov označuje Kresnice pri Litiji, ne pa morda Hrastenic. – »Khrätschach« so Krače pri Šemniku v župniji Vače. Svobodnikova sestra se je namreč poročila v Smučidol pri Kračah; del imenja je predstavljala desetina samotne kmetije Topolovec nad Kračami; vir dokumentira legat svobodnikovega očeta cerkvi sv. Marije na Sveti gori blizu Krač, tej cerkvi je bil leta 1676 prodan tudi preostanek tega svobodniškega imenja (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), fol. 149). – »Khuemb« je hrib Kum nad Svibnim. Obe tamkajšnji svobodniški imenji sta namreč v letih 1674 in 1675 pripadli cerkvi sv. Neže na Kumu (prav tam, fol. 152–153). – Kraj »Am Khall« je najverjetneje Kal pri Krmelju, saj je bilo imenje leta 1750 prodano kupcu iz župnije Šentrupert na Dolenjskem (prav tam, fol. 157, 295; prim. Miklavčič, *Predjožefinske župnije*, str. 56). – Krajevno ime »Laugeneckh« bi se očitno pravilno glasil »Langeneckh«, saj gre za Dolgo Brdo nad Šmartnim pri Litiji, kar dokazuje dejstvo, da se je del imenja nahajal pri bližnjem Spodnjem Mamolju (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), fol. 204). – Kraj »Laßß« je očitno ležal v župniji Šmartno pri Litiji, saj je imenje tamkajšnjega svobodnika leta 1670 kupila cerkev »Na Lasich« (torej v istem kraju) v župniji Šmartno pri Litiji (prav tam, fol. 206). – Toponim »Na Schuze« označuje Šujico zahodno od Bokalc, saj je tamkašnji svobodnik leta 1685 s svojim do tedaj svobodnim imenjem postal podložnik Volfa Sigmunda barona Stroblhofa (prav tam, fol. 240), ki je bil lastnik gradu Bokalce (Smole, *Graščine*, str. 91). – »Na Khlopzech« so Klopce nad Dolskim, kot dokazujejo npr. desetina v Dešnu, legat desetine cerkvi sv. Marjete v Dolu in prodaja neke desetine gospostvu Tuštanj (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), fol. 241). – Toponim »Na Studenze« se nanaša na Studenec pri Krtini, kar dokazujeta volilo farni cerkvi sv. Martina v Dobu in navedba travnika v gmajni bližnjega Škocjana (prav tam, fol. 243–244). – »Na Preterscha« razumem kot Pretrž pri Moravčah, saj je glavnino desetinskih hub tega svobodniškega imenja prejel dedič iz moravske župnije (prav tam, fol. 244). – Toponim »Prickhla« označuje Moste pri Komendi. Vpis namreč v tem kraju dokumentira podružnično cerkev sv. Sebastjana – v Mostah pa res stoji cerkev, posvečena sv. Boštjanu. Vir dokumentira mlin na Pšati, njivo ob cesti proti Kamniku in njivo pod potjo proti Vodiciam (prav tam, fol. 259–261, 264–265; *Atlas Slovenije*, karta 102). – »Radtschach« so Radeče, kot dokazujejo prodaja svobodniškega imenja Janezu Andreju Mordaxu,

vsaj na ravni župnije ali izjemoma večje, a opredeljene ozemeljske enote – je ostalo 7 % oziroma 26 od 378 vpisanih imenj z začetka vodenja obravnavane

imetniku gospostva Radeče, leta 1707, prepis imenja na Suzano Raumschüssl iz Hotemeža leta 1665 in navedba radeškega tržana (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), fol. 285–286, 289; prim. Smole, *Graščine*, str. 401, 650). – Toponim »Reswur« označuje Razbore nad Šentlovrencem na Dolenjskem. Trebanjski župnik je bil namreč leta 1751 priča pri prodaji obravnavanega imenja stiškemu podložniku Gregorju Novaku, ta pa je to imenje leta 1756 zapustil cerkvi sv. Križa v Dolgi Njivi pri Šentlovrencu (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), fol. 296). – Zapis »Sallog« se nanaša na Zalog pri Cerkljah na Gorenjskem. Tamkajšnji svobodnik je namreč leta 1687 prodal travnik svobodniku z Zgornjega Brnika (slika 1), poleg tega vir dokumentira poročno pogodbo, sklenjeno v Mekinjah (prav tam, fol. 303–304). – Šentjernejsko polje štejem v šentjernejsko župnijo, saj se je po takratnem pojmovanju Šentjernejsko polje raztezalo od Pleterij do Kostanjevice (Valvasor, *Die Ehre II*, str. 185; prim. Miklavčič, *Predjožefinske župnije*, karta Cerkevna uprava na Kranjskem pred jožefinsko preuredbo v prilogi). – »Stangen« je Štanga nad Šmartnim pri Litiji, kar dokazujejo lastniške spremembe imenj, ki so ležala v župniji Šmartno pri Litiji, npr. pri Tenetišah, pri Šmartnem, prodaja dela imenja človeku iz Kresniškega Vrha ipd. (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), fol. 327). – Toponim »Vhruschize beŷ Techoboŷ« štejem v trebanjsko župnijo zaradi bližine Tihabojja (prav tam, fol. 360). – »Vertatsch« so Zgornje in/ali Spodnje Vrtače južno od Podmilja in Šentožbolta, kot razkrivajo npr. pridobitev travnika od svobodnika iz Hmelnega, lastništvo desetine nad Blagovico in volilo cerkvi sv. Radegunde v župniji Vače (prav tam, fol. 361). – Toponim »Vßkhŷ vndter Schenckhenthurn« označuje Vojsko v vodiški župniji. Dokaz je neposredni vpis, da gre za vodiško župnijo, navedba Šenkovega turna in podatek, da v kraju »Vßkhŷ« stoji cerkev sv. Lucije – kar ustreza razmeram v Vojskem (prav tam, fol. 373–374; *Atlas Slovenije*, karta 101). – »Vschabischach« v deželskem sodišču Lebek so Žabše pri Kandršah, kot dokazuje npr. prodaja imenja Marijini cerkvi na Sveti gori v župniji Vače in prodaja imenja farni cerkvi v Vačah (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), fol. 377–379; Kaspret, *Historischer Atlas*, list 32). – »Vpustŷ Zerouiz« je Pusti Cerovec pri Gabrovki na Dolenjskem (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), fol. 380; Kosi, Bizjak, Seručnik, Šilc, *Historična topografija Kranjske*, str. 816). Na podlagi Miklavčičeve objave župnijska pripadnost tega zaselka ni jasna, njegova podrobnejša kartografska predloga pa jasno dokazuje pripadnost župniji Trebnje (NŠAL 110, Kartografska zbirka, Trezor IV/5-2, Pregled kranjskih fara do Jožefa II.).

Toponim »Vaschach« označuje Vaše pri Medvodah. Kraj se že v srednjem veku omenja npr. kot »Waschach« (Kosi, Bizjak, Seručnik, Šilc, *Historična topografija Kranjske*, str. 1136), obravnavana imenjska knjiga pa dokumentira nakup desetine v Vašah, ki ga je opravil svobodnik iz Medvod leta 1739 (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), fol. 376, 388a). – »Zirckhlach« so Cerklje na Gorenjskem, saj je enkrat naveden svobodnik »in Dörfflein daselbst« – iz Vaše pri Cerkljah (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), fol. 384–387).

imenjske knjige leta 1662.⁷¹ Karta torej prikazuje 93 % obstoječih podatkov iz časa, ko so v letu 1662 začeli uporabljati obravnavano imenjsko knjigo. Za številkami na sliki 3 je praviloma po ena oseba – gospodar z imenom in primkom – ali majhna skupina fizičnih oseb. Le izjemoma je bilo svobodniško imenje vezano na funkcijo lastnika⁷² ali pa je pripadalo pravni osebi, ki je predstavljala večjo skupino ljudi.⁷³

Primerjava slike 3 s podatki o prostorski razporeditvi svobodnikov na Kranjskem leta 1784, ki jih je objavil Polec,⁷⁴ pokaže, da lahko identificiramo tako območja s kontinuiteto kot tista z diskontinuiteto svobodnikov med sredino 17. in drugo polovico 18. stoletja. Prostorske enote, na ravni katerih so podani podatki iz leta 1784, so pogosto velike, so pa tudi manj homogene kot na sliki 3, ki prikazuje stanje iz leta 1662; leta 1784 namreč pogosteje kot 1662 najdemo številke na ravni deželskega sodišča pa še kake župnije, ki je bila del istega deželskega sodišča. Zato se v primerjavi omejujem na glavne spremembe ne le v smislu relativnih števil, ampak tudi absolutnih. Med

71 Gre za krajevne oznake z imenji enega ali več svobodnikov: »Wederniz« (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), fol. 50), »Wuckhouiz« (fol. 62), »Creüz« v gamberškem deželskem sodišču – lahko Križe pod Čemšeniško planino ali Čebine, ki so v srednjem veku izpričane kot Sveti Križ, v obravnavanem času pa sta kraja pripadala različnim župnijama (fol. 74; prim. Kaspert, *Historischer Atlas*, list 32; Kosi, Bizjak, Seručnik, Šilc, *Historična topografija Kranjske*, str. 120; Miklavčič, *Predjožefinske župnije*, str. 53 in karta Cerkevna uprava na Kranjskem pred jožefinsko preuredbo v prilogi; *Atlas Slovenije*, karti 105–106), eno od Brd – glede na predajo imenja človeku iz Stražišča morda Brdo pri Kranju (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), fol. 86), »Gapldorff« (fol. 106), eno od Hrastij ob Savi (fol. 115), »Hierschenthal« (fol. 119), »Khösstenpach« (fol. 151), »Liechtenwaldt« (fol. 203), Primskovo »am Frischenpüchl« (fol. 261), »Plenau« (fol. 265), ena od Pristav (fol. 269), Škocjan »ob Monichperg« (fol. 311), »Sellnberg« (fol. 320), Kamnik ali Kamna Gorica (fol. 324 in isto imenje v kazalu pod črko S), »Skhoffizach« pri Litiji (fol. 333). »Topp« (fol. 355–357), »Vškhÿ« pri Kolovcu (fol. 374), ena od Besnic (fol. 375), Bitnje (fol. 382) in Cerovec (fol. 390–391). Tudi pripis svobodniškega imenja v »Märttensdorff« Volfgangu Albrehtu baronu Schwabu pl. Lichtenbergu leta 1698 (fol. 220), ki je nekaj let prej dokazan kot gospodar dvorca Sela pri Šmartnem in dvorca Studenec oziroma Studenci pri Spodnji Slivnici pod Grosupljim (Golec, Plemstvo v cerkvenih matičnih knjigah, str. 88, 107), še ne nudi dovolj trdne opore za lokalizacijo te (Martinje?) vasi.

72 Takšen je primer metliškega »richter vnd rath« – skoraj četrtino tega imenja je do leta 1723 predstavljala huba v vasi Griblje (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), fol. 235).

73 Podeželsko imenje mesta Kranja je bilo vknjiženo z dobrimi 12 gld in pol imenjske rente (prav tam, fol. 63).

74 Polec, *Svobodniki*, str. 128–134.

letoma 1662 in 1784 je bistveno naraslo število svobodnikov na Vipavskem in ndr. tudi na območju Smlednika, Mengša, Bleda ter župnij Vodice in Moravče. Svobodniki v župniji Vače so sicer ostali med najštevilnejšimi na Kranjskem, vendar je njihovo število od leta 1662 do 1784 pomembno upadlo. Število svobodnikov se je močno zmanjšalo – ne le v relativnem, ampak tudi v absolutnem smislu – med drugim tudi na ozemlju župnij Šmartno pri Litiji, Trebnje in Šentrupert na Dolenjskem.

Številne spremembe so bile posledice prodaj, prisilnih prodaj imenj zadolženih lastnikov, nakupov ter v manjši meri delitev lastnine med otroke in dedovanj ter darovanj.⁷⁵ Morebitna naredba o prepovedi odkupovanja plemiških zemljišč s strani kmetov in prodaje zemljišč med svobodniki na Kranjskem leta 1622, za katero ni gotovo, ali je bila izdana,⁷⁶ v praksi ni učinkovala ali pa so bili njeni učinki zmerni – »na to kažejo mnogoštevilne prodaje plemiških zemljišč kmetom, ki so se izvršile po letu 1622, /.../ vendar se mora priznati, da te prodaje poslej niso bile več tako mnogoštevilne kakor prej«. ⁷⁷ Tako je npr. Gregor Zajec od barona Apfaltrerja leta 1692 kupil hubo na Lazih v Tuhinjski dolini v prosto last, s čimer je postal svobodnik.⁷⁸

Za svobodnika sta bili pridobitev izjemno obsežnega imenja in z imenjsko knjigo o svobodnikih dokazljiva mobilnost močno navzgor po družbeni lestvici v obravnavanem času redki. Tak primer predstavlja Janez Danijel Jakše iz Novega mesta ali iz novomeške župnije, ki je postal svobodnik, ko je leta 1706 od gospe Izabele Renate Gusič kupil kar 10 hub in majhno desetino (skupaj vknjiženih z 10 gld imenjske rente), leta 1715 pa je bil povzdignjen v viteški plemiški stan.⁷⁹ Gospodarska uspešnost je bila v 18. stoletju večinoma ključni med razlogi za povzdig v plemiški stan.⁸⁰

75 Gl. npr. Polec, *Svobodniki*, str. 37 (z nazornim primerom) in str. 44, 46; Fresacher, *Die Freisassen in Kärnten*, str. 86–87, 95; Fresacher med vzroki za spremembe nekaterih imenj koroških svobodnikov navaja tudi naravne nesreče (str. 87, 95, 122, 137); najverjetneje so te vplivale tudi na zgodovino nekaterih svobodniških imenj na Kranjskem, a v imenjski knjigi o svobodnikih na Kranjskem 1662–1757, ki je predmet tega poglavja, niso nikjer izrecno omenjene.

76 Polec, *Svobodniki*, str. 41–43; Vilfan, *Kmečko prebivalstvo*, str. 346.

77 Polec, *Svobodniki*, str. 43.

78 Prav tam, str. 36; ARS, AS 173, *Imenjska knjiga za Kranjsko*, knj. 7 (1662–1757), fol. 346.

79 ARS, AS 173, *Imenjska knjiga za Kranjsko*, knj. 7 (1662–1757), fol. 280; že Polec, *Svobodniki*, str. 45 je zapisal, da je šlo v tem primeru za svobodnika z več hubami.

80 Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 18. stoletje, str. 5–6.

Ravno nasproten primer pa predstavlja svobodnik Andrej Vozelj (in morda še njegov sin Gašper, ki je očeta nasledil ob neznanem času) iz Drnovca nad Kandršami v župniji Vače, ki je/sta v letih 1665–1694 postopoma odprodal(a) imenje, vknjiženo v imenjsko knjigo s kar 8 gld in 1 kr imenjske rente, tako da je od 8 gld, 56 kr in 2 den imenjske rente iz leta 1664 ostalo leta 1694 le še 55 kr in 2 den. Odprodano imenje so sestavljale predvsem desetine, a tudi ena huba in štiri zemljišča (njiva, travnik, pašnik in grmičevje). Poleg odprodaje nepremičnin tudi oznaka svaka kot skrbnika Andrejevih otrok leta 1675⁸¹ nakazuje na Andrejeve težave.

Pred predstavitvijo vasi z znatno kontinuiteto svobodniške imenjske rente v letih 1662–1757 in takšne z bistvenimi spremembami velja poudariti, da daje imenjska knjiga, iz katere črпам podatke, pomemben, vendar zaradi nedoslednosti, mdr. neažurnosti, necelovit vpogled v spremembe svobodniških imenj,⁸² še manj pa je imenjska renta »zanesljivo merilo lastnikovega dejanskega premoženja«.⁸³

Kot primer vasi z znatno kontinuiteto svobodniške imenjske rente lahko služita Zgornji in Spodnji Brnik, kjer se višina skupne imenjske rente v rokah svobodnikov med letoma 1662 in 1757 skoraj ni spremenila (slika 1). Tihaboju, vas v Posavskem hribovju med Trebnjim in Savo, pa je primer kraja, kjer so svobodniki v obravnavanem času izginjali. Kar štiri petine imenjske rente tamkajšnjih svobodnikov iz leta 1662 je, če drži evidenca imenjske knjige, do leta 1757 prešlo na posvetne plemiče in v cerkvene roke. Verjetno ni naključje, da je skoraj polovica tistega svobodniškega imenja iz leta 1662, ki v obravnavanem času ni ostalo v svobodniških rokah, ne zgolj prehodno pristala v rokah Maksimilijana Valerija grofa Barba-Waxensteina (na sliki 4 je označen kot V. Barbo), lastnika gospostva Rakovnik s središčem pri Šentrupertu, torej v neposredni bližini. Rakovnik, pridobljen malo pred navedenimi priključitvami svobodniških imenj v Tihaboju, je sodil med najpomembnejše posesti rodbine Barbo.⁸⁴ Da bi povečal gospostvo, je grof Barbo-Waxenstein kupoval zadolžena svobodniška imenja – ne le v Tihaboju, ampak mdr. tudi

81 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), fol. 75; priimek slovenim po Baš, *Hišna oprema svobodnikov*, str. 125.

82 Prim. Polec, *Svobodniki*, str. 26–29, 31–33.

83 Golec, *Zemljiški gospod*, str. 21.

84 Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 16. stoletje, str. 9, 17, 20, 26.

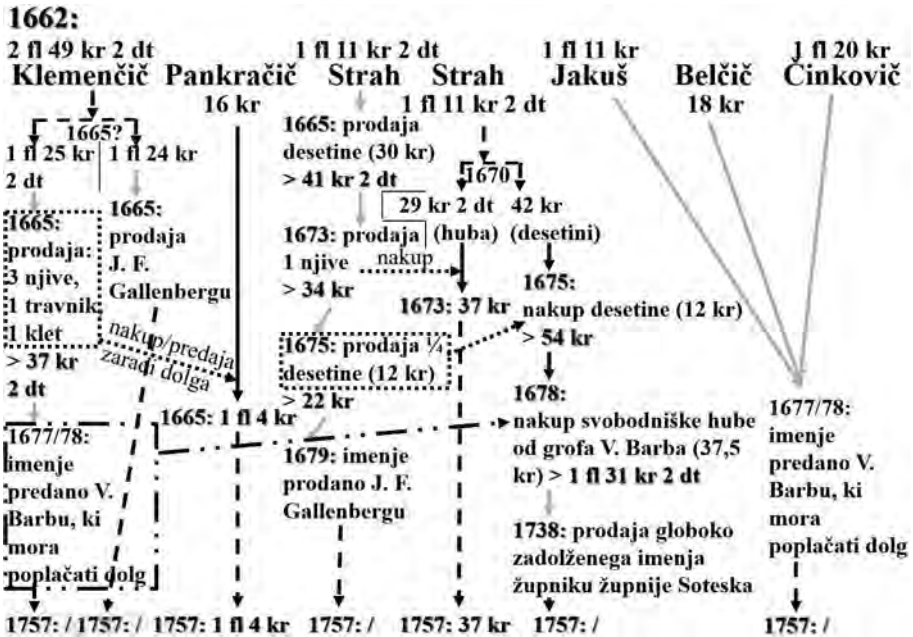
v bližnjem Šentjanžu⁸⁵ – ob tem pa je bil leta 1678, kot prikazuje slika 4, le malo po pridobitvi štirih svobodniških imenj v Tihaboju vseeno pripravljen prodati eno, že prej svobodniško hubo v Tihaboju tamkajšnjemu svobodniku.

Da bi si bolje predstavljali, kaj se skriva za temi imenjskimi rentami, bomo primerjali podatke imenjske knjige s slike 4 z zapuščinskim inventarjem po Andreju Strahu iz leta 1734; gre za desnega od Strahov na sliki 4, in sicer za njegovo desno linijo po letu 1670. Imenje, ki je obsegalo dve desetini (imenjska renta 42 kr), je Andrej leta 1675 povečal z nakupom dodatne četrtnine desetine v Veliki Gobi severozahodno od Tihaboja, kjer je bil že prej desetinski gospod, saj je tam ležala ena od dveh njegovih podedovanih desetini, leta 1678 pa še z nakupom tiste hube v Tihaboju od Maksimilijana Valerija grofa Barba-Waxensteina, ki je še pred kratkim pripadala svobodniku Klemenčiču. Inventar iz leta 1734 razkriva, da je ta huba obsegala sedem njiv, tri travnike in dve gozdni parceli, poleg tega je Andrej Strah užival dve podložni vinogradniški zemljišči. Bil je lastnik hiše, kozolca, skednja, treh hlevov ter štirih zidanic in sušilnice. Imel je podložnike, ki so od jurjevega do martinovega opravljali zanj po en dan tlake tedensko in od katerih je letno pobiral 2 gld nemške veljave. »Gotovine je ostalo 16 gld nemške veljave. Terjatev in dolgovi na posestvu ni bilo.«⁸⁶ Na podlagi zapsanega in slike 4 se zdi, da je bil svobodnik Andrej prizadeven gospodar, ki je povečal svobodno imenje z nakupom dodatne desetine na smiselni lokaciji, saj je tam že imel eno desetino, in z nakupom hube. Malo gotovine ob odsotnosti terjatev in dolgovi, odsotnost luksuzne hišne opreme – k temu sklepu navaja precej lapidaren spis inventiranih predmetov – in podatek o slabem stanju stavb, dokumentiran v imenjski knjigi le štiri leta po njegovi smrti,⁸⁷ pa nakazuje, da so mu ob tem finančne zmožnosti komajda omogočale (ali pa mu sploh niso), da je v svoje imenje vlagal toliko, kot je bilo potrebno. Situacija se je poslabšala, ko je zagospodaril njegov sin. Hišo in pod za mlačev (ta se v Baševem navedku iz

85 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), fol. 299, gl. tudi navedbo na fol. 311 – ni še znano, na katero naselje se nanaša tamkajšnji podatek.

86 Baš, Hišna oprema svobodnikov, str. 124.

87 Ker je podatek štiri leta mlajši, propadlost dveh stavb ni zanesljiv dokaz Andrejevih premajhnih vlaganj vanju – stanje slamnate strehe, denimo, se je v štirih letih lahko drastično poslabšalo, in če streha ni bila pravočasno obnovljena, je lahko zamakanje bistveno prispevalo k slabemu stanju objektov.

Slika 4: Imenjske rente svobodnikov v Tihaboju (severozahodno od Mirne), 1662–1757, po podatkih imenjske knjige. Legenda: polna črna puščica = povečanje imenja; polna siva puščica = zmanjšanje imenja; črtkana črna puščica = enako imenje; pikčasta črna puščica = prodaja imenj med svobodniki; črtkana črna puščica z dvopičji = nakup plemiškega imenja s strani tihabojskega svobodnika. Dedovanja brez delitve svobodne zemlje na shemi niso označena. ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), fol. 347–354. Glede tolmačenja priimka Belčič dopuščam vir z zapisom »Wältschitsch« različne interpretacije, izbral sem eno od njih.

inventarja najverjetneje skriva za skednjem ali za enim od hlevov) so namreč v imenjski knjigi leta 1738 označili kot povsem propadla, prodaja imenja za 480 gld župniku v Soteski leta 1738 pa je bila posledica dejstva, da Andrejev sin hube ni ne obdeloval ne vzdrževal, veliko let ni plačeval davkov in ni hotel poravnati dolga, ki je znašal 401 gld. Zato je deželno knjigovodstvo hubo prodalo, da bi s kupnino poravnalo dolg, preostanek pa izročilo dedičem.⁸⁸

⁸⁸ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1757), fol. 351.

Poznavanje prednosti, ki jih je prinašal položaj svobodnika

»Ni nujno, da bi bilo svobodništvo moralo prinašati veliko gmotno korist (včasih je bilo prej narobe), pač pa je bil svobodnik uglednejši od podložnika.«⁸⁹ K uglednejšemu položaju v primerjavi s podložnikom s primerljivo posestjo je bistveno prispevalo svobodnikovo lastništvo zemlje.⁹⁰ Prav tako svobodniki niso bili izpostavljeni pritiskom zemljiških gospodov⁹¹ – tovrstni pritiski so v nekaterih primerih dejansko obstajali, čeprav ne tako pogosto, kot je to prikazovalo marksistično zgodovinopisje.⁹² Dežela je na svobodnike, razen s spremembami v obdavčitvi, pritisnila bolj ali manj le, kadar so dolgovali davke.⁹³ Večji ugled svobodnikov v primerjavi s podložniki razen do zdaj navedenega dokazuje zaenkrat le malo trdnih podatkov. Takšno je npr. določilo urbarja beljaškega grajskega urada iz let 1579–1586, da je bil lov v podrasti, ki se nanaša predvsem na (del) nizkega lova, dovoljen duhovnikom in svobodnikom;⁹⁴ gre za lokalno omejen dokaz privilegiranega položaja svobodnikov. Na uglednejši položaj svobodnikov kaže tudi dejstvo, da so se ponekod, npr. v zgornji Zilji, kjer je bila gostota svobodnikov relativno zelo velika, ti poročali med seboj.⁹⁵ Po ugotovitvah Angelosa Baša, ki temeljijo na majhnem vzorcu svobodniških inventarjev, se je privilegiran položaj vsaj v nekaterih primerih kazal tudi v višji ravni oblačilne kulture

89 Vilfan, Kmečko prebivalstvo, str. 345 (citat), gl. tudi str. 346; Fresacher, *Die Freisassen in Kärnten*, predvsem str. 138, 157.

90 Polec, Svobodniki, str. 93; Fresacher, *Die Freisassen in Kärnten*, str. 80, 143; prim. Golec, *Zemljiški gospod*, str. 73.

91 Fresacher, *Die Freisassen in Kärnten*, str. 157.

92 Vloga gospostev je bila v resnici manj enoznačna: poleg starejše literature gl. Bizjak, Percepcija fevdalizma, zlasti str. 104–111; Štuhec, Socialna zgodovina, str. 120–122, 124–126; prim. npr. Golec, *Zemljiški gospod*, str. 51–54; Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 16. stoletje, str. 32, 86–87, 110–111, 266–269; Slana, *Zemljiški gospod*, str. 89–91, 95–100; Zwitter, Subsistence, prosperity and abandonment, str. 161–163, 167–172, 176–177; isti, Material responses to natural hazards, str. 9, 12–13, 21; gl. tudi Polec, Svobodniki, str. 43–44.

93 Fresacher, *Die Freisassen in Kärnten*, sploh str. 94–96, 149–153; Vilfan, Kmečko prebivalstvo, str. 346.

94 Fresacher, *Die Freisassen in Kärnten*, str. 157, 159; prim. Umek, Lov in lovstvo, str. 474, 482–488; Grimm – Grimm: *Deutsches Wörterbuch*, Rejsjagd; za nasvet pri prevodu „Burgamt“ se zahvaljujem dr. Borisu Golcu.

95 Fresacher, *Die Freisassen in Kärnten*, str. 159.

svobodnikov kot podložnikov na Kranjskem in v hišni opremi nekaterih, a ne vseh svobodnikov.⁹⁶ Hišna oprema in stavbni fond nista nujno odsevala premoženjskega stanja svobodnikov.⁹⁷

Walther Fresacher je sklepal, da so bili svobodniki že v 16. stoletju na splošno pismeni, kar bi bilo tudi povezano z njihovim uglednejšim družbenim položajem, vendar je kot dokaz navedel le osamljen primer pismenega svobodnika v Zilji, nedaleč od Šmohorja, ki je leta 1596 lastnoročno podpisal listino.⁹⁸ Zaradi problematične reprezentativnosti podatkov ne moremo trditi, ali je bila večina svobodnikov v obravnavnem času pismena ali ne, gotovo pa so obstajali tako pismeni kot nepismeni svobodniki. Vključenost v trgovino na dolge razdalje je bila pomemben med dejavniki, ki so spodbujali pismenost svobodnikov (in drugih). Tako v inventarju velikega svobodnika Luka Jeraja iz Lokarij pri Vodicach iz leta 1721 najdemo dve kamniti pisalni tablici;⁹⁹ njegovo ime je bilo za svobodnika izredno veliko in je bilo v veliki meri rezultat naglega kopičenja imenj na prehodu iz 16. v 17. stoletje in v zgodnjem 17. stoletju, tako da je bilo v imenjski knjigi vknjiženo s kar 12 gld, 56 kr in 3 den imenjske rente.¹⁰⁰ Po drugi strani je v župnijskem arhivu Vače leta 1677 dokumentiran nepismen svobodnik,¹⁰¹ ravno tako nista bila pismena niti prodajalec niti kupec imenja v Mokronogu v petdesetih letih 18. stoletja, vknjiženega v imenjsko knjigo s 45 kr imenjske rente.¹⁰²

96 Baš, *Hišna oprema svobodnikov*, 121–137; isti, *Oblačilna kultura*, str. 54–56, 61–63, 66–68, 140–141, 196, 199–200.

97 Tako npr. inventar Mihaela Žitnika iz Zavrstnika blizu Šmartnega pri Litiji, sestavljen leta 1698, navaja kar 1475 gld, 34 kr in 1 den kot skupno vrednost terjatev in ocenjeno vrednost živine v reji, ob tem pa so bile stavbe »v slabem stanju /.../, neka mala žitna skrinja [je imela] dober samo pokrov /.../, drugače pa je bila vsa črviva[.]« »[m]ed pohištvom se naštevajo 3 velike in male žitne skrinje, 2 stari kadi za zelje in 2 navadni kmečki žitni skrinji« (Baš, *Hišna oprema svobodnikov*, str. 123).

98 Fresacher, *Die Freisassen in Kärnten*, str. 135, 157.

99 Prim. Baš, *Hišna oprema svobodnikov*, str. 123–124.

100 Polec, *Svobodniki*, str. 35; tu in na str. 34 gl. tudi nadaljnje podatke o starejši zgodovini vodiških svobodnikov Jerajev/Jurajev.

101 Benedik, *Regesti*, str. 81.

102 ARS, AS 173, *Imenjska knjiga za Kranjsko*, knj. 7 (1662–1757), fol. 245.

Sklepi

Na možnost družbenega vzpona iz podložnika v svobodnika je poleg podložnikovega premoženjskega stanja in mentalitete vplivala vrsta zunanjih okoliščin, kot sta politika upravljanja gospostva, ki mu je bil svobodnik prej (in v nekaterih primerih delno še naprej) podložen, in gospodarsko stanje tega gospostva. Na družbeni vzpon ali padec svobodnika so pomembno vplivali tudi podatki, ki jih imenjska knjiga ne vsebuje, na primer premoženjsko stanje, sorodstvo in njegove spremembe (poroke). Trendi spreminjanja števila svobodnikov med sredino 17. in sredino 18. stoletja so bili na različnih delih Kranjskem različni. Zaradi specifičnosti osebnih situacij in odvisnosti od drugih zunanjih dejavnikov je z umestitvijo prostorsko-časovnih zgostitev svobodnikov na delih Kranjske v širši gospodarskozgodovinski kontekst mogoče razumevanje prostorsko-časovne razporeditve svobodnikov samo delno nadgraditi. Prednosti, ki jih je kmetu prinašala osebna svoboda, šele delno razumemo. Viri, tudi obravnavana kranjska imenjska knjiga iz let 1662–1757, ponujajo nadaljnje možnosti za analize zgodovine svobodnikov.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko
AS 178, Franciscejski kataster za Koroško

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
NŠAL 110, Kartografska zbirka
ŽA Šentvid pri Stični

StiAStP – Stiftsarchiv St. Paul im Lavanttal
Eberndorf (Handschriften), Bücher

Objavljena vira

Benedik, Valentin: Regesti (izpiski) nekaterih zelo starih in pomembnejših listin žup. arhiva na Vačah. *Vače: Prazgodovinska naselbina[.] trg in župnija*. Vače: Župnijski urad, 1972, str. 77–84.

Kärnten Atlas: Darstellung – Kartenhintergrund – Franziszeischer Kataster. [https://gis.ktn.gv.at/atlas/\(S\(041j3k3almibpweibvampy\)\)/init.aspx?karte=atlas_basiskarten&ks=kaernten_atlas](https://gis.ktn.gv.at/atlas/(S(041j3k3almibpweibvampy))/init.aspx?karte=atlas_basiskarten&ks=kaernten_atlas) (5. december 2018).

Literatura

- Atlas Slovenije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.
- Baš, Angelos: Hišna oprema svobodnikov na Kranjskem v 17. in 18. stoletju. *Slovenski etnograf* 6–7, 1953–1954, str. 121–138.
- Baš, Angelos: *Oblačilna kultura na Slovenskem v 17. in 18. stoletju*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992.
- Benedik, Valentin: *Vače: Prazgodovinska naselbina[,] trg in župnija*. Vače: Župnijski urad, 1972.
- Bizjak, Matjaž: Percepcija fevdalizma pri Grafenauerju in Gestrinu. *O mojstrih in muzi: Zgodovinopisje Boga Grafenauerja in Ferda Gestrina* (ur. Peter Štih in Žiga Zwitter). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2018, str. 103–114.
- Blaznik, Pavle: *Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803)*. Škofja Loka: Muzejsko društvo, 1973.
- Cevc, Tone in Primožič, Ignac: *Kmečke hiše v Karavankah: Stavbna dediščina hribovskih kmetij pod Kepo, Stolom, Košuto, Obirjem, Pristovškimi Storžičem in Peco*. 1. ponatis. Radovljica: Didakta, 1991.
- Fresacher, Walther: *Die Freisassen in Kärnten*. Klagenfurt: Verlag des Kärntner Landesarchivs, 1974.
- Fresacher, Walther: Eine Abrutschung von der Koralm im Jahre 1660. *Carinthia* I (155), 1965, str. 209–214.
- Golec, Boris: Gospodarstvo v 16. in 17. stol. *Slovenski zgodovinski atlas* (ur. Drago Bajt in Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011, str. 114.
- Golec, Boris: Gospodarstvo v 18. stol. *Slovenski zgodovinski atlas* (ur. Drago Bajt in Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011, str. 120.
- Golec, Boris: Gradovi na Slovenskem kot upravna središča. Temeljne značilnosti in raziskovalni izzivi. *Kronika* 60, 2012, str. 495–508.
- Golec, Boris: Matevž Režen pl. Segalla (1665–1722) – od podložniškega otroka s Sorškega polja do zgornjesavskega gospoda. *Kronika* 64, 2016, str. 413–440.
- Golec, Boris: Plemstvo v cerkvenih matičnih knjigah zgodnjega novega veka – raziskovalni problemi in izzivi. *Arhivi* 36, 2013, str. 85–110.
- Golec, Boris: Politično-upravna podoba v 16. in 17. stol. *Slovenski zgodovinski atlas* (ur. Drago Bajt in Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011, str. 112.
- Golec, Boris: *Zemljiški gospod Janez Vajkard Valvasor in njegov urbar*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, Javni zavod Bogenšperk, 2015.
- Grimm, Jacob in Wilhelm: *Deutsches Wörterbuch*. http://woerterbuchnetz.de/cgi-bin/WBNetz/wbgui_py?sigle=DWB (16. december 2018).
- Kaspret, Anton: *Historischer Atlas der österreichischen Alpenländer: Landgerichtskarte*, listi 31, 32, 35, 36. Wien: Holzhausen, 1906–1929.

- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek: Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 1998.
- Kosi, Miha, Bizjak, Matjaž, Seručnik, Miha in Šilc, Jurij: *Historična topografija Kranjske (do leta 1500)*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016.
- Kotnik, Bertrand: *Zgodovina hiš južne Koroške*. Knj. 15: *Tržna občina Železna Kapla – Bela*. Celovec – Ljubljana – Dunaj: Mohorjeva založba, 2011.
- Miklavčič, Maks: *Predjožefinske župnije na Kranjskem v odnosu do politične uprave*. Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 1945.
- Müllner, Alfons: Die Zukunft der Stadt Laibach XXIII: Der „Gaihandel“. *Argo: Zeitschrift für krainische Landeskunde* 7, 1899, stolpci 68–72.
- Pančur, Andrej, Blaj Hribar, Neja in Györfi, Barbara: *Seznam krajevnih imen na Kranjskem 1910*. 2017. <http://www.sistory.si/11686/36053> (2. februar 2019).
- Polec, Janko: Svobodniki na Kranjskem. *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 17, 1936, str. 5–142.
- Polec, Janko: Še enkrat o svobodnikih na Kranjskem. *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 19, 1938, str. 70–74.
- Pöttler, Burkhard: „1 tuzet täller ...“: Qualität und Quantität in der rechnergestützten Analyse von Verlassenschaftsinventaren. *Festschrift Gerhard Pferschy zum 70. Geburtstag* (ur. Gernot Peter Obersteiner in Peter Wiesflecker). Graz: Historische Landeskommission für Steiermark, Historischer Verein für Steiermark, Steiermärkisches Landesarchiv, 2000, str. 265–279.
- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem: 16. stoletje*. 1. del: *Od Barbov do Zetscherjev*. Ljubljana: Viharnik, 2016.
- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem: 18. stoletje*. 1. del: *Od Andriolija do Zorna*. Ljubljana: Viharnik, 2013.
- Slana, Lidija: Zemljiški gospod, njegovi interesi in taktike njihovega uresničevanja: Primer kranjskega plemiča Jurija Plemenitega Egkha. *Leukhup! Kmečko uporništvo v obdobju predmoderne: zgodovina, vzporednice, (re)prezentacije* (ur. Sašo Jerše). Ljubljana: Slovenska matica; Brežice: Posavski muzej; Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2017, str. 89–102.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Štuhec, Marko: Socialna zgodovina zgodnjega novega veka v delih Boga Grafenauerja in Ferda Gestrina. *O mojstrih in muzi: Zgodovinopisje Boga Grafenauerja in Ferda Gestrina* (ur. Peter Štih in Žiga Zwitter). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2018, str. 115–129.
- Umek, Ema: Lov in lovstvo. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: Zgodovina agrarnih panog*. 1. zv.: *Agrarno gospodarstvo* (ur. Pavle Blaznik et al.). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za zgodovino, Sekcija za občo in narodno zgodovino in Državna založba Slovenije, 1970, str. 469–494.
- Umek, Ema: Plovba po Savi v 18. stoletju. *Zgodovinski časopis* 40, 1986, str. 233–268.

- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*.
Laybach – Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1689.
- Vilfan, Sergij: Kmečko prebivalstvo po osebnem položaju. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: Zgodovina agrarnih panog*. 2. zv.: *Družbena razmerja in gibanja* (ur. Pavle Blaznik et al.). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zgodovinski inštitut Milka Kosa in Državna založba Slovenije, 1980, str. 279–353.
- Vilfan, Sergij: Kranjska valuta. *Enciklopedija Slovenije*. 5. zv.: *Kari–Krei* (ur. Alenka Dermastia). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991, str. 394.
- Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica, 1961.
- Vodopivec, Peter: O Vačah pred velikim požarom leta 1834: Vače in okoliška naselja v gradivu franciscejskega katastra. *Kronika* 59, 2011, str. 505–514.
- Zwitter, Žiga: Agrarna zgodovina podložnikov dveh gospostev med Podjuno in Menino v 16. in 17. stoletju. *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2014, str. 207–229.
- Zwitter, Žiga: Historično prilagajanje ekstremnim okoljskim situacijam na Slovenskem s poudarkom na 16. in 17. stoletju: z nauki za prihodnost. *Ljudje in okoljske spremembe skozi čas* (ur. Barbara Lampič in Darko Ogrin). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019, v tisku.
- Zwitter, Žiga: Material responses to natural hazards in 16th and 17th centuries: Cases from present-day Slovenia and its surroundings. *Dela* 43, 2015, str. 5–28.
- Zwitter, Žiga: Okolje na Kranjskem v 17. stoletju po Slavi vojvodine Kranjske. *Studia Valvasoriana: Zbornik spremljanih študij ob prvem integralnem prevodu Die Ehre Deß Hertzogthums Crain v slovenski jezik* (ur. Janez Weiss). Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2014, str. 611–702.
- Zwitter, Žiga: *Okoljska zgodovina srednjega in zgodnjega novega veka na stiku Alp, Panonske kotline, Dinarskega gorstva in Sredozemlja*. Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2015.
- Zwitter, Žiga: Subsistence, prosperity and abandonment of Alpine isolated farms in the dynamic 17th century environment: Case study from the Upper Savinja valley with special emphasis on tenants' inventories. *Ekonomika i ekohistorija* 11, 2015, str. 139–181.
- Zwitter, Žiga: 16th to Early 18th Century Proactive Coping with Natural Hazards in Slovenian Alps and their Surroundings: With lessons for the future (ur. Milojica Jačimovič). *Održivi razvoj planinskih področja: iskustva, izzivi i perspektive*. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 2018, str. 163–183.
- Žontar, Josip: *Zgodovina mesta Kranja*. Ljubljana: Muzejsko društvo za Slovenijo, 1939.
- Žontar, Majda: Pota in promet čez Ljubelj, Koren in Jezerski vrh. *Kranjski zbornik* 1975 (ur. Franc Puhar et al.). Kranj: skupščina občine Kranj, 1975, str. 177–184.

BEITRAG ZUR GESCHICHTE DER FREISASSEN IN KRAIN SEIT DER MITTE DES 17. BIS ZUR MITTE DES 18. JAHRHUNDERTS

Freisassen waren wirtschaftlich gesehen meistens Bauern mit Herrschaftsrechten auf einer bestimmten bzw. auf mehreren Quellen ihrer bäuerlichen Einkünfte. Diese Bevölkerungsgruppierung war hinsichtlich ihrer wirtschaftlichen Situation sehr heterogen. Das Hauptaugenmerk der Untersuchung liegt auf der Analyse der zeitlich übereinstimmenden Daten im Gültbuch – dem Steuerkataster nichtuntertäniger Grundbesitzungen, genauer gesagt auf dem Buch, das die Freisassen in Krain in den Jahren 1662–1757 behandelt. Vergleiche zwischen dem Gültbuch und Verlassenschaftsinventaren von Freisassen bieten bessere Einsichten in ihre wirtschaftliche Lage als das Gültbuch allein. Die Untersuchung konzentriert sich auf die räumliche Verteilung der Freisassen innerhalb des Landes (Zahl der Freisassen auf der Ebene der Pfarre oder des Landgerichtes – was das Gültbuch eben mitteilt) im Jahr 1662, die auch kartographisch dargestellt wird, und auf die Hauptmerkmale ihrer zeitlichen Veränderungen als Ergebnis des Vergleiches zwischen den Daten aus den Jahren 1662 und 1784. Für die Möglichkeit des gesellschaftlichen Aufstiegs des Untertans zum Freisassen waren neben wirtschaftlichen Gegebenheiten und Mentalität des betreffenden Untertans auch eine Reihe äußerer Umstände ausschlaggebend, unter anderem die Wirtschaftslage der Herrschaft, bei der er zuvor Untertan war, oder die Verwaltungspolitik dieser Herrschaft. Daher ist es nicht verwunderlich, dass die Analyse zusätzlicher Quellen zeigte, daß es wirtschaftlich sehr gut positionierte Bauernhöfe bzw. Bauern gab, die Untertanen blieben und sich nicht freikaufen, obwohl z. B. ihr Nachbar ein Freisasse war. Auch in Krain gab es einige große Besitzungen von Freisassen, der typische Freisassen-Besitz im Land war jedoch – wie bereits Janko Polec feststellte – klein. In Fallstudien werden Freisassen mit kleinen und jene mit großen Gülten, sowie eine Siedlung mit hoher Beständigkeit und eine andere mit starken Diskontinuitäten hinsichtlich der Geschichte der Freisassen-Gülten untersucht. Relevant für den gesellschaftlichen Aufstieg oder Untergang des Freisassen sind auch

Angaben, die nicht im Gültbuch vorkommen, z. B. der Vermögensstand des Freisassen, der sehr unterschiedlich sein konnte. Die wirtschaftliche Situation der Freisassen reichte von sehr reich bis stark verschuldet. Die größeren räumlichen und zeitlichen Konzentrationen von Freisassen in Teilen Krains in einem größeren wirtschaftshistorischen Kontext zu erklären, ist wegen der stark verschiedenen persönlichen Situationen und äußeren Faktoren nur teilweise möglich. Die Gesamtheit der Vorteile, die der Status des Freisassen dem Bauern brachte, wird erst zum Teil verstanden.

**IZOBRAZBA, KONFESIONALNOST
IN
NARODNA IDENTITETA**

NEVA MAKUC

Novoveška družbena mobilnost v luči šolstva notranjeavstrijskih dežel

V zgodnjenovoveškem obdobju se je na evropskih tleh občutno povečalo število tako izobraževalnih ustanov kot šolajočih se posameznikov, dvignili so se tudi izobraževalni standardi.¹ Že Lawrence Stone je ob izjemnem razcvetu angleškega šolstva med letoma 1560 in 1640 govoril o izobraževalni revoluciji (*educational revolution*).² Tem spremembam so na različnih območjih botrovali številni in tudi raznoliki dejavniki. V protireformacijskem vzdušju je v notranjeavstrijskih deželah med drugim primanjkovalo katoliških izobražencev, ki bi lahko opravljali zahtevnejše naloge v upravnem ustroju.

V protireformacijskem obdobju so zato Habsburžani spodbujali uveljavljanje novih, katoliško usmerjenih višjih slojev, ki bi nadomestili protestantske. Izobražene posameznike, ki so jim zvesto služili in so praviloma izhajali iz širših slojev, so nagrajevali z vzponom po družbeni lestvici, čeprav so najodličnejši položaji še vedno ostali v domeni visokega plemstva. Odlike plemstva so povezovali s služenjem vladarju, zvestobo pa s pripadnostjo katoliški veri. To je olajšalo progresivno družbeno mobilnost izobraženih nižjih plemičev in neplemičev. V določeni meri se je sicer to dogajalo že pred nastopom reformacije, in sicer zaradi potreb po strokovnjakih za rimsko pravo.³ Družbeni vzpon in možnost pridobivanja pomembnih funkcij in služb sta postala povezana z višješolsko izobrazbo kandidatov, kar se je

1 MacHardy, *Cultural Capital*, str. 36–75.

2 Stone, *The educational revolution*, str. 41–80.

3 MacHardy, *The Rise of Absolutism*, str. 407–438; ista, *Cultural Capital*, str. 36–75; Kovačič, *Prvi stik*, str. 66–84; Mlinar, *Seminar za revne študente*, str. 84. O pomanjkanju svetnih duhovnikov v ljubljanski škofiji od tretjega desetletja 16. stoletja dalje: Žnidarčič Golec, *Duhovniki kranjskega dela*, str. 155–160.

odražalo v vse številčnejšem obiskovanju šol, v protireformacijskem ozračju zlasti jezuitskih.⁴

V Ljubljano so prvi trije jezuiti prispeli 21. januarja 1597, in sicer Dunajčan Michael Poldt (1548–1603), Christophorus Ziegelfest (1563–1640) s Kočevskega ter Šlezijec Mathias Poller (1554–1607). V marcu sta se jim pridružila še dva magistra, Goričan Luca(s) Vintana (1572–1611) in Daniel Terian z »Ogrske« (roj. 1573 v kraju Ružomberok na današnjem Slovaškem).⁵ Kmalu so prišli še drugi in število jezuitov v Ljubljani je postopoma naraščalo.⁶ V Gorico sta prva dva jezuita, Vitalis Pelliceroli (1577–1641) iz Trsta in Christoph(orus) Mayer (1568–1626) iz Augsburga, prišla 17. julija 1615, torej v obdobju vojne vihre, ki se je odvijala v habsburško-beneškem obmejnem prostoru.⁷ V Gradcu pa je bil jezuitski kolegij ustanovljen že leta 1573 in je kmalu nato (1586) postal univerzitetna ustanova. Vanjo so se vpisovali učenci, ki so se šolali na različnih notranjeavstrijskih jezuitskih kolegijih. Prihajali pa so tudi od drugod, na primer z Ogrske, Češke, Poljske itd.⁸ V obdobju 1586–1710 je tam delovalo 37 profesorjev iz slovenskega prostora.⁹ Poleg omenjenih so bili v bližini ustanovljeni še kolegiji v Celovcu (1605), Zagrebu (1607), Trstu (1619), na Reki (1627), v Varaždinu (1632) in Mariboru (1751).

Za jezuite je bila nasploh značilna velika mobilnost. Jezuiti, ki so delovali v Ljubljani – vsaj desetina jih je bila plemiškega rodu – so izvirali ne le iz

4 [Andritsch], *Einleitung*, str. XXXII.

5 Baraga (ur.), *Letopis Ljubljanskega kolegija*, leto 1597; Lukács, *Catalogus personarum I*, str. 754–826. Goričan Luca Vintano (1572–1589) je najbrž pripadal goriški rodbini Vintana (Vintano, Vintan, Ventano), iz katere je v 16. in 17. stol. izhajalo več arhitektov. O njem in omenjeni rodbini: Južnič, *Jezuitska kemija*, str. 131–132; Bulfone Gransinigh, *I Vintana*; Seražin, *Le botteghe edili*, str. 399–412; Avon, *Vintana*, str. 2603–2606.

6 Po *Letopisu Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove* je bilo na primer leta 1600 v Ljubljani 12 jezuitov, leta 1617 jih je bilo 20, leta 1648 pa že 29 (Baraga (ur.), *Letopis Ljubljanskega kolegija*, leta 1600, 1617, 1648). V Ljubljani naj bi v celotnem obdobju delovalo vsaj 1456 jezuitov (Južnič, *Jezuitska kemija*, str. 131). V redovno skupnost so bili povezani duhovniki (patri), bogoslovci (magistri) in bratje pomočniki. Jezuitski vzgojni zavodi so vključevali redovno skupnost, cerkev, šolo ter konvikt za šolajočo se mladino (Baraga, *Uvod*, str. 16).

7 [Stöger, J. N.], *Scriptores Provinciae Austriacae*, str. 222; Lukács, *Catalogus personarum II*, str. 670; Ferlan, *Dentro e fuori*, str. 107–179; Tavano, *La vita religiosa*, str. 166.

8 Dolinar, *Vloga in pomen*, str. 9–13; Rajšp, *Jezuiti*, str. 269; [Andritsch], *Einleitung*, str. XI–XLVII; Wiesflecker, *Vorwort*, str. VIII.

9 Radovanovič, *Profesorji*, str. 145. Več o profesorjih iz slovenskega prostora na graški univerzi: prav tam, 144–152.

Pogled na Gorico z goriškega gradu v začetku 20. stoletja. Na levi strani izstopa trg, imenovan Travnik, s cerkvijo sv. Ignacija. Na njeni levi se je takrat še nahajala stavba, v kateri je bil nekoč jezuitski kolegij. Razglednica, odposlana 21. aprila 1909, je last Milana Škrabca.

Kranjske, ampak tudi iz drugih habsburških dednih dežel ter iz nemškega, italijanskega in ogrskega prostora itd.¹⁰ Nemalo jih je prihajalo tudi iz habsburško-beneškega obmejnega prostora. Že omenjeni Luca Vintana (1572–1611) je bil prvi profesor na ljubljanskem jezuitskem kolegiju. Izstopal je po svojem naravoslovnem znanju, deloval kot profesor tudi v Gradcu in na Dunaju ter kot rektor v Celovcu. Vintana se je vpisal na graško univerzo leta 1589, torej med njenimi prvi študenti, in tam leta 1602 doktoriral.¹¹

Stanislav Južnič je izpostavil znanje posameznih jezuitov, delujočih v Ljubljani, s področja kemije, fizike, astronomije, matematike, tehniških ved

¹⁰ Južnič, *Jezuitska kemija*, str. 127–131; isti, *Visokošolski pouk*, 27–40. O tem tudi: Baraga (ur.), *Letopis Ljubljanskega kolegija*.

¹¹ Baraga (ur.), *Letopis Ljubljanskega kolegija*, leto 1597; Andritsch (ur.), *Die Matrikeln*, I, str. 7, 107, 112, 115, 184, 193, 196, 199 (vpisan je kot *Goritiensis*); [Andritsch], *Einleitung*, str. XXV.

in tudi teologije. Izstopali so kot plodoviti pisci del iz omenjenih ved. Poleg tega so jezuitski kolegiji vplivali tudi na kulturno življenje notranjeavstrijskih mest, ne nazadnje z gledališko dejavnostjo. Jezuitsko šolstvo je nadalje prispevalo k razmahu historiografije. Prva dva goriška historiografa (Martin Bavčer in Giovanni Giacomo D'Ischia) sta bila na primer povezana z goriškim jezuitskim kolegijem.¹² Podobno je najbrž tržaški kolegij spodbudil tržaško zgodovinopisje, zlasti nastanek dela *Historia antica e moderna sacra e profana della città di Trieste* karmeličana Ireneja della Croceja (1625–1713), ki se je šolal v tržaškem kolegiju.¹³ Tudi začetnik kranjskega deželnega zgodovinopisja Janez Ludvik Schönleben (1618–1681) je izobrazbo pridobil pri jezuitih in bil najprej jezuit, nato svetni duhovnik.¹⁴

V predreformacijskem obdobju so se učenci lahko šolali v župnijskih in samostanskih šolah, v obdobju reformacije pa je bilo marsikje dobro razvito protestantsko šolstvo. Na Goriškem so bile razmere nekoliko drugačne. Jezuiti so tu našli pomanjkljivo razvit šolski sistem, čeprav je že za leto 1545 dokumentiran prvi javni učitelj, ki so ga plačevali deželni stanovi.¹⁵

Kmalu po prihodu prvih jezuitov v Ljubljano se je na današnjem slovenskem ozemlju začelo tudi jezuitsko šolstvo, že 5. maja 1597 poučevanje učencev najnižjih dveh razredov. V enem razredu so učenci brali nekoliko bolje, v drugem pa še s težavo. Kmalu nato (1601) so uvedli še humanitetni razred in razred učencev, ki so se šele začeli učiti abecede (t. i. abecedarji). Zanje je bil pristojen zunanji učitelj. Leta 1604 so vpeljali tudi razred retorike in v adventnem času istega leta začeli s poučevanjem krščanskega nauka, namenjenega širšim slojem prebivalstva.¹⁶

Število učencev pri ljubljanskem kolegiju je začelo hitro naraščati, čeprav je bilo zaradi epidemije kuge leta 1599 šolanje začasno prekinjeno. V 17. in 18. stoletju se je število učencev na ljubljanskem jezuitskem kolegiju gibalo

12 Makuc, *Novoveški goriški zgodovinopisci*, str. 12–25.

13 O Croceju: Zovatto, *Jezuitski kolegij*, str. 235–254; Marušič, *Ireneo della Croce*, str. 622; Makuc, *Historiografija*, str. 57.

14 O Schönlebnu kot historiografu: Mihelič, *Jezuit Janez Ludvik Schönleben*, str. 247–268; Mihelič, *Izročilo Konverzije*, str. 369–396; Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 247–331. O Schönlebnovih povezavah z jezuitskim redom: ista, *Prostori*, str. 5–18.

15 Ferlan, *Dentro e fuori*, str. 70–102.

16 Baraga (ur.), *Letopis Ljubljanskega kolegija*, leta 1597, 1601, 1604.

med 500 in 700; takrat je Ljubljana s predmestjem štela okrog 7000 prebivalcev.¹⁷ *Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove* navaja, da je bilo na primer leta 1645 v jezuitsko izobraževanje vključenih okrog 700 učencev, v semenišču pa jih je na primer leta 1633 prebivalo 60, leta 1635 pa 90.¹⁸ Tudi v Gorici je bil delež dijaške populacije glede na število prebivalstva znaten. V 17. stoletju je imela Gorica malo nad 5000 prebivalcev, učencev kolegija pa je bilo okrog 600.¹⁹ Tolikšen delež mlade populacije je seveda vplival na živahnejši utrip notranjeavstrijskih mest.

Jezuitsko izobraževanje je med drugim poudarjalo disciplino in odgovorno vedenje, a mladi učenci so včasih kljub temu povzročali tudi disciplinske preglavice in težave.²⁰ Občasno je prihajalo do nemirov in sporov med učenci in rokodelci oziroma meščani, kot kažeta mir, ki je bil vzpostavljen med učenci in meščani v Ljubljani leta 1653, in poročilo o tem, da se je leta 1655 vodja ljubljanskega konvikta ponovno preselil v sam konvikt, da bi skrbel za disciplino. Leta 1654 pa je bilo odpravljeno nočno pohajkovanje učencev, ki je pogosto povzročalo spore. Izpostaviti kaže, da so bili učenci kolegija že leta 1609 s privilegijem nadvojvode Ferdinanda izvzeti iz oblasti ljubljanskega magistrata.²¹

V jezuitskih kolegijih in na graški univerzi so se šolali mladi pripadniki moškega spola, ki so izhajali iz različnih družbenih slojev, od sinov visokega plemstva do kmečkih otrok. V prvih desetletjih obstoja omenjene univerze, torej med letoma 1586 in 1630, se je na primer tam šolala približno četrtnina sinov visokega in nižjega plemstva ter tri četrtine neplemiških sinov.²² Tudi v ljubljanskem jezuitskem kolegiju so se izobraževali mladi, ki so izhajali iz

17 Dolinar, Pomen, str. 379–384. Prim. Zwitter, Višje šolstvo, str. 21.

18 Baraga (ur.), *Letopis Ljubljanskega kolegija*, leta 1633, 1635, 1645.

19 Lovato, *I gesuiti*, str. 83–130.

20 Npr. Baraga (ur.), *Letopis Ljubljanskega kolegija*, leto 1680.

21 Baraga (ur.), *Letopis Ljubljanskega kolegija*, leta 1609, 1625, 1641, 1654, 1655, 1670. Občasno je prišlo do kakega nasilnega izgreda, kot se je zgodil v Ljubljani v pustnem času leta 1670, ko se je spor med učencem Markom Fabjančičem in nekim klobučarjem zaradi plesa z nekim dekletom sprevrgel v fizični obračun. Fabjančič in Lavrencij Wolf, oba slušatelja kazuistike, sta zbrala nekaj sošolcev, da bi obračunala s klobučarjem. Nekateri so bili oboroženi, drugi so si priskrbeli kamenje. Razgrajanje je bilo prekinjeno, omenjena študenta pa »za svarilen zgled« izključena (Baraga (ur.), *Letopis Ljubljanskega kolegija*, leto 1670).

22 [Andritsch], Einleitung, str. XXXII.

različnih družbenih slojev. Leta 1655 se je na primer v ljubljanskem kolegiju šolalo 52 plemiških sinov, od tega 8 grofov, 5 baronov in 39 gospodov. Leta 1681 je bilo med 574 učenci 13 pripadnikov višjega plemstva, 10 grofov, 21 baronov, 36 gospodov in 87 drugih plemičev.²³ V ljubljanskem kolegiju je delež učencev plemiškega izvora znašal približno eno petino, pri tem da so bili plemiški sinovi nekoliko privilegirani.²⁴ Jezuiti pa so med učenci spodbujali tekmovalni duh.²⁵

Visok delež šolajoče se mladine iz skromnejših razmer je bil zaradi brezplačnega šolanja. Že od začetka so jezuiti namenjali veliko pozornosti temu, da bi spodbudili tudi šolanje učencev iz revnejših družin. Pri tem so dajali prednost tistim, ki so izstopali po nadarjenosti in katoliških moralnih vrtilinah. Na začetku so učenci ljubljanskega kolegija prebivali pri meščanskih družinah, leta 1600 pa je nadvojvoda Ferdinand podelil jezuitom za bivanje učencev hišo v bližini Jakobove cerkve. Tudi več drugih premožnejših oseb je poskrbelo, da je konvikt oziroma seminar, pogosteje sicer imenovan semenišče, zaživel.²⁶ V konviktu naj bi prebivalo le približno 10 odstotkov vseh učencev. V Gorici je bil konvikt za revne učence ustanovljen šele leta 1629, čeprav je bil kolegij ustanovljen že desetletje prej.²⁷

Niso pa bile tovrstne ustanove ustanovljene pri vseh jezuitskih kolegijih. V Trstu ga na primer ni bilo, saj se je tamkajšnji kolegij usmeril bolj v šolanje plemiških in meščanskih otrok, medtem ko so se revnejši učenci večinoma šolali pri učitelju, ki so ga priskrbele mestne oblasti. O družbenem izvoru učencev tržaškega kolegija ni natančnih podatkov razen za prvo leto, ko je bilo učencev okrog 100 in polovica od njih plemičev. Malo več podatkov imamo o socialni strukturi goriškega kolegija. Leta 1705 se je na primer tam izobraževalo 533 učencev, 122 od njih je bilo plemičev.²⁸

V ljubljanskem konviktu je med letoma 1600 in 1602 prebivalo 10 učencev,

23 Baraga (ur.), *Letopis Ljubljanskega kolegija*, leti 1655, 1681.

24 Zwitter, *Višje šolstvo*, str. 21.

25 Ciperle, *Jezuitski učni program*, str. 169.

26 Baraga (ur.), *Letopis Ljubljanskega kolegija*, leta 1599, 1600, 1601. O konviktu tudi: Mlinar, *Seminar za revne študente*, str. 77–91.

27 Claudio Ferlan popravlja lapsus Bernarda Duhrja, da je bil goriški konvikt ustanovljen leta 1624 (Ferlan, *Dentro e fuori*, str. 233–237).

28 Zovatto, *Jezuitski kolegij*, str. 245.

od tega kar 9 Kranjcev in en Štajerec. Zgolj eden od njih je pozneje postal član kongregacije Marijinega Vnebovzetja, in sicer Kranjec Matija Brezar (Bressar). V kongregacijski knjigi je 21. decembra 1605 vpisan kot prvi član kongregacije sploh in tudi kot njen prvi prefekt. Kasneje je postal duhovnik.²⁹ Glede na to, da je bil gojenec konvikta na samem začetku, upravičeno domnevamo, da je prihajal iz nepremožne družine. Brezar torej predstavlja značilno življenjsko pot osebe, ki se je z jezuitskim izobraževanjem in možnostjo bivanja v konviktu družbeno povzpela iz revnejšega okolja v duhovniški stan.

Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove poroča, da se je ljubljanski konvikt kmalu zelo povečal, tako da je leta 1606 v njem prebivalo skoraj 60 učencev, od tega kar 26 novih gojencev. Tudi pripadniki višjih slojev so si prizadevali, da bi »zaradi vzgoje in izobrazbe« njihovi sinovi bivali v konviktu, ki je bil na začetku namenjen revnim učencem.³⁰ Velik poudarek so dajali disciplini in redu, kar pa je pri določenih učencih izzvalo odpor, tako da so nekateri pobegnili ali pa kršili pravila.³¹

Ohranjen je seznam gojencev konvikta; izvirnik je v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani in je bil objavljen v publikaciji *Ljubljanski klasiki 1563–1965* (Ljubljana 1999). Seznam vsebuje imena in različne podatke³² o novih gojencih konvikta, in sicer v času 1600–1626 ter 1645–1739. Prva tri leta so dosledno zapisovali krajevno in deželno pripadnost, nato pa večinoma samo deželno ali samo krajevno. Po letu 1653 so gojenci najpogosteje razvrščeni v dve skupini, in sicer *alumni*, torej revnejši učenci (nadalje navedeni po alumnatih, imenovanih po dobrotnikih), ter *convictores*, ki so prihajali iz premožnejših ali plemiških rodbin in so za bivanje v konviktu plačevali določen znesek.³³

29 ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, str. 55; *Historia Seminarii Labacensis*, str. 51.

30 Baraga (ur.), *Letopis Ljubljanskega kolegija*, leto 1606.

31 Mlinar, Seminar za revne študente, str. 82. O tem poroča na več mestih Baraga (ur.), *Letopis Ljubljanskega kolegija*.

32 Do leta 1626 so vpisovali datum vstopa in tudi predčasnega odhoda ali smrti, priporočnika določenega gojenca, vstop v cerkveni red ipd. Tovrstni podatki niso bili objavljeni v delu Črnivec et al. (ur.), *Ljubljanski klasiki 1563–1965*, ki vsebuje zgolj kronološko urejen imenski seznam gojencev.

33 Črnivec et al. (ur.), *Ljubljanski klasiki*, str. 41–43. IZpostavljeni so lahko tudi t. i. *supernumerarii* ter *convictores mensae primae* ali *secundae*. *Convictores mensae primae* iz premožnejših družin so bili deležni boljše oskrbe, *supernumerarii* pa so igrali na glasbila ali peli v zboru (prav tam).

Nadvojvoda Karel je ustanovil graško univerzo in podpiral ustanavljanje jezuitskih šol tudi z namenom, da bi pridobil katoliško usmerjene izobrazence.³⁴ Šolanje učencev, ki so se nahajali v slabšem gmotnem položaju, je spodbudilo progresivno družbeno mobilnost učencev različnih družbenih slojev. S pomočjo izobrazbe so namreč ti učenci napredovali in zasedali funkcije in službe, ki bi jim bile drugače nedostopne. Podobno vlogo je odigrala tudi latinska šola v Rušah pri Mariboru, ki je tudi revnejšim učencem omogočila izobrazbo in nadaljevanje študija. Med letoma 1645 in 1760 je tamkajšnja šola obiskovalo 6681 učencev, pri čemer je mogoče določiti družbeni izvor 5654 učencem. 642 je bilo plemičev, 4011 meščanov in tržanov (večinoma iz Štajerske) ter 1001 učenec kmečkega rodu. Znana je nadaljnja življenjska pot 2915 učencev. Kar 2011, tj. dve tretjini, jih pozneje srečamo med duhovniki in redovniki. Od duhovnikov jih je 13 postalo škofov, dva pa nadškofa (enajst od teh dostojanstvenikov je bilo grofov, dva barona, medtem ko za dva kasnejša škofa družbeni izvor ni določljiv). Od redovnikov pa je 15 nekdanih učencev kasneje izpričanih kot opatov in trije kot priorji. 311 učencev je kasneje opravljalo uradniške službe: 7 grofov je postalo deželnih glavarjev, 3 grofje pa cesarski svetniki. Nekateri učenci so se kasneje posvetili zdravstvu (41), vojski (25) – devet jih je postalo generalov – obrti (87), trgovini (29), umetnosti (117) in drugim poklicem.³⁵

V ljubljanskem jezuitskem kolegiju pa družbenega vzpona ni spodbudila le možnost brezplačnega šolanja in bivanja v konviktu, ampak so ga lahko olajšale tudi obšolske dejavnosti učencev. Nekateri učenci so se pri gledaliških uprizoritvah tako izkazali, da so jih ugledne osebe sprejele kot svoje varovance.³⁶ Nekateri revnejši posamezniki pa so lahko prišli v stik z jezuitsko skupnostjo določenega kraja in nato vstopili v jezuitski red, kar je zanje pomenilo progresivno družbeno mobilnost. Tak primer je bil Andrej Turk (u. 1657), ki je v otroštvu prišel v stik z jezuiti in si z »neomadeževanim značajem in marljivostjo v službi domačega pisarja« v Pleterjah odprl vrata za vstop v noviciat. Do smrti je nato deloval kot pleterski brat pomočnik.³⁷

34 Dolinar, Vloga in pomen, str. 10; Dolinar, La cultura controriformistica, str. 103.

35 Augustinovič, Ruška šola, str. 43–130. Več o ruški šoli: Kavčič, Ruška gimnazija, str. 69–75; Mlinarič, Ruška kronika, str. 116–132; Mlinarič, Seznam imen, str. 133–247.

36 Npr. Baraga (ur.), *Letopis Ljubljanskega kolegija*, leto 1604.

37 Prav tam, leto 1657.

Tirolec Peter Hauser, ki je bil v Pleterjah mizar, je vstopil v red v Ljubljani leta 1685. V letih 1689 in 1691 se omenja kot brat pomočnik v tamkajšnjem kolegiju. Opravljal je delo obedničarja, bolničarja in nočnega nadzornika.³⁸

Ponekod se je pojavil odpor do tega, da bi z jezuitskim šolstvom spodbujali družbeno mobilnost ljudi iz skromnejših razmer, kar dokazuje pamflet, ki se je leta 1642 pojavil v Tridentu.³⁹ Že konec 16. in na začetku 17. stoletja se je na primer spodnjeavstrijsko plemstvo pritoževalo vladarju, da pri podeljevanju služb favorizira izobražene neplemiče.⁴⁰ Poleg tega naj bi do konca 16. stoletja višje plemstvo habsburških dednih dežel gojilo še določen odpor do univerzitetnega študija, saj naj bi se temu posvečali predvsem srednji sloji. Zato so za plemiške sinove, sploh iz rodbin visokega plemstva, raje izbirali krajši študij – doktorat je namreč označeval neplemiče ali plemiče novejšega izvora – in ga dopolnjevali s potovanji po tujih krajih, kar jih je razlikovalo od širših slojev, ki si tega niso mogli privoščiti. Na ta način so mladi pripadniki visokega plemstva pridobili osnovno znanje rimskega prava, družbene večine ter nova znanstva. To je spodbudilo diskusije o tem, kakšne sploh so zasluge in odlike plemstva.⁴¹

Šolanje v jezuitskem kolegiju je lahko tudi pri plemičih spodbudilo željo po vstopu v jezuitski red. Primer barona Janeza Jurija Lamberga (Ioannes Georgius Lamberg; roj. 1625 v Kamniku) leta 1643 kaže, da družinski člani tega niso vedno sprejeli z odobravanjem. Lamberg se je šolal pri ljubljanskih jezuitih, vstopil leta 1641 v tamkajšnjo kongregacijo Marijinega Vnebovzvetja ter naslednje leto postal njen prefekt. Naposled je le dosegel, da je rodbina sprejela njegovo odločitev. Zaradi bratove smrti se je moral sicer svojemu namenu odpovedati.⁴²

Jezuiti so si prizadevali ne le za različne načine izobraževanja, ampak v skladu s svojimi nazori tudi za vzgojo učencev. Pri doseganju tega cilja so pomembno vlogo odigrale Marijine kongregacije. Povezoval so člane, ki so želeli poglobiti svoje versko življenje in biti dejavni pri procesijah, dobrodelnih

38 Prav tam, leta 1685, 1689, 1691.

39 Mlinar, Seminar za revne študente, str. 84.

40 MacHardy, Cultural capital, str. 36–75.

41 Prav tam, str. 41.

42 ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, str. 159–160; Baraga (ur.), *Letopis Ljubljanskega kolegija*, leto 1643; Lukács, *Catalogus Generalis*, II, str. 837.

dejavnostih itd. Posebnega pomena za razmah jezuitskih kongregacij je bila Marijina kongregacija v Rimu, ki jo je leta 1563 ustanovil flamski jezuit Jean Leunis (1532–1584), ki je najbolj predane gojence rimskega jezuitskega kolegija povezal v kongregacijo, njeni člani pa so uživali poseben ugled. Že pred tem so jezuiti sodelovali z že obstoječimi bratovščinami ali jih celo ustanavljali. Tudi študijske bratovščine niso bile nič novega, a omenjena rimska kongregacija je dala zagon za nastajanje podobnih jezuitskih kongregacij drugod po Evropi.⁴³

Pri jezuitskem kolegiju v Ljubljani je bila leta 1605 ustanovljena že omenjena kongregacija Marijinega Vnebovzvetja, imenovana tudi višja ali velika latinska kongregacija. Naslednjega leta je bila potrjena in pridružena matični kongregaciji v Rimu. Namenjena je bila učencem jezuitskega kolegija.⁴⁴ Arhiv Republike Slovenije hrani njeno rokopisno knjigo, v kateri je poleg cerkvenih in svetnih dostojanstvenikov (na primer ljubljanskega škofa Tomaža Hrena, nadvojvode Ferdinanda, kranjskega deželnega glavarja Janeza Antona Eggenberga in njegove soproge) poimensko vpisanih več tisoč učencev ljubljanskega jezuitskega kolegija, ki so se ji pridružili.⁴⁵ Seznam učencev, ki zavzema velik del kongregacijske knjige, je urejen kronološko. Pri izvoru članov je neredko navedena zgolj dežela, najpogosteje Kranjska ali mesto Ljubljana. V določenih primerih je dodan pripis, da je bil član že vpisan v neko drugo kongregacijo. Datumu vpisa novih članov kongregacije sledijo njihova imena, deželna pripadnost, razred, ki ga član obiskuje (najprej so navedeni učenci višjih razredov, nato nižjih),⁴⁶ ter po možnosti še nadaljnja poklicna usoda in smrt. Deželna pripadnost se je redno vpisovala do leta 1638, kasneje neredno (na primer deloma leta 1665). Vneseni so še podatki o tem, kdo opravlja določeno funkcijo, na primer rektorja in zaščitnika (*rector et*

43 O'Malley, *Prvi jezuiti*, str. 257–274; Bizant, Marijine kongregacije, str. 137–156.

44 Več o različnih kongregacijah, ki so delovale v tem obdobju v Ljubljani: Baraga (ur.), *Letopis Ljubljanskega kolegija*; Bizant, Marijine kongregacije, str. 137–156; Lavrič, Ljubljanske baročne bratovščine, str. 251–286; Dolinar, Vloga in pomen, str. 9–13; Baraga, Uvod, str. 17.

45 ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r; Baraga (ur.), *Letopis Ljubljanskega kolegija*. Več o kongregacijski knjigi: Lavrič, Ljubljanske baročne bratovščine, str. 251–286.

46 Nižji študij je obsegal tri gramatikalne razrede (nižjega, srednjega in višjega), poetikalni ali humanitetni razred ter razred retorike (Ciperle, Jezuitski učni program, str. 157–179).

protector), predstojnika (*praeses*), ter kdo vse so izvoljeni prefekti (*praefecti*), pomočniki (*assistentes*), svetovalci (*consultores*) ipd.⁴⁷

Prvi člani (*Sodales Primi*) so bili sprejeti v kongregacijo 21. decembra 1605. Vanjo je tedaj vstopilo dvanajst učencev, kar se je verjetno nenaključno ujemalo s številom apostolov. Deželna pripadnost prvih članov odraža pomen, ki ga je za izobraževanje mladine imel ljubljanski jezuitski kolegij tudi zunaj kranjskih meja. Sedem omenjenih dijakov je prihajalo s Kranjske, trije iz Istre ter po eden iz Dalmacije in Furlanije.⁴⁸ *Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove* izpostavlja, da so se ti »izkazali vredni« priznanja kongregacije leta 1606. Izstopa podatek, da je od prvih članov kasneje kar osem postalo duhovnikov, eden pa prefekt kongregacije.⁴⁹ Omenjeni podatek potrjuje, kar je izpostavil že Milan Bizant: »Člani kongregacije so bili kot nekaka elita, ki so naredili več kot drugi in bolj dosledno kot drugi.«⁵⁰

Kljub obstoju več Marijinih kongregacij je omenjena ostala posebno vplivna.⁵¹ Najbrž so njeni člani sklepali prijateljstva in poznanstva, ki so lahko trajala tudi po zaključku šolanja. K imenovanju Janeza Ludvika Schönlebna (1618–1681) za ljubljanskega stolnega dekana leta 1654 naj bi prispevali ne le ugled in finančna sredstva njegovega očeta Ludvika, ki je tedaj opravljal službo ljubljanskega župana, ampak tudi znanstva, ki jih je Janez Ludvik sklenil v obdobju, ko je deloval kot jezuit, ter v času šolanja v ljubljanskem jezuitskem kolegiju.⁵²

⁴⁷ Za pokrovitelje so bili navadno imenovani ugledni cerkveni dostojanstveniki, za voditelje pa jezuiti. Več o tem: Bizant, *Marijine kongregacije*, str. 137–156. Monika Deželak Trojar je ugotovila, da je del kongregacijske knjige delo kranjskega učenjaka Janeza Ludvika Schönlebna (1618–1681), ki se je tudi sam šolal v ljubljanskem jezuitskem kolegiju in v njem določen čas tudi deloval kot jezuit. Januarja 1651 je postal predstojnik kongregacije in začel v tem času pisati novo knjigo članov omenjene kongregacije. Leta 1664, ko je bil ljubljanski stolni dekan, je postal še rektor in zaščitnik te kongregacije (Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 74–316; prim. ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, str. 196, 252).

⁴⁸ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, str. 55–56.

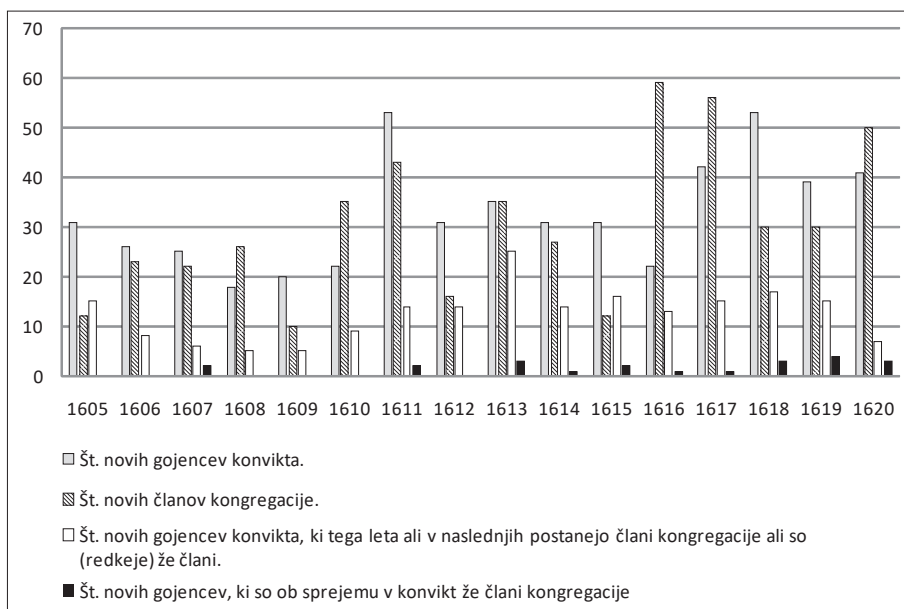
⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ Bizant, *Marijine kongregacije*, str. 153. Člani kongregacije so se posvečali dobroti in izkazovali versko gorečnost, na primer s pogostim spovedovanjem in postenjem, premišljevanjem, opravljanjem dobrih del, organiziranjem slovesnih procesij in shodov ter s spokorniškimi dejanji, kot sta nošnja spokornega pasu in javno bičanje (Baraga (ur.), *Letopis Ljubljanskega kolegija*).

⁵¹ Bizant, *Marijine kongregacije*, str. 137–156.

⁵² Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 98–99.

Primerjava članov omenjene kongregacije in seznama gojencev ljubljanskega konvikta pokaže, da je kar 8 od 12 prvih kongregatistov prebivalo v konviktu (izjema so bili trije Istrani), kar napeljuje k domnevi, da so učenci z bivanjem v konviktu lažje vstopali v kongregacijo. Spodnji grafikon prikazuje število novih gojencev ljubljanskega jezuitskega konvikta in novih članov kongregacije Marijinega Vnebovzetja, in sicer za obdobje med letom 1605, ko je bila ustanovljena, in 1620. Iz objavljenega seznama gojencev konvikta za to obdobje še ni natančno razvidno, ali prihajajo iz premožnejših ali revnejših neplemiških rodbin, medtem ko so plemiški sinovi izpostavljeni kot taki. Za leto 1605 lahko predpostavljamo, da so bili gojenci konvikta iz skromnejših razmer, naslednja leta pa so, kot poroča *Letopis*, pošiljali tja svoje sinove tudi pripadniki višjih slojev.⁵³

Grafikon prikazuje število novih gojencev ljubljanskega jezuitskega konvikta, novih članov kongregacije Marijinega Vnebovzetja, število novih gojencev konvikta, ki so bili ali so postali člani kongregacije, ter število gojencev, ki so ob sprejemu v konvikt že bili sprejeti v kongregacijo, in sicer za obdobje 1605–1620.⁵⁴

⁵³ Baraga (ur.), *Letopis Ljubljanskega kolegija*, leto 1606.

⁵⁴ * Slednji dve vrsti podatkov sta lahko zaradi težav z identifikacijo soimenjakov ne povsem zanesljivi, a odklon je najbrž zanemarljiv.

Primerjava števila novih gojencev ljubljanskega konvikta in novih članov kongregacije ter podatek, da je večina novih članov kongregacije že prebivala v konviktu, kot je razvidno iz zgornjega grafikona, potrjujeta domnevo, da je bivanje v konviktu olajšalo vstop v kongregacijo. Morda so bile na ta način bolj razvidne lastnosti, ki so se jezuitom zdele pomembne za sprejem.

Nadaljnjo usodo članov kongregacije oziroma učencev kolegija je mogoče rekonstruirati na osnovi vpisov v kongregacijsko knjigo, univerzitetnih matrik pa tudi že omenjenega letopisa, ki občasno omenja tudi prehod članov kongregacije oziroma učencev kolegija med novince različnih redov (na primer med jezuite, kapucine, kartuzijane, cistercijane, frančiškane itd.) ali pa duhovniško posvečenje določenega števila mladih.⁵⁵ Če pogledamo življenjske poti učencev, ki so postali člani kongregacije, vidimo, da jih je veliko vstopilo v cerkvene redove ali v duhovniški stan.

V grafikonu so za obdobje 1605–1620 prikazani deleži tistih članov kongregacije Marijinega Vnebovzetja, ki so postali duhovniki ali redovniki.

Kot je razvidno iz zgornjega grafikona, ki temelji na reprezentativnem vzorcu, natančneje na podatkih o življenjskih usodah novih članov kongregacije Marijinega Vnebovzetja med letoma 1605 in 1620, je veliko članov kongregacije postalo duhovnikov ali redovnikov,⁵⁶ in to med 37 in celo 86

⁵⁵ Npr. Baraga (ur.), *Letopis Ljubljanskega kolegija*, leta 1609, 1610, 1616, 1617, 1625, 1634, 1636, 1642, 1644, 1645, 1647, 1648, 1665, 1667, 1669, 1673, 1674, 1675.

⁵⁶ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, str. 54–90.

odstotki s povprečno vrednostjo 55 odstotkov. Učenci pa so se lahko odločali tudi za drugačne poti. Do obdobja Marije Terezije je namreč dokončanje višjih študijev na ljubljanskem kolegiju omogočilo vpis na univerzitetni študij ne le teologije, ampak tudi prava in medicine.⁵⁷

V kongregacijski knjigi je mogoče zaslediti tudi imena učencev, ki so se kasneje uveljavili na določenih področjih. Tak primer predstavlja kasnejši kapucin, pridigar in začetnik slovenske homiletike Janez Svetokriški (1647–1714), rojen v Svetem Križu (danes Vipavski Križ). V kongregacijo Marijinega Vnebovzeta se je vpisal leta 1663, in sicer kot *Joannes Tobias Lionellj*. Prešel je iz kongregacije Kraljica angelov, ki je bila namenjena učencem nižjih razredov.⁵⁸

Do sredine 18. stoletja je bil šolski sistem nad elementarno stopnjo večinoma v domeni jezuitov. Latinski jezik in enotni učni program v vseh jezuitskih kolegijih po raznih koncih sveta sta olajšala mobilnost učencev in učiteljev ter izmenjavo učnega gradiva, dolgoročno pa vodila v rigidnost učnega sistema.⁵⁹ Že v 17. in zlasti v 18. stoletju je na primer v Trstu prihajalo do trenj med mestnimi oblastmi in tamkajšnjim kolegijem. Med drugim so temeljila na razhajanjih med jezuitskim učnim programom in potrebi po izobražencih, ki bi imeli tehnična znanja za razvijajoče se pristanišče; čeprav je bilo sredi 18. stoletja vpeljana poučevanje matematike in navtike, to ni spremenilo splošne didaktične usmeritve jezuitskih kolegijev. Napetosti med mestom in kolegijem so ostajale.⁶⁰

V 18. stoletju je bilo očitno, da je postal jezuitski učni program za takratni čas anahronističen, saj je temeljil na izključno humanističnih izobraževalnih vsebinah. Jezuitski študijski program *Ratio Studiorum et Institutiones Scholasticae Societatis Jesu* iz leta 1599 je bil usmerjen na duhovno-znanstveno področje in ni vključeval posvetnih, praktičnih vsebin.⁶¹ V 18. stoletju je prišlo tudi do ostrega trka jezuitskega šolskega sistema z razsvetljskimi nazori. Vedno pomembnejši so postajali ljudski jeziki in njihova književnost

⁵⁷ Južnič, *Jezuitska kemija*, str. 127.

⁵⁸ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, str. 249.

⁵⁹ Ciperle, *Jezuitski učni program*, str. 157–179.

⁶⁰ Zovatto, *Jezuitski kolegij*, str. 235–254.

⁶¹ Ciperle, *Terezijanska šolska reforma*, str. 39–41; Zovatto, *Jezuitski kolegij*, str. 235–254.

Slika 2: Današnja župnijska cerkev sv. Jakoba v Ljubljani.

ter zlasti nova znanstvena dognanja.⁶² Podoben pogled je v drugi polovici 18. stoletja izrazil tudi goriški plemič Carlo Morelli de Schönfeld (1730–1792), avtor izvrstne, razsvetljensko zasnovane goriške novoveške zgodovine z naslovom *Istoria della Contea di Gorizia*. Sam se je v štiridesetih letih 18. stoletja šolal pri jezuitih v Gradcu.⁶³ Izpostavil je določene prednosti jezuitskega šolstva, a izrazil nezadovoljstvo nad tem, da je zanemarjalo na primer zgodovino, geografijo in aritmetiko. S tem pa naj bi zaostajalo za izobraževalnimi ustanovami na Apeninskem polotoku, ki so bile še vedno – kljub prepovedim – privlačne za habsburške podanike.⁶⁴

Že desetletja pred tem so se začele na področju šolstva napovedovati

⁶² Ferlan, *I gesuiti*, str. 97–124.

⁶³ Andritsch (ur.), *Die Matrikeln*, IV, str. 185.

⁶⁴ Cesar Leopold je leta 1689 določil, da se lahko njegovi podaniki šolajo le na območju cesarstva. Po ustanovitvi posebne šolske ustanove za plemiče na Dunaju (1694) je cesar prepovedal, da bi se njegovi podaniki šolali izven njegove države. Še vedno so namreč premožnejše plemiške rodbine svoje sinove rade pošiljale na italijanske ustanove (Morelli, *Istoria*, II, str. 133–186).

velike spremembe. Leta 1760 je bila na Dunaju ustanovljena študijska dvorna komisija, leta 1770 pa je Marija Terezija šolstvo razglasila za politično zadevo.⁶⁵ 21. julija 1773 je papež Klemen XIV. jezuitski red ukinil.⁶⁶ S tem se je zaključilo tudi dolgo obdobje jezuitskega šolstva. Naslednjega leta je Marija Terezija v razsvetljenskem duhu uzakonila splošno šolsko obveznost, ki je v šolske klopi pripeljala ne le moške pripadnike širših slojev, ampak tudi ženske, v šolske stavbe pa je v večji meri kot do tedaj vstopil slovenski jezik.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS - Arhiv Republike Slovenije

AS 1073, Zbirka rokopisov

Objavljeni viri

Andritsch, Johann et al. (ur.): *Die Matrikeln der Universität Graz. Bd. 1-4* Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1977-2002.

Baraga, France (ur.): *Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove (1596-1691). Historia annua Collegii Societatis Iesu Labacensis* (prev. Marija Kiauta). Ljubljana: Družina, 2003.

Historia Seminarii Labacensis in qua origo, progressus, benefactores, eiusdemque alumni continentur Ab anno M.DC. Catalogus eorum qui ab initio sunt in seminarium admissi, et quando et quomodo dimissi Ab anno M.DC. *Ljubljanski klasiki 1563-1965* (ur. Živka Črnivec et al.). Ljubljana: Maturanti Klasične gimnazije (1941-1958), 1999, str. 49-217.

Morelli di Schönfeld, Carlo: *Istoria della Contea di Gorizia in quattro Volumi compresi un Appendice di note illustrative*. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2003.

Literatura

[Andritsch, Johann]: Einleitung. Geschichte der Grazer Universität 1586-1630 (Eine Skizze). *Die Matrikeln der Universität Graz. Bd. 1, 1586-1630* (ur. Johann Andritsch). Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1977, str. XI-XXXVI.

⁶⁵ Gabrič, Sledi, str. 12-16.

⁶⁶ Poleg tega so povezave jezuitov z visoko politiko določenih evropskih dvorov sčasoma privedle tudi do odpora do njih. V Evropi je tako jezuitskemu redu nasprotoval del javnega mnenja pa tudi določene države, ki so izgnale pripadnike tega reda, na primer Portugalska (1759), Francija (1764) itd. Določeni vladarji, med njimi tudi Marija Terezija, so še vedno podpirali jezuitski red. Za ukinitvev reda so si prizadevale zlasti Francija, Španija, Parma in Neapeljsko kraljestvo (Ferlan, *I gesuiti*, str. 97-124).

- Augustinovič, Drago: Ruška šola. *Ruška latinska šola* (ur. Jože Mlinarič et al.). Ruše: Občina, Župnijski urad, 1995, str. 43–130.
- Avon, Giulio: Vintana (Vintani), famiglia di architetti. *Nuovo Liruti. Dizionario biografico dei Friulani. 2. Letà veneta. N-Z* (ur. Cesare Scalon et al.): Udine: FORUM, 2009, str. 2603–2606.
- Baraga, France: Uvod. *Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove (1596–1691). Historia annua Collegii Societatis Iesu Labacensis* (ur. France Baraga, prev. Marija Kiauta). Ljubljana: Družina, 2003, str. 13–17.
- Bizant, Milan: Marijine kongregacije v ljubljanskem jezuitskem kolegiju. *Jezuitski kolegij v Ljubljani (1597–1773). Zbornik razprav* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Provincialat Slovenske province Družbe Jezusove, Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete, 1998, str. 137–156.
- Bulfone Gransinigh, Federico: *I Vintana: una famiglia di architetti militari. Sopralluoghi, progetti, e relazione sulle fortificazioni nell'Austria interna dal XVI al XVII secolo. Tesi di dottorato di ricerca*. Università degli studi di Udine, Corso di dottorato di ricerca in ingegneria civile, ambientale e architettura XXVI ciclo, 2013/2014.
- Ciperle, Jože: Jezuitski učni program in njihovi študiji v Ljubljani. *Jezuisti na Slovenskem. Zbornik simpozija*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkev, Teološka fakulteta v Ljubljani, Provincialat Slovenske province Družbe Jezusove, 1992, str. 157–179.
- Ciperle, Jože: Terezijanska šolska reforma in ljubljanske latinske šole. *Jezuitski kolegij v Ljubljani (1597–1773). Zbornik razprav* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Provincialat Slovenske province Družbe Jezusove, Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete, 1998, str. 37–47.
- Črnivec, Živka et al. (ur.): *Ljubljanski klasiki 1563–1965*. Ljubljana: maturanti Klasične gimnazije (1941–1958), 1999.
- Deželak Trojar, Monika: *Janez Ludvik Schönleben (1618–1681). Oris življenja in dela*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2017.
- Deželak Trojar, Monika: Prostori Janeza Ludvika Schönlebna (1618–1681) in njihov vpliv na potek njegove življenjske in ustvarjalne poti. *Kronika* 64, 2016, str. 5–18.
- Dolinar, France Martin: La cultura controriformistica nell'Austria Interna: i Gesuiti a Graz e Lubiana. *Controriforma e monarchia assoluta nelle province austriache. Gli Asburgo, l'Europa Centrale e Gorizia all'epoca della Guerra dei Trent'Anni* (ur. Silvano Cavazza). Gorizia: Istituto di storia sociale e religiosa, 1997, str. 99–107.
- Dolinar, France M.: Pomen jezuitskega reda v verskem in kulturnem življenju na Slovenskem. *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Mednarodni simpozij v Ljubljani od 1. do 3. julija 1987* (ur. Aleksander Skaza, Ana Vidovič-Muha in Jože Sever). Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta; Znanstveni inštitut Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 1989, str. 379–384.
- Dolinar, France M.: Vloga in pomen jezuitskega kolegija v slovenskem prostoru. *Jezuitski kolegij v Ljubljani (1597–1773)* (ur. Vincenc Rajšp). *Zbornik razprav*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Provincialat Slovenske province Družbe Jezusove, Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete, 1998, str. 9–13.

- Ferlan, Claudio: *Dentro e fuori le aule. La Compagnia di Gesù a Gorizia e nell'Austria interna (secoli XVI-XVII)*. Bologna: Società editrice Il Mulino, 2012.
- Ferlan, Claudio: *I gesuiti*. Bologna: Il Mulino, 2015.
- Gabrič, Aleš: *Sledi šolskega razvoja na Slovenskem*. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2009.
- Južnič, Stanislav: Jezuitska kemija v Ljubljani (ob 400-letnici posvetitve prve jezuitske cerkve v današnji Sloveniji). *Acta chimica slovenica* 62, 2015, str. 125-139.
- Južnič, Stanislav: Visokošolski pouk naravoslovnih vsebin pri ljubljanskih jezuitih (statistična obdelava podatkov in primerjava s sosednjimi šolami). *Kronika* 63, 2015, str. 27-40.
- Kavčič, Fridolin: Ruška gimnazija. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 6, 1896, str. 69-75.
- Kovačič, Lojze: Prvi stik Slovencev z jezuiti v Ignacijevem času. *Jezuiti na Slovenskem. Zbornik simpozija*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve, Teološka fakulteta v Ljubljani, Provincialat Slovenske province Družbe Jezusove, 1992, str. 66-84.
- Lavrič, Ana: Ljubljanske baročne bratovščine in njihovo umetnostno naročništvo. Jezuitske kongregacije. *Arhivi* 33, 2010, str. 251-286.
- Lovato, Italo: I Gesuiti a Gorizia (1615-1773). *Studi Goriziani* 1959, št. XXV, str. 85-141; št. XXVI, str. 83-130.
- Lukács, Ladislaus: *Catalogus Generalis seu Nomenclatur biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551-1773). Pars I-III*. Romae: Institutum Historicum Societatis Iesu, 1987-1988.
- Lukács, Ladislaus (ur.): *Catalogus personarum et officiorum Provinciae Austriae Societatis Iesu. I (1551-1600) - II (1601-1640)* Romae: Institutum Historicum Societatis Iesu, 1978-1982.
- MacHardy, Karin J.: Cultural Capital, Family Strategies and Noble Identity in Early Modern Habsburg Austria 1579-1620. *Past & Present* 163, May 1999, str. 36-75.
- MacHardy, Karin J.: The Rise of Absolutism and Noble Rebellion in Early Modern Habsburg Austria, 1570 to 1620. *Comparative Studies in Society and History* 34, 1992, str. 407-438.
- Makuc, Neva: *Historiografija in mentaliteta v novoveški Furlaniji in Goriški*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2011.
- Makuc, Neva: Novoveški goriški zgodovinopisci. *Goriški izobraženci skozi zgodovino* (ur. Željko Oset). Nova Gorica: Založba Univerze v Novi Gorici, 2018, str. 12-25.
- Marušič, Branko: Ireneo della Croce. *Primorski slovenski biografski leksikon. Sn. 19. Dodatek B-L* (ur. Martin Jevnikar). Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1993, str. 622.
- Mihelič, Darja: Izročilo Konverzije, ki je doseglo Schönlebnia in Valvasorja. *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 20. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti, 1998, str. 369-396.
- Mihelič, Darja: Jezuit Janez Ludvik Schönleben kot zgodovinar. *Jezuitski kolegij v Ljubljani (1597-1773). Zbornik razprav* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Provincialat Slovenske province Družbe Jezusove, Inštitut za zgodovino Cerkve Teološke fakultete, 1998, str. 247-268.
- Mlinar, Janez: Seminar za revne študente pri ljubljanskem kolegiju. *Jezuitski kolegij v*

- Ljubljani (1597-1773). Zbornik razprav* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Provincionalat Slovenske province Družbe Jezusove, Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete, 1998, str. 77-91.
- Mlinarič, Jože: Ruška kronika. *Ruška kronika* (ur. Josip Teržan). Ruše: Krajevna skupnost, 1985, str. 116-132.
- Mlinarič, Jože: Seznam imen iz latinske kronike. *Ruška kronika* (ur. Josip Teržan). Ruše: Krajevna skupnost, 1985, str. 133-247.
- O'Malley, John W.: *Prvi jezuiti*. Ljubljana: Provincionalat Slovenske province Družbe Jezusove, Župnijski zavod Dravljje, 2004.
- Radovanovič, Sašo: Profesorji iz slovenskih dežel na graški univerzi med leti 1586-1710. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 63, 1992, str. 144-152.
- Rajšp, Vincenc: Jezuiti in protestantizem na Slovenskem. *Jezuitski kolegij v Ljubljani (1597-1773). Zbornik razprav* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Provincionalat Slovenske province Družbe Jezusove, Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete, 1998, str. 269-277.
- Seražin, Helena: Le botteghe edili ed i cantieri degli architetti lombardi nei paesi sloveni (Austria interna) dal XVI al XVIII secolo. *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Italie et Méditerranée* 119, 2007, str. 399-412.
- [Stöger, J. N.]: *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu. Tomus primus*. Vienna: Typis Congregationis Mechitharisticae, 1855.
- Stone, Lawrence: The educational revolution in England, 1560-1640. *Past & Present* 28, 1964, str. 41-80.
- Tavano, Luigi: La vita religiosa a Gorizia: fisionomia e influsso sociale. *Gorizia barocca. Una città italiana nell'Impero degli Asburgo* (ur. Silvano Cavazza). Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 1999, str. 163-188.
- Wiesflecker, Hermann: Vorwort des Herausgebers. *Die Matrikeln der Universität Graz. Bd. 1, 1586-1630* (ur. Johann Andritsch). Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1977, str. VII-VIII.
- Zovatto, Pietro: Jezuitski kolegij v Trstu. *Jezuiti na Slovenskem. Zbornik simpozija*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkev, Teološka fakulteta v Ljubljani, Provincionalat Slovenske province Družbe Jezusove, 1992, str. 235-254.
- Zwitter, Fran: Višje šolstvo na Slovenskem do leta 1918. *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919-1969*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 1969, str. 13-51.
- Žnidaršič Golec, Lilijana: *Duhovniki kranjskega dela ljubljanske škofije do tridentinskega koncila*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkev pri Teološki fakulteti, 2000.

SOZIALE MOBILITÄT IN DER NEUZEIT AM BEISPIEL DES SCHULWESENS IN DEN LÄNDERN INNERÖSTERREICHS

In der Atmosphäre der Gegenreformation fehlten in den innerösterreichischen Ländern gebildete Menschen katholischen Glaubens, die anspruchsvollere Aufgaben in der Verwaltungsstruktur übernehmen könnten. Die Habsburger förderten daher die Entstehung neuer, katholisch orientierter höherer Schichten, die die protestantischen ersetzen konnten. Die Vorzüge des Adelsstandes verbanden sie mit dem Dienst für den Herrscher, die Treue mit der Zugehörigkeit zum katholischen Glauben. Jene gebildeten Personen, die treu dienten und aus breiteren sozialen Schichten stammten, wurden mit dem Aufstieg auf der Gesellschaftsleiter belohnt.

Jesuitenkollegien und die lateinische Pfarrschule in Ruše/Maria Rast bei Maribor/Marburg spielten dabei eine bedeutende Rolle. Die Möglichkeit des kostenlosen Schulbesuchs und des Wohnens im Konvikt erleichterte den gesellschaftlichen Aufstieg für Schüler, die aus breiteren Bevölkerungsschichten kamen.

Bei der Erziehung der Schüler im Einklang mit katholischen Werten stützten sich die Jesuiten auf Kongregationen. Im Laibacher Kollegium besonders einflussreich war die Kongregation Mariä Himmelfahrt (gegründet 1605), der neben kirchlichen und weltlichen Würdenträgern auch Schüler des dortigen Kollegiums angehörten. Das Leben im Konvikt erleichterte den Beitritt zur Kongregation, da die Jesuiten so die Vorzüge der Schüler, die sie für wichtig erachteten, leichter erkennen konnten. Nicht zuletzt wurden zahlreiche Mitglieder der Kongregation Priester oder Ordensleute. Zwischen 1605 und 1620 bewegte sich der Prozentsatz der künftigen Kleriker zwischen 37 und sogar 86 Prozent, im Durchschnitt lag er bei 55 Prozent. Die Schüler konnten aber auch andere Wege wählen. Bis zum Zeitalter Maria Theresias ermöglichte der Abschluss der höheren Studien den Zugang zum Universitätsstudium nicht nur der Theologie, sondern auch der Rechtswissenschaften und der Medizin. Das erleichterte die Aufstiegsmöglichkeit der gebildeten Schüler, die auch den breiteren Gesellschaftsschichten entstammten.

Für die Jesuiten bezeichnend war ihre große Mobilität. Am Laibacher

Kollegium tätige Jesuiten (gegründet 1597) kamen nicht nur aus Krain, sondern auch aus anderen habsburgischen Erbländern und aus dem deutschen, italienischen und ungarischen Raum etc. Nicht wenige stammten aus dem habsburgisch-venezianischen Grenzgebiet, wie z. B. der Historiograph Martin Bavčer, der Naturwissenschaftler Luca Vintana und andere.

Im 18. Jahrhundert kam es zum Zusammenprall zwischen dem jesuitischen Schulsystem und den aufklärerischen Ideen. Im Jahre 1773 hob Papst Clemens XIV. den Jesuitenorden auf. Damit ging die lange Ära des jesuitischen Schulwesens zu Ende. Ein Jahr später führte Maria Theresia im Einklang mit dem Geist der Aufklärung die allgemeine Schulpflicht ein, die in die Schulklassen nicht nur männliche Vertreter der breiten Gesellschaftsschichten brachte, sondern auch weibliche. Und die slowenische Sprache hielt Einzug in die Schulen, stärker als je zuvor.

BORIS GOLEC

Integracija vzhodnih kristjanov in muslimanov v družbo na Slovenskem med 16. in 19. stoletjem

Zgodnji novi vek, še posebej njegova prva desetletja, je obdobje, ko je slovenski etnični prostor z migracijskimi valovi z jugovzhoda doživel največje spremembe svoje demografske in etnične podobe v časovnem razponu med srednjeveško agrarno kolonizacijo in 20. stoletjem. Osmanska osvajanja in pustošenja, ki so tem valovom v največji meri utrla pot, so primerljiva z vojnimi uničenji na Slovenskem in v soseščini v minulem stoletju, tako kot so migracije zadnjih desetletij edine primerljive s tistimi, ki jih je povzročilo širjenje Osmanske države v Evropo med 14. in 17. stoletjem. O uskokih, novih naseljencih srbohrvaškega jezika, če si smemo izposoditi poznejšo lingvistično novotvorjenko, je slovenska historiografija pisala razmeroma obširno,¹ vse od Valvasorja pa so bili deležni tudi etnoloških, antropoloških in jezikoslovnih obravnav tako znanstvene kot poljudnoznanstvene in publicistične narave.² Trajna naselitev neslovenskih Južnih Slovanov oziroma Hrvatov in Srbov, kot bi jih imenovali v novodobnem nacionalnem pomenu, je pustila številne sledove zlasti v obrobni južni in vzhodni pokrajini slovenskega prostora,

-
- 1 Temeljno delo o uskokih na slovenskih tleh še vedno ostaja monografija J. Mala, ki je izšla leta 1924 v cirilici in je napisana v hibridni, nelektorirani srbsščini: Mala, *Uskočke seobe*. Najpreglednejši prispevek predstavlja poglavje I. Vojeta iz leta 1996 s pregledom temeljne literature: Voje, *Slovenci pod pritiskom*, str. 127–138. Prim. tudi literaturo v geslu Uskoki v Enciklopediji Slovenije (Simoniti, Terseglav, Uskoki, str. 102).
 - 2 Valvasor, *Die Ehre VI*, str. 292–299. O potomcih štajerskih uskokov je z antropološkega vidika že leta 1844 pisal Davorin Trstenjak (Voje, *Slovenci pod pritiskom*, str. 134). Najobsežnejših in najštevilnejših obravnav so bili deležni pravoslavni uskoki v Žumberku in Beli krajini. O njih gl. zlasti (v kronološkem zaporedju): Županič, *Žumberčani i Marindolci*; Ivič, *Migracije Srba*; Filipović, *Srpska naselja*; Tomažin, *Uskoško prebivalstvo*; Petrović, *Ne tu, ne tam*; Vukšić, *Žumberački uskoci*.

ki je bil tedaj z izjemo Prekmurja in ozemelj pod Beneško republiko zajet v politični okvir habsburških dednih dežel in v širši okvir Svetega rimskega cesarstva (nemške narodnosti). Akulturacija jezikovno in genetsko sorodnih priseljencev je bila nato v zanosu jugoslovanske ideje poznega 19. in večjega dela 20. stoletja neredko obravnavana kot kulturna obogatitev in ponovno približanje za nekatere vse preveč germansko obarvanega slovenskega človeka sicer raznoliki, a v osnovi vendarle skupni kulturi Južnih Slovanov, če že ne v celoti tudi njihovemu politično umetno pospeševanemu skupnemu jeziku.

V polpretekli dobi so tako neredki nosilci priimkov s končnico -ič poudarjali svoje uskoške korenine, ki pa so bile pogosto le plod zgrešenih ljudskih razlag in kulturno-politične vzgoje.³ Eden najvidnejših predstavnikov te usmeritve Oton Župančič je imel za to vsaj razlog, materin uskoški rod Maličev. Bilo pa bi mu, kot se zdi, ljubše, ko bi njegovi predniki Maliči (Malići) pripadali srbskemu in ne hrvaškemu plemenu Jugoslovanov, če si izposodimo terminologijo njegovega časa.⁴ Predstave o uskoštvu so bile in so med nepoučenimi pa tudi med bolje poučenimi še vedno povezane z enačenjem uskokov s priseljenci pravoslavne vere. Dejansko pa je pojem uskok, kot se ne glede na jezik zapisov pojavlja v sodobnih virih našega prostora, prepogosto daleč od takšne vsebine.⁵ Če izvzamemo Žumberk, ki je po naselitvi in ustalitvi pravoslavnih za vedno odpadel od Kranjske, je bila večina uskokov na Slovenskem katoličanov, ki so pred Osmani prebegnili iz bližnjih obmejnih pokrajin današnje Hrvaške in Bosne. Prvi uskoški valovi so s seboj prinesli tudi hrvaško ime, ki je pri podložnikih izpričano od konca 15. stoletja⁶ in se je utrdilo zlasti v priimku Horvat, danes drugem najpogostejšem v Sloveniji.⁷ Pravoslavni so se katoliškim uskokom z izjemo maloštevilnih pridružili šele po katastrofi ogrske vojske na Mohačkem polju leta 1526. Tudi ti novi priseljenci, večinoma živinorejci, so prišli z območij relativno blizu slovenskim

3 Prim. Golec, *Korenine in spomini*, str. 17.

4 Prim. Lovšin, *Rod in mladost*, str. 11–22.

5 Prim. Simoniti, Terseglav, *Uskoki*, str. 101–102.

6 Mal, *Uskočke seobe*, str. 16–17. – Zelo problematična je razlaga, da je pri teh Hrvatih, ki so prišli prek Hrvaške, izviral pa iz Bosne, v resnici šlo za pravoslavne Srbe (*Voje, Slovenci pod pritiskom*, str. 134).

7 <https://www.stat.si/ImenaRojstva/FirstNames/SearchFirstNames?Ime=&Priimek=horvat> (pridobljeno novembra 2018).

deželam.⁸ Iskanje uskoških prednikov globoko na jugu med pravoslavnim srbskim in črnogorskim življem tja do reke Bojane in Kosovega polja je pri njihovih dejanskih in potencialnih potomcih šele posledica poznejšega romantičnega nehistoričnega gledanja na dogajanja minulih stoletij, pogojenega tudi z zelo pomanjkljivo dokumentiranostjo migracij.⁹

Predmet pričujoče obravnave bo v znatni meri prav šibka dokumentiranost etničnega izvora in konfesionalne pripadnosti južnoslovanskih priseljencev v zgodnjem novem veku, s katero je vprašanje integracije vzhodnih kristjanov in muslimanov v družbo na Slovenskem kar najtesneje povezano. Da bi o kakršni koli integraciji sploh lahko govorili, moramo najprej ugotoviti, kdo so bili resnično pripadniki pravoslavne oziroma islamske vere, ki so v slovenskih deželah prostovoljno ali pod prisilo našli novi dom in – če že ne oni, pa njihovi potomci – tudi novo domovino.

Prvi in drugi imajo več skupnih potez, kot se zdi na prvi pogled. Ne samo da so bili oboji avtohtono prebivalstvo, ampak je treba tako za pravoslavne kristjane kot za muslimane predpostaviti oba načina priselitve: prostovoljnega (begunci, prebegi) in neprostovoljnega (vojni ujetniki obeh spolov, odrasli in otroci). Ko pa obe sicer precej heterogeni skupini vzamemo pod drobnogled, je hitro jasno, da so med njima obstajale zelo velike razlike. Pravoslavni so razen v izjemnih primerih prišli na slovensko ozemlje prostovoljno, v skupinah skupaj z družinami, ter bili kljub nezaupanju nazadnje sprejeti kot begunci in zavezniki, če že ne kot zaželeni novi sosedje. Potrjeno je sicer, da so se nekateri znašli tukaj tudi kot vojni ujetniki, tako civilni kakor vojaški, vključeni v osmanske pomožne vojaške enote. V osnovi lahko pri pravoslavnih razlikujemo med dvema tipoma naselitve: med raztreseno posamično in skupinsko naselitvijo, pri kateri so bile možnosti za ohranitev jezika, običajev in vere neprimerno večje. Muslimani so v slovenskih deželah v nasprotju s pravoslavnimi le izjemoma pristali prostovoljno.¹⁰ Priseljenci islamske vere so se rekrutirali iz vrst vojnih ujetnikov obeh spolov in različnih starostnih

⁸ Prim. Mal, *Uskočke seobe*, str. 17 sl.

⁹ Npr. izročilo Bojančanov in Viničanov v Beli krajini (Filipović, *Srpska naselja*, str. 159–160; Lovšin, *Rod in mladost*, str. 11).

¹⁰ Na možnost, da so bili med uskoki tudi muslimani, je na podlagi primerov iz Slavonije z začetka 16. stoletja opozoril J. Mal (Mal, *Uskočke seobe*, str. 208).

skupin, predpogoj za trajno naselitev pa je predstavljal sprejem krščanstva, povezan z načrtno disperziranostjo.

Pokristjanjeni muslimani so se povsem utopili v imigrantskem okolju, kolikor niso prebegnili nazaj v pokrajine pod osmansko oblastjo, medtem ko je bila usoda pravoslavnih veliko bolj raznolika. Pri teh je socialni integraciji raztreseno naseljenih posameznikov in družin hitro sledila tudi konfesionalna – če že ni bila neposredno povezana s stalno naselitvijo – kot pogoj za slednjo. Na drugi strani se nekatere kompaktno naseljene pravoslavne skupnosti ob ugodnih pogojih, tj. verski toleranci in pridobljenih privilegijih, niso pokatoličanile, ampak so bodisi ohranile pravoslavno vero do danes bodisi prestopile v uniatstvo in postale grškokatoliške. Pokatoličanje pravoslavnih, njihov prestop v uniatstvo oziroma adaptacijo na katoliško okolje je v daleč največji meri pogojevala kompaktnost oziroma nekompaktnost naselitve in s tem povezan pravno-socialni položaj priseljencev.

Govorimo torej o naslednjih procesih: pokatoličanje muslimanov posameznikov, pokatoličanje pravoslavnih posameznikov in družin v diaspori, prestop strnjeno naseljenih pravoslavnih v uniatstvo, obstanek strnjeno naseljenih pravoslavnih v pravoslavju.

Navedene procese konfesionalne mobilnosti precej dobro poznamo na splošno, na makroravni, medtem ko je mikroraven zlasti pri pravoslavnih skoraj brez izjeme zavita v temo. Kolikor je znano, nimamo pred 19. stoletjem dokumentiranega niti enega primera formalnega prestopa posameznika iz ene krščanske konfesije v drugo: ne iz pravoslavja v uniatstvo ali katolištvo ne iz uniatstva v katolištvo in tudi ne v obratni smeri. Neprimerno bolje kakor procese same poznamo posledice konfesionalne mobilnosti.

Najbolje so seveda znane tri skupine kranjskih pravoslavnih uskokov, priseljenih v 16. stoletju, ker so obdržali jezik, navade in deloma tudi vero. Dve majhni skupnosti v Beli krajini, manjša v Bojancih in večja v Marindolu, sta pravoslavno veroizpoved ohranili do danes, tretja, daleč najštevilčnejša, ki se je naselila v Žumberku, pa je v začetku 17. stoletja prestopila v uniatstvo, pri čemer se je nova konfesionalna pripadnost Žumberčanov ustalila šele nekako do srede 18. stoletja.¹¹ Proces konfesionalne mobilnosti je tu res

¹¹ Mal, *Uskočke seobe*, str. 152–174.

dosegel vrhunec slabo stoletje po naselitvi, a je tekel še zelo dolgo in se tako kot pri drugih dveh skupnostih pravzaprav še vedno ni zaključil.

Ostale kompaktno naseljene skupine in skupinice pravoslavnega življa poznamo neprimerno slabše, ker so pustile le šibke sledove. Deloma so slovensko ozemlje zapustile, deloma pa so tako kot raztreseni posamezniki in družine sčasoma tiho, nedokumentirano utonile v katoliškem okolju. Zanimivo je, da o nekaterih vendarle vemo več kakor o Bojančanih in Marindolcih v zgodnejšem obdobju po naselitvi.¹²

Na drugi strani poznamo s slovenskega etničnega ozemlja več kot sto primerov pokatoličanja pripadnikov muslimanske vere, večinoma iz vpisov krstov v matičnih knjigah. Toda pri komaj katerem od njih je po virih mogoče slediti tudi procesu njegove poznejše socialne integracije.¹³ Pokatoličanjene muslimane spremlja enaka usoda kot pokatoličanjene disperzirane pravoslavne, in to je molk virov. Glavna razlika je, da med nekdanjimi muslimani poznamo številne konkretne osebe, a le redke tudi po priimku, zato jih od krsta dalje skoraj ni mogoče spremljati, na nekdanje pravoslavne pa lahko nasprotno največkrat sklepamo izključno iz priimka, ne da bi bili njihova prvotna konfesionalna pripadnost in naselitev potrjeni s pisnimi viri.

V nadaljevanju se bom omejil predvsem na dokazljive primere konfesionalne mobilnosti in socialne integracije pri alohtonem južnoslovanskem prebivalstvu na slovenskih tleh med 16. in 18. stoletjem.

Konfesionalna mobilnost in integracija pravoslavnih

Pri vprašanju integracije pravoslavnih bo poudarek na Beli krajini, kjer je bila konfesionalna mobilnost zelo razširjen pojav, v Bojancih pri Črnomlju pa je od konca 16. stoletja do danes kontinuirano obstala edina pravoslavna skupnost na Kranjskem in Slovenskem. Ob dejstvu, da sta Žumberk in Marindol po vzpostavitvi stabilne Vojne krajine in zgraditvi Karlovca (1579) le še formalno

12 Veliko bolje je dokumentirana naselitev uskokov v 16. stoletju v Veržeju in Skokah na Dravskem polju (Mal, *Uskočke seobe*, str. 84–87; Kovačič, *Slovenska Štajerska*, str. 232–234).

13 Golec, Krščevanje osmanskih podanikov; isti, Novi prispevki.

pripadala Kranjski,¹⁴ sicer pa sta bila vse do njene ukinitve (1881) vključena v Vojno krajino, se bom teh dveh območij v obravnavi zgolj dotaknil. Še posebej ker je do prevedbe Žumberčanov v unijo prišlo v času, ko nad njimi ni več imela oblasti dežela Kranjska. Poleg tega se je avtohtono prebivalstvo iz Žumberka že v 16. stoletju v znatni meri preselilo na sosednja kranjska območja, kolikor ga je med večinskimi uskoki ostalo, pa je prevzelo njihov jezik in slednjič skupaj z njimi hrvaško narodno pripadnost.¹⁵ Skupen upravno-politični okvir z Belo krajino je pozneje delil le majhen del te v marsičem zelo specifične hrvaške obmejne pokrajine. V prvi polovici 20. stoletja je bila v Belo krajino eno desetletje (1931–1941) administrativno vključena zahodna šestina Žumberka (občina Radatoviči), po drugi svetovni vojni pa je na slovenski strani republiške meje ostala samo vas Drage z mešanim hrvaško-slovenskim prebivalstvom in sedežem uniatske župnije.¹⁶ Podobno usodo je doživel obmejni Marindol s sedežem pravoslavne parohije, saj je to območje treh pravoslavnih vasi na jugovzhodu Bele krajine – Marindol, Miliči in Paunoviči – prvič pripadlo črnomaljskemu okraju šele pod italijansko okupacijo leta 1941, Sloveniji pa dokončno leta 1952.¹⁷

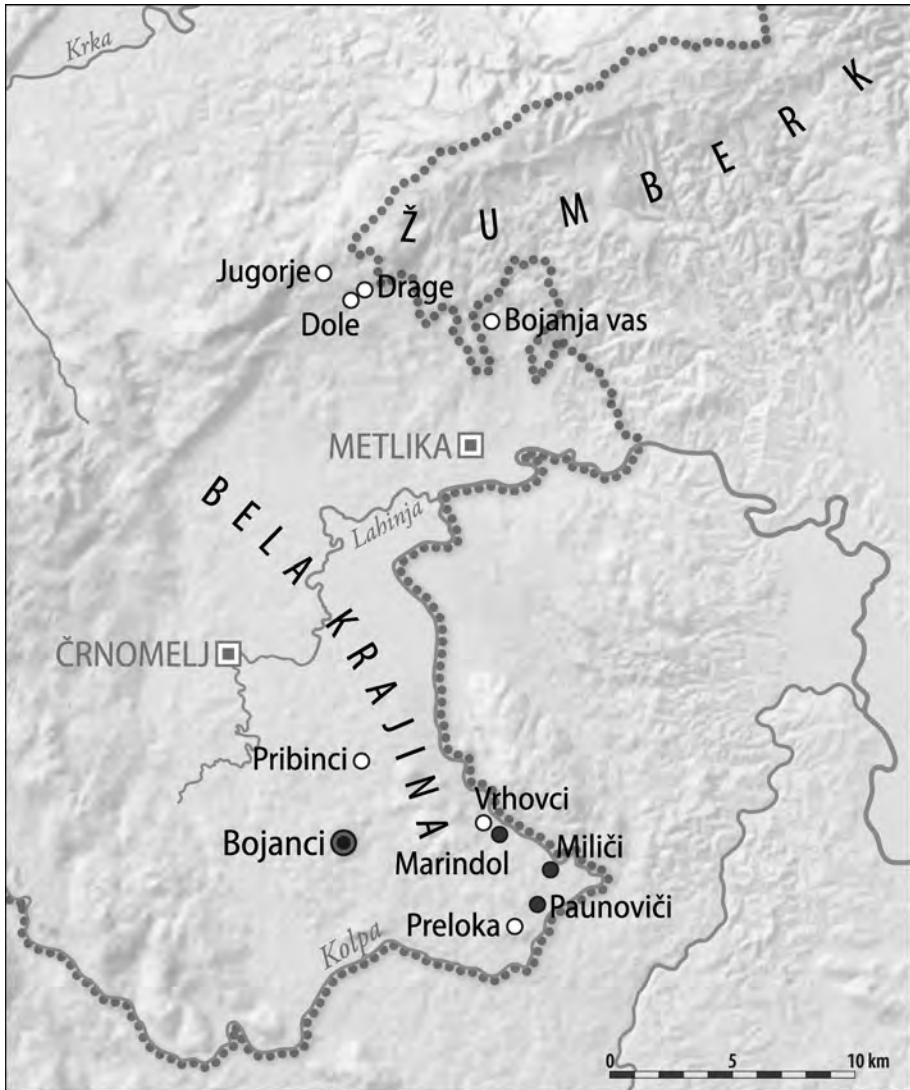
Bela krajina je bila poleg katoliško-protestantsko-judovskega Prekmurja sicer konfesionalno in etnično najbolj heterogena pokrajina na Slovenskem. Njene specifičnosti so pogojene že z geografsko lego, saj gravitira v čezkolpski hrvaški prostor in je postala sestavni del Kranjske šele ob koncu 12. stoletja. V 15. in 16. stoletju je spadala med območja, ki so bila najbolj izpostavljena osmanskim vpadom in pustošenjem ter posledično migracijam uskokov, kar je v znatni meri spremenilo njeno etnično in jezikovno podobo, še zlasti pa njeno soseščino onstran Kolpe in v Žumberku. Toda opustelost zaradi

14 Pomenljiv je Valvasor, ki Žumberk na zemljevidih prikazuje kot del Kranjske (zemljevid Kranjske v: Schönleben, *Carniolia antiqua et nova*, s. p.; zemljevid Srednje Kranjske v: Valvasor, *Die Ehre II*, str. 209; zemljevid Hrvaške v: prav tam, *XII*, s. p. pred str. 3), nato pa ga ne opiše v XI. knjigi, posvečeni gradovom (prav tam, *XI*, str. 529), temveč v XII. med mejnimi utrdбами Hrvaške krajine, kjer med drugim pravi, da spada pod to glavarstvo tudi nekaj raztresenih vasi na Kranjskem, pri Pobrežju, Črnomlju, Metliki, Vinici itd. (prav tam, *XII*, str. 74–76). – Vprašanje o času vključitve Žumberka in Marindola v Vojno krajino še ni docela pojasnjeno.

15 Prim zlasti Županič, *Žumberčani i Marindolci*; Filipovič, *Srpska naselja*.

16 *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 1–2, 133; *Krajevni leksikon Slovenije II*, str. 450.

17 *Krajevni leksikon Slovenije II*, str. 45; Petrovič, *Ne tu ne tam*, str. 32.

Zemljevid Bele krajine s kraji naselitve pravoslavnih uskokov (kartografija Mateja Rihtaršič).

turških vpadov na splošno ni bila tako velika, kot bi pričakovali na najbolj ogroženem koncu dežele in kot je svojčas menilo zgodovinarji. Bela krajina in Žumberk nista doživljala stalnih pustošenj, izjema je bil ozek pas ob

turških vpadnih poteh. Priseljevanje z jugovzhoda se je tako do 30. let 16. stoletja omejevalo na posamezne družine, ki so se razpršeno naseljevale na kmetije belokranjskih zemljiških gospostev. Šele od približno leta 1530 so se v Žumberk in jugovzhodno Belo krajino priselile večje kompaktne skupine in dobile privilegije za svojo posest, neodvisno od katerega koli gospodstva, nato pa je bila zunanja migracija od konca 16. stoletja dalje izredno majhna.¹⁸ Najgloblje sledove je v Beli krajini pustila na obeh območjih, kjer so se ohranili pravoslavni, v Bojancih in Marindolu, kmalu priključenem Vojni krajini. Na drugi strani je povečana odprtost v sosednji hrvaški prostor po habsburški pridobitvi ozemeljsko močno okrnjenega Ogrsko-hrvaškega kraljestva (1526) omogočala intenzivne kulturno-jezikovne stike Belokranjcev s Hrvati. Medsebojno zблиžanje se je v 17. in 18. stoletju pri Belokranjcih odrazilo v sicer prehodnem, a močno zakoreninjenem pojavu prevzema hrvaškega etnonima in lingvonima.¹⁹

Močna naselitev uskokov je sočasno s poselitvijo Žumberka zabeležena tudi na območju sosednjega deželnoknežjega gospodstva Mehovo na prehodnem ozemlju med Dolenjsko in Belo krajino. V letu 1548 je bilo tam nastanjenih okoli sedemdeset uskoških družin, ki so se po dogovoru s kartuzijo Pleterje v naslednjih letih v okviru posestne zamenjave preselile na dotedanjo pletersko posest v Žumberku.²⁰ Število strnjeno naseljenih uskokov po naselitveni ustalitvi leta 1551 ocenjujejo na okoli 5000.²¹

Zlasti v zvezi z Belo krajino se tako postavlja vprašanje, koliko pravoslavnih uskokov je tu pognalo korenine, a so drugače kot tisti v Bojancih in Marindolu izgubili identiteto s prevzemom katoliške vere. Dejstvo je, da so v 16. stoletju izpričani posamezni pravoslavni tudi po drugih belokranjskih krajih, in to ne le v času postopnega načrtnega preseljevanja uskokov v Žumberk, ko so v 30. letih kot brezdomci in nomadi nekaj let v večjem številu krožili po Beli krajini, Kostelu in na zahodu do Krasa.²² Naselitev pravoslavnih v več

18 Kos, *Urbarji za Belo krajino*, str. 49, 118–119, 125; isti, *Bela krajina*, str. 64.

19 Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 11–72, zlasti 65–68.

20 Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, str. 191–193.

21 Simoniti, Terseglav, *Uskoki*, str. 102. Prim. Mal, *Uskočke seobe*, str. 30–31.

22 Mal, *Uskočke seobe*, str. 22–32. – A. Ivić leta 1926 našteva med kraji (trgi, vasmi in zaselki), kjer naj bi se med letoma 1530 in 1538 ob selitvi v Žumberk stalno naselili Srbi, 14 belokranjskih, med njimi tudi mesti Črnomelj in Metlika ter Mehovo, Pleterje,

belokranjskih krajih najbolj neposredno potrjuje prvi seznam Žumberčanov vojakov iz srede 16. stoletja, o katerem bomo še govorili. Imamo pa tudi druga, sicer posredna pričevanja o pravoslavnih naseljencih. Iz leta 1592 je pomenljiv podatek o brivcu v mestu Metlika, ki je imel sorodnike med bližnjimi (žumberškimi) uskoki in je razkril, da jih turški paša nagovarja k odpadništvu.²³ Metliški brivec, čigar imena ne poznamo, je bil očitno uskoškega rodu, čeprav morda sam že katoličan ali protestant. Koliko je bilo v mestnem okolju drugih takšnih primerov, je odprto vprašanje zaradi pomanjkanja virov – uničenih mestnih arhivov Metlike in Črnomlja ter tamkajšnjih župnijskih matic.²⁴ Vsekakor se je nekaj pravoslavnih naselilo kot podložnikov na belokranjskih zemljiških gospostvih, o čemer pričajo njihova imena in priimki v urbarjih. Vendar je pri identificiranju oseb pravoslavne vere ali izvora potrebna skrajna previdnost. Antroponimi južnoslovanskega uskoškega življa namreč sami po sebi zelo pogosto ne dajejo odgovora, kdo je bil pravoslavne in kdo katoliške vere; še zlasti tega ne povedo priimki, veliko prej osebna imena in kombinacija obojih.²⁵ Tudi priimki Vlah, Vlašič in Vlahovič, ki jih najdemo v urbarjih belokranjskih gospostev konec 16. in v 17. stoletju,²⁶ niso dokaz za pripadnost prednikov pravoslavni veroizpovedi, saj se etnonim Vlah, kot so Belokranjci sicer imenovali Žumberčane, Marindolce in Bojančane,²⁷ ni vedno nanašal na pravoslavni živelj.²⁸ V neposredni soseščini Marindola na

Šentjernej in Oštrc na dolenski strani (Ivić, *Migracije Srba*, str. 165; po njem: Vukšić, *Žumberački uskoci*, str. 114). Vendar pa za svoje trditve ne navaja vira in ima poleg tega med kraji tudi Bojance, ki jih v tem času sploh še ni bilo.

23 Mal, *Uskočke seobe*, str. 58.

24 Znana so le redka imena metliških in črnomaljskih prebivalcev iz zgodnjega novega veka, ker sta oba mestna arhiva ohranjena fragmentarno, matične knjige teh dveh mestnih župnij pa so za čas pred 18. stoletjem uničene. Golec, *Črnomelj od nastanka*, str. 161; isti, *Mesto Metlika*, str. 15.

25 Za primer vzemimo dva kraja v urbarju gospostva Vinica leta 1674, Učakovce in Bojance. V prvem imajo priimek s končnico -ič štirje od osmih podložnikov, v drugem pa vseh pet, toda razlika je občutna. V Učakovcih nosijo priimke Krušič, Prosič in Kovačević osebe z imeni Peter, Ivan, Grgo (*Gergo*) in Tome (*Thame*), v pravoslavnih Bojancih pa se podložniki imenujejo: Vuk Radović, Vukela, Rausan in Rade Kordič ter Mihajlo Radovitkovič. Ne pri enih ne pri drugih ne bi bilo mogoče določiti konfesionalne pripadnosti zgolj na podlagi priimkov. Kos, *Urbarji za Belo krajino*, str. 482–484.

26 Kos, *Urbarji za Belo krajino*, str. 352, 394, 402, 472, 497, 506, 525.

27 Filipović, *Srpska naselja*, str. 161. Prim. Mal, *Uskočke seobe*, str. 182.

28 Skok, Vlah, str. 514.

hrvaški strani so denimo živeli katoliški Vlahi,²⁹ priimek Vlašić pa je danes razširjen skoraj izključno med Hrvati.³⁰ Prav tako ni s pravoslavnim prebivalstvom nujno povezan toponim Vlaščansko selo pri Tribučah, ki sicer leži blizu Bojancev in Marindola.³¹

Šele ob poznavanju okoliščin, ob védenju, da so se v določenem okolju resnično naselili pravoslavni oziroma da jih lahko v njem z veliko verjetnostjo pričakujemo, je mogoče sklepati, da so tam živeče poimensko znane osebe res pripadale pravoslavju, povsem določnih odgovorov pa pogosto ni mogoče dati. Še manj seveda na vprašanje, ali sta na primer Jova Kavran in Dejan Brajankovič, ki sta kot podložnika v Preloki na jugu Bele krajine izpričana v metliškem urbarju leta 1610,³² tedaj še bila pravoslavne ali morda že katoliške oziroma uniatske veroizpovedi. Tudi če sta medtem konvertirala, novi stvarnosti nista prilagodila osebnega imena, da ne govorimo o priimku.

V drugi polovici 16. in v začetku 17. stoletja najdemo v urbarjih za Belo krajino kar nekaj antroponimov, ki jih lahko pripišemo alohtonemu življu, težave pa nastopijo takoj, ko jih skušamo določneje opredeliti kot imena in priimke priseljencev izpred nekaj desetletij ter potrditi, da gre res za pravoslavne ali njihove pokatoličanjene potomce. Večja koncentracija tovrstnih antroponimov je poleg obeh že omenjenih dokumentirana v župi Preloka

29 Gre za Vlahe iz Prilišća, ki ga od Marindola deli samo Kolpa (Županić, *Žumberčani i Marindolci*, str. 20–21). Vsaj deloma, če ne vsi, so spadali v urad Preloka belokranjskega gospostva Pobrežje, v katerega urbarjih so kot »Priliški Vlahi« ločeni od »Priliških Hrvatov« (ARS, AS 749, Gospostvi Krupa in Pobrežje, knj. 8, urbar Pobrežje 1737, s. p., Prillissier Cravathen, Prilissier Wallachen; knj. 10, urbar Pobrežje 1742, pag. 169–171).

30 Skok, Vlah, str. 515.

31 I. Simonič o Vlaščanskem selu in Šikonjskem selu kot sestavnih delih Tribuč pravi, da njuni imeni pričata o novoselcih kot mnogi tribuški priimki in ikavsko narečje; prebivalstvo Tribuč naj bi bilo povečini uskoškega porekla iz srede 16. stoletja (*Krajevni leksikon Slovenije II*, str. 45). D. Kos, *Urbarji za Belo krajino*, str. 137, navaja, da so v nenaseljenem delu osrednje Bele krajine vsaj v 17. stoletju smeli po pogodbi pasti svojo živino potomci uskokov iz Šobatovcev pri Tribučah, pri čemer zamenjuje lokacijo. V urbarju gospostva Vinica iz leta 1674 so prav ti, za katere Kos pravi, da so uskoki, ki so se sredi 16. stoletja naseljevali tudi v jugovzhodni Beli krajini, opredeljeni kot Vlahi in postavljeni v Šobatovo selo (*die Wallachen zu Schebatoua sella*), kar je Kos zmotno razrešil kot Šobatovci, del Tribuč (prav tam, str. 494). Šobatovo selo ali Šobatovci je po Simoniču staro ime za Marindol, kjer so bile leta 1536 pred priselitvijo bosanskih oz. liških uskokov tri kmetije (*Krajevni leksikon Slovenije II*, str. 45). Danes se Šobatovci, Šobotovci ali Šobatovsko selo imenuje del Marindola (Filipović, *Srpska naselja*, str. 153).

32 Kos, *Urbarji za Belo krajino*, str. 370 in 372.

južno od še danes pravoslavnega Marindola, na primer priimki Rajšković, Simonović in Simović ter dvakrat osebno ime Miloš.³³

Do neke mere, četudi ne s stoddostno gotovostjo, je v urbarjih mogoče ugotoviti pravoslavni izvor oseb s pomočjo referenčnih virov, kot so popisi vojakov Žumberčanov, torej potrjeno pravoslavnih uskokov. V metliškem urbarju iz leta 1610 najdemo denimo med gorniki v Kečerju pri Rosalnicah dva Obradovića,³⁴ v Preloki pa podložnika z marindolskim priimkom Vignjević, potem ko tam tega priimka leta 1593 še ni bilo.³⁵

O konfesionalni mobilnosti oziroma konvertiranju lahko določneje sklepamo pri tistih družinah, ki jih v istem kraju srečujemo daljši čas in za katere je neizpodbitno, da so v 16. stoletju prišle na nova selišča kot pravoslavne, pozneje pa jih zasledimo kot katoliške.

Omejili se bomo samo na primere nesporno pravoslavnih družin iz 16. stoletja in jim poskušali slediti v poznejši čas. Izjemno dragocen vir predstavljajo že omenjeni popisi Žumberčanov vojakov, še posebej prvi iz leta 1551, ki edini navaja posameznikovo krajevno pripadnost.³⁶ Žumberški uskoki vojaki so tedaj izpričani kot stalno naseljeni tudi zunaj Žumberka, in sicer v petih krajih na dveh koncih Bele krajine: v neposredni žumberški soseščini v podgorjanskih vaseh Jugorje in Dole ter južneje ob Kolpi v Marindolu, v sosednji vasi Vrhovci in malo severneje ležečih Pribincih pri Adlešičih.³⁷ Od navedenih petih krajev je pozneje samo Marindol pripadel Vojni krajini in obdržal pravoslavno prebivalstvo, medtem ko so se pravoslavni iz drugih štirih vasi bodisi izselili bodisi pokatoličanili. Za tiste v Jugorju in Dolah lahko sklepamo, da so se preselili čez bližnjo kranjsko-žumberško mejo. V

33 Prav tam, str. 326–330, 370–374.

34 Prav tam, str. 408.

35 Prav tam, str. 370; prim. za 1593 str. 326–330; o priimku Vignjević: Filipović, *Srpska naselja*, str. 155.

36 O pomenu vira: Vukšić, *Žumberački uskoci*, str. 122.

37 Iz Jugorja so prihajali trije vojaki Badovinci, iz Dol trije Prebigarovići in Radosalić, iz Vrhovcev 11 vojakov s priimki Vunenac (prav: Vunevac – gl. op. 42), Magojević, Milašinović, Marković, Mikunović, Miličić, Vukašinović, Popović, Stipanović in Pavlović, iz Marindola 12 vojakov, ki so nosili priimke Mihaljević, Vignjević, Milić, Vukmanović, Prijić, Stojić, Dejanović, Radosalić, Dimitrović in Vojnica, iz Pribincev pa Mikula Štrbac. Ivić, *Migracije Srba*, str. 166–168; po njem tudi: Vukšić, *Žumberački uskoci*, str. 116–117.

poznejših virih, ki so sicer precej mlajši,³⁸ namreč ne najdemo ne v teh ne v sosednjih vaseh nobenega od treh tamkajšnjih žumberško-uskoških priimkov iz leta 1551 več. Glede na to, da je tedaj še potekala zamenjava prebivalstva in posesti med žumberškim glavarstvom in sosednjimi gospodstvi,³⁹ so ti uskoki najverjetneje prenesli bivališča v bližnji Žumberk nedolgo zatem. Do menjave prebivalstva je prišlo tudi v Vrhovcih, sosednji vasi Marindola, saj so tamkajšnji priimki v najstarejših maticah župnije Podzemelj v zadnji tretjini 17. stoletja že povsem drugačni.⁴⁰ Samo eden bi utegnil biti transformacija vojakovega priimka iz leta 1551, in sicer Milčinovič iz prvotnega Milašinovič, pri čemer bi njegovi nosilci medtem postali katoličani.⁴¹ Tri druge vrhovške priimke srečamo pozneje v bližnjem Marindolu, in sicer dva (Vunevac in Mikunovič) v popisu marindolskih Vlahov, ki so po urbarju gospodstva Pobrežje iz leta 1711 smeli pasti na pobreških zemljiščih,⁴² enega od teh (Mikunovič) in še enega (Stipanovič) pa pri sodobnih Marindolcih.⁴³ Glede na to, da so bili Vrhovci po letu 1669, ko se začenjajo krstne matice župnije Podzemelj, majhna vas, medtem ko dajejo sredi 16. stoletja z 11 vojaki vtis močnejše poseljenosti, obstajata dve možnosti. Prva je ta, da so se pravoslavni uskoki od tam preselili v samo kilometer oddaljeni Marindol in drugam, po drugi pa je toponim Vrhovci leta 1551 obsegal tudi ali predvsem marindolsko območje in se je šele pozneje skrčil na manjšo gručasto vas, ki je za razliko

38 Prim. metliške župnijske matice od leta 1705 dalje (Župnijski arhiv Metlika, Matične knjige); Kos, *Urbarji za Belo krajino*, imensko kazalo.

39 O ustalitvi Žumberčanov, zamenjavi posesti in prebivalstva: Mal, *Uskočke seobe*, str. 30–31, 46; Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, str. 191–193.

40 NŠAL, ŽA Podzemelj, Matične knjige, R 1675–1703 (v njej tudi P 1669–1679). – Tudi urbar gospodstva Vinica iz leta 1674, po katerem so v Vrhovcih prebivali štirje podložniki, navaja povsem druge priimke, a ima gospodar oštata Pere Meloš pomenljiv priimek (Kos, *Urbarji za Belo krajino*, str. 514–516).

41 NŠAL, ŽA Podzemelj, Matične knjige, R 1675–1703, fol. 89v (*Milchinovich, Milchinovichka*), 122 (*Millinouichin*), 128v (*Mirchinouich*); R 1719–1725, fol. 36 (*Milsinavitz*), 57v (*Milzonovitsch*).

42 Med osmimi marindolskimi Vlaha s pašno pravico sta bila dva Mikunoviča in en Vunevac (*Miko Mikunouitsch, Radul Mikunouitsch, Vuin Wuneuacz*) (ARS, AS 749, Gospodstvi Krupa in Pobrežje, knj. 2, urbar Pobrežje in Vinica 1711–1715, s. p., pred fol. 1, Mariendoller Wallachen).

43 Oba priimka sta v drugi polovici 20. stoletja dokumentirana v sami vasi Marindol, po ustnem izročilu pa naj bi Mikunoviči in ena od dveh vej Stipanovičev nekoč prišli iz Žumberka (Filipovič, *Srpska naselja*, str. 153).

od ozemlja Marindola ostala na Kranjskem. V 17. stoletju je s preselitvijo ali izumrtjem ugasnil tudi priimek Mikule Štrbca, ki je bil leta 1551 edini uskok vojak v Pribincih.⁴⁴ Štrbcem je mogoče kontinuirano slediti še dobrega pol stoletja po pojavitvi, in sicer po urbarjih gospostva Metlika iz let 1593 in 1610. Imena in priimki tamkajšnjih podložnikov govorijo v prid domnevi, da je bilo tedaj v Pribincih vsaj deloma naseljeno pravoslavno prebivalstvo.⁴⁵ Pravoslavni so bili vsekakor tudi vsi trije tamkajšnji Štrbci z značilnimi imeni Mikula, Voksan in Vuk.⁴⁶ Od vseh vasi v metliškem gospostvu, ki je imelo v Beli krajini največ podložnikov, ti pa so živeli po vsej pokrajini, so okoli leta 1600 prav Pribinci odstopali po posebnih antroponimih, zlasti po osebnih imenih (Voksan, Vuk, Vuketa, Sekula, Ilija).⁴⁷ V zadnji tretjini 17. stoletja je bila slika po maticah župnije Podzemelj že povsem drugačna.⁴⁸

Za nobenega pravoslavnega uskoka, živečega leta 1551 v Beli krajini, torej ne moremo z gotovostjo potrditi, da so njegovi potomci ostali na svojih seliščih kot katoličani, je pa to precej verjetno za vrhovške Milašinoviče, ki bi lahko dali poznejše Milčinoviče.

Sledenje rodbinam ovira zlasti spreminjanje priimkov, ki vse do jožefinske dobe niso bili ne avtomatično dedni ne nespremenljivi. Pri uskoških rodovnih imenih sicer lahko sklepamo na dokajšnjo stabilnost, toda tudi ta imena so bila podvržena preoblikovanju, tako kot so njihovi nosilci zaradi lažjega razlikovanja lahko prevzeli drugo rodbinsko ime.

Takšni praksi smo priča pri uskoški rodbini Stanić, edini z dokumentirano kontinuiteto na isti posesti na robu Bele krajine od konca 16. pa vsaj do prve polovice 19. stoletja, če že ne kar do danes.⁴⁹ Stanići so živeli v Bojanji

44 Ivić, *Migracije Srba*, str. 167; po njem: Vukšić, *Žumberački uskoci*, str. 117.

45 V urbarju leta 1593: Mikula, Voksan (Vuksan), Vok (Vuk) in Ivan Štrbac, Vuketa Cvetković, Vuk Bogetić, Marko Lulić, Sekula Ivanović, Milija Tresković, Jurij Peterković, Simon, Ivan in Gale Sirovčić (Kos, *Urbarji za Belo krajino*, str. 326). Urbar iz leta 1610 navaja identična imena, le da deloma z drugačnim zapisom glasov (prav tam, str. 310).

46 Takšna kombinacija imen močno zmanjšuje možnost, da bi bil Mikula Štrbac iz leta 1551 izjemoma katoličan, ki bi se v vojaški službi pridružil pravoslavnim Žumberčanom in Marindolcem.

47 Prim. objavi metliških urbarjev iz let 1593 in 1610: Kos, *Urbarji za Belo krajino*, str. 323–427.

48 NŠAL, *ŽA Podzemelj*, Matične knjige, R 1675–1703 (v njej tudi P 1669–1679).

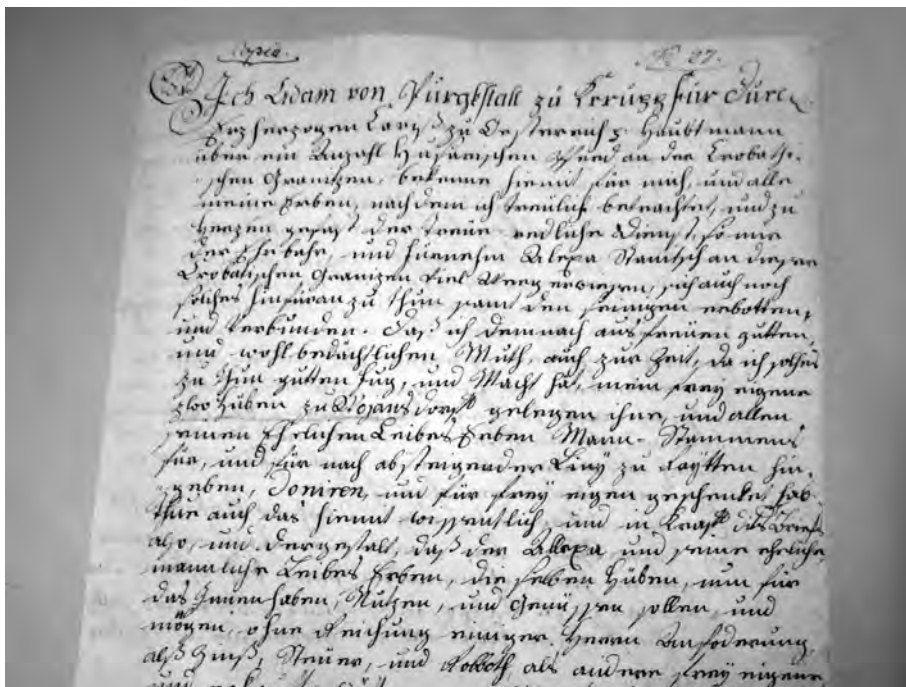
49 Nasledniki Alekse Stanića, ki je posest dveh hub dobil leta 1587 (gl. op. 50), so po franciscejskem katastru iz leta 1825 gospodarili pod priimkom Stanković v Bojanji vasi

vasi pri Radovici, kjer se je kranjsko ozemlje najgloblje zajedalo v Žumberk oziroma Vojno krajino. Priimek njihovega rodu se je spreminjal, neredko sta pri istem nosilcu sobivali tudi dve rodbinski imeni, tako da rodbina na prvi pogled ni prepoznavna kot ista. Vendar je z dokumenti potrjena posestna kontinuiteta. Leta 1775 je okrožni urad v Novem mestu obravnaval pritožbo tamkajšnjega podložnika gospodstva Krupa Ivica Staniča (Stanića) v zvezi z odmero dajatev. Ivica je predložil dve listini, ki govorita o svobodni posesti dveh hub v Bojanji vasi, podarjeni članom rodbine Stanić. Aleksa Stanić in njegovi moški potomci so posest prejeli leta 1587 na gradu Krupa od krajiškega poveljnika Adama pl. Purgstalla, in to zaradi Aleksovih vojaških zaslug in v zameno za nadaljnje služenje v Hrvaški krajini in drugod. Če pa bi rod po moški strani izumrl, bi bile ženske naslednice zavezane k enakim obveznostim kot drugi krupski podložniki. Slabega pol stoletja pozneje, leta 1633, je pravice rodbine Stanić v Gradcu potrdil cesar Ferdinand II., in sicer na prošnjo Aleksovih sinov Sekule, Marka in Grdine, naj jim hubi podeli v fevd. Cesar jim je posest dejansko izročil v fevd, in to ob enakih pogojih kot prej Purgstall, »po starem uskoškem običaju«, ki moške dediče zaradi vojaške službe za razliko od ženskih odvezuje podložniških obveznosti. Stanići so bili torej rod uskokov vojakov, naseljenih na Kranjskem zunaj Žumberka, na sami meji. Ko je Aleksa leta 1587 prevzel posest, je bil še pravoslavac, njegovi sinovi pol stoletja pozneje – medtem se je formirala uniatska Cerkev – pa že grkokatoličani ali uniati.⁵⁰

Viri nas nato zapustijo za več kot sedemdeset let, vse do začetka 18. stoletja,

št. 14 in 16 (ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 18, k. o. Bojanja vas, abecedni seznam posestnikov, 18. 4. 1825). Dogajanje v vmesnem obdobju skoraj dveh stoletij in pol je opisano v nadaljevanju. Treba bi bilo tudi ugotoviti, ali so današnji bojanjski Stankoviči (priimek najdemo v telefonskem imeniku Slovenije) neposredni potomci uskoške rodbine ali poznejši priseljenci.

50 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 111, RDA, N 125, No. 26, 17. 7. 1775; No. 27, 6. 7. 1587 (prepis metliškega prošta 5. 12. 1767); No. ad 27, 23. 5. 1633. – O konfesionalni pripadnosti Alekse Stanića, ki je leta 1587 prejel dve hubi, ne bi smelo biti dvoma že zaradi poznavanja okoliščin, da so Žumberk poselili pravoslavni uskoki in da se cesarjeva listina leta 1633 sklicuje na »stari uskoški običaj«. Tudi Aleksa je sicer praviloma pravoslavno ime, kar pa zadeva priimek Stanić, bi bili njegovi nosilci lahko tako pravoslavni kot katoličani. V konkretnem primeru razblini dvome kombinacija imen treh Aleksovih sinov in še posebej ime Sekula. Za strokovno mnenje se iskreno zahvaljujem Damirju Staniću iz Hrvaškega državnega arhiva v Zagrebu.

Začetek prepisa listine iz leta 1587 o podelitvi dveh hub v Bojanji vasi Aleksij Staniću (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 111, RDA, N 125, No. 27, 6. 7. 1587 – prepis 5. 12. 1767).

ko se začenjata seriji krupskih urbarjev in matičnih knjig župnije Metlika, potem ko so vse starejše metliške matice leta 1705 zgorale v požaru. Podoba, ki jo kažejo viri v tem času, je močno spremenjena. V Bojanji vasi nesporno živi potomstvo Alekse Stanića in njegovih sinov, vendar niso več krajiški vojaki, ampak navadni podložniki gospodstva Krupa, in prav tako niso več uniati, temveč rimokatoličani, ki se poročajo z Belokranjicami.⁵¹ Kdaj med

⁵¹ Po urbarju gospodstva Krupa iz časa pred letom 1707 je Aleksa Stankovič posedoval v Bojanji vasi humo in četrt, pred njim pa je bil gospodar Jurij Stankovič (ARS, AS 749, Gospodstvu Krupa in Pobrežje, knj. 14, urbar gospodstva Krupa pred 1707, fol. 12v, 79v). V najstarejši ohranjeni metliški krstni matici, ki se začinja leta 1705, ni v Bojanji vasi nobenega Stankoviča, temveč priimek Aleksa. Ivanu Aleksi se je leta 1711 rodila hči Marjeta, Marku pa naslednje leto sin Marko (Župnijski arhiv Metlika, Matične knjige, R 1705–1712, pag. 216 in 244). Marko Aleksa ml., poročen leta 1735 s Katarino Krašovec iz Čuril, je imel trinajst otrok (prav tam, R 1733–1743, pag. 237, 324, 348; R 1743–1761,

letom 1633 in začetkom 18. stoletja je prišlo do tako radikalnih socialnih in konfesionalnih sprememb, žal presega naše spoznavne možnosti. Aleksovo potomstvo po moški strani ni ugasnilo, ampak je opustilo vojaško službo in zapadlo določilo, da v primeru izumrtja in dedovanja po ženski strani prevzame vse podložniške obveznosti. Prestop iz grkokatoliške v rimskokatoliško vero je bil po vsej verjetnosti povezan s spremembo socialnega položaja in je šel z roko v roki s sklepanjem porok z Belokranjicami.

Tudi če je po moški strani Stanićev rod morda izumrl, kar pa je le malo verjetno, se je nadaljeval po ženski liniji, pri čemer se je rodovno ime ohranilo vsaj kot alternativa novonastalim priimkom. V krupskih urbarjih iz 18. stoletja se Stanići pojavljajo kot Stankovići, v metliških matičnih knjigah pa do šestdesetih let izključno s priimkom Aleksa – po začetniku rodu v Bojanji vasi in manj verjetno po njegovem potomcu Aleksi Stankoviću z začetka 18. stoletja –, nato pa se alternativno naslavljajo kot Stankovići in Stanići. Ivica Stanić, ki se je leta 1775 na podlagi starejših listin potegoval za zmanjšanje podložniških obveznosti, ker se je posest medtem skrčila, se je že iz pragmatičnih razlogov opredelil kot Stanić, čeprav je v drugih virih imenovan s priimkoma Aleksa in Stanković.⁵²

Ni dvoma, da je bilo na belokranjskih tleh več podobnih primerov konvertiranja, še posebej pri družinah, ki so zgodaj postale podložniške in bile bolj oddaljene od sklenjeno naseljenih pravoslavni in uniатов. Pritisk okolja nanje je bil s tem avtomatično večji, četudi ne nujno institucionalen.

pag. 36, 123, 179, 218, 233, 246, 270, 277, 299, 332), med njimi leta 1742 rojenega Ivana, ki se je leta 1760 poročil s Katarino Vovk iz Radovice (prav tam, P 1740–1762, pag. 166). Zakonca sta imela šest otrok, pri njihovih krstih pa priimek variira: trikrat je zapisan kot Aleksa in trikrat kot Stanković, prvič leta 1766 (prav tam, R 1761–1775, pag. 12, 68, 104, 138, 167; R 1775–1788, pag. 48). Podobno je pri drugih članih širše rodbine iz Bojanje vasi, ki se pojavljajo s priimki Aleksa, Stanković in od leta 1773 dalje tudi kot Stanići, denimo Ivanov mlajši brat Marko in njegova žena Doroteja (prav tam, P 1740–1762, pag. 37; R 1761–1775, pag. 165; R 1775–1788, pag. 12, 31). V terezijanskem katastru in krupskih urbarjih je vseskozi naveden priimek Stanković (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 111, RDA, N 125, No. 17, 4. 9. 1754; ARS, AS 749, Gospostvi Krupa in Pobrežje, knj. 15, urbar Krupa 1765, pag. 2–3; knj. 16, urbar Krupa 1766, pag. 2–3; knj. 18, urbar Krupa 1775–1778, pag. 1–2; knj. 19, urbar Krupa 1781–1785, s. p., No. 2–4; knj. 22, urbar Krupa 1790–1795, s. p., No. 8).

⁵² Gl. op. 50 in 51. Ivan–Ivica Stanić se kot Markov naslednik pojavi v urbarju 1775–1778 z imenom Ivan (*Juan*) Stanković, njegov brat Marko pa je v urbarju 1790–1795 naveden kot Marko Stanković Aleksa.

Proces konvertiranja raztreseno naseljenih pravoslavnih podložnikov je v historiografiji obravnavan le mimogrede, kot logična posledica izoliranosti, zlasti če so živeli daleč od rojakov in brez stika s pravoslavni duhovniki.⁵³ Zgodovinopisje ne ponuja konkretnih primerov, ker ti pač niso pustili sledov v virih. Bela krajina je v tem pogledu posebnost, saj so v sami pokrajini pravoslavni strnjeno živeli v Bojancih in na njenem obrobju v Marindolu ter zlasti v Žumberku, kjer so prestopili v uniatstvo. Živi stiki z rojaki in brati po veri bi tu pri raztresenih družinah lahko pogojevali ohranjanje pravoslavja še več generacij, vendar ob pogoju, da je takšno stanje toleriralo novo okolje, predvsem zemljiški gospodje in Katoliška cerkev.

Poznejši cerkveni viri, zlasti župnijske matične knjige in vizitacije župnij s strani križniškega reda, ki so mu bile zaupane v upravo vse belokranjske župnije, dajejo vtis popolne konfesionalne homogenosti pokrajine z izjemo bežno omenjane pravoslavne enklave Bojanci. Vendar je treba upoštevati, da vizitacije in sinode le v majhni meri pokrivajo obdobje do začetka 17. stoletja, ko je bila konfesionalna mobilnost najintenzivnejša,⁵⁴ matične knjige pa pri nobeni župniji ne segajo v čas pred zadnjo tretjino istega stoletja.⁵⁵ Kakšni procesi so se še posebej v 16. stoletju dogajali na mikroravni, se tako izmika našim spoznavnim možnostim in sili k pritegnitvi analogije, ki je ni mogoče aplicirati na vsa okolja. In Bela krajina je bila zelo specifično okolje.

Določena sklepanja o tamkajšnji konfesionalni mobilnosti, ki jih bodo viri morda kdaj podkrepili, omogoča dogajanje v širšem prostoru. Pred očmi je treba imeti predvsem 16. stoletje, nemirno obdobje tako z varnostnega kot z verskega vidika. Na eni strani ga je zaznamovala permanentna osmanska

⁵³ Mal, *Uskočke seobe*, str. 146; Voje, *Slovenci pod pritiskom*, str. 132.

⁵⁴ DOZA, BÖ, K 414, 424, 425, 430; NŠAL, NŠAL 14, Vizitacije, šk. 8, 9. – Vizitacije in sinode so se na splošno le malo ukvarjale s prebivalstvom in pastoralo. Še največ podatkov najdemo v vizitaciji ljubljanskega škofa Wolfa iz leta 1826, ki omenja tako Bojance kot Marindol (gl. op. 66). Pred tem govorijo bežno o nekatoličanih sinodalna poročila treh od tedaj petih belokranjskih župnij iz leta 1766. Na vprašanje o številu shizmatikov in heretikov je samo viniški župnik navedel, da je v župniji »shizmatični« kraj Bojanci, medtem ko metliški in črnomaljski nista podala nobene številke. Rubrika se v poročilu iz Črnomolja imenuje »Schismaticorum seu Valachorum pagi«, v poročilu iz Metlike pa »heretici et suspecti« (DOZA, BÖ, K 425/2, Relatio synodalis 1766, s. p., 22. 5. 1766).

⁵⁵ NŠAL, ŽA Črnomelj, Matične knjige; ŽA Podzemelj, Matične knjige; ŽA Semič, Matične knjige; ŽA Vinica, Matične knjige. – Župnijski urad Metlika, Matične knjige.

nevarnost, ki jo je po stabiliziranju Vojne krajine zadržala še le dolga vojna 1593–1606, na drugi pa katoliško-protestantska trenja, ki so trajala še globoko v 17. stoletje in jih je v slovenskem prostoru končala zmaga protireformacije. V ta kontekst spada tudi uniatenje, prestop pravoslavnega prebivalstva na mejah habsburških dežel v uniatstvo. Šlo je za daljši proces, ki se je začel na začetku 17. stoletja in je konec stoletja postal reverzibilen (vrnitev v pravoslavlje), vendar je uniatstvo pri Žumberčanih zaradi geografske ločenosti in drugih momentov pognalo tako globoke korenine, da so ostali edina večja skupina uniatov v habsburški monarhiji.⁵⁶

Glede na okoliščine si lahko predstavljamo, da je bilo za priseljeno pravoslavno prebivalstvo v Beli krajini ugodnejše 16. stoletje kakor poznejši čas. Podeljeni deželnoknežji privilegiji novim naseljencem v Žumberku, šibkost Katoliške cerkve zaradi protestantizma ter zблиževanje in sodelovanje pravoslavnihi duhovnikov s slovenskimi in hrvaškimi protestanti⁵⁷ so pravoslavnemu življu omogočali relativno nemoteno adaptacijo na novo okolje, in to tudi tistim družinam, ki so se kot novonaseljeni podložniki podredile zemljiškimi gospodstvom. Šele vojaške zmage nad Osmani, zmaga protireformacije in vzpostavitev uniatske cerkvene organizacije so prinesle občutno poslabšanje razmer za nadaljevanje konfesionalne raznolikosti.⁵⁸ 17. stoletje je bilo tisto, v katerem so se v belokranjskem prostoru vzpostavile jasne meje med tremi konfesijami: rimskokatoliško, pravoslavno in grkokatoliško (uniatsko). Za uniate je bil odtlej prostor le v Žumberku, za pravoslavne pa v Marindolu, ki je medtem tako kot Žumberk postal del Vojne krajine, in v Bojancih, kjer se je ohranila edina pravoslavna skupnost na kranjskih tleh.

Vprašanje, čemu se imajo Bojančani zahvaliti za svoj posebni status, doslej še ni bilo osvetljeno z vseh zornih kotov. Zagotovo je močan element predstavljala izoliranost na osamljeni, dotlej verjetno neposeljeni planoti, drugega pa tesne zveze z bližnjo pravoslavno parohijo v Marindolu in s tamkajšnjim življem. Premalo poudarjen se zdi tretji element: pozna naselitev Bojančanov, in to ne iz bližnjega Žumberka ali Marindola, temveč novih priseljencev z

⁵⁶ O uniatenju in reakcijah nanj: Mal, *Uskočke seobe*, str. 152–174.

⁵⁷ O sodelovanju pri Trubarjevih knjižnih izdajah: Mal, *Uskočke seobe*, str. 147–150.

⁵⁸ O začetni verski toleranci katoliških oblasti v kontekstu protestantizma prim. Mal, *Uskočke seobe*, str. 146–147.

juga. Nastanek Bojancev, ki ga zgodovinopisje postavlja v konec 16. stoletja,⁵⁹ ni dokumentiran, ampak je obstoj tamkajšnje skupnosti prvič izpričan šele v 70-ih letih 17. stoletja.⁶⁰ Lokalno izročilo o naselitvi je zelo neenotno in nezanesljivo, saj je v največji meri prekrito s poznejšimi sedimenti.⁶¹ Več podatkov o Bojancih najdemo od leta 1674 v urbarjih, ki razkrivajo imena in obveznosti tamkajšnjih podložnikov. Za razliko od Marindolcev so bili Bojančani navadni podložniki z nekoliko specifičnimi obveznostmi, razdeljeni med tri oziroma dve belokranjski zemljiški gospodstvi, nazadnje pa so vsi spadali pod gospodstvo Pobrežje. Namesto običajne tlake so za pobreško deželsko sodišče opravljali vlogo represivnega organa, biričev oziroma strazarjev.⁶² Kot tujerodni in konfesionalno drugačen element so bili za takšno

59 J. Mal se glede naselitve Bojančanov opira na Valvasorja, po katerem je leta 1597 prišlo na Kranjsko 1700 Vlahov, ki so jim dodelili nekaj krajev za prebivanje, in na R. Lopašiča, ki pravi, da so jim dali prebivališča v Marindolu in Bojancih ter v Gomirju in Vrbovskem na hrvaški strani. Mal, *Uskočke seobe*, str. 62–63; Lopašič, *Žumberak*, str. 36; Valvasor, *Die Ehre XII*, str. 76, 128. – N. Županič je trdil, da so se Bojančani naselili sočasno z Marindolci, potem ko je Ivan Lenković leta 1546 postal poveljnik žumberških uskokov, in ne šele leta 1597, kot je zapisal Lopašič (Županič, *Žumberčani i Marindolci*, str. 25). A. Ivić je glede priseljevanja uskokov na Kranjsko poudaril, da je šlo za valove manjših skupin, pogosto samo posameznih družin, v različnih obdobjih (po: Filipović, *Srpska naselja*, str. 149). – Spominska plošča na bojanški vaški cerkvi z napisom, da so bili prvi naseljenci leta 1593 Vrlinič, Radojčić in Kordić, je delo zasebnika, ki je letnico zapisal na podlagi prebranega (Filipović, *Srpska naselja*, str. 151).

60 Iz let 1675–1677 so znane pritožbe nad ropanjem Bojančanov, ki ga je končal odločen nastop dvornega vojnega sveta, tako da odtlej ni več poročil o takšnem početju (Mal, *Uskočke seobe*, str. 63). O omembah Bojančanov v urbarju gospodstva Vinica iz leta 1674 op. 62.

61 Filipović, *Srpska naselja*, str. 141.

62 Urbar gospodstva Vinica iz leta 1674 pozna v Bojancih pet podložnikov na skupaj dveh hubah in pol, ki so hkrati prvi poimensko znani Bojančani (Kos, *Urbarji za Belo krajino*, str. 482–485). Drugi del Bojančanov sta si delili gospodstvi Pobrežje in Krupa, pred letom 1711 pa so krupski prišli pod Pobrežje. V pobreškem urbarju iz tega leta najdemo v rokah bojanških podložnikov devet podložniških posesti v skupni velikosti dobre tri hube ter enajst nekdanjih krupskih podložniških posesti, ki so skupaj merile nekaj manj kot tri hube. Oboji so bili namesto tlake dolžni prenašati pisma, kamor koli je bilo treba, tudi v Gradec, na Hrvaško in Koroško, ter biti oboroženi na razpolago gospodstvu (ARS, AS 749, Gospodstvi Krupa in Pobrežje, knj. 2, urbar Pobrežje in Vinica 1711–1715, fol. 33–37). Nebistveno drugačno posestno stanje in nespremenjeno nadomestilo za tlako srečamo tudi v poznejših urbarjih (prav tam, knj. 3, urbar Pobrežje 1718–1722, s. p. Dorff Woianitsch; knj. 8, urbar Pobrežje 1737, s. p., Dorff Woianze; knj. 10, urbar Pobrežje 1742, pag. 98–108). Natančneje opredeljuje vojaško vlogo Bojančanov terezijanski kataster iz srede 18. stoletja. Namesto tlake jih je pobreško gospodstvo uporabljalo za

Pravoslavna cerkev v Bojancih, verjetno zgrajena konec 18. stoletja (foto B. Golec, junij 2008).

funkcijo več kot primerni, njihove specifične naloge pa so nedvomno prispevale k verski toleranci oblasti in s tem k ohranjanju njihovega edinstvenega položaja. Majhna, geografsko izolirana in za lokalno oblast uporabna skupnost ni bila s svojimi navadami za nikogar premoteča.⁶³ Bržkone so ji že ob naselitvi ali kmalu zatem dovolili zgraditi skromno leseno kapelo, vse do 20. stoletja edini pravoslavni bogoslužni objekt na Kranjskem oziroma v celotnem slovenskem prostoru (brez Trsta), o katerem pa iz objektivnih razlogov zelo dolgo nimamo poročil.⁶⁴

vizitiranje in varnost deželskega sodišča (*von der zur Visitierung und Sicherheits des Landgerichts gebrauch*) (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 112, RDA, N 130, No. ad 10, 13. 3. 1757). Vinica tedaj v Bojancih ni več imela posesti (prav tam, šk. 133, RDA, N 202). Tudi po abecedni tabeli krajev novomeškega okrožja iz leta 1819 so Bojanci v celoti spadali pod Pobrežje (*Alphabetische Tabelle*, fol. B). – O urbarjih iz let 1674 in 1711 prim. tudi Makarovič, Bojanci v luči franciscejskega katastra, str. 183–184.

63 Najcelovitejši in najboljšežnejši vir o Bojancih do 20. stoletja predstavlja franciscejski kataster s cenilnimi operati iz dvajsetih in tridesetih let 19. stoletja (ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 19, k. o. Bojanci; prim. Makarovič, Bojanci v luči franciscejskega katastra).

64 Na Florijančičevem zemljevidu Kranjske iz leta 1744 so Bojanci narisani s topografskim znakom za vas brez cerkve, medtem ko je vas Miliči v Marindolu vrisana kot vas s cerkvijo in poimenovana po patrociniju *Sveta Nedella* (Florijančič, *Deželopisna karta*, list 9). Toda na drugi strani ima Florijančič znak za vas brez cerkve tudi pri Adlešičih in še katerem kraju, kjer je cerkev stala že stoletja. O leseni kapeli v Bojancih beremo šele v opisnem delu jožefinskega vojaškega zemljevida iz osemdesetih let 18. stoletja (Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, str. 167). Zdi se malo verjetno, da bi prvo kapelo

O notranjih odnosih med belokranjskimi pravoslavniimi ni za zgodnji novi vek sploh nobenih znanih virov. Maloštevilna skupnost v Bojancih, ki je spadala pod parohijo v Marindolu, je tako kot marindolska dokumentirana v virih domače cerkvene provenience šele od začetka 19. stoletja dalje, pa še to do zadnje tretjine stoletja le fragmentarno.⁶⁵ Za nameček Bojance zelo dolgo povsem ignorirajo tudi križniške in druge vizitacije ter sinodalni zapisi belokranjskih katoliških župnij. Bojanško območje je zgolj formalno pokrivala župnija Vinica, dejansko pa je bilo cerkvenoupravno eksteritorialno. Tako smo prikrajšani za vsaj približne podatke o številu »drugovercev« in z njimi povezana poročila,⁶⁶ kot jih denimo najdemo v vizitacijah konfesionalno mešanih prekmurskih župnij.⁶⁷

Glede na poznejše prakse, ki jih poznamo za pozno 19. in prvo polovico

zgradili šele po tolerančnem patentu Jožefa II. Na franciscejski katastrski mapi iz leta 1824 je vrisana že kot zidana in posvečena sv. Ivanu (ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 19, k. o. Bojanci, mapni list 2).

- 65 V prvi polovici 19. stoletja sta tako območji Marindola kot Bojancev spadali pod parohijo Ponikve v Gorskem kotarju. Iz let 1814–1819 je ohranjena edina originalna krstna matična knjiga, skupna za vsa tri območja (HDA, Matične knjige, M–548, Matične knjige pravoslavaca, Parohija Marindol (Bojanci, Ponikve), 53. Matična knjiga rođenih 1814–1819). Tej sledijo šele prepisi rojstne, poročne in mrliške matice parohije Marindol za obdobje 1878–1940, deloma v slovenskem prevodu (ARS, AS 1067, Zbirka matičnih knjig, t. e. 2, Marindol, srbsko pravoslavna župnija, prepisi rojstnih knjig 1878–1940, prepisi poročnih knjig 1878–1940, prepisi mrliških knjig 1878–1940).
- 66 Na Bojance naletimo šele v sinodalnem poročilu viniške župnije iz leta 1766. Na vprašanje o shizmatikih in heretikih je župnik podal odgovor, da je v župnji en kraj shizmatikov, imenovan Bojanci (*Datur Pagus Schizmaticorum unus Bojancze dictus*) (DOZA, BÖ, K 425/2, Relatio synodalis 1766, s. p., 22. 5. 1766). Nekaj več podatkov o pravoslavniim v Bojancih pa tudi v Marindolu vsebuje vizitacija ljubljanskega škofa Wolfa iz leta 1826. Ob obisku župnije Vinica je škof zapisal: »Na koncu župnije Vinica leži proti Adlešičem grška neunirana vas Bojanci, ki jo večidel sestavljajo podložniki Krupe, oskrbuje pa jo hrvaški pop v Ponikvah.« Ob vizitaciji lokalije Preloka se je dotaknil še Marindola, »na Kranjskem ležečega in pod Vojno krajino spadajočega majhnega območja, sestavljenega iz treh grških neuniranih vasi in okoli 30 hiš, kjer živijo tudi katoličani, ki ne spadajo pod Vojno krajino. [...] Na tem območju je tudi kapela, kamor prihaja štirikrat letno opravljat bogoslužje pop iz Ponikev.« NŠAL, NŠAL 14, Vizitacije, šk. 9, 1824–1858, Vormerk-Buch etc., str. 225, 227. – Ozemlje Bojancev je na upravno-cerkvenoupravnem zemljevidu Kranjske za čas do leta 1849 izvzeto iz sosednjih župnij Vinica in Adlešiči z navedbo, da spada k pravoslavni župnji Ponikve (*zur grichischen Pfarre Ponikve*) (*Decanats- und Übersichtskarte*).
- 67 Prim. Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 181–188; isti, Gradivo za prekmursko cerkveno zgodovino, str. 239–313.

20. stoletja, lahko kljub pomanjkanju virov trdimo, da tudi prej ni prihajalo do mešanih pravoslavno-katoliških zakonov in da sta bili v Beli krajini obe konfesiji med seboj strogo razmejeni. Pravoslavni v Bojancih in Marindolu so živeli v absolutni endogamiji, ki jo je omogočalo zlasti sklepanje zakonskih zvez s sonarodnjaki iz Vojne krajine in Hrvaške.⁶⁸ V krstnih in poročnih matičnih knjigah belokranjskih katoliških župnij iz 17. in 18. stoletja tako ne najdemo nobenega primera prestopa iz pravoslavne vere,⁶⁹ bomo pa, denimo, naleteli celo na kakšnega judovskega konvertita.⁷⁰

Zanimivo je, da v katoliških maticah na območju Bele krajine po dosedanjih spoznanjih vsaj do druge polovice 18. stoletja ni sledov niti o mešanih katoliško-uniatskih zakonih ali o konfesionalni mobilnosti iz grkokatolištva v rimokatolištvo.⁷¹ Od druge polovice 19. stoletja lahko takšne pojave spremljamo v maticah uniatske župnije Drage,⁷² ki geografsko spada k Beli krajini, upravno-politično pa je postala del Slovenije šele med obema svetovnimama vojnama.⁷³ Drugače kot pri pravoslavni v Bojancih in Marindolu, pri katerih je bil med 17. in sredo 20. stoletja kvečjemu kak osamljen primer medkonfesionalne zakonske zveze, ki je kršil vse družbene norme, lahko po analogiji z novejšim obdobjem vendarle tudi za zgodnji novi vek sklepamo na več porok grkokatoličanov z rimokatoličani oziroma na vzajemno konvertiranje. Morda je molk katoliških matičnih knjig o teh pojavih posledica

68 O odsotnosti mešanih zakonov in prvi takšni poroki leta 1947: Petrović, *Ne tu ne tam*, str. 39, 51–52. Po publicističnem viru iz leta 1989 naj bi Katoliška in Pravoslavna cerkev na tem območju do najnovejšega časa prepovedovali mešane zakone (*Voje, Slovenci pod pritiskom*, str. 132).

69 Prim. matične knjige župnij Metlika, Črnomelj, Podzemelj, Vinica in Semič v NŠAL in Župnijskem arhivu Metlika.

70 V župniji Metlika je leta 1740 umrl vojaški ranocelnik »gospod« Samuel Hainishag, ki se je spreobrnil pet ur pred smrtjo in je označen kot nekdanji »acatholicus«; glede na ime Samuel je bil po vsej verjetnosti judovske veroizpovedi (Župnijski arhiv Metlika, Matične knjige, M 1739–1755, s. p., 25. 5. 1740).

71 Gl. op. 69.

72 ARS, AS 1067, Zbirka matičnih knjig, t. e. 2, Drage, grkokatoliška župnija, rojstna knjiga 1880–1930, poročna knjiga 1880–1930, mrliška knjiga 1880–1930.

73 *Krajevni leksikon Slovenije II*, str. 450. – Zanimivo je, da je na upravno-cerkvenoupravnem zemljevidu Kranjske za čas do leta 1849 manjše ozemlje zahodno od Dol vrisano kot pripadajoče »grški župniji Drage«. (*Decanats- und Übersichtskarte*). Gre za neposeljeno območje Gmajne, kjer so imeli posest prebivalci sosednjih Drag, tedaj pripadajočih Vojni krajini (ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 44, k. o. Dole pri Metliki, mapni list VI, zapisnik zemljiških parcel, 20. 4. 1825).

dejstva, da duhovniki pri konvertitih in grkokatoličanih tovrstnih podatkov preprosto niso vpisovali.⁷⁴ Vprašanje doslej še ni bilo sistematično raziskano, zato ni mogoče dati določnejših odgovorov.

Na podatke o konfesionalni mobilnosti, mešanih zakonih in kakršnih koli podobnih povezavah katoličanov s pravoslavnimi in uniati, kot rečeno, nisem naletel v doslej pregledanih vizitacijah in sinodalnih zapisih belokranjskih katoliških župnij do prve polovice 19. stoletja. Razloge gre iskati v zanemarljivem pojavljanju tovrstnih primerov oziroma v njihovi neproblematičnosti v očeh vizitatorjev in domačih duhovnikov, poleg tega pa je v omenjenih virih nasploh malo podatkov o prebivalstvu in pastoralni.⁷⁵

Razpoložljivi viri tudi ne razkrivajo, ali in v kolikšni meri so pokatoličanje in pravoslavni še naprej ohranjali stare navade in gojili prejšnje verske prakse. Vsekakor gre pri prvih generacijah konvertitov pričakovati pojave sinkretizma in kriptopravoslavja. Stalna komunikacija z Bojančani in Marindolci je lahko pokatoličanencem še dolgo omogočala negovanje tradicije vključno z občasnim obiskovanjem pravoslavnih obredov, zlasti ob velikih praznikih in na semanje dni.⁷⁶

Vzhodno obredje in liturgični jezik sta pravoslavne tem bolj povezovala z žumberškimi uniati, ki so še tja do srede 18. stoletja nihali glede lojalnosti papežu oziroma srbskemu patriarhu. Njihova nestanovitnost in velika podobnost s pravoslavnimi rojaki je po vsej verjetnosti glavni razlog, da Valvasor pri opisovanju kranjskih »Uskokov ali Vlahov« ni razlikoval med pravoslavnimi in uniati, ampak jih je imenoval s skupnim imenom staroverci, kot naj bi ga uporabljali sami. Čeravno je omenil uniatskega škofa v Križevcih, je namreč nekajkrat zapisal, da uskoki ne priznavajo papeža, ampak samo patriarha v Peći, Carigradu oziroma Moskvi,⁷⁷ sicer pa je podrobno opisal

74 V metliških krstnih maticah najdemo med krščenci iz drugih župnij tudi otroke s hrvaške strani Kolpe in iz Žumberka, vendar pri Žumberčanih ni podatkov o drugačni veroizpovedi (npr. Župnijski arhiv Metlika, Matične knjige, R 1761–1775, pag. 15, 270, 271). Nasprotno so leta 1722 v Metliki pri krstu častnikove hčerke navedli, da je njen oče »lutheranae sectae« (prav tam, R 1712–1723, s. p., 24. 6. 1722).

75 Gl. op. 54.

76 Pred prvo svetovno vojno so iz drugačnih nagibov, zaradi kola in ljudskih pesmi, na pravoslavne praznike prihajali v Bojance slovenski izobraženci iz Črnomlja in Vinice (Županič, *Žumberčani i Marindolci*, str. 9–10).

77 Valvasor, *Die Ehre II*, str. 210; *VII*, str. 470–471, 483.

njihovo obredje, šege in navade.⁷⁸ Prav tako ni določneje opredelil njihovega naselitvenega prostora. Pri obravnavi šeg in navad uskokov ali Vlahov je zapisal le, da imajo zlasti pri Pobrežju, Vinici in v njeni okolici velike vasi, v Žumberku pa večinoma raztresene hiše.⁷⁹ Tako kot kranjske Hrvate jih je omenil v opisih posameznih gospostev in cerkva, in to skoraj vedno kot neprijetne roparske sosede.⁸⁰

Svojim kranjskim in hrvaškim sosedom so povzročali nevšečnosti zlasti žumberški uskoki, ki so bili najštevilčnejši in kompaktno naseljeni, s posebnim socialnim položajem krajišnika ter politično-upravno ločeni tako od Kranjske kot od Hrvaške. Tako kot je Valvasor konec 17. stoletja vedel povedati precej negativnega o njihovem odnosu do življenja in tuje lastnine,⁸¹ je v sodobnih poročilih iz dolenske in belokranjske sosesčine Žumberka vse polno pritožb nad vlaškim nasiljem in samopašnostjo, pri čemer so z Vlaha mišljeni tudi nežumberški krajišniki.⁸² Bela krajina je tako iz varnostnih razlogov še v prvi četrtini 18. stoletja poznala protiturške tabore, namenjene shranjevanju premoženja kmečkega prebivalstva.⁸³ Enega teh, semiškega, so denimo leta 1720 izropali krajišniki iz Like in pri tem ubili župnika.⁸⁴ Na drugi strani Gorjancev je najbolj odmeval drzni napad uskokov iz Vojne krajine na cistercijanski samostan v Kostanjevici leta 1736, ki se je končal z več smrtnimi žrtvami.⁸⁵

⁷⁸ Valvasor, *Die Ehre VI*, str. 292–299.

⁷⁹ Valvasor, *Die Ehre VI*, str. 292. – V vsej *Slavi vojvodine Kranjske* ni niti ene izrecne omembe Bojancev in Marindola. Namesto tega najdemo pri opisu žumberškega glavarstva navedbo, da pod glavarja spada tudi nekaj z uskoki poseljenih vasi »ob Kolpi med Vinico in Pobrežjem« oziroma več vasi »pri Pobrežju, Črnomlju, Metliki, Vinici in tako naprej na tistem območju« (Valvasor, *Die Ehre XII*, str. 75). Valvasor za razliko od Žumberka, kjer se je po lastnih besedah mudil vsaj enkrat (*VII*, str. 489), nemara nikoli ni bil ne v Marindolu ne v odročnih Bojancih. – Še manj določna je Hoffova topografija Kranjske iz leta 1808. Pri vprašanju veroizpovedi so samo omenjeni prebivalci med Novim mestom in Metliko, ki pripadajo staroverski ali grški veri in govorijo vlaški dialekt (Hoff, *Historisch-statistisch-topographisches Gemählde*, str. 2).

⁸⁰ Valvasor, *Die Ehre VIII*, str. 721; *XI*, str. 133–134, 147, 151, 279, 538–539.

⁸¹ Valvasor, *Die Ehre VI*, str. 292–299.

⁸² Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, str. 245, 438–442; Mal, *Uskočke seobe*, str. 72, 75, 76, 186; Golec, *Mesto Metlika*, str. 130, 131.

⁸³ Golec, *Nastanek in razvoj*, str. 548–549.

⁸⁴ Slekovec, *Doneski k zgodovini*, str. 43–47.

⁸⁵ Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, str. 438–442.

Žumberška soseščina na dolenski in belokranjski strani je bila v poznejšem času, ki ni več predmet naše obravnave, tj. od konca 19. stoletja dalje, deležna razmeroma močne ekonomske migracije Žumberčanov.⁸⁶ Pri tem se postavlja vprašanje, v kolikšni meri so se posamezni Žumberčani preseljevali na kranjsko stran že v 16., 17. in 18. stoletju – spomnimo se primera Staničev iz Bojanje vasi – in kako je potekalo konvertiranje iz uniatstva v rimskokatoliško vero. Za določne odgovore bi bilo treba na podlagi urbarjev, matičnih knjig in drugih virov posebej preučiti vsako posamezno pojavitev žumberškega priimka zunaj matične regije. Poleg Bele krajine so bila priseljevanju potomcev žumberških uskokov izpostavljena vsa podgorjanska območja na dolenski strani od Novega mesta na zahodu do Bregane na vzhodu. Veliko alohtonih južnoslovanskih priimkov najdemo zlasti okoli Mokric na žumberško-kranjsko-hrvaški tromeji.⁸⁷

Ne nazadnje bi bili lahko pravoslavni pomešani tudi že med uskoki, ki so v prvi polovici 16. stoletja naselili izpraznjene dele severovzhodne Dolenske in južne Štajerske onstran Save.⁸⁸ Prostor množičnega uskoškega naseljevanja je bilo zlasti Krško polje, o čemer nazorno priča najzgodnejši urbar gospodstva Krško iz leta 1570. Večina vasi v ravninskem delu gospodstva, kar 11 od 14, je bila namreč skoraj povsem prišleška.⁸⁹ Podložniška imena in priimki pritrjujejo viru iz leta 1534, ki pravi, da je Ivan Ungnad malo prej poselil gospodstvo s Hrvati in drugimi.⁹⁰ Tako najdemo veliko hrvaških osebnih imen še v urbarjih sredi 18. stoletja, npr. Ive, Grga, Mate itd.⁹¹ V tem kontekstu pritegne pozornost vas Drnovo pri Krškem, kjer so med 16. in 18. stoletjem živeli med samimi priseljenimi podložniki precej številni Srbčiči. Njihova osebna imena že leta 1570 ne dajejo slutiti, da bi lahko bili rojeni še kot pravoslavni.⁹² Čeprav

86 Tako je v Metliki v začetku 20. stoletja nastala tudi prva uniatska cerkev na Slovenskem, če izvzamemo Drage pri Suhorju, ki so tedaj spadale pod Hrvaško in prej (do 1881) pod Vojno krajino (Vranešič, *Povijest grkokatoličke crkve*; prim. *Krajevni leksikon Slovenije II*, str. 456).

87 ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 71, k. o. Velika Dolina, abecedni seznam posestnikov, 12. 4. 1825.

88 O migracijah v Posavje prim. Voje, *Slovenci pod pritiskom*, str. 133.

89 Koropec, Krško v obdobju, str. 52.

90 Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 77.

91 Prav tam, str. 88.

92 V urbarju gospodstva Krško iz leta 1570 najdemo v Drnovem Srbčiče z imeni Mihel, Ivan (*Juan*), Peter, Vide in Martin (ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 81, I/46,

je bolj verjetno, da so priimek nekaj desetletij prej prinesli s seboj priseljeni Hrvati in da je izkazoval samo neko nedoločljivo povezavo s srbskim življem ali kraji v prvotni domovini, vendarle ni izključeno, da se je skupaj z njimi ali malo za njimi priselilo na Krško polje tudi nekaj pravoslavcev in da so Srbčiči dobili priimek šele v svojem novem selišču, kjer so se pokatoličani in se stopili z avtohtonim slovenskim in alohtonim hrvaškim prebivalstvom.

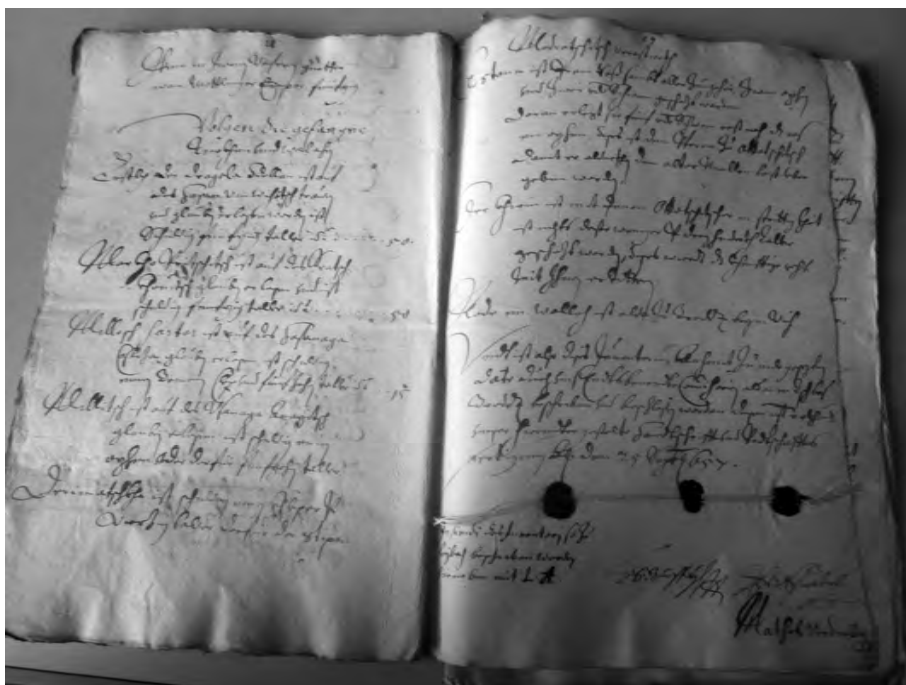
Kot smo videli na primeru Bele krajine, so v novejšem času ohranjeni priimki tem bolj verjetna potrditev, da gre za potomce pravoslavcev, če je obstoj pravoslavnih skupnosti na določenem območju dokumentiran z viri. Tako je prav mogoče, da nekateri priimki na Dravskem polju in drugod na Štajerskem izvirajo od pokatoličanih ostankov pravoslavnih skupnosti, ki so se tam prehodno in raztreseno naselile v 16. stoletju, potem pa ugasnile zaradi preselitve drugam oziroma z jezikovno in konfesionalno asimilacijo.⁹³ Težava pri njihovem identificiranju je zlasti ta, da poznamo zelo malo imen in priimkov tamkajšnjih uskokov, poleg tega pa za nekatere štajerske uskoške skupnosti ni nedvoumno izpričana njihova konfesionalna pripadnost.⁹⁴

K raztreseno naseljenim pokatoličanih pravoslavcem je treba končno prišteti še tiste, ki se na slovenskih tleh niso znašli po svoji volji. Ti niso bili prebegi oziroma uskoki, ampak vojni ujetniki, tako vojaški kot civilni, moški in ženske. Primer takšnega ujetnika otroka je leta 1594 dokumentiran v Ljubljani, ko so po besedah krstne matice krstili devet- ali desetletnega dečka, ujetega v Liki (*puer ex Lica Turciae*), in sicer pogojno, za vsak primer, saj je krst morda prejel že kdaj prej. Ta pridržek in dečkovo prejšnje ime Milo kažeta na krščanskega otroka. Neposredno po Milovem krstu srečamo primere

lit. G VIII-4, pag. 418-437). Po urbarju 1687-1692 je bilo v tej vasi šest podložnikov Srbčičev (ARS, AS 740, Gospodstvo Dol, fasc. 113, pag. 141-152), leta 1756 pa dva, od teh eden s hrvaškim imenom Ive (ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, II/5u, pag. 194-204).

93 Mal, *Uskočke seobe*, str. 81-92; Kovačič, *Slovenska Štajerska*, str. 232-236; Voje, *Slovenci pod pritiskom*, str. 133-135.

94 Eno najbolj znanih priseljenskih okolij je vas Skoke na Dravskem polju, za katero poznamo priimke treh leta 1556 priseljenih srbskih rodbin, ki pa jih najpozneje sredi 18. stoletja ni bilo več (Mal, *Uskočke seobe*, str. 85; Kovačič, *Slovenska Štajerska*, str. 233-234; Voje, *Slovenci pod pritiskom*, str. 134; prim. NŠAM, Matične knjige, Slivnica pri Mariboru, K 1753-1784). Potrditev, da je vas resnično dobila ime po uskokih, je ime urada »Uskochen dorff« v okviru imenja Skoke (*Gült Skocken*), pridruženega gospostvu Hompoš (Pohorski dvor), ki ga najdemo v terezijanskem katastru sredi 18. stoletja (StLA, Theresianischer Kataster, K 214,TK-MH-254, Hausambacher, Lit. A, 8. 5. 1753).

Popis turških in vlaških vojnih ujetnikov na gradu Gradac v Beli krajini leta 1657 (ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 32, fasc. XVI, lit. G-23, 25. 9. 1657, str. 28–29).

pogojnega krščevanja na Reki, kjer so v letih 1595–1597 na ta način krstili štiri mlajše osebe, ki so vse nosile krščansko ime, bile kupljene kot sužnji od uskokov, izvirale pa so iz turških krajev, v katerih ni bilo ne cerkve ne duhovnika. Med »zasužnjenimi« vojnimi ujetniki v habsburških deželah se je znašlo še več kristjanov iz krajev pod turško oblastjo. Tako kaže nanje več deset primerov pogojnih krstov na Dunaju med dunajsko vojno 1683–1699.⁹⁵

S slovenskega ozemlja ne poznamo sicer nobenega konkretnega primera konvertiranja odraslega vojnega ujetnika pravoslavne vere, so pa takšni

⁹⁵ Za čas dunajske vojne je K. Teplý ugotavljal, da bi bilo treba v maticah ugotovljenim dunajskim krščencem (651) prišteti vsaj še deset odstotkov, ker v to število niso zajeti pogojno krščeni (*sub conditione*), med katerimi so bili zagotovo tudi »turški krsti« (Teplý, *Vom Los osmanischer Gefangener*, str. 55).

primeri povsem mogoči. Med vojnimi ujetniki Andreja pl. Gusiča (umrlega leta 1657) so se na njegovem gradu Gradac v Beli krajini poleg zajetih Turkov znašli tudi Vlahi, skupaj osem oseb, ki so navedene pomešano in poimensko, med njimi ena ženska. Za prvih sedem, od katerih so imeli vsaj štirje krščansko ime (Marko Pričić, Miloš Sartor in Milić ter ženska Stana), je izpričana tudi višina odkupnine in štirje so že bili izpuščeni. Nasprotno pa osmi, Vlah Rade (*Rade ein Wallach*), očitno ni imel nobenega zaščitnika, saj je zanj zapisano zgolj, da je »tukaj v Gradcu pri živini«. ⁹⁶ Takšni, kot je bil Rade, so lahko trajno ostali v ujetništvu, lahko pa bi sprejeli katoliško vero in postali podložniki dotedanjega gospodarja. Prav tako najdemo štiri krščanska imena med osmimi turškimi ujetniki žumberškega uskoškega glavarja Rudolfa grofa Paradeiserja leta 1647 na gradu Pogance pri Novem mestu: Ivan Jordan, Mile Mileušić, Mileta Munizović in Jurij Mumcilović iz Klokoča pri Vojniću na Hrvaškem. ⁹⁷ Če bi se pozneje isti ljudje ali njihovi priimki pojavili v urbarjih ali cerkvenih matičnih knjigah, bi dobili potrditev, da so se nekdanji ujetniki integrirali v družbo kot katoličani in podložniki.

Integracija in akulturacija pravoslavnih uskokov v slovenskem prostoru je bila vsekakor najuspešnejša v tistih primerih in okoljih, kjer so se maloštevilni raztreseni priseljenci naselili kot navadni podložniki in se s sprejetjem katoliške vere že v prvi ali najpoznejše drugi generaciji zlili z okolico. Ključna dejavnika za učinkovito integracijo sta bila številčnost priseljenega prebivalstva in njegov novi socialni položaj. Zaradi številčnosti, sklenjene naseljenosti in posebnega statusa svobodnih naseljencev – krajišnikov z vojaško obveznostjo – so se Žumberčani, upravno-politično odtrgani od Kranjske, kljub prestopu v uniatstvo prilagodili novemu okolju teže in počasneje kakor maloštevilni, od vseh strani z avtohtonim katoliškim življenjem obdani Bojančani, ki so vse-skozi živeli na Kranjskem, kjer so kljub ohranitvi pravoslavne vere postali podložniki različnih zemljiških gospodstev. Najbolj oddaljeni od slovenske katoliške okolice so po vsem sodeč ostali Marindolci, saj jih je od sosedov

⁹⁶ ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 32, fasc. XVI, lit. G–23, 25. 9. 1657, str. 28–29.

⁹⁷ Prav tam, šk. 80, fasc. XXXIV, lit. P–28, 12. 7. 1647, str. 273. Prim. Voje, *Slovenci pod pritiskom*, str. 122. – Najstarejši ohranjeni urbarialni viri za Pogance so šele iz srede 18. stoletja, v njih pa ni štirih priimkov turških vojnih ujetnikov (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za kranjsko, šk. 120, RDA, N 161, No. 7, 26. 8. 1757; No. 8, 17. 1. 1757).

ločevalo troje ključnih elementov: vera, socialni status krajišnikov in nova upravno-politična meja med Kranjsko in Vojno krajino. Po drugi strani pa so bili pravoslavni prebivalci marindolskih vasi Belokranjcem očitno boljši sosedje od žumberških uniato, čeprav poročilo iz srede 17. stoletja govori tudi o njihovem nasilju nad okoliškimi podložniki.⁹⁸

Pokristjanjevanje in integracija muslimanov

Vprašanje integracije muslimanov v slovensko družbo je dolgo veljalo za izrazito obrobno. V primerjavi s pravoslavniimi uskoki je ostajalo tako rekoč povsem zanemarjeno, saj so bili število in vidne posledice naselitve pravoslavniih neprimerno večji. Pokristjanjeni pripadniki islamske veroizpovedi so se nasprotno veliko hitreje utopili med slovenskim katoliškim življenjem in razen peščice eksotičnih priimkov niso pustili trajnejših sledov.

Čeprav so muslimani iz Osmanske države pod imenom Turki pri slovenskem človeku stoletja vzbujali strah in je bledeče izročilo in predstave o nekdanjih »dednih sovražnikih« v 19. stoletju utrjevala narodnoafirmativna književnost,⁹⁹ so se pri posameznikih vzporedno – tako kot pri drugih v zvezi z uskoškimi predniki – porajale romantične predstave, da so potomci pokristjanjenih osmanskih vojnihi ujetnikov ali beguncev.¹⁰⁰ Če je bil na »uskoški« strani najvidnejši predstavnik te zavesti Oton Župančič, mu je na »turški« pariral starejši pesniški kolega in rival Anton Aškerc. Ta je svoj priimek izvajal iz arabsko-turške besede *askar* (vojak, junak) in rad poudarjal svoj orientalski izvor, nato pa ga je hudo razburila povsem drugačna

⁹⁸ Leta 1644 je Volf Sigmund baron Purgstall prosil Ferdinanda III., naj mu proda Šavatovo (Šobotovo) selo in Marindol, ker tamkajšnji uskoki povzročajo njegovim podložnikom najrazličnejšo škodo; povezani so z umori, krajami in nasiljem. Mal, *Uskočke seobe*, str. 63.

⁹⁹ Prim. Simoniti, *Kulturni odnosi*, str. 414.

¹⁰⁰ Izročilo denimo govori o družini islamiranih beguncev z Balkana, ki naj bi v prvi polovici 16. stoletja sprejela krščansko vero in se naselila pri Sv. Antonu v Slovenski Istri. Obdržala naj bi navade in nošo, skoraj vsi prebivalci dela te vasi, imenovanega Turki, pa so se pisali Turek. Po drugi različici naj bi v vasi po nekem turškem vpadu ostala dva brata in se poročila z domačinkama. Voje, *Slovenci pod pritiskom*, str. 136.

Pleteršnikova razlaga leksema *áškrč*.¹⁰¹ Ne izročilo o turških prednikih ne priimki največkrat nimajo nobene stvarne podlage.

Glede naseljevanja pokristjanjenih muslimanov, nekdanjih podanikov Osmanske države, so raziskave zadnjih let pokazale, da po obsegu ni bilo tako marginalno in po vsebini tako kuriozno. Koloniziranje nekdanjih muslimanov je trajalo dlje kot priseljevanje pravoslavnih uskokov, saj je dokumentirano od konca 16. do prve petine 18. stoletja, vendar je šlo za sporadično, precej neopazno vključevanje posameznikov v slovensko družbo. Tako kot v širšem habsburškem prostoru je povečini potekalo med dunajsko vojno (1683–1699), zato daje vtis epizodnega pojava.¹⁰² Pri vključevanju pokristjanjenih muslimanov v družbo je šlo za nekdanje vojne ujetnike, ni pa izključeno, da se je kateri znašel na Slovenskem tudi prostovoljno. J. Mal je, denimo, na podlagi primerov iz Slavonije v začetku 16. stoletja nakazal možnost, da bi bili lahko muslimani tudi med prebeglimi uskoki.¹⁰³

Glede na to, da se je osmanska nevarnost približala slovenskemu prostoru že z osvojitvijo Bosne leta 1463, temu pa so sledili najhujši turški vpadi, se s prvimi pokristjanjenimi vojnimi ujetniki srečamo pozno. Iz obdobja vzpona osmanske vojaške sile tja do konca 16. stoletja ni na Slovenskem zabeležen noben primer krsta vojnega ujetnika.¹⁰⁴ V času osmanskih pohodov na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju, namenjenih skoraj izključno ropanju, je bilo namreč težko priti do ujetnikov, poleg tega pa so premagance pogosto pobili.¹⁰⁵ Število turških vojnih ujetnikov se je začelo povečevati šele, ko se je bolje organizirala obramba in so krajišniki iz Vojne krajine vse pogosteje vdirali na osmansko ozemlje.¹⁰⁶ Skupine moških ujetnikov, zaprtih po slovenskih gradovih, posebej tistih v posesti vojaških poveljnikov, redno srečujemo v virih od srede 16. stoletja dalje. Glede delitve ujetnikov kot vojnega plena se je v avstrijski vojski v drugi polovici 17. stoletja uveljavilo načelo, da postanejo

¹⁰¹ Boršnik Škerlak, *Aškerč*, str. 7.

¹⁰² Prim. zlasti Teply, *Vom Los osmanischer Gefangener*, str. 33 sl.

¹⁰³ Mal, *Uskočke seobe*, str. 208.

¹⁰⁴ Golec, *Krščevanje osmanskih podanikov*, str. 221.

¹⁰⁵ *Voje, Slovenci pod pritiskom*, str. 112; Mlinarič, *Usoda turških ujetnikov*, str. 289. – Prvi osmanski vojni ujetniki so na Slovenskem izpričani leta 1475 v Ljubljani, kjer naj bi po poznejši Valvasorjevi navedbi sodelovali pri utrjevanju mesta (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 665).

¹⁰⁶ *Voje, Slovenci pod pritiskom*, str. 112,

last najvišjega vojskovodje. Temu pravilu je med dunajsko vojno sledilo načelo, naj ujetniki, ki se predajo brez boja, postanejo last cesarja (države), vsi drugi pa posest vojaka oziroma častnika, ki je »živi plen« zajel. Del ujetnikov je prebival na zemljiških gospostvih svojih gospodarjev kot delovna sila, drugi del je postal predmet trgovine, in sicer tako odkupovanja iz ujetništva in zamenjav za krščanske ujetnike kakor prodaje na tržišča sužnjev v Italiji; slednje je v slovenskem prostoru izpričano do dunajske vojne, v avstrijskih deželah pa še tja do začetka 18. stoletja. Poveljniki v Vojni krajini, med njimi plemiči iz slovenskih dežel, so na vojaških pohodih najraje lovili otroke, predvsem pa žene in dekleta, saj so na obeh straneh prav ujetnice veljale za najbolj cenjen in najlažje vnovčljiv vojni plen.¹⁰⁷ Kot smo videli, so bili med turškimi vojnimi ujetniki poleg muslimanov tudi kristjani, o čemer jasno pričajo njihova osebna imena in oznaka Vlahi.

Usode turških ujetnikov na Slovenskem le deloma poznamo iz sodobnih virov, sicer pa je o njih mogoče sklepati na podlagi analogij v drugih habsburških deželah, največ iz primerov v dobi avstrijskih osvojitvev obsežnih ozemelj v Podonavju med dunajsko vojno konec 17. stoletja. Položaj posameznika je bil najbolj odvisen od gospodarja, pri čemer ujetnikom v avstrijskih in nemških deželah na splošno ni bilo usojeno trdo življenje. Delali so na plemiških posestih, opravljali obrtniška in predvsem ženske razna hišna dela, dobro se je godilo zlasti zaupanja vrednim ujetnikom v neposredni službi pri plemičih.¹⁰⁸

Krst je za spreobrnjenca pomenil spremembo pravnega položaja iz »sužnja« v veliko ugodnejši status podanika – rojenjaka. Hkrati pa je praviloma tudi edini ugotovljivi dogodek v zvezi s posameznikovo usodo. Ker so bili še do nedavnega skoraj vsi znani primeri krstov dokumentirani v mestnih in deloma v trških župnijah,¹⁰⁹ se je raziskava o muslimanskih krščencih na

107 *Voje, Slovenci pod pritiskom*, str. 112–123; Mlinarič, *Usoda turških ujetnikov*, str. 289–296.

108 Prim. zlasti Mlinarič, *Usoda turških ujetnikov*, str. 294; Teply, *Vom Los osmanischer Gefangener*, str. 53–54, 59–60.

109 Objavljeni in neobjavljeni podatki o krščevanju so doslej temeljili zgolj na parcialnih raziskavah in naključnih odkritjih (K.[oblar], *Krst Turkov* (1898), str. 140–141; isti, *Krst Turkov* (1899), str. 138–140; *Voje, Slovenci pod pritiskom*, str. 124; Mlinarič, *Usoda turških ujetnikov*, str. 299–303), a so bili za splošno podobo kljub temu precej reprezentativni. V edinem raziskanem širšem prostoru – med Sotlo, Savo in Savinjo, kjer je ležala vrsta gradov, mesto Brežice in nekaj večjih trgov, župnijske matične

Slovenskem osredinila na matične knjige vseh slovenskih mestnih župnij do začetka 18. stoletja, upošteva tudi tri večja mesta v današnjem zamejstvu – Trst, Gorico in Celovec –, ki so v tem času vsa ležala na slovenskih etničnih tleh. Za ta čas je bil hkrati opravljen še pregled ohranjenih matičnih knjig vseh župnij vzdolž vzhodne slovenske etnične meje.¹¹⁰

Sporadični primeri krstov so izpričani od konca 16. stoletja, tj. kmalu zatem, ko se v celinskem delu današnje Slovenije začenjajo tedaj še redke krstne matične knjige. Tako sta najzgodnejša krsta dokumentirana v Ljubljani leta 1594, slabo leto po bitki pri Sisku. Glede na dotlej občutno osmansko vojaško premoč gre bržčas za prva krščenca na Slovenskem sploh, pa tudi pozneje, tja do dunajske vojne, srečamo v kranjski prestolnici vsega sedem krstov t. i. Turkov.¹¹¹

Za čas omenjene vojne (1683–1699), ko so krščevanje spremljale spodbude s cesarskega dvora in so v avstrijskih dednih deželah krstili skupno daleč nad tisoč ujetnikov (samo na Dunaju 651 in v Gradcu 117),¹¹² imamo za slovenski prostor naslednje ugotovitve: na tleh današnje Slovenije je dokumentiranih 70 krstov, v mestih Trst, Gorica in Celovec pa 19, skupaj 89. Glede na pregledane matične knjige in siceršnje védenje o pojavu smemo upravičeno domnevati, da je bilo na slovenskem etničnem ozemlju krščenih med dunajsko vojno več kot sto muslimanov, a vsekakor ne veliko več, do tega časa pa najverjetneje precej manj (znanih je 12).

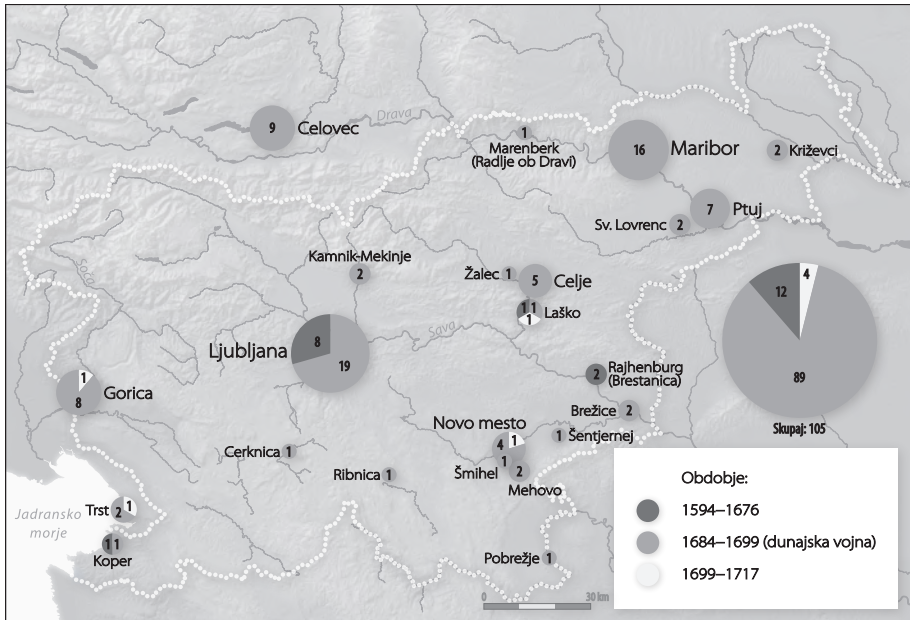
Gledano v celoti je v 123 letih od (1594–1717) dokumentiranih 105 krstov, le dobra desetina od njih (12 ali 11,4 %) do dunajske vojne (v obdobju 1594–1676), velika večina (89 ali 84,8 %) med vojno (v obdobju 1684–1699) in le zane-marljivo število, vsak petindvajseti (4 ali 3,8 %), v slabih dveh desetletjih po

knjige pa so nasploh dobro ohranjene – je izpričanih sedem krstov, od tega trije v tretji četrtini 17. stoletja in štirje v času dunajske vojne 1683–1699. Ujetniki so bili krščeni v Rajhenburgu (dva 1656), Laškem (1667, 1691, 1699) in Brežicah (1688, 1690). Za podatke, ki so bili vsi objavljeni leta 2010 (Golec, Krščevanje osmanskih podanikov, str. 218, 242–243, 246), se iskreno zahvaljujem dr. Dejanu Zadravcu.

110 Izsledki raziskave so bili objavljeni v dveh delih v letih 2010 in 2018: Golec, Krščevanje osmanskih podanikov; isti, Novi prispevki. – Pri Trstu, Gorici in Celovcu se je raziskava omejila samo na obdobje od leta 1683 do začetka 18. stoletja.

111 Golec, Krščevanje osmanskih podanikov, str. 236–237.

112 Teply, Vom Los osmanischer Gefangener, str. 38, 55; Mlinarič, Usoda turških ujetnikov, str. 297–298, 303.

Zemljevid izpričanih krstov muslimanov na Slovenskem 1594–1717 (kartografija: Mateja Rihtaršič).

njej (1699–1717). Po številčnosti in časovnem razponu je najbolje zastopana Ljubljana s 27 krsti (19 med dunajsko vojno in 8 pred njo), sledijo ji Maribor (16), Gorica in Celovec (vsak po 9) in Ptuj (7). V Celju in Novem mestu jih je mogoče najti po pet, medtem ko je slabo zastopan Trst s tremi, kolikor jih izkazuje tudi Laško. Po en krst do dva je zaslediti v 14 drugih krajih po Kranjskem in slovenskem Štajerskem, vključno s tedaj še velikim mestom Koper. Poleg teh 105, ki so bili potrjeno krščeni v slovenskem etničnem prostoru (krst je za 99 oseb zabeležen v krstnih maticah, za ostale pa v drugih virih), poznamo še šest drugih tu izpričanih krščencev in en neuspeš poskus krsta (1603).¹¹³

¹¹³ Golec, Krščevanje osmanskih podanikov, str. 236–246; isti, Novi prispevki, str. 352–359. Dejansko je treba številu 105 krščenih muslimanov odšteti enega krščenca. Pri krstu prvega vojnega ujetnika, dečka Mila iz Like leta 1594, je šlo za krščanskega otroka, ki so ga krstili pogojno, če je krst predtem morda že prejel. V prvem prispevku o krščevanju je bil med krste v času dunajske vojne neupravičeno štet krst v Laškem 27. decembra

Med 105 na Slovenskem krščenimi osebami so v večini ženske (59 ali 56,2 %),¹¹⁴ saj so prav te, kot kažejo spoznanja iz širšega prostora, spadale skupaj z otroki med najbolj zaželen vojni plen.¹¹⁵ Krst so torej v glavnem prejele osebe, primernejše za integracijo. Vse so bile iztrgane iz družinskega okolja in praviloma krščene posamič, le v enem primeru so hkrati krstili mater in hčer, enkrat pa otroka, ki je prišel v Ljubljano z enim od staršev.¹¹⁶ Teže ugotovljiva je starostna struktura krščencev, vendar lahko z gotovostjo sklepamo, da med njimi ni bilo starejših oseb. Tako ali drugače je starost opredeljiva pri dveh petinah (43 ali 41,0 %). Pri ženskah se vrti med tremi in 22 leti, medtem ko je pri moških višja, od sedem let navzgor. Povprečje so znatno dvigali trije goriški krščenci, stari od 30 do 40 let.¹¹⁷

Krščevanje spreobrnjenecv ni bilo vsakdanji dogodek in se je od siceršnjih krstov razlikovalo že navzven, saj je moralo vsebovati vzgojno-religiozno sporočilo. V zvezi s tem so skrbno izbirali kraj krsta, botre in neredko tudi krščevalca. Podelitvam prvega zakramenta so dajali posebno težo premišljena izbira krstnega imena ter botri, pogosto člani pomembnih plemiških rodbin pa tudi visoki cerkveni gospodje. Prav tako ni naključje, da najdemo krste predvsem v mestnih in trških župnijah in le izjemoma v podeželskih. Precejšen del »turških krščencev« se je glede na starost lahko odločil za krst sam, po svoji volji. Le pri najmlajših pred krstom ni bila potrebna kateheza, ampak kvečjemu priučitev osnovnih molitvic. Ni dvoma, da so se morali duhovniki bolj poglobljeno ukvarjati z odraslimi in odraščajočimi. Ljubljanski jezuitski letopis leta 1686 poudarja, kako so soprogo turškega paše iz Novih Zámkov na južnem Slovaškem že prej poučevali drugje, nato pa je popoln pouk o verskih stvareh prejela od njihovega patra.¹¹⁸

Malo je znanega o identiteti krščencev. O tej govorijo osebni podatki, ki pa so v krstnih maticah kot najpomembnejšem viru, gledano v celoti, na moč skromni. Pri »turških« krščencih skoraj vedno pogrešamo imeni staršev,

1699 (Golec, Krščevanje osmanskih podanikov, str. 242), ki v resnici spada že v povojni čas, saj je bil mir v Sremskih Karlovcih podpisan enajst mesecev prej, 26. januarja 1699.

114 Golec, Novi prispevki, str. 346.

115 Prim. Mlinarič, Usoda turških ujetnikov, str. 295; Voje, *Slovenci pod pritiskom*, str. 124.

116 Golec, Krščevanje osmanskih podanikov, str. 236–237.

117 Prav tam, str. 226–227; isti, Novi prispevki, str. 345–346.

118 Golec, Krščevanje osmanskih podanikov, str. 227–228.

razmeroma malo je tudi navedb prejšnjega imena ter kraja rojstva oziroma izvora. Kot bomo videli, je komaj kdaj izpričan krščencev priimek, ki bi bil za spremljanje njegove nadaljnje usode ključen, če ga je krščenec po krstu seveda obdržal in uporabljal.¹¹⁹

Geografski izvor krščencev je v virih izpričan bodisi s krajem izvora (*oriunda, natus*) ali zajetja (*captus, capta*) bodisi zgolj z geografskim podatkom. Če ne upoštevamo splošne oznake »iz Turčije« in navedbe »rojen ob meji«, je krajevno ali pokrajinsko ime, od koder je izviral oziroma kjer je bil zajet, izpričano pri slabi tretjini krščencev – pri 32 od skupno 105 (30,5 %). Vendar od teh dobro polovico odtehtajo tisti, ki so bili krščeni v Celovcu, Gorici in Trstu; geografski izvor je namreč tu izpričan kar pri štirih petinah (17 od 21),¹²⁰ za današnje slovensko ozemlje pa ga poznamo za manj kot šestino krščencev (15 od 84 ali 17,9 %).¹²¹ Omembe krajev so sicer maloštevilne, vendar lahko iz

¹¹⁹ Prav tam, str. 225; isti, Novi prispevki, str. 345.

¹²⁰ Geografski izvor je obvezni sestavni del vpisa krsta pri vseh devetih krščencih iz Gorice (1687–1705). Dva krščenca so zajeli pod Budimom, trije so bili od tam doma, ena krščenka se je rodila v Beogradu, en krščenec očitno nekje ob reki Tisi, eden v Pécsu in eden v neidentificiranem kraju *Atroschich*, kolikor ni z besedno zvezo *patria Atroschich* mišljen njegov priimek. Geografski izvor je prav tako izpričan pri večini, 7 od 9, celovških krščencev (1685–1698). Zajeti so bili pod Budimom, pri Iloku, v Beogradu, pod Beogradom in v Pécsu, ena krščenka je izvirala iz Vidina v Bolgariji, zadnji krščenec pa je bil doma iz Sarajeva. Enega od treh tržaških krščencev (1689) so zajeli pri Beogradu. Golec, Novi prispevki, str. 345–346.

¹²¹ Prva ljubljanska krščenca (1594) sta bila dva otroka iz Like (dekle iz Gračca), mater in šestletno hčerko (Ljubljana 1660) je neki (beneški) dalmatinski vojak ujel pri Klisu v Dalmaciji, sedemletni deček (Kamnik 1687) je izviral iz Siklósa v Baranji, dve ženski (Križevci 1687) – vsaj ena še dekllica – sta bili iz Pécsa, ena (Brežice 1688) pa zajeta v Budimu. Enega od dveh krščencev pri Sv. Lovrencu na Dravskem polju (1689) so »naši vojaki« zajeli pri Osijeku in je moral biti glede na podatek, da starši niso znani, še zelo majhen otrok. Nasprotno je šlo pri prvem koprskem krščencu leta 1676 za odraslega moškega, vojaka z ladje, ki se je dal zavestno krstiti v smrtni nevarnosti. Mož, po rodu Turek, ki je dobil ob krstu ime Janez, je prihajal od vseh na Slovenskem izpričanih muslimanskih krščencev od najdlje, iz Antalye na sredozemski obali Male Azije. Krščenca v Novem mestu (1717) in bližnjem Šmihelu (1687) sta, razumljivo, izvirala iz severozahodne Bosne, novomeška 16-letnica iz Bihača, v Šmihelu krščeni Ahmed pa iz kraja Stijena pri Cazinu. Zapisi o krstih v drugih, nematičnih virih navajajo dečka, ki je padel v ujetništvo v Novih Zámkih (Ljubljana 1686), in malo za njim krščeno ženo tamkajšnjega paše. Anton Husič – o njegovem krstu govori poznejši vir iz leta 1707 – ki je več let služil v trdnjavi Ogulin, je potemtakem izviral nekje z današnjega obmejnega območja med Hrvaško in severozahodno Bosno. Golec, Krščevanje osmanskih podanikov, str. 226.

njih sklepamo, da je med dunajsko vojno dobršen del, če ne večina ujetnikov izviral iz Panonske nižine (od današnje južne Slovaške do Beograda), ujetniki iz časa pred tem pa pretežno iz bližnjih pokrajin zahodnega Balkana (današnja južna Hrvaška ter Bosna in Hercegovina). Le dva krščenca z znanim geografskim izvorom sta bila od drugod, ena ženska iz Bolgarije in na ladji zajeti vojak iz Male Azije. Kažipot k izvoru posameznikov so tudi njihovi krstni botri, vojaški poveljniki. Imeni dveh karlovških generalov iz rodbine grofov Auersperg (leta 1656 v Rajhenburgu in 1695 v Ljubljani) kažeta na to, da so njuni trije krščenci prišli na Kranjsko preko Hrvaške krajine.¹²² Pri tem se postavlja vprašanje, koliko krščenih muslimanov se je na slovenskih tleh znašlo šele po krstu. Nekatere so gotovo podučili v krščanski veri in jih krstili še v trdnjavah Vojne krajine. Takšna trdnjava je bil Karlovac, kjer je med letoma 1680 in 1695 izpričanih kar 49 »turških« krščencev, od njih pa so vsaj štirje imeli za botre kranjske plemiče.¹²³

O tem, čigav podanik je bil krščenec in kako je prišel v roke svojega gospodarja, neposredno spričuje sedem vpisov krsta, od tega štirje iz Celovca. Pri prvi celovski krščenci (1686) je navedeno, da je bila prejšnje leto pripeljana iz Turčije in izročena oziroma zaupana (*tradita*) Mariji Izabeli grofici Gailler. Naslednje leto (1687) je prejela krst ujetnica, zajeta leto prej pod Budimom in izročena Mariji Regini grofici Windischgrätz, leta 1690 pa desetletnica iz bolgarskega Vidina, ki so jo darovali celovskim uršulinkam in je v samostanu nevarno zbolela. Četrta krščenska, »rojena Turkinja« in »zajeta v sedanji vojni«, je bila ujetnica (*captiva*) nekega barona Galla.¹²⁴ Še največ izvemo iz vpisov dveh prvih znanih krstov, obeh dokumentiranih v ljubljanski krstni matici istega dne leta 1594. Dečka iz Like je bihaški kapetan Dornberg podaril (*dono datus*) križniškemu komturju Lenartu Formentiniju, deklico, prav tako Ličanko, pa so zajeli senjski vojaki in jo je (od njih) »iz ljubezni do zveličanja

¹²² Gl. op. 120 in 121.

¹²³ HDA, Matične knjige, M–346, Župa Sv. Trojstvo Karlovac, matična knjiga rodenih 1660–1681, fol. 109v; matična knjiga rodenih 1682–1700, fol. 4v, 9, 16, 48, 62v, 63v, 70, 70v, 78, 78v, 79v, 80, 80v, 83, 83v, 84, 85, 85v, 86v, 87, 87v–88, 88v, 89, 89v, 90, 91v, 95, 106, 118v. Med botri najdemo člane grofovskih rodbin Auersperg (fol. 4v), Kacijanar (fol. 4v) in Purgstall (fol. 48, 80v). – Žal so za 17. stoletje izgubljene krstne matice župnije Varaždin, sedeža drugega generalata v slovenskem sosodstvu.

¹²⁴ Golec, Novi prispevki, str. 346–347, 356–357.

njene duše« odkupil kanonik, poznejši ljubljanski škof Tomaž Hren. Dečka, zajetega leta 1686 ob osvojitvi pomembne trdnjave Nové Zámky, je po besedah jezuitskega letopisa dobil v dar (*dono datus*) ljubljanski škof Sigmund Krištof grof Herberstein. Kdo ga je škofu podaril, ne povesta niti druga dva vira, ki govorita o dečkovem krstu spomladi naslednje leto – krstna matica in Dolničarjeva ljubljanska kronika. Zato pa zadnja vsebuje pomenljivo sporočilo o obravnavanju krščenca kot škofovega »sužnja« (*sclaff*). Izraz ne preseneča, saj gre za običajno označevanje vojnih ujetnikov v tedanjih virih.¹²⁵ Iz obdobja dunajske vojne sta sicer neposredno izpričana še dva gospodarja krščencev, baronica Coraduzzi (Cerknica 1687) in »gospod« Cvetanič (Križevci 1690), vendar ne tudi, kako sta vsak svojo podanico dobila. Mihael Cvetanič iz Grlave je označen kot krščenkini gospodar (*patronus*), Ester Maksimilijana baronica Coraduzzi pa je krščenka dobila v pohčeritev (*in adoptivam data*).¹²⁶

V večini primerov lahko na podlagi analogij sklepamo, da je treba v enem od botrov videti novega gospodarja ujetnika oziroma ujetnice. Izbire botrov niso prepuščali naključju. Izpričani primeri krstov na slovenskem etničnem ozemlju samo potrjujejo splošno pravilo, da so ob krstnem kamnu stali plemiči, pomembnejši meščani in tudi duhovniki, komaj kdaj pa kak navaden človek.¹²⁷

Na posameznikovo življenjsko pot po krstu je vplivala cela vrsta dejavnikov. Med pomembnejšimi, če že ne odločilnimi, so bili vezanost na gospodarja, mladost, tuje okolje, odrezanost od korenin, ločenost od svojcev, jezikovna in siceršnja drugačnost. Podelitev krsta se je v očeh krščevalcev in novega okolja vsekakor povezovala s pričakovanji, da se bo novi kristjan popolnoma integriral v družbo.

Prav o tem ključnem vprašanju naše obravnave pa vemo zelo malo. Neposrednih pričevanj o poznejših življenjskih poteh »turških« krščencev na Slovenskem je namreč le peščica. Pri sklepanju o nadaljnji usodi nekdanjih muslimanov lahko tako največkrat izhajamo zgolj iz podatkov o krstu. Za splošno sliko pa so še kako uporabna spoznanja iz širšega avstrijskega

125 Golec, Krščevanje osmanskih podanikov, str. 223. Prim. Teply, Vom Los osmanischer Gefangener, str. 42, 53.

126 Golec, Krščevanje osmanskih podanikov, str. 232 in 245.

127 Prim. Teply, Vom Los osmanischer Gefangener, str. 54, 57.

prostora, po katerih so bile krščencem teoretično odprte vse poti, pri tem pa je treba upoštevati, da so na zahodu veljale neprimerno močnejše stanovske omejitve kot v Osmanski državi. Toda prednostni položaj, ki ga je osebam obeh spolov omogočal krst, je vendarle odpiral široke možnosti za integracijo, vse do pridobitve visoke izobrazbe, kariere in celo plemiškega naslova. Po mnenju A. Teplyja je večina krščencev sicer ostala skupaj s svojimi nekrščenimi tovariši v okviru (določenega) plemiškega doma in pri tem se ni slabo godilo zlasti tistim, ki so za svoje gospode opravljali neposredne osebne službe.¹²⁸

Večina naj bi jih krščanstvo sprejela zgolj iz taktičnih razlogov, na kar med drugim kaže ravnanje številnih pokristjanjencev po karlovskem miru (1699). Čeprav je mirovna pogodba omogočala vrnitev samo tistim turškim vojnim ujetnikom, ki so ostali zvesti stari veri, se je želelo vrniti domov veliko krščenih »Turkov« in za doseg tega cilja so tvegali tudi pobeg.¹²⁹ V kolikšni meri je povedano veljalo za krščence v našem prostoru, lahko samo ugibamo, saj imamo o njih iz časa »post baptismam« komaj kak podatek. Med njihovimi željami in realnostjo je pogosto zijal velik prepad. Ni dvoma, da je sklenitev miru po dolgotrajni vojni lahko spodbudila k premisleku in spremembi odločitve tudi tiste, ki so se prej zavestno odločili za prestop v krščanstvo. Vojni ujetniki v tujem okolju razumljivo negujejo misel na vrnitev in upanje šele sčasoma pojenja ali povsem ugasne. Zadnje je bilo značilno zlasti za najmlajše, ki so se le medlo spominjali prejšnjega življenja in so najlažje izgubili identiteto. Integracija je potekala tem bolj gladko, kolikor mlajši je bil človek in da je ostal brez stika z rojaki oziroma sorodniki.

Najteže so se v novo okolje integrirali mladeniči in moški, še zlasti nekdanji vojaki. Če se je na eni strani dal leta 1676 v Kopru v posebnih okoliščinah – v smrtni nevarnosti – zavestno krstiti vojak z ladje, Turek iz maloazijske Antalye,¹³⁰ imamo na drugi strani primer carigrskega janičarja Mehmeda, ki ga je ljubljanski škof Tomaž Hren leta 1603 dobil v Gradcu v dar od Janeza barona Lantierija, a mu je ujetnik še kot nekrščen pol leta pozneje sredi noči

¹²⁸ Teply, *Vom Los osmanischer Gefangener*, str. 58–65. – O poplemenitvah krščenih muslimanov: Županič, *Muslimischer Adel*, str. 335–338.

¹²⁹ Prav tam, str. 57, 65–72; prim. Mlinarič, *Usoda turških ujetnikov*, str. 296, 299.

¹³⁰ Golec, *Novi prispevki*, str. 346, 354.

pobegnil. Glede na to, da o pobeglem janičarju odtlej ni več slišati, mu je očitno uspelo priti do turške meje, ki je bila tedaj le kak dan ježe oddaljena od skrajnega jugovzhodnega roba Kranjske.¹³¹ Takšnih primerov je bilo vsekaror več, dokler je bila Osmanska država močnejša, in manj pozneje, zlasti od dunajske vojne dalje, ko se zaradi osmanskih izgub ozemlja v Panonski nižini mnogi niso imeli več kam vrniti.

Pri spremljanju nadaljnjih usod krščencev predstavlja največjo oviro dejstvo, da krstne matice in tudi drugi viri skoraj nikoli ne navajajo njihovih priimkov. Vsega skupaj jih pri krščencih, vpisanih v krstne matične knjige, najdemo šest ali sedem, priimek enega, Antona Husića, pa poznamo iz drugega vira. Prvič je priimek naveden leta 1686 pri dečku, ki je v Ljubljani dobil novoskovani priimek Neuhäusler po Novyh Zámkih, kjer so ga ujeli.¹³² Nekako v istem času je bil v Pobrežju v Beli krajini krščen omenjeni Husić, ki se v virih prvič pojavi leta 1694 že kot krstni boter.¹³³ Poleg Sarajevčana Ortafalića v Kopru (1691) je rodbinsko ime izpričano pri Petru Pavlu Posseggi (Požega?), 22-letniku, ki je bil leta 1701 krščen v Trstu, pri približno 16 let stari krščenkini v Novem mestu leta 1717, ki je izviralala iz Bihača in se je pisala Pirolić, ter pri vsaj dveh krščencih v Gorici leta 1689: prvi je bil Janez Raddi iz madžarskega Pécsa, star približno 36 let, drugi pa 30-letnik Jožef Anton Zuratur iz Budima. Pri tretjem goriškem krščencu (1705) – njegov oče se je imenoval *Matsich* (Macić?) – ni gotovo, ali pomeni *patria Atroschich* domači kraj ali gre nemara za priimek.¹³⁴ Analogije iz širšega avstrijskega prostora pričajo, da so se sledovi za krščenimi »Turki« neredko zbrisali s tem, ko je posameznik pozneje sprejel ali dobil drug, za novo okolje običajen priimek, in sicer pogosto po kraju bivanja ali preprosto priimek Türk.¹³⁵ V našem prostoru kaže na takšno težnjo ugotovitev, da je omenjeni Anton Husić v vlogi krstnega botra enkrat naveden kot Anton Turek.¹³⁶

Viri o krstih praviloma ne navajajo niti tega, kje je krščenec živel. Predvidevanje, da kraj krsta in bivanja ni bil vedno isti, je potrjeno vsaj

¹³¹ Prav tam, str. 350, 359.

¹³² Golec, Krščevanje osmanskih podanikov, str. 232.

¹³³ Golec, Pokrščeni »Turek«, str. 718.

¹³⁴ Golec, Novi prispevki, str. 346.

¹³⁵ Těply, Vom Los osmanischer Gefangener, str. 57.

¹³⁶ Golec, Pokrščeni »Turek«, str. 718.

v enem primeru, ki pa je prejkone model. Ester Maksimilijana baronica Coraduzzi, botra dekllice Regine Maksimilijane, krščene leta 1687 v Cerknici, je krščenka dobila v pohčeritev in jo odpeljala na svoj dom v graščini Koča vas v sosednji župniji Lož. Pozneje jo namreč omenja v petih tam slovensko napisanih pismih.¹³⁷

O integraciji krščencev in krščenk imamo glede na povedano zelo malo pričevanj. Kolikor pa jih je, govorijo tako o uspeli kot o ne docela uspeli oziroma o neuspeli vključitvi v družbo. Omenjena slovenska pisma baronice Coraduzzi iz Koče vasi, denimo, pričajo o nemirnem duhu njene krščenke, ki jo baronica v pismih imenuje Turkinja, Regina oziroma »moja Regina«. Pri tem je pomenljivo, da ji je dekle vsaj dvakrat pobegnilo (»*Moja Regina mi je spet proč tekla*«) in imelo občudovalca, ki ga njena gospodarica ni marala.¹³⁸ O Reginini nadaljnji usodi ni znanega ničesar. Morda je umrla še pred Coraduzzijevo, se poročila ali odselila oziroma pobegnila.¹³⁹

Edina iz krstnih matičnih knjig znana krščenka, za katero vemo, da se je omožila, je hkrati tudi primer osebnostno problematične osebe. Gre za mlinarico Elizabeto Železnik iz Ribnice, ki se je leta 1690 znašla pred sodiščem in bila kaznovana zaradi prešuštva z mladim Jurijem Andrejem grofom Trilekom. Slaba tri leta po krstu leta 1684 se je omožila z mlinarjem Jurijem Železnikom in mu čez dve leti rodila sina, o katerem je na zaslišanju izpričala, da je možev in ne grofov. Po vnovičnem zaslišanju v začetku leta 1693 poročila o nezvesti mlinarici prenehajo.¹⁴⁰

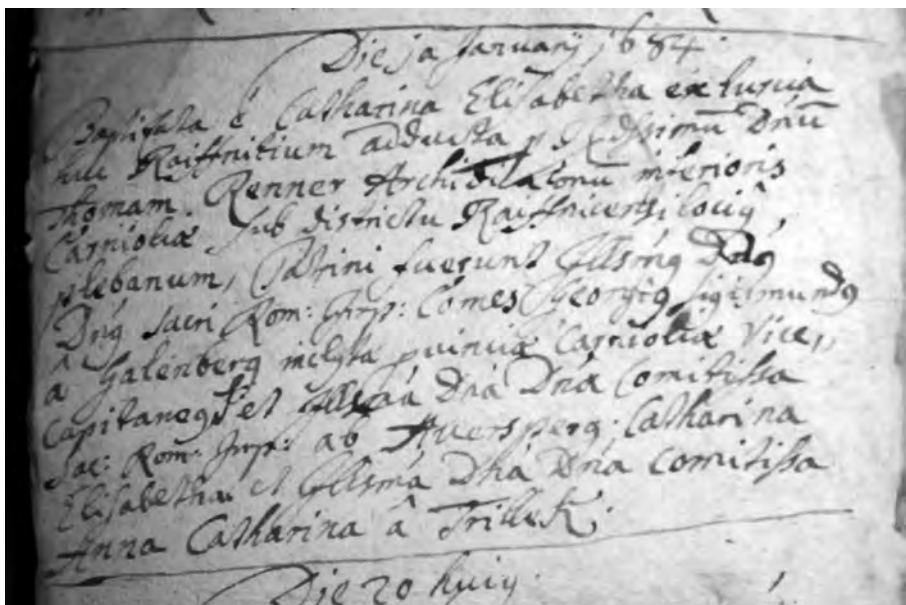
Poleg Elizabete poznamo iz istega časa še tri omožene »turške« krščenke, vendar za nobeno ni izpričano, ne kje ne kdaj je prejela krst. Prva je bila »gospa« Katarina Frančiška Pavlin, omenjena leta 1691 v Ljubljani kot krstna botra »turški« krščenki. Vpis krsta jo imenuje »na novo rojena, prav tako turškega rodu«, toda v ljubljanskih krstnih maticah njenega krsta ni najti. Lahko bi bila sicer ena od treh turških deklic, ki jih je leta 1685 krstil jezuitski pater in katerih imen ne poznamo, a v tem primeru bi se morala omožiti zelo mlada, da bi bila šest let pozneje že »gospa«, in ne v Ljubljani. Druga, »iz

137 Merkuš, *Slovenska plemiška pisma*, str. 30, 31, 64, 65, 74, 75, 86, 87, 98, 99, 105.

138 Prav tam.

139 Golec, *Krščevanje osmanskih podanikov*, str. 232–233.

140 Golec, *Novi prispevki*, str. 349–350. – Natančneje o sodnem procesu: Žvanut, *Ločitev zakona*.

Vpis krsta problematične »turške« krščenke Katarine Elizabete, pozneje poročene Železnik, na novega leta dan 1684 v Ribnici (NŠAL, ŽA Ribnica, Matične knjige, R 1683–1702, s. p., 1. 1. 1684).

Turčije pripeljana Katarina« (*Catharina ex Turcia adducta*), se je leta 1697 omožila v Šentjerneju z Adamom Medletom iz podgorjanske vasi Cerov Log. Sodeč po tamkajšnjih krstnih maticah, ki so ohranjene od leta 1688 dalje, ni bila krščena v šentjernejski župniji in se ji tam po poroki tudi niso rojevali otroci.¹⁴¹ Občuten družbeni preboj je uspel spreobrnjenki Mariji, ki se je leta 1692 v Sv. Lenartu v Slovenskih goricah omožila z Blažem Trojnerjem, sinom tamkajšnjega tržana, in je ob poroki živela pri Sv. Rupertu (Voličina). Skoraj brez dvoma sta se Trojnerja kmalu po poroki neznano kam preselila, saj viri o njiju odtlej vztrajno molčijo.¹⁴² Seveda ni izključeno, da je molk matičnih knjig o obeh omoženih »Turkinjah« posledica njunega bega iz zakonskega jarma in dežele, v kateri se nista znašli po svoji volji.

Od redkih krščencev, ki jih poznamo (samo) iz drugih virov, ne iz krstnih

¹⁴¹ Golec, Krščevanje osmanskih podanikov, str. 233.

¹⁴² Golec, Novi prispevki, str. 349.

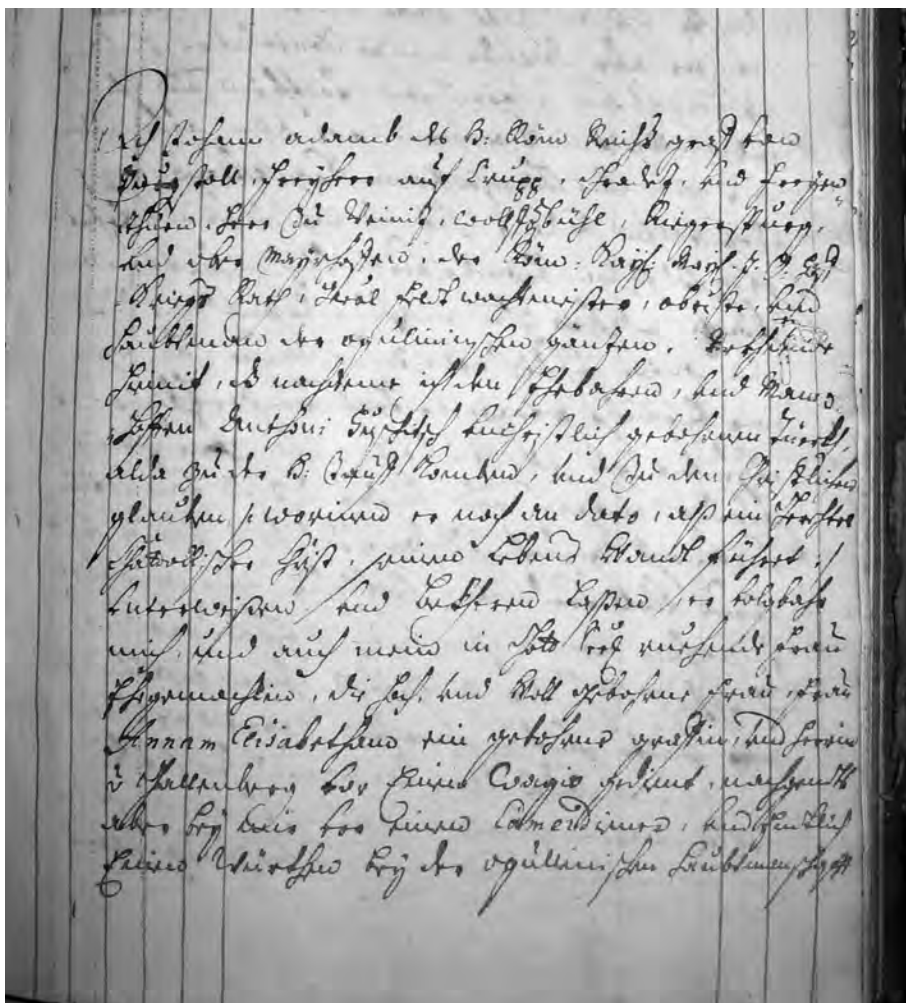
matic, je znana usoda le enega, če izvzamemo dečka, ki je umrl kmalu po krstu v Laškem leta 1667, in ljubljanskega šolarja, ki ga bomo še omenili. Neprimerno več kot o teh dveh dečkih vemo Antonu Husiću, krščenem pred letom 1690 v Beli krajini in za zdaj edinem krščencu na Slovenskem, o katerem obstaja pričevanje, da se je naselil na kmečki posesti in si ustvaril družino. Izviral je od nekod z današnjega mejnega ozemlja med Hrvaško in severozahodno Bosno, po krstu pa je služboval v ogulinski kapetaniji. Kot plačilo za dolgoletno zvesto službo v Vojni krajini mu je tamkajšnji kapetan Janez Adam grof Purgstall podelil hišo in zemljišča v trgu Pobrežje ob Kolpi in njegovi okolici, o čemer govori grofovo svoboščinsko pismo iz leta 1707. Anton Husić, v pobreških urbarjih imenovan »vojvoda«, je umrl med letoma 1737 in 1746, njegov primer pa je še posebej zanimiv, ker sta se Husićev rod in priimek (danes Husič) ohranila na delu njegove posesti pri Pobrežju vse do danes, tj. več kot tri stoletja.¹⁴³

O dveh turških krščencih – za enega je znan tudi krst – vemo, da sta se šolala, ne pa tudi, kako uspešna sta bila kot učenca in kaj se je z njima dogajalo pozneje. Prvi je bil Wolfgang Leopold, ki je kot sedemletnik leta 1650, še pred krstom, začel v Ljubljani obiskovati začetno jezuitsko šolo (*parvam scholam*). Pomenljiv je podatek, da so ga sprejeli v šolo na prošnjo deželnega glavarja Volfa Engelberta grofa Auersperga. Jezuitski gimnazijski sezname o njem molčijo morda samo zato, ker je bil zunanji študent, ki ni prebival v konviktu niti ni užival sredstev katerega od alumnatov. Lahko bi kot še kak drug krščenec postal šolan človek, morda duhovnik ali redovnik,¹⁴⁴ saj so takšni primeri v širšem prostoru izpričani.¹⁴⁵ Drugi kandidat za duhovniški poklic bi bil lahko Kristjan Janez, turški krščenec, doma iz Bihača, ki je leta 1698 izpričan kot

143 Golec, Pokrščeni »Turek«, str. 714, 716, 720, 724–725.

144 Golec, Krščevanje osmanskih podanikov, str. 234.

145 Teply, Vom Los osmanischer Gefangener, str. 63. – Znano je, da je ljubljanski škof Tomaž Hren v dvajsetih letih 17. stoletja poslal na šolanje dva »turška sinova« iz Žumberka, Gregorja Alijiča in Ivico Tomo (Dolenc, Tomaž Hren in Uskoki, str. 224–225). Njunih imen pozneje ne srečamo med duhovniki, posvečenimi v ljubljanski škofiji, vendar je treba upoštevati, da sezname ordinacij po letu 1630 dolgo niso popolni (NŠAL, NŠAL 572, Zapuščina Franc Pokorn, šk. 383, Ordinacijski zapisnik 1577–1824). Po J. Malu je bil »Turčin« le Alijičev oče, Tomov oče pa se je imenoval Demetrij (Mal, *Uskočke seobe*, str. 154).

Začetek prepisa svoboščinskega pisma pokrščenemu »Turku« Antonu Husiću iz leta 1707 (ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 5, urbar Mrzljaki 1715–1720, s. p.).

na novo vpisan na latinsko šolo v Rušah, kar je sploh edini podatek o njem.¹⁴⁶ V duhovnem poklicu je morda pristala tudi kakšna krščenka. Nemara je bila življenjska pot nunske gojenke ali redovnice namenjena desetletni deklici iz

¹⁴⁶ Golec, Novi prispevki, str. 349, 358.

Like, ki jo je leta 1594 odkupil poznejši ljubljanski škof Tomaž Hren, tedaj še kanonik.¹⁴⁷ Še prej bi lahko postala redovnica desetletnica iz bolgarskega Vidina, ki so jo leta 1689 darovali celovskim uršulinkam.¹⁴⁸

Pri vseh navedenih primerih gre za naključna odkritja. Nasprotno niso obrodili nikakršnih sadov poskusi, da bi izsledili usodo drugih krščencev, vendar za vse še niso bile opravljene dovolj sistematične raziskave. Poročne in mrliške matične knjige bi verjetno razkrile še kakšnega neznanega krščenege osmanskega podanika. Najbrž bi v njih našli tudi poroko ali smrt katerega od že znanih, če bi bili seveda vpisi dovolj zgovorni glede izvora mladoporočencev oziroma umrlega.¹⁴⁹ Možnosti za odkritja so torej še odprte, bodisi naključne bodisi kot rezultat potrpežljivega in zamudnega iskanja. Kot rečeno, je pri tem poglavitna ovira dejstvo, da le za redke »turške« krščence poznamo priimek, poleg tega pa obstaja precejšnja verjetnost, da niso ostali v kraju krsta in da so priimek pozneje spremenili.

Na koncu kaže še enkrat opozoriti na pojav, za katerega do nedavnega nismo imeli potrditve v virih, tj. na naseljevanje krščencev na kmečki posesti. Dejstvu, da je belokranjski krščenec Anton Husić ohranil priimek in postal podložnik, utrujeta v literaturi izražene domneve, po katerih izvirajo od koloniziranih turških vojnih ujetnikov tudi nekateri muslimansko zveneči patronimiki, ki so se deloma do danes ohranili na južnem Štajerskem, v Prekmurju in drugod na Slovenskem, npr. Murat, Mustafa, Beg, Hasan in drugi.¹⁵⁰ Potrebne bi bile natančne mikroraziskave za vsak primer posebej, a bi glede na majhno povednost in strukturo razpoložljivih virov komaj katera dala zanesljive ugotovitve.

Še posebno previdnost zahteva seveda presojanje etničnega izvora zgolj na podlagi priimka.¹⁵¹ Odveč je poudarjati, kaj vse lahko, denimo, pomeni

¹⁴⁷ O gojenkah pri različnih ženskih redovih prim. Těply, *Vom Los osmanischer Gefangener*, str. 63.

¹⁴⁸ Golec, *Novi prispevki*, str. 347, 357.

¹⁴⁹ Po K. Těplyju bi bili ti podatki bržkone nujno vpisani pri sklenitvah zakonskih zvez, ne pa vselej pri umrlih. Nadaljnja pričevanja o krščencih ponujajo tudi sodni spisi. Těply, *Vom Los osmanischer Gefangener*, str. 57.

¹⁵⁰ Prim. Mal, *Uskočke seobe*, str. 83; Voje, *Slovenci pod pritiskom*, str. 138; Mlinarič, *Usoda turških ujetnikov*, str. 290.

¹⁵¹ Priimek Šalamun (od Sulejman?), ki ga med možnimi priimki muslimanskih kolonistov navaja Mal (*Uskočke seobe*, str. 83), za njim pa Voje (*Slovenci pod pritiskom*, str. 138)

etnonim Turk: od begunca pred Turki vse do vzdevka, pridobljenega zaradi osebnostnih potez (podobno kot Judež), toda že glede na dejstvo, da gre za enega najbolj razširjenih priimkov na Slovenskem, je komaj kateri Turk dobil priimek po verski, kaj šele po etnični pripadnosti.¹⁵² Da se je to dogajalo, potrjuje primer že znanega Antona Husiča, ki se v maticah župnije Podzemelj v zgodnejši dobi enkrat pojavi tudi kot Anton Turek.¹⁵³

Kako potrebna je previdnost pri presojanju etimologije zgolj na podlagi moderne oblike priimka, naj ponazorita naslednja primera. Na Recenjaku v bližini Lovrenca na Pohorju sta zelo blizu domačiji s pomenljivima imenom Hožič in Murat. Razgled po virih je pokazal, da sta se navedeni obliki razvili zelo pozno. Priimek Hožič beremo ob prvi znani pojavitvi leta 1620 kot Hasič ozirom Hazič, kar je prek Hažiča dalo do konca 18. stoletja Hožiča, Murat pa se je v Moraut ali Maraut, kot pravijo domačini nekdanji domačiji še danes, razvil iz prvotnega Maierhold (Marhold, Marihold). Etimološki izvor je torej pri Muratu nedvomno nemški, pri Hožiču pa zelo verjetno (iz nem. Hase, zajec).¹⁵⁴ Priimek Murat se v prav takšni obliki pojavlja v Prlekiji še pred dunajsko vojno, kar zmanjšuje verjetnost, da bi imel zvezo z enakim muslimanskim osebnim imenom. V osemdesetih in devetdesetih letih 17.

in Mlinarič (Usoda turških ujetnikov, str. 290), je vsekakor nastal iz starozaveznega Salomona in je na Slovenskem avtohton.

¹⁵² Prim. Teply, Vom Los osmanischer Gefangener, str. 57.

¹⁵³ Golec, Pokrščeni »Turek«, str. 718.

¹⁵⁴ Na imeni domačij in možnost njunega orientalskega izvora je opozoril slovenist etimolog dr. Silvo Torkar, ki ju je našel v franciscejskem katastru iz leta 1825 (ARS, AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko, M 266, k. o. Recenjak, mapna lista IV in VI). Hožič (*Hoschitsch*) je bil hišni priimek, Murat pa že tedaj le domače ime (*vulgo Murat*) (prav tam, zapisnika zemljiških in stavbnih parcel, 1. 4. 1826). V urbarju benediktinskega samostana Šentpavel na Koroškem iz leta 1620 je priimek zapisan kot *Hasitsch* (po podatkih kolega dr. Dejana Zadravca), v mlajših kot *Hositsch* (1745–1758) oziroma *Hashitsch* (1759–1772) (pismo Franca Verovnika S. Torkarju 13. 12. 2014), v Jožefinskem katastru pa je že *Hoschitsch* (ARS, AS 1110, Jožefinski kataster za Štajersko, Okrajna gosposka Fala, katastrska občina Recenjak, subreparticijski izvleček, s. d.). Muratovo rodbinsko ime je v omenjenih urbarjih iz 18. stoletja navedeno kot *Marhold* (1745–1758) in *Marihold* (1759–1758). V soseščini je na Smolniku še en Marihold, vendar je zapisovalec pripisal predrugačeno ime *Mariauth*. Po tej analogiji je tudi Marihold na Recenjaku dalo Morauta oziroma Marauta (pismo Franca Verovnika S. Torkarju 13. 12. 2014). – Prim. drugačen izvor dalmatinskega priimka Murat iz italijansko-beneškega imena Muratti (Voje, *Slovinci pod pritiskom*, str. 138).

stoletja je bil namreč v župnijah Ljutomer in Sv. Jurij ob Ščavnici že precej razširjen.¹⁵⁵

Na drugi strani pa potrjeni priimki muslimanskih krščencev na Slovenskem komaj pri katerem dajejo slutiti dejanski izvor, če bi jih pozneje srečali v virih. Naši krščenci so se pisali Husić, Neuhäusler, Ortafalić, Possegga (Požega?), Pirolić, Raddi, Zuratur in morda *Atroschich* (Atrošić?).¹⁵⁶ Iz poznejšega časa poznamo za zdaj samo Husiće, današnje belokranjske Husiće,¹⁵⁷ a tudi te je M. Filipović na podlagi analogije in okoliščin zmotno prišteval k potomcem pravoslavnih uskokov.¹⁵⁸

Tako kot na podlagi analogij iz drugih habsburških dežel sklepamo, da so se nekateri pokrščenci po karlovskega miru (1699) odrekli novi veri in se kljub prepovedi vrnili na ozemlja pod osmansko suverenostjo,¹⁵⁹ lahko predvidevamo, da vojni ujetniki muslimanske vere tu niso prebivali samo prehodno, v času vojaških spopadov (nekateri so v ujetništvu seveda umrli), ampak so posamezniki, ki so ostali na Slovenskem, obdržali islamsko vero ali s prejemom krsta postali kriptomuslimani. Trditev, da so bili vsi prisiljeni prestopiti v krščanstvo, kar naj bi dokazovali številni krsti,¹⁶⁰ se zdi preveč pavšalna. Vsekakor pa si ujetnik – nekristjan ni mogel ustvariti družine in se v tolikšni meri integrirati v družbo kot konvertiti.¹⁶¹

Opozoriti kaže še na posebnost Prekmurja, edinega koščka slovenskega ozemlja, kjer so se lahko osmanski muslimani v tej dobi več desetletij gibali precej neovirano, ne da bi se sicer tu trajneje zadrževali ali se celo naseljevali. Prekmurje je namreč po koncu t. i. dolge vojne leta 1606 ostalo večji del 17. stoletja območje dvojne ogrsko-turške oblasti. Delna podvrženost osmanski oblasti se je odražala zlasti v plačevanju dajatev, ki so jih Turki v nekaterih vaseh občasno izterjevali tudi sami, brez posrednika.¹⁶²

155 Npr. NŠAM, Matične knjige, Sv. Jurij ob Ščavnici, R 1682–1701, pag. 54 (26. 1. 1685), 186 (8. 3. 1692); prav tam, Ljutomer, R 1687–1703, s. p. (1. 6. 1690, 30. 9. 1696, 23. 12. 1697).

156 Golec, Krščevanje osmanskih podanikov, str. 232; isti, Novi prispevki, str. 346.

157 Golec, Pokrščeni »Turek«.

158 Filipović, Srpska naselja, str. 150.

159 Mlinarič, Usoda turških ujetnikov, str. 295–296, 299.

160 Voje, *Slovenci pod pritiskom*, str. 124.

161 Celó med tistimi ujetniki, ki so med dunajsko vojno vstopili v cesarsko vojsko, so bili poleg krščenih tudi nekrščeni Turki (Teply, Vom Los osmanischer Gefangener, str. 60).

162 Grafenauer, O turški oblasti, str. 82–87; Voje, *Slovenci pod pritiskom*, str. 37–38.

Po končani dunajski vojni in sklenitvi karlovškega miru (1699) je glede muslimanskih migracij na slovenska tla zavladalo dolgotrajno zatišje, pogojeno s stabiliziranim razmerjem moči med Avstrijo in Turčijo. Kljub nekaj avstrijskim poskusom širjenja na osmansko ozemlje je bila meja med državama po skoraj dveh stoletjih tako rekoč nespremenjena. Nikakor pa ni izključeno, da je kak (pokrščeni) osmanski podanik tudi po letu 1717, ko je dokumentiran zadnji krst, po tej ali oni poti za stalno ostal na Slovenskem. Posamezniki islamske vere so se tu iz poslovnih in drugih motivov vsekar občasno zadrževali, največ gotovo v Trstu, potem ko je leta 1719 postal svobodno pristanišče.

Glede razmerja slovenskega prostora do islamskega sveta lahko kot ključno prelomnico brez nadaljnega označimo leto 1878. Čeprav je avstroogrška zasedba Bosne in Hercegovine pomenila šele začetek integracije te večkonfesionalne obmejne pokrajine v dvojno monarhijo, nikakor ne gre prezreti, da se je največji del slovenskega ozemlja prvič znašel v skupnem političnem okviru z deželno, ki jo je temeljito zaznamoval islam in v kateri je prebivalo številno, v socialnem pogledu dominantno muslimansko prebivalstvo. S »pacifikacijo Bosne« se je za slovenski prostor sklenilo stoletja trajajoče obdobje dejanskih in latentnih konfliktov z islamskim svetom, na drugi strani pa so se – sprva sicer zelo počasi – začela odpirati vrata vse do danes trajajočim migracijskim tokovom muslimanov na slovenska tla. Le redki priseljenci so spremenili versko pripadnost, njihova integracija v družbo pa je v novejšem času tudi bolj raznolika od tiste v zgodnjem novem veku.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko

AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko

AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko

AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec

AS 1067, Zbirka matičnih knjig

AS 1110, Jožefinski kataster za Štajersko

HDA – Hrvatski državni arhiv

Matične knjige

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

NŠAL 572, Zapuščina Franc Pokorn

ŽA Črnomelj

ŽA Podzemelj

ŽA Ribnica

ŽA Semič

ŽA Vinica

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor

Matične knjige

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz

Theresianischer Kataster

Župnijski arhiv Metlika

Matične knjige

Literatura in objavljeni viri

Alphabetische Tabelle aller Ortschaften des Neustädter Kreises. Laibach, 1819.

Boršnik Škerlak, Marja: *Aškerc. Življenje in delo.* Ljubljana: Modra ptica, 1939.

*Decanats- und Übersichtskarte der Steuer Bezirke und Katastral
Gemeinden von Krain bis zum Jahr 1849.* S. l.: s. d.

Dolenc, Bogdan: *Tomaž Hren in Uskoki. Hrenov simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj).
Simpoziji v Rimu 15. Celje: Mohorjeva družba, 1989, str. 217–228.

Filipović, Milenko S.: *Srpska naselja u Beloj krajini (u Sloveniji)*. Separat:
Radovi XXXV, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 12. Sarajevo:
Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1969.

Florijančič pl. Grienfeld, Janez Dizma: *Deželopisna karta vojvodine Kranjske. Ljubljana
1744. Faksimile.* Monumenta slovenica VI. Ljubljana: Slovenska knjiga, 1995.

Golec, Boris: Črnomelj od nastanka trške naselbine v 13. stoletju do izgube
mestne avtonomije. *Črnomaljski zbornik. Zbornik historičnih razprav ob
780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja
kot mesta* (ur. Janez Weiss). Črnomelj: Občina, 2008, str. 161–207.

Golec, Boris: *Korenine in spomini rodbine Šušterič iz Žalca.
Rodovnik z družbenim in gospodarskim orisom iz srede 18.
stoletja.* Ljubljana: Partner Graf d. o. o. Grosuplje, 1992.

- Golec, Boris: Krščevanje osmanskih podanikov (muslimanov) na Slovenskem od konca 16. do konca 17. stoletja. *Arhivi* 33, 2010, str. 217–250.
- Golec, Boris: Mesto Metlika od začetka novega veka do odprave mestne avtonomije. *Neumarkt – Möttling – Metlika: nastanek in razvoj mesta od konca 13. do začetka 19. stoletja* (ur. Janez Weiss). Metlika: Belokranjski muzej, 2018, str. 101–148.
- Golec, Boris: Migracije muslimanov v slovenski prostor od turških vpadov do leta 1941. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih in Bojan Balkovec). Zbirka Zgodovinskega časopisa 39. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev, 2010, str. 140–156.
- Golec, Boris: Nastanek in razvoj slovenskih meščanskih naselij – naslednikov protiturškega tabora. *Zgodovinski časopis* 54, 2000, str. 369–393 in 523–562.
- Golec, Boris: *Nedokončana kroatizacija delov vzhodne Slovenije med 16. in 19. stoletjem: po sledih hrvaškega lingvonima in etnonima v Beli krajini, Kostelu, Prekmurju in Prlekiji* Thesaurus mermoriae, Opuscula 3. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.
- Golec, Boris: Novi prispevki h krščevanju turških ujetnikov na Slovenskem v 17. in zgodnjem 18. stoletju. *Arhivi* 41, 2018, str. 343–361.
- Golec, Boris: Pokrščeni »Turek« Anton Husič in 316 let njegovega rodu pri Pobrežju v Beli krajini. *Kronika* 58, 2010, str. 713–728.
- Grafenauer, Bogo: O turški oblasti in o nastanku drobne zemljiške posesti v Prekmurju. *Prekmurški Slovenci v zgodovini. Zbornik razprav o posebnih potezah zgodovinskega razvoja Prekmurja* (ur. Bogo Grafenauer). Murska Sobota: Pomurska založba, 1961, str. 79–90.
- Hoff, Heinrich Georg: *Historisch-statistisch-topographisches Gemählde vom Herzogthume Krain und demselben einverleibten Istrien. Dritter Theil*. Laibach: Heinrich Wilhelm Korn, 1808.
- Ivić, Aleksa: *Migracije Srba u Slavoniju tokom 16., 17. i 18. stoleća*. Subotica: Srpska kraljevska akademija, 1926.
- K. [Koblar, Anton]: Krst Turkov v Ljubljani. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko VIII*, 1898, str. 140–141.
- K. A. [Koblar, Anton]: Krst Turkov v Ljubljani. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko IX*, 1899, str. 138–140.
- Koropec, Jože: Krško v obdobju velikih slovenskih kmečkih vstaj. *Krško skozi čas 1477–1977. Zbornik ob 500-letnici mesta* (ur. Lado Smrekar). Krško: Skupščina občine, Odbor za pripravo praznovanja 500-letnice Krškega, 1977, str. 45–59.
- Kos, Dušan: *Bela krajina v poznem srednjem veku*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev, 1987.
- Kos, Dušan: *Urbarji za Belo krajino in Žumberk (15.–18. stoletje)*. Viri za zgodovino Slovencev, Trinajsta knjiga, Novejši urbarji za Slovenijo, Prvi zvezek. Ljubljana: SAZU, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 1991.
- Kovačič, Franc: *Slovenska Štajerska in Prekmurje: zgodovinski opis*. Ljubljana: Matica slovenska, 1926.
- Krajevni leksikon Dravske banovine. Krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi*

- in tujskoprometnimi podatki vseh krajev Dravske banovine*. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine, 1937.
- Krajevni leksikon Slovenije. II. knjiga. Jedro osrednje Slovenije in njen jugovzhodni del*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1971.
- Lopašič, Radoslav: *Žumberak, crte mjestopisne i poviestne*. Zagreb: Dionička tiskara, 1881.
- Lovšin, Evgen: *Rod in mladost Otona Župančiča*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1975.
- Makarovič, Marija: Bojanci v luči franciscejskega katastra (1824–1833). *Rast* XX, 2009, str. 180–193.
- Mal, Josip: *Uskočke seobe i slovenske pokrajine. Povest naseobina s kulturno-istorijskim prikazom (sa kartom)*. Srpski etnografski zbornik, knj. 30. Odeljenje I., Naselja i poreklo stanovništva, knj. 18. Ljubljana: [s. n.], 1924.
- Merkù, Pavle: *Slovenska plemiška pisma družin Marenzi – Coraduzzi s konca 17. stoletja*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1980.
- Mlinarič, Jože: *Kartuzija Pleterje 1403–1595*. Pleterje: Kartuzija, 1982.
- Mlinarič, Jože: *Kostanjeviška opatija 1234–1786*. Kostanjevica na Krki: Galerija Božidar Jakac, 1987.
- Mlinarič, Jože: Usoda turških ujetnikov v avstrijskih deželah v času od 15. do 17. stoletja in njihovo pokrščevanje. *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik* (ur. Sašo Jerše, Darja Mihelič in Peter Štih). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. 289–305.
- Petrović, Tanja: *Ne tu ne tam. Srbi v Beli krajini in njihova jezikovna ideologija v procesu zamenjave jezika*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006.
- Rajšp, Vinko (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Opisi. 1. zvezek*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1995.
- Schönleben, Joannes Ludovicus: *Carniolia antiqua et nova etc. Tomus I*. Labaci [Ljubljana]: Joannes Baptista Mayr, 1681.
- Simoniti, Vasko: Kulturni odnosi, del gesla Turško-slovenski odnosi. *Enciklopedija Slovenije. 13. zvezek*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999, str. 414–415.
- Simoniti, Vasko, Terseglav, Marko: Uskoki. *Enciklopedija Slovenije. 14. zvezek*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000, str. 101–102.
- Skok, Petar: Vlah. *Enciklopedija Jugoslavije 8. Srbija–Ž*. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1971, str. 514–516.
- Slekovec, M.[atej]: Doneski k zgodovini cerkvâ in farâ na Kranjskem. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko VIII*, 1898, str. 40–47.
- Teply, Karl: Vom Los osmanischer Gefangener aus dem Großen Türkenkrieg 1683–1699. *Südostforschungen* (München: R. Oldenburg) XXXII, 1973, str. 33–72.
- Tomažin, Martin: Uskoško prebivalstvo v belokranjskih vaseh Bojanci, Marindol, Miliči in Paunoviči. *Razprave in gradivo* 46, 2005, str. 220–240.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*. Laybach – Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1689.
- Voje, Ignacij: *Slovinci pod pritiskom turškega nasilja*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1996.

- Vranešić, Mile: Povijest grkokatoličke crkve i župe u Metlici. *Žumberački krijes: kalendar 1979*. Zagreb: Hrvatski grkokatolički dekanati, Kršćanska sadašnjost, 1979.
- Vukšić, Dragan: *Žumberački uskoci. Unijačenje i odnarođivanje*. Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2015.
- Zelko, Ivan: Gradivo za prekmursko cerkveno zgodovino. *Acta ecclesiastica Sloveniae 5. Miscellanea*. Ljubljana: Teološka fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkev, 1983, str. 227–320.
- Zelko, Ivan: *Zgodovina Prekmurja: izbrane razprave in članki*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1996.
- Županič, Jan: Muslimischer Adel in der Habsburgermonarchie? Zur Frage der Nobilitierung von Personen muslimischen Glaubens und Herkunft. *Adler. Zeitschrift für Genealogie und Heraldik* 29, 2018, str. 332–350.
- Županič, Niko: *Žumberčani i Marindolci. Prilog antropologiji i etnografiji Srba u Kranjskoj*. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije, 1912.
- Žvanut, Maja. Ločitev zakona pred tristo leti. *Zgodovinski časopis* 50, 1996, str. 343–356.

Spletni vir

<https://www.stat.si/ImenaRojstva/FirstNames/SearchFirstNames?Ime=&Priimek=horvat>. (pridobljeno novembra 2018).

INTEGRATION DER OSTCHRISTEN UND DER MUSLIME IN DIE GESELLSCHAFT IM SLOWENISCHEN RAUM ZWISCHEN DEM 16. UND 19. JAHRHUNDERT

Die frühe Neuzeit, vor allem deren ersten Jahrzehnte, ist jene Epoche, in der der slowenische ethnische Raum im Zeitraum zwischen der mittelalterlichen Agrarkolonisation und dem 20. Jahrhundert mit Migrationsströmen aus dem Südosten die größten Veränderungen seiner demographischen und ethnischen Situation erfuhr. Die orthodoxe Bevölkerung, die sich wegen der Eroberungen der Osmanen am Balkan und in der pannonischen Tiefebene im 16. Jahrhundert im Südosten des heutigen Slowenien ansiedelte, war noch nicht Gegenstand einer systematischen historischen Untersuchung. Die Orthodoxen traten zum Teil zum Katholizismus über, einige wurden Mitglieder der mit Rom unierten orthodoxen Kirche (Žumberk/Sichelberg), wieder anderen gelang die Beibehaltung der konfessionellen Zugehörigkeit,

der Sprache und ihrer eigenen Identität bis heute (Bojanci und Marindol in Weißkrain). Ältere Studien über Migration der Flüchtlinge vor den Türken beschäftigten sich mit der Ansiedlung einzelner Gruppen, doch weder lokal-historische noch andere historiographische Untersuchungen verfolgten die weitere Entwicklung der zugewanderten Population. Ein großer weißer Fleck blieb die dreihundert Jahre dauernde Epoche vom 16. bis zum 19. Jahrhundert, in der sich Prozesse der Konsolidierung, Integration und Eingewöhnung der allochthonen Bevölkerung in der neuen Umgebung der Immigration, abspielten. Relativ gut untersucht ist das 20. Jahrhundert, jedoch viel weniger aus historischer Sicht, als aus ethnologischer, soziologischer und soziolinguistischer. Einer der Hauptgründe für sehr schlechte Erfassung der Zeit zwischen dem 16. und 19. Jahrhundert ist der Mangel an relevanten Quellen. Während sich die Untersuchungen von Migrationen des 16. Jahrhundert auf Archivquellen der Behörden des Landes und des Staates stützten, können Untersuchungen von Mikroprozessen nicht auf Grundlage dieser Quellen erfolgen. Für Untersuchungen dieser Problematik ist es notwendig, Quellen lokaler Provenienz (Urbare, Kataster, Urkunden) heranzuziehen. Auf relevante Quellen gestützt war es im vorliegenden Beitrag möglich, den Prozess der Ansiedlung und Integration der orthodoxen Zuwanderer in der neuen Heimat darzustellen. Dabei wurden Veränderungen in der konfessionellen Zugehörigkeit sowie die rechtliche und soziale Lage der untersuchten Bevölkerung berücksichtigt.

Im zweiten Teil des Beitrages werden jene Kriegsgefangenen islamischen Glaubens beiderlei Geschlechtes untersucht, die den katholischen Glauben angenommen hatten und sich als neue Christen in die Gesellschaft integrierten. Untersuchungen der letzten Jahre zeigten, dass Taufen im slowenischen Raum gar nicht so selten waren. Die Zahl der Taufen erreichte ihren Höhepunkt in der Zeit der großen Siege über den osmanischen Staat Ende des 17. Jahrhunderts, als sie nahe hundert dokumentierter Fälle erreichte. Taufen dieser Personengruppe kann man vom Ende des 16. bis zum Beginn des 18. Jahrhundert verfolgen. Im Gegensatz zu den meisten Orthodoxen integrierten sich die getauften Muslime als Individuen in die Gesellschaft, anders war aber auch ihre rechtliche und soziale Lage. Besondere Aufmerksamkeit wird den Fällen von geglückter bzw. missglückter Einbindung ge-

taufte Personen in die Gesellschaft gewidmet, sowie ihrer konfessioneller und sozialen Integration.

So wie bei der Untersuchung von Integration der verstreut angesiedelten orthodoxen Christen, stellt auch hier der Mangel an relevanten Quellen ein Problem dar. Der Hauptunterschied zwischen den beiden Gruppen besteht darin, dass uns bei den ehemaligen Muslimen zahlreiche konkrete Personen bekannt sind, jedoch nur selten mit Familiennamen. Deshalb lassen sie sich seit ihrer Taufe fast nicht mehr weiter verfolgen, während man umgekehrt auf die ehemaligen Orthodoxen meistens ausschließlich auf Grund ihres Nachnamens schließen kann, ohne dass ihre ursprüngliche konfessionelle Zugehörigkeit und Ansiedlung durch schriftliche Quellen dokumentiert wäre.

LILIJANA ŽNIDARŠIČ GOLEC

Konfesionalna mobilnost na Slovenskem v zgodnjem novem veku: katoličani, luterani, kalvinci,¹ judje

V zgodnjem novem veku je bilo spreminjanje veroizpovedne pripadnosti eden vidnejših pojavov na evropskem krščanskem Zahodu. Dinamika prestopanja iz ene veroizpovedi v drugo je načelno sledila (cerkveno)političnemu dogajanju in procesom, v prvi vrsti protestantizaciji in rekatolizaciji.² Potek in obseg se pri obeh sicer nista razlikovala le na ravni državnih entitet, ampak tudi na ravni posameznih območij znotraj političnih meja.³ Kar zadeva slovenski prostor, je bil proces protestantizacije in posledično rekatolizacije šibkejši na Goriškem, čeprav je bila ta dežela po letu 1500 pod žezlom habsburških deželnih knezov in je od leta 1564 skupaj s Štajersko, Koroško in Kranjsko sestavljala t. i. Notranjo Avstrijo. Protestantizem se je trdneje zasidral v zadnjih treh omenjenih deželah, pri čemer je protestantizacija pustila močnejši pečat zlasti v mestnih naseljih in v tistih podeželskih okoljih, kjer je imelo sedež svojih posesti protestantizmu naklonjeno plemstvo. Tu je protestantizem opazneje zaznamoval tudi župnije, nad katerimi so imeli protestantsko opredeljeni plemiči patronat oziroma pravico do imenovanja, natančneje, do

1 Z vidika temeljnih konfesionalnih besedil je namesto o luteranih po letu 1530 sicer večkrat ustrežneje govoriti o »pripadnikih augsburške veroizpovedi«, namesto o kalvincih (in cvinglijancih) pa od šestdesetih let 16. stoletja naprej o »pripadnikih helvetske veroizpovedi«. Prim. nemške izraze »Luthertum« (luteranstvo), »Reformiertentum« (reformirano krščanstvo) in »römischer Katholizismus« (rimsko katolištvo) v Kaufmann, *Konfessionalisierung*, stolpec 1056.

2 Več o ločevalnih in skupnih točkah t. i. konfesionalizacije pri luteranih, kalvincih in katoličanih prav tam, stolpci 1056–1062. Konfesionalizacija sicer predstavlja le del obravnavane tematike.

3 Prim. posamezne prispevke v zborniku *Diversity and Dissent*.

prezentacije župnikov.⁴ Prav dejstvo, da je bila večina tamkajšnjih župnijskih patronatov plemiških, je po drugi strani v znatni meri omogočilo trajnejšo protestantizacijo v Prekmurju⁵ – pokrajini, ki so ji v sklopu Ogrske od leta 1526 naprej vladali kralji iz rodbine Habsburžanov. Nasprotno je v slovenski Istri, ki je priznavala oblast Benečanov, (katoliškim) cerkvenim ustanovam uspelo zadržati vpliv in preprečiti širjenje nekatoliških pogledov tako v mestih kot v zalednih župnijah, kjer sta župnike poleg škofa imenovala kapitlja v Kopru in Piranu.⁶ Glede na to da se prispevek osredotoča na (številnejše) veroizpovedne spremembe pri katoličanih in luteranih ter (na manj številne) pri kalvincih in judih, sega spodnja časovna meja prispevka v dvajseta leta 16. stoletja, zgornja pa v začetek samostojne vladavine Jožefa II. (1780–1790). Jožef II. je namreč v svoje tolerančne patente poleg pravoslavnih⁷ vključil tako luterane in kalvince kot jude. Do bolj ali manj izrazitih konfesionalnih odstopanj je v večjem delu slovenskega ozemlja prihajalo pravzaprav vso navedeno dobo. Z deželnoknežjim ukazom Ferdinanda II. o prisilni izselitvi ali pokatoličanjenju plemičev v letih 1628–1629 naj bi katoliška veroizpoved v njegovih deželah sicer docela prevladala, vendar pa konfesionalno vprašanje niti tu ni nikoli povsem izginilo. Kakor koli: virov, v katerih se srečujemo z veroizpovedno mobilnostjo na Slovenskem v zgodnjem novem veku, je zelo veliko. Čeprav okviru pričujoče obravnave ne dopuščajo obsežnega zajema, izbrani viri preučevano problematiko osvetljujejo s kar najrazličnejših vidikov, tako vsebinskih kot kontekstualnih. Zaradi večje preglednosti pa tudi zaradi določenih specifik je prispevek v nadaljevanju razdeljen v poglavja glede na konfesionalno mobilnost pri posameznih družbenih slojih: duhovnikih, plemičih, meščanih, kmetih in drugih, posebej tudi pri tujcih. Nekaj pomembnejših poudarkov metodološke in vsebinske narave prinaša sklepni razdelek.

4 Žnidaršič Golec, *Cerkvene ustanove*, str. 52–53.

5 Prim. Šebjanič, *Protestantsko gibanje*, str. 12–15.

6 Žnidaršič Golec, *Cerkvene ustanove*, str. 50.

7 Konfesionalno mobilnost pravoslavnih v tej monografiji obravnava Golec, *Integracija*.

Konfesionalni premiki med duhovščino

Prva z duhovniki na slovenskih tleh povezana pričevanja so nastala kmalu zatem, ko sta Martina Luthra in njegove spise javno obsodila papež Leon X. in cesar Karel V. (1521). Na protestantske reformatorje oprte izjave klerikov, predvsem tiste iz zgodnejše faze utrjevanja protestantizma,⁸ same po sebi sicer še niso dokaz o prestopu iz »stare« v »novo vero«. Pri stolnem kapitlju v Ljubljani, katerega statut iz leta 1533 je med drugim določal, naj se evangeljska resnica oznanja »čisto, preprosto in zvesto«, je o veroizpovedni mobilnosti med kapiteljsko duhovščino mogoče govoriti od konca tridesetih let 16. stoletja naprej.⁹ Vplivni ljubljanski kanonik Pavel Wiener je leta 1539 v pismu prijatelju Frideriku Nauseu (Nausea), tedaj koadjutorju škofije Dunaj, resda zatrjeval, da so glasovi o njegovi nekatoliškosti lažni, saj da mu gre zgolj za evangelij, »kakor so nam ga apostoli in zatem katoliški in priznani učitelji svete Kristusove Cerkve tako rekoč iz roke v roko izročili ter priporočili.«¹⁰ Toda nadaljnje dogajanje v kapitlju in še zlasti zapisnik enega od zaslišanj v leta 1547 začetem sodnem procesu proti »krivoverskim« duhovnikom v Ljubljani¹¹ kažeta, da so se protestantskih pogledov trdno oprijeli in jih širili vsaj trije ugledni ljubljanski kanoniki: generalni vikar škofije Lenart Mertlic, že omenjeni Pavel Wiener in Primož Trubar.¹² Priče, zaslišane 5. oktobra 1547, so obdolžencem, denimo, očitale, da so odkrito zavračali češčenje Marije in svetnikov, se posmehovali procesijam in posvečevanju klerikov, kršili postne zapovedi, brali heretične knjige in delili obhajilo pod podobama kruha in vina. Nekateri stolni duhovniki naj bi učili, da ljudem njihovih grehov ni treba navajati pri spovedi; rečejo naj le: »Izjavljam, da sem kriv pred Bogom, in svojega spovednika prosim za odvezo.«¹³ Zgovorni so tudi odgovori soobdolženega duhovnika Jurija Dragoliča. Glede Kristusove navzočnosti v hostiji – ene temeljnih točk, ki je ločevala ne le katoličane od

8 Prim. Žnidaršič, *Ljubljanska stolna duhovščina*, str. 159–160.

9 Prim. Žnidaršič Golec, *Duhovniki*, str. 137–141.

10 Prav tam, str. 141.

11 Objavo danes žal izgubljenega zapisnika v latinskem jeziku prinaša Hitzinger, *Beiträge*, str. 4–5.

12 Več o procesu in vsebini zapisnika Žnidaršič Golec, *Duhovniki*, str. 144–147.

13 Žnidaršič Golec, *Duhovniki*, str. 145–146.

protestantov, ampak tudi luterane od cvinglijancev oziroma kalvincev¹⁴ – je Dragolič odgovoril, da je po duhovnikovih posvetilnih besedah pri maši Rešnje telo v hostiji navzoče »samo po človekovi veri«, »per solam fidei humanam«. K Dragoliču se bomo nekoliko pozneje še vrnili, na tem mestu dodajmo, da je Dragolič med avtorji »novotarskih« del, ki jih je bral, omenil Pavla Wienerja.¹⁵

Da je znal Wiener, ki se je v poldrugem desetletju pred aretacijo uveljavil tudi v deželni politiki Kranjske,¹⁶ večje ubesedovati svoja verska stališča, potrjuje njegov zagovor, poslan kralju Ferdinandu I. po zaslišanjih na Dunaju. Spomladi 1548 so namreč Wienerja iz pripora na Ljubljanskem gradu premestili v dunajski minoritski samostan. Zaslišanja so potekala pred skrbno izbrano komisijo pod vodstvom Wienerjevega prijatelja Nausea, zdaj dunajskega škofa. V nemščini napisano besedilo je dragocen vir zlasti z argumentativnega vidika, saj Wiener v njem pojasnjuje, zakaj odklanja predloženi preklic očitanih mu zmot. Ustavimo se le pri Wienerjevem pojasnilu o zavračanju (katoliškega) češčenja svetnikov.¹⁷ Wiener na začetku razlage tega »člena« poudari, da je na zaslišanjih v Ljubljani in na Dunaju nasprotoval »klicanju in češčenju svetnikov«, da pa ne nasprotuje »temu, da moramo svetnike imeti v časteh«. Češčenje svetnikov naj v Cerkvi ne bi bilo »zelo star običaj«, o čemer da se lahko poučimo v knjigi *Rationale divinatorum (offitiorum)*.¹⁸ Wiener svari predvsem pred praznoverjem in pri tem izpostavlja domačo Kranjsko. Tamkajšnje ljudstvo »zapušča Boga Gospoda in se v nevarnosti in stiski zateka samo k svetnikom, samo njih kliče v stiski in v tegobah [...], kliče in moli ne zgolj svetnike, temveč tudi podobe, moli jih kot Boga.«¹⁹ Svojemu škofu Urbanu Textorju naj bi se najbolj zameril ravno z opozarjanjem vernikov, naj se usmerijo k Bogu. Drugi večji Textorjev

14 Prim. navedke v op. 33 in 34.

15 Prav tam, str. 147.

16 O Wienerjevem življenju prim. zlasti Elze, *Paul Wiener*, in Schwarz, Wiener. Nekaj zanimivih poudarkov, hkrati pa žal tudi netočnosti, najdemo v Glavan, Paul Wiener.

17 Wiener, *In causa fidei*, str. 199–213 (prev. Marko Bratina). Knjižna objava celotnega Wienerjevega spisa, obsegajoča šestnajst poglavij, je iz leta 2017, uredil jo je Hermann Pitters. Prim. Glavan, Paul Wiener in njegov zagovor, str. 196–198.

18 Prav tam, str. 200. Gre za najpomembnejšo srednjeveško razpravo o simbolnem pomenu cerkvene arhitekture in bogoslužnega obredja iz druge polovice 13. stoletja.

19 Wiener, *In causa fidei*, str. 209.

očitek Wienerju pa naj bi se, tako Wiener, nanašal na to, da je imel »zakonsko ženo«, da je bil torej poročen.²⁰ Opozoriti velja, da se Wiener v svojem zagovoru večinoma sklicuje na Sveto pismo, navaja pa tudi sv. Avguščina, sv. Krizostoma in nekatere druge »ortodoksne očete«.²¹ Ob tem na dveh mestih polemizira z Burchardom de Montejem,²² duhovnikom z doktoratom iz teologije, ki ga je škof Textor le nekaj mesecev pred ljubljanskim procesom poslal v Bologno, da bi poizvedel o stališčih tam zbranih koncilskih očetov glede členov, o katerih so se na Kranjskem tisti čas lomila kopja.²³ 24. aprila 1547 dosežena vojaška zmaga cesarja Karla V. nad protestanti pri Mühlbergu na Labi, Textorjevo spremljanje dogajanja doma in na (tridentinskem) koncilu, dejstvo, da je prav jeseni 1547 prišlo do aretacij in nato do protiprotestantskega procesa v Trstu,²⁴ vse to in še kaj nam govori o širšem kontekstu, v katerem se je moral prenekateri duhovnik opredeliti za eno ali drugo stran. Wienerjev zagovorni spis se je sicer v celoti držal Luthrove smeri,²⁵ v Cerkev augsburške veroizpovedi je njegovega avtorja končno vodila tudi nadaljnja življenjska in karierna pot. Bil je pomiloščen, toda izgnan na Sedmograško, kjer je v Hermannstadtu (Sibiu) postal najprej predikant, zatem župnik in nazadnje, 6. februarja 1553, prvi sedmograški škof oziroma superintendent.²⁶

Še kako drugačna usoda je v zadnjih letih življenja čakala na Gorenjskem rojenega in tam tudi delujočega duhovnika Petra Kupljenika. Iz procesnih spisov Svetega oficija v furlanskem Vidmu s konca osemdesetih let 16. stoletja izvemo, da je Kupljenik prestopil v luteranstvo okoli leta 1570, da je bil poročen s svojo nekdanjo priležnico, s katero je imel dva otroka, in da so mu kranjski deželni stanovi za pridiganje oziroma podeljevanje zakramentov »na luteranski način« plačevali 50 goldinarjev letno.²⁷ Kljub temu da je svoje »nove« verske poglede javno preklical, je bil obsojen na dosmrtno ječo, iz katere mu je sicer uspelo pobegniti, toda že leta 1590 je bil spet aretiran in

²⁰ Prav tam.

²¹ Na Krizostoma na primer prav tam, str. 204 in 212.

²² Prav tam, str. 203, 204.

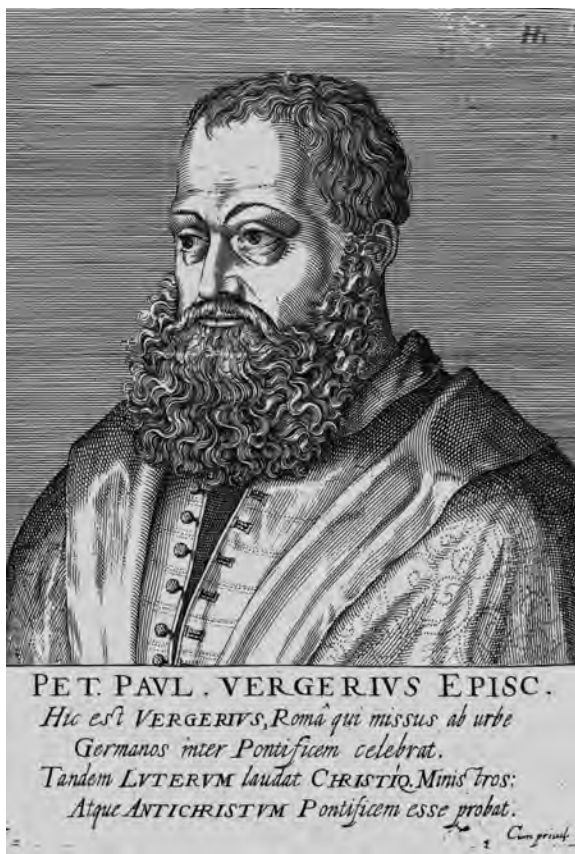
²³ Žnidaršič Golec, *Duhovniki*, str. 144.

²⁴ Cavazza, Bonomo, str. 102.

²⁵ Schwarz, Wiener.

²⁶ Prim. Žnidaršič Golec, *Duhovniki*, str. 296; Schwarz, Wiener.

²⁷ Ancona, Visintin, *Il Sant'Uffizio*, str. 15.

Peter Pavel Vergerij ml., škof v Kopru v letih 1536–1549, nato dejaven protestant, umrl leta 1565 v Tübingenu, enem pomembnejših središč augsburške veroizpovedi.

tokrat predan Svetemu oficiju v Rimu. V rimskem inkvizicijskem zaporu je ostal do 20. maja 1595, ko so ga kot »nepopravljivega heretika« živega sežgali na Campo de' Fiori.²⁸

Veliko večjo srečo od Kupljenika, pa tudi od Wienerja, je imel Primož Trubar. Ker ga v času, ko je Ljubljano dosegel Ferdinandov zaporni nalog, ni bilo v mestu, je posvarjen še pravočasno zapustil habsburške dežele in se zatekel na Nemško. Najpozneje spomladi 1548 je za vedno prelomil s katoлиštvom in se pridružil izpovedovalcem augsburške veroizpovedi.²⁹ Dobro leto pozneje, poleti 1549, je po desetletju nihanj med protestantizmom in Rimom škofovski sedež v Kopru dokončno izgubil Peter Pavel Vergerij ml.;

²⁸ Prav tam, str. 15–16; Cavazza, Reformacija, str. 434–435.

²⁹ Prim. Golec, Kdo in od kod, str. 61.

sprva je deloval v švicarskem Vicosopranu, nato pa se je preselil v luteransko »trdnjavo« Tübingen.³⁰ Če pustimo ob strani Trubarjeve in Vergerijeve avtobiografske zapise, je zanimiv vir podatkov o konfesionalnih spremembah klera odlomek iz Trubarjevega uvoda v *Noviga testamenta puslednji dejl* (1577). »Toku se je tudi Primožu Škofiču, Andreju Stamicerju [Steinmetzer], lublanskim korarjem [kanonikom], glih taku Jurju Dragoliču, v Črnomlu farmoštru, kir so od straha zavolo blaga od prave vere stopili, zatajili inu vernim sovraž postali, zgudilu: Škofič si je tudi [tako kot škof Textor] vrat ulomil, Stamicer je hotel iz kebla vodo piti, je per tim doli pal inu zdajci umrl, Drakolič [Dragolič] je vpijoč, norčast inu v cagovanu konec vzeli.«³¹ Našteti duhovniki naj bi torej potem, ko so se že oklenili luteranstva, to opustili, prestopili nazaj v katoliški tabor in se začeli boriti proti »pravim« vernikom. To naj bi po Trubarjevih besedah storili iz skrbi za gmotne dobrine. Ali je navedene klerike dejansko vodil (le) ta motiv, ne bomo nikoli zagotovo vedeli. Dejstvo je, da se je ljubljanski škof Urban Textor (1543–1558) vneto posvečal tako protireformaciji kot notranji katoliški prenovi, v sklop katere je, denimo, sodilo ekspresivno predavanje jezuita Sulenija Columne o dostojanstvu duhovniškega poklica, ki mu je duhovščina prisluhnila v Ljubljani leta 1556.³² Med tremi »odpadniki«, ki jih navaja Trubar, je bil očitno najmanj prepričan Dragolič. Da vsaj v zgodnejših letih ni bil trden niti kot katoličan niti kot luteran, priča njegova že zgoraj omenjena izjava o obhajilu. Pogled, da je Kristus v hostiji navzoč »samo po človekovi veri«, nikakor ni bila v skladu z luteranskim naukom o tako imenovani konsubstanciaciji.³³ Teološka vprašanja, ključna za Cerkev te ali one krščanske veroizpovedi, v resnici niso bila lahka. »Ta hostija je podoba trpljenja Jezusa Kristusa«, so besede, ki naj bi jih med obhajanjem vernikov govoril tržaški kanonik Peter Peterlin. Da je Kristus navzoč samo »v podobi«, »in figura«, je bilo pač stališče blizu Zwinglijevemu, ki ga je zagovarjal ugledni teolog Johann Oecolampadius (u. 1531).³⁴ Peterlin, edini klerik med obtoženimi, je na protiprotestantskem

30 Prim. Filipović, Rajhman, Vergerij, Peter Pavel mlajši.

31 Prim. Rupel, *Primož Trubar*, str. 208–209; Žnidaršič Golec, *Duhovniki*, str. 136 (Steinmetzer), 240 (Dragolič), 286–287 (Škofič).

32 Simoniti, O dostojanstvu, str. 373–404.

33 Prim. Grane, *Die Confessio Augustana*, str. 88–95.

34 Prim. Gäbler, Oekolampad, str. 34; Strle, *Vera Cerkve*, str. 315–316.

procesu v Trstu v začetku leta 1548 pojasnil, da je bogoslužje dotlej resda opravljal po starem, a samo »iz navade«, »pro consuetudine«. Nekdaj naj bi bil slep, zdaj pa naj bi začel videti pravo luč.³⁵ Zaradi preohlapnega zapisa o Kristusovi navzočnosti, tem nadvse pomembnem členu vere, je imel, kot je znano, v prvi polovici šestdesetih let 16. stoletja težave tudi Trubar.³⁶

Več desetletij pozneje, po skorajšnji politični zmagi protireformacije v Notranji Avstriji, je pot v vire našel še en, najbrž ne ravno pogost pojav: vstopanje sinov protestantskih staršev v katoliške duhovniške vrste. V tej zvezi opozarjamo na ordinacijske zapise škofa Tomaža Hrena (1597/1599–1630). Četrto stoletja po izgonu protestantskih pridigarjev in učiteljev iz notranje-avstrijskih dežel, leta 1623, je bil, na primer, v duhovnika ljubljanske škofije posvečen petindvajsetletni Ljubljančan Janez Krstnik Schweiger, sin predikanta.³⁷ Hren, tudi sam rojen v ljubljanski luteranski družini,³⁸ izrecno navaja, da je Schweigerju podelil posvečenje, čeprav je bilo njegovo znanje pičlo in ni znal moliti brevirja; Schweigerja da je sprejel »iz naklonjenosti in usmiljenja«. ³⁹ Po drugi strani je na predordinacijska vprašanja odlično odgovarjal leto zatem posvečeni Andrej Pirotar (Pyrotar, Pyroter) s Kompolj pri Sevnici, ki ga Hren označuje kot sina »kar najhujših krivovercev« ter nečaka »nadheretika in lutrovskega glasnika«. ⁴⁰ Kot je iz škofovih notic mogoče sklepati, je Pyrotarja v katoliško Cerkev pripeljal Peter Andriani, njegov stric po materini strani in takratni ekonom ljubljanske škofije.⁴¹

35 »Hactenus fuit caecus, nunc autem incipio videre veram lucem.« Cavazza, Bonomo, str. 102.

36 Trubar, *Cerkveni red*, str. 506. Prim. Giesemann, *Teologija*, str. 102–105.

37 Benedik, Kralj, *Protokoli*, str. 356–357.

38 Dolinar, *Ljubljanski škofje*, str. 111.

39 Benedik, Kralj, *Protokoli*, str. 357–358: »JOANNES BAPT(ISTA) SCHWEYGER [...] Labacensis & Predicantis filius. Annos habet XXV. sed doctrinam mediocrem [...] recipitur ex gratia & misericordia.«

40 Benedik, Kralj, *Protokoli*, str. 380: »ANDREAS PI(Y)ROTAR, oeconomi nostri Labacensis Petri Andriani ex sorore nepos [...], ex Parentibus Haereticis pessimis natus, & Andreae Pyrotax Haeresiarchae & Buccinatoris Lutherani ex Fratre Nepos. [...] Optime respondit.«

41 Prim. Benedik, *Iz protokolov*, str. 39: »ANDREAS PIROTAR, oeconomi nostri Labacensis Petri Andriani ex sorore nepos [...] ex Gumpole Inferioris Carniolae oriundus [...]«

Konfesionalni premiki med plemstvom

Na Slovenskem so se nad protestantizmom že zgodaj navdušili tudi plemiči. Ob deželnoknežji vizitaciji Štajerske leta 1528 je bila nemalo kritik zaradi protestantskih idej in ravnanj deležna gospodarica graščine Forhtenek pri Šoštanju, vdova Baltazarja pl. Altenhaus. Različne priče so vizitatorjem povedale, da je plemenita gospa Altenhaus (Althausserin) svoje podložnike, ki so prihajali na tlako, silila hoditi k pridigam svojega grajskega kaplana. Obenem jim je prepovedovala izkazovati kakršno koli čast sv. Rešnjemu telesu, kmetje, ki bi dali brati mašo, bi ji morali plačati en goldinar. Iz gospejinih ust naj bi bilo poleg tega slišati, da ne da nič na svetnike.⁴² V očeh prič in vizitacijske komisije je bil precej problematičen tudi njen poročeni kaplan. Ta naj bi ljudem govoril, naj si zatisnejo ušesa, kadar zvonijo k maši. Čeprav so deželnoknežji vizitacijski komisarji Altenhausovi naložili, naj kaplana pošlje v Celje in se tako izogne kraljevi kazni, je bil njihov poziv vsaj sprva zaman.⁴³ Kritike na račun Altenhausove in njenega kaplana so sicer prihajale tako od okoliških duhovnikov kot tudi župljanov župnij Sv. Martin pri Šaleku in Šmartno ob Paki ter drugih.⁴⁴ Podobni očitki so leteli na velenjskega graščaka Franca pl. Lichtenberga.⁴⁵ Od katolištva so se v naslednjih desetletjih opazno oddaljili številni plemiči. Na Goriškem je baron Lovrenc Egkh kljub ovadbi župnika v Ročinju Fortunata Marchiondellija še naprej živel kot luteran. V ovadbi, ki jo je leta 1619 naslovil na inkvizitorja v Vidmu (Udine) Domenica Vica da Osima in vikarja oglejskega patriarha Francesca Franca, je ročinjski župnik izpostavil navedbe nekaterih laikov, po katerih baron ne hodi k maši, uživa prepovedano hrano na prepovedane (postne) dni in prebira heretične knjige. Dal da je tudi sklicati kmete in jim dejal, da je edina prava vera

42 Albrecher, *Die landesfürstliche Visitation*, str. 348: »Die fraw Altenhauserin hat geschafft mit jeren pauren, das sy zu irs caplan predig sollen gen [...], hab auch verpoten, zu opffern, auch di meß, welcher ir pauren ainer ein meß lass lesen, der mueß ir ein gulden geben.« Prav tam, str. 349: »Item die Altenhauserin hat auch verpotten, jeren holden, dem sacrament khain er zue thuen [...]. Habens außß jeren aignen mund gehort, si heldt auch von den heyligen nichts.«

43 Prav tam, str. 349.

44 Prav tam, str. 348–349. O izjavi kaplanovega svaka iz Nove Cerkve glej prav tam, str. 246 (fol 50').

45 Prim. prav tam, str. 108, 246.

luteranska.⁴⁶ Dve leti pozneje je na Sveti oficij v Rimu romal oris verskega stanja na ozemlju celotne Notranje Avstrije, v katerem vzbudi pozornost predvsem kalvinstvo kranjskega barona Ehrenreicha Lamberga. Ehrenreich naj bi postal kalvinec zaradi svoje žene; poročil naj bi se pred kalvinskim duhovnikom nekje med Štajersko in Ogrsko, šel nato v Ljubljano in dal tu na pepelnično sredo prirediti poročno slavje. Svatje naj bi jedli meso in se bučno zabavali, kar naj bi med katoličani izzvalo veliko ogorčenje. Po piščevem mnenju si zaradi krvnih vezi med deželno knežjimi uradniki in baronom kakšne resne kazni kljub temu ni bilo obetati.⁴⁷

V ogrskem Prekmurju se je s protestantizmom med prvimi poistovelila družina Bánffy v (Dolnji) Lendavi.⁴⁸ Bánffyji so ostajali luterani najmanj do srede devetdesetih let 16. stoletja, ko je vsaj Krištof Bánffy, kot kaže, prestopil h kalvincem.⁴⁹ Leta 1608 pa se je Krištof spreobrnil še enkrat, tokrat dokončno v katolištvo. Avtor prve zgodovine zagrebškega jezuitskega kolegija za obdobje 1606–1621 Prekmurec Jurij Dobronoki o Krištofovem spreobrnjenju piše: »Tako se je zgodilo, da se je gospod grof Krištof Bánffy, ko je z bližnjega lendavskega gospostva po naključju prišel v Zagreb, oprijel katoliške vere – ki jo zdaj tudi ohranja –, ko je na praznik sv. Rešnjega telesa naš [jezuitski] pridigar trdno in izčrpno zagovarjal resnično navzočnost Gospoda Kristusa pod podobama kruha in vina.« Krištof naj bi sicer »od mladih nog srkal nauk Luthrove šole v krivoverski akademiji v Gradcu.«⁵⁰ Resnejši odnos do obhajila pri katoličanih naj bi bil tudi eden od razlogov za pokatoličanje grofa Ditriha Auersperga. O njem letopis ljubljanskega jezuitskega kolegija poroča: »To leto [1625] nam je olepšalo plemenito spreobrnjenje presvetlega gospoda, gospoda Teodorika [Ditriha] Auersperga, deželnega maršala in

46 Ancona, Visintin, *Il Sant'Uffizio*, str. 17.

47 Rainer, *Innerösterreich*, str. 153, št. 132; str. 156–157, št. 133.

48 Šebjanič, *Protestantsko gibanje*, str. 12.

49 Škafar, *Jezuitski misijoni*, str. 141.

50 Prav tam, str. 150. Prevod se nekoliko oddaljuje od latinskega izvornika, ki se glasi: »Vnde factum est, ut in festo Corporis Christi nostro concionatore realem Christi Domini praesentiam sub sacris speciebus solide copioseque comprobante, D(ominus) Comes Christophorus Banfi, qui e vicino Linduensi suo dominio Zagrabiam tunc fors excurrerat, Lutheri schola deserta, cujus a puero disciplinam imbiberat Graecij in Academia haeretica, catholicam amplecteretur religionem, quam nunc etiam retinet magno cum Ecclesiae incremento bonorumque omnium gaudio.«

dednega komornika, ki je skoraj dve leti kolebal, končno pa se je, deloma zaradi prizadevanja naših, deloma, ker je na Dunaju videl, s kako majhnim spoštovanjem oznanjevalci besede delijo sveto večerjo (kakor jo imenujejo), vsem v veselje srečno vrnil v pristan katoliške vere in zdaj z besedo in zgledom dokazuje, da je pravi katolik. Njegov starejši sin je šel po očetovih stopinjah.«⁵¹ Število spreobrnjenih v katolištvo se je po izidu odloka Ferdinanda II. o prisilni izselitvi tistih plemičev v njegovih deželah, ki bi vztrajali pri protestantizmu, povečalo, kar sicer velja tudi za posamezne meščane. Že leta 1628, ko je odlok izšel, naj bi se katoličanom ob dejavni pomoči ljubljanskih jezuitov pridružilo 63 oseb. »Med njimi,« beremo v jezuitskem poročilu za to leto, »je kranjski deželan in deželni viteški praporščak pri glavnem oltarju [cerkve sv. Jakoba] javno izpovedal vero po obrazcu, ki ga je predpisal tridentinski koncil, in bil istega dne sprejet med prve člane bratovščine 'Kristusa, v evharistiji zmagovitega'«. ⁵²

Čeprav bi Ferdinandove dežele morale zapustiti vse protestantsko plemstvo,⁵³ več virov priča, da so posamezni plemiči ohranjali protestantska stališča tudi v navzven povsem katoliškem okolju. Sredi tridesetih let 17. stoletja se na seznamu v Gradcu ovadenih protestantov omenja Danijel pl.

Motiv Luthrove rože v t. i. Lutrovi kleti pri gradu v Sevnici, zadnje desetletje 16. stoletja. Molilnico je dal najbrž postaviti in poslikati goreč luteran Janez Khisl. Luteranstvu je bil verjetno naklonjen tudi Inocenc Moscon, lastnik sevniškega gradu po letu 1595, čeprav je navzven ostajal katolik.

51 *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 102. Nekaj drugih vidikov Ditrihovega prestopa v katolištvo, kot na primer politični pritisk in študij v katoliški Padovi, izpostavlja M. Preinfalk (Preinfalk, *Auerspergi*, str. 227–228).

52 Prav tam, str. 107.

53 Po oceni V. Kočevarja je Kranjsko, denimo, zaradi vere zapustila »slaba četrtnina ali morda dobra petina plemiških deželanov« (Kočevar, *Identiteta*, str. 140).

Jurij Sigmund pl. Stubenberg z Vurberka (1579–1632), na Slovenskem več let lastnik (dela) posesti graščine Vurberk in gospostva Ravno polje, je skupaj s četrto ženo Regino Sibilo Khevenhüller leta 1629 raje zapustil habsburške dežele kot se vrnil v katolištvo.

Hohenwart, »bivajoč v Celjski četrti«. ⁵⁴ V *Slavi vojvodine Kranjske* (1689) Valvasor v povezavi z graščino Dol pri Ljubljani razkriva, da je bila »pred nekaj več kot tridesetimi leti lastnica tega gradu nekoliko priletna evangeličanska gospodična Raspova«. ⁵⁵ Gre za Marijo Magdaleno, sestro Janeza Sajfrida Raspa. ⁵⁶ Še v Valvasorjevem času naj bi luterane – šlo naj bi za tujce – pokopavali v kapeli gradu Rožek pri Moravčah. ⁵⁷ Dodajmo, da je bila 12. aprila 1650 »als lutrisch«, torej kot luteranka, v župniji Sv. krvi v Gradcu

54 »Daniel von Hohenwarth, in Viertl Cilli wohnhaft.« StLA, LaaA., Antiquum, Gruppe XI, Schubert 29/2, 2a.

55 Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 354: »Vor dreissig und etlichen Jahren war Besitzerin dieses Schlosses ein etwas älterliches Evangelisches Fräulein Raspin.«

56 Preinfalk, *Plemiške rodbine*, str. 200.

57 Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 476.

pokopana baronica Eva Barbara Schnitzenbaum, roj. Gall.⁵⁸ Na podlagi njene resda nedatirane prošnje, shranjene v Štajerskem deželnem arhivu, lahko domnevamo, da je v Notranji Avstriji ostajala s soglasjem deželnega kneza.⁵⁹ Tudi na Kranjskem se imena plemkinj luteranskih nazorov pojavljajo še v štiridesetih letih 17. stoletja, med njimi Katarine Barbo s hčerkami ter gospodičen Katarine in Lukrecije Raumschüssl.⁶⁰ Kot zadnji kranjski protestantski plemič naj bi se v katoliško Cerkev leta 1666 vrnil Krištof Jankovič s Hmeljnika.⁶¹ A še tri desetletja pozneje, leta 1698, so deželnega kneza in cesarja Leopolda I. vznemirjale govornice, da na Kranjskem »eden ali dva plemiča gojita luteranske poglede in navade«. ⁶² Poročilo ljubljanskega škofa Žiga Krištofa Herbersteina, ki naj bi zadevo po Leopoldovem naročilu preiskal karseda na tiho, izpostavlja dve osebi: barona Ferdinanda Ernesta Apfaltrerja z Brda pri Lukovici in že pokojnega Franca Krištofa Hohenwarta s Perovega pri Kamniku. Oba naj ne bi le hranila luteranskih knjig, ampak naj bi na praznike silila podložnike k tlaki. Zlasti Apfaltrer naj bi odkrito disputiral v prid luteranstvu. Že leta 1685 bi moral oddati luteranske knjige, vendar tega ni storil. Delo nürnberškega predikanta Dilherrja naj bi zapustil svojemu tretjemu sinu, dejansko pa naj bi ga imel njegov starejši sin, župnijski vikar v Žalcu. Ker pa je bila žalska župnija vtelesena opatiji v Stični in je spadala pod oglejske patriarhe, škof ni mogel dalje ukrepati. Na luteranske knjige so inventarni komisarji prav tako naleteli v Hohenwartovi zapuščini.⁶³ V tem kontekstu je zanimiv zapuščinski inventar barona Apfaltrerja.⁶⁴ V popisu

58 Zadevni zapis v mrliški knjigi je dostopen na spletni strani <http://data.matricula-online.eu/de/oesterreich/graz-seckau/graz-hl-blut/237/?pg=19> (notico v zvezi s pokopališčem je mogoče razumeti v smislu, da so luteransko pokojnico pokopali zunaj pokopališča pri Sv. Juriju). Za opozorilo na vir – kakor tudi na vir, naveden v naslednji opombi – se zahvaljujem kolegu Mihju Preinfalku.

59 »[...] damit ich mich [...] in ain ruhigen zuverlässigen Ort begeben, vnd die noch vbrige Zeit meines Lebens verjehren könne.« StLA, Landrecht, Schnitzenbaum, Schuber 1117, Heft 3.

60 Dimitz, *Geschichte*, str. 381. O Katarini Barbo prim. Golec, *Valvasorji*, str. 127; Preinfalk, *Plemiške rodbine*, str. 17–18.

61 Dimitz, *Geschichte*, str. 381.

62 NŠAL, NŠAL 100, KAL, Spisi, šk. 59/20 (dopis notranjeavstrijske dvorne komore z dne 17. februarja 1698).

63 Prav tam (koncept dopisa ljubljanskega škofa Žiga Krištofa Herbersteina, s. d. [1698 marec 1]).

64 ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev, šk. 3, št. 29, Brdo, 27. avgust 1703.

njegovih knjig namreč opazimo »celotno Sveto pismo Martina Luthra«, *Kozmografijo* Sebastjana Münstra (u. 1552) in zbirko pridig *Die Heilige Sonn- und Festtags-arbeit*, izdano v Nürnbergu leta 1660.⁶⁵ Za oblasti je moralo biti posebej zaskrbljujoče dejstvo, da si je Apfaltrer priskrbel delo sodobnega protestantskega avtorja, vidnega protestantskega teologa, pedagoga in filologa Johanna Michaela Dilherrja, ki je umrl leta 1669.⁶⁶

Konfesionalni premiki v vrstah meščanov

Konfesionalna mobilnost je zlasti v 16. stoletju zajela tudi mnoge meščane. Zaradi protestantskih nazorov se je moral leta 1550 pred Svetim oficijem v Benetkah zagovarjati na primer zdravnik iz Pirana Janez Krstnik Goineo. Po pričevanju koprskega frančiškana Giulia Morata, ki se je leta 1557 sam znašel pred beneško inkvizicijo, je Goineo po izgonu iz *Serenissime* zbežal v Ljubljano.⁶⁷ Mimogrede, konec sedemdesetih let 16. stoletja je bil s Kranjskega na ukaz nadvojvode Karla pregnan zdravnik Matteo Gentili; ta je v kranjsko deželno prestolnico prišel potem, ko je moral »zgolj zaradi augsburške veroizpovedi« zapustiti rodne Marke.⁶⁸ V pozna dvajseta leta 16. stoletja segajo prva poročila o protestantski naravnosti nekaterih meščanov v Slovenj Gradcu. Posebna deželnoknežja vizitacijska komisija je tedaj ugotovila, da so katoliškemu nauku o evharistiji⁶⁹ glasno nasprotovali najmanj trije Slovenjgradčani: tamkajšnji ranocelnik, ključavničar in krznar. Krznar Jurij (Jorg Kurßner) naj bi še pred vizitacijo zatrjeval, da bo komisarjem, ko ga bodo povprašali o njegovi veri, rekel: Verujem v Boga, ki je v nebesih, ne pa v tabernakelj.⁷⁰ Proti maši in zakramentu sv. Rešnjega telesa sta brez zadrege

65 Prav tam.

66 Več o njem na <https://www.deutsche-biographie.de/sfz10121.html>.

67 Cavazza, Goineo.

68 Höfler, Matteo Gentili, str. 405, 409–410.

69 Prim. Strle, *Vera Cerkev*, str. 308–311.

70 »Jorg Kurßner hab in seinem aigen hauß gesagt: Wan mich dy commissari fragen, was ich glaub, will ich sagen, ich glaub in got, der im himel ist undt nit in dem sacramentheuslen.« Albrecher, *Die landesfürstliche Visitation*, str. 237.

govorila tudi padar in ključavničar.⁷¹ Mesarja Jurija je po drugi strani bremenil očitek, da v postnem času ni zaprl mesnice, ampak je nadaljeval s prodajo mesa.⁷² V mestu je bilo sicer še vedno čutiti vpliv decembra 1527 v Gradcu usmrčenega prekrščevalskega pridigarja Hansa Hasa iz Halstatta v Zgornji Avstriji. Janž Zajc, kot je Hasa imenoval Trubar, naj bi začel pri špitalski cerkvi sv. Duha v Slovenj Gradcu ob podpori mestnih veljakov delovati leta 1525.⁷³ Večji odmik od katolištva izpričujejo v tistem obdobju tudi navedbe vizitacijske komisije o opuščanju obiskovanja cerkvenih obredov. V cerkev naj ne bi, denimo, (več)hodil celjski zlatar Joahim, veliko takšnih oseb pa naj bi bilo v Mariboru.⁷⁴ Mariborski mestni sodnik Krištof Wildenrainer naj bi imel poleg tega pri sebi luteranske knjige.⁷⁵ Petinštirideset let pozneje, leta 1572, so Mariborčani celotno mesto razglasili za »mesto augsburške veroizpovedi«. ⁷⁶ Na Maribor poznega 16. stoletja se prav tako nanaša »zgodba« luterana Franca Langa, orožnega in cestnega komisarja dežele Štajerske, ki naj ne bi imel statusa mariborskega meščana, a je iz kompetenčnih razlogov zašel v spor z mariborskimi mestnimi oblastniki.⁷⁷ V začetku leta 1581 je namreč mimo mariborskih mestnih oblasti poslal štajerskim deželnim stanovom izjavo o pripadnosti augsburški veroizpovedi. V pismu deželnemu maršalu Viljemu pl. Geru z dne 18. marca 1582 Lang pojasnjuje, da se je izpoved vere odločil predložiti stanovom potem, ko je izvedel, kako veliko nevarnost za vero »s svojim strupenim delovanjem predstavlja zdajšnji v deželi bivajoči papeški nuncij«. ⁷⁸ Kot je znano, je papeška nunciatura v Gradcu odprla svoja vrata

71 Prav tam: »Pader zu Windischgratz hat vast grob dy mesß undt sacrament veracht, er geb nicht ain kat darumb, dergleichen auch der Schlosser.«.

72 »In Windischgraz wurde Jorg Fleischhacker beschuldigt, er habe die Fleischbank in der Fastenzeit offen gehalten und Fleisch verkauft« (prav tam, str. 131).

73 Košan, Reformacija, str. 235.

74 Albrecher, *Die landesfürstliche Visitation*, str. 323, 325.

75 Prav tam, str. 325.

76 Prim. Oman, Reformacija, str. 24.

77 Oman, *Evangeličanska postojanka*, zv. III, str. 14.

78 Prav tam, str. 14–15: »alß ich [Frantz Lanng] neben annderen in disen lanndt Steier vernumen, das sich mit gifttiger anraizung des jezigen im lanndt wonunden babstischen nuncii, in religions sachen grosse gefährlichkeiten erzaigt [...], hab ich auch (gott weiß alain zufferdung der ehr gottes vnnd meiner sellen hail) hierinligunde mein confession an ein hochlöbliche lanndtschafft in Steier meine genedige vnnd gebiettunde herren gesteldt.«

leta 1580.⁷⁹ Postalo je torej nujno, pravi Lang v nadaljevanju, da se »v zadevah vere pridobi trdna gotovost pri vseh stanovih te dežele«. ⁸⁰ Vsekakor je Langa, ki je živel v Mariboru in tu za poučevanje svojih in drugih otrok nekaj časa plačeval učitelja, katoliški deželnoknežji dvor v Gradcu kmalu prepoznal kot enega nevarnejših mariborskih luteranov. Leta 1589 je bil dvakrat pozvan pred graško dvorno pisarno, leta 1599 pa se v ukazu nadvojvode Ferdinanda pojavlja kot prvi med petimi »kolovodji«, odgovornimi za to, da Mariborčani kljub deželnoknežji prepovedi zahajajo k predikantovim pridigam na Betnavo. ⁸¹ Lang je bil v začetku leta 1600 prisiljen umakniti se na svojo posest v Kamnico; na Štajerskem je živel še leta 1609. ⁸²

Meščanskemu stanu je po drugi strani nesporno pripadala deseterica Škofjeločanov, ki jih je 21. februarja 1589 iz svojih dežel izgnal nadvojvoda Karel. ⁸³ Izgnanci – šlo je za vodilne loške protestante – so sicer že nekoliko prej zapustili mesto in se v protest proti ultimativnemu pozivu verske komisije odpovedali meščanstvu. Umaknili so se v Staro Loko, Puštal, Kranj, Trzič in Ljubljano, pri čemer pa njihova odpoved meščanstvu ni bila sprejeta, saj da niso podpisali reverza, po katerem bi do praznika sv. Jurija 24. aprila prodali svoje nepremičnine ali jih prepustili versko zanesljivim meščanom. ⁸⁴ Imena deseterice prinaša tudi v slovenski različici izdani razglas z dne 26. maja 1590 o izklicu celotnega nepremičnega premoženja izgnancev. ⁸⁵ Kot »nepokorni jenu prevzetni zmaglivici⁸⁶ nih nim od Buga dane gosposke« se v razglasu navajajo »Juri Kunstl, Baste Križaj, Baste Lukančič, Mathia Kunstl, Hanže Kos, Martin Kunstl, Leonhart Kunstl, Matija Rattmonner, Josef Oberhueber jenu Gregor Lukančič«. ⁸⁷ Seznam posesti, dane na dražbo, kaže, da je bila

79 Prim. Žnidaršič Golec, *Cerkvene ustanove*, str. 8.

80 Oman, *Evangeličanska postojanka*, zv. III, str. 14: »[...] derwegen hochuonetten gewesst sich bei allen stännden dises lanndts einer bestandigen gewishait in glaubens sachen zubewerben.«

81 Prav tam, str. 38–40, 97. Prim. tudi str. 98–100.

82 Prav tam, str. 14, op. 29.

83 Šega, *Protestantizem*, str. 44.

84 Prav tam, str. 43. Prim. Šega, Golec, Münchenska zakladna najdba, str. 175.

85 Šega, Golec, Münchenska zakladna najdba, str. 173–174, 177–189. Transkripcijo in transliteracijo slovenskega besedila najdemo na str. 178–181, prevod in priredbo v sodobni jezik pa na str. 182–183.

86 Glede izraza »zmaglivici« prav tam, str. 178, op. 22.

87 Prav tam, str. 178.

Imena in priimki ter seznam nepremičnin desetih Škofjeločanov, izgnanih z loškega gospodstva zaradi vztrajanja pri protestantizmu. 26. maja 1590 izdani razglas o izklicu njihovega nepremičnega premoženja je izšel tudi v slovenski različici.

večina najvztrajnejših loških protestantov razmeroma premožna. Trgovec Jurij Kunstl je imel, denimo, tri hiše »na Placi« (na Mestnem trgu), dve hiši z vrtom v predmestju, dve večji in eno manjšo njivo v bližnji okolici ter desetino od zemljišča zunaj mestnega pomirja.⁸⁸ Laiškemu pridigarju Lenartu Kunstlu so pripadale štiri hiše, dva vrta, dve njivi in desetina v Retečah.⁸⁹ Vsak po tri hiše in več zemljišč sta imela Baste (Sebastjan) Križaj

⁸⁸ Prav tam, str. 180. Prim. daljši seznam leta 1586 zaslišanih loških osumljencev z Jurijem Kunstlom na vrhu v Šega, *Protestantizem*, str. 39–40.

⁸⁹ Šega, Golec, Münchenska zakladna najdba, str. 180. Prim. Šega, *Protestantizem*, str. 40, št. 10.

in Gregor Lukančič, dve hiši in več zemljišč pa so bili del imetja Janža Kosa.⁹⁰ Gregor Lukančič je obenem posedoval več fužin ob reki Sori.⁹¹ V lasti Basteta (Sebastjana) Lukančiča so bili nova hiša in vrt »na Placi« ter njiva, s hišo »na Placi« pa se je, ob nekaj zemljiščih, lahko pohvalil tudi nekdanji mestni pisar Martin Kunstl.⁹² Manjša posest od tiste, ki jima ju je pripisoval štiri leta starejši seznam, je v razglasu izkazana za Matija Rottenmannerja in Jožefa Oberhueberja. Rottenmanner naj bi imel zdaj eno hišo v mestu in en skedenj, medtem ko naj bi bil štiri leta prej tudi lastnik fužine v Železnikih. Dve hiši, in ne eno, naj bi poleg vrta in hube zdaj posedoval Oberhueber.⁹³ Iz te družbe nedvomno močno izstopa Matija Kunstl, po poklicu trgovec, za katerega razglas izrecno pravi, da »nima nič«.⁹⁴ Več drugih imen protestantizmu naklonjenih Ločanov vsebuje že omenjeni starejši seznam iz leta 1586, sestavljen za potrebe zaslišanj osumljencev. Po tem seznamu naj bi se k »novi veri« občutneje nagibali na primer jermenarja Matevž Tanner in Mihael Herbst, brivec in padar Valentin Serafiner, kovač Matevž Korošec, krojača Matija Jugovec in Gregor Formacher, pek Matevž Poznik, ribiča Mihael in Štefan Wagner ter Jožef Jamnik, sluga pri Juriju Kunstlu.⁹⁵ Seznam dokazuje, da je prišlo do večjih ali manjših veroizpovednih premikov v različnih plasteh loškega mestnega prebivalstva. Kar zadeva deseterico izgnanih, velja dodati, da so ti v glavnem ostajali na Kranjskem in da so se kmalu spet vrnili v Škofjo Loko.⁹⁶ Učinkovitejšo rekatolizacijo mestnih naselij so prinesla leta ob prehodu iz 16. v 17. stoletje, ko so se zaradi vere preselili na tuje najbolj nepopustljivi protestanti. Zdravnik David Verbec iz Ljubljane je zaživel v Ulmu, brata Janez in Tobija Taufferer, prav tako Ljubljančana, v Strasbourgu (Straßburg) oziroma Nürnbergu, Nürnberg si je za novo bivališče izbral tudi

90 Šega, Golec, Münchenska zakladna najdba, str. 179–181. Prim. Šega, *Protestantizem*, str. 40, št. 2, 3, 7.

91 Šega, Golec, Münchenska zakladna najdba, str. 181. Prim. Šega, *Protestantizem*, str. 40, št. 3.

92 Šega, Golec, Münchenska zakladna najdba, str. 180. Prim. Šega, *Protestantizem*, str. 40, št. 4, 8.

93 Šega, Golec, Münchenska zakladna najdba, str. 180–181; Šega, *Protestantizem*, str. 40, št. 13, 15.

94 Šega, Golec, Münchenska zakladna najdba, str. 180. Prim. Šega, *Protestantizem*, str. 40, št. 6.

95 Šega, *Protestantizem*, str. 40, št. 29, 30, 37, 32, 21, 33, 28, 23, 38, 36.

96 Prav tam, str. 45.

Ljubljanski trgovec Janez Ambschel (Kos).⁹⁷ Med poznejšimi eksulanti na Nemškem naletimo v Regensburgu na srebrarja Jurija Morentza s Ptuja, ki je postal tamkajšnji meščan leta 1687.⁹⁸

Konfesionalni premiki med kmečkim prebivalstvom

V manjšem obsegu so veroizpovedni premiki zajeli premoženjsko in posledično socialno precej različno kmečko prebivalstvo. V škofjeloškem primeru, delno predstavljenem že v prejšnjem razdelku, so se za »Luthrovo vero« poleg meščanov – in dveh plemkinj, živečih v mestu⁹⁹ – opazneje ogreli Pavel Kuralt iz Dorfarjev, Mihael Vodnik iz Praš, Andrej Jakše z Jame, Matija Ostre in Jakob Pöfler iz Bitenj ter Andrej Weinzierl iz Gabrka v Poljanski dolini. Z izjemo Pöflerja, ki je bil kajžar, je drugih pet sodilo med »gruntarje«. ¹⁰⁰ Pri augsburški veroizpovedi je najdlje vztrajal že v prvi polovici sedemdesetih let 16. stoletja zasliševani Pavel Kuralt. Kuralt, med drugim obtožen, da ljudi odvraca od maše, je priznaval, da hodi k luteranskim pridigam v Kranj, in menil, da je njegovo versko prepričanje zgolj njegova stvar.¹⁰¹ Ob koncu osemdesetih let 16. stoletja je na vprašanja komisije namesto ostarelega Kuralta sprva odgovarjal njegov sin Felicijan. Ta je med drugim dejal, da z očetom nimata protestantskih knjig in da niti brati ne znata. Potem ko je bil sam na silo priveden pred komisijo in bil deležen prepričevanja in pretenj zasliševalcev, je stari Kuralt popustil. Najprej se je sicer odselil v Ljubljano. Po vrnitvi domov se je nekaj dni pred smrtjo »na katoliški način« spovedal in obhajal.¹⁰² Drugače se je odločil mlajši Andrej Weinzierl, ki je poudarjal, da so mu nekoč obhajilo pod obema podobama delili prav tisti duhovniki, ki so takšnemu obhajanju zdaj nasprotovali.¹⁰³ Čeprav se je na

⁹⁷ Schnabel, *Österreichische Exulanten*, str. 40–41 (Ambschel), 96 (Verbec), 209–210 (Tauferrer).

⁹⁸ Prav tam, str. 671–1672, op. 164.

⁹⁹ Blaznik, *Reformacija*, str. 75–76.

¹⁰⁰ Prav tam, str. 86; Šega, *Protestantizem*, str. 41.

¹⁰¹ Blaznik, *Reformacija*, str. 75.

¹⁰² Prav tam, str. 95.

¹⁰³ O obhajilu »sub utraque specie« kot kriteriju za ločevanje protestantov od katoličanov prim. Gruden, Doneski, str. 127.

videz uklonil komisiji, je loško gospostvo zapustil.¹⁰⁴ Drugi zgoraj naštetih kmetje so se obljube o spreobrnitvi, kot kaže, nazadnje le držali.¹⁰⁵ Med manj izpostavljenimi podložniki loškega gospostva, zaslišanimi pred komisijo leta 1589, omenimo še Bitenjčana Ruperta Škodo in njegovega sina Avgušтина. Rupert naj bi v verskih rečeh sledil gosposčinskemu oskrbniku Lenartu Siegesdorferju, Avguštin pa se je zagovarjal, da ga je zavedel oče.¹⁰⁶ V približno istem obdobju kot na freisinškim škofom pripadajočem loškem gospostvu so se pred komisarji svojih zemljiških gospodov škofov v Briksnu zagovarjali krivoverstva osumljeni kmetje gospostva Bled.¹⁰⁷ Od 33 blejskih podložnikov naj bi se jih leta 1589 izselilo šestnajst, torej slaba polovica, vseh šestnajst verjetno skupaj z družinami.¹⁰⁸ Odšli so potem, ko so dobili odškodnino za zemljišča, katerim so se morali ob izselitvi odpovedati. Vrednostne ocene posesti, narejene za vse tiste kmečke gospodarje, ki se ne bi hoteli odreči »krivi veri«, pričajo, da so se luteranstva bolj ali manj trdno oprijeli različno premožni kmetje. Ocenjene vsote so se namreč gibale od najvišje, 500 goldinarjev, za kmetijo Krištofa Kreljeviča, do najnižje, 20 goldinarjev, za kajžo Urbana Krištofiča.¹⁰⁹ Zaradi bližine Koroške, kjer je protestantizem na podeželju pognal globlje korenine kot na Kranjskem, so bila veroizpovedna nihanja med kmeti v tem delu Gorenjske vsekakor živahnejša.¹¹⁰

Številčne podatke o opustitvi katolištva med podeželskim prebivalstvom v poznem 16. stoletju najdemo v vizitacijskih poročilih oglejskega generalnega vikarja Pavla Bizancija.¹¹¹ V času njegove vizitacije, leta 1581, naj bi v župniji Dobrnič živelo trideset kmečkih luteranskih družin, prav toliko naj bi jih bilo v župniji Krka.¹¹² Med drugimi dolenskim župnijami ali župnijskimi vikariati, ki jih je vizitiral Bizancij, kaže izpostaviti Šmihel pri Novem mestu, kjer

104 Prav tam. O Škofjeločanu Nikolaju Weinzierlu, ki je »dolga leta živel v nemških deželah«, gl. Blaznik, Reformacija, str. 84.

105 Prim. prav tam, str. 87, 92, 94–95.

106 Prav tam, str. 94.

107 Gornik, *Zgodovina*, str. 143–144. Prim. Žabota, Razvoj, str. 148–150.

108 Gornik, *Zgodovina*, str. 143. Prim. podatek o 33 kmečkih družinah v Žabota, Razvoj, str. 150 (in op. 27).

109 Gornik, *Zgodovina*, str. 143. Prim. Žabota, Razvoj, str. 149–150.

110 Prim. Gornik, *Zgodovina*, str. 145; Žabota, Reformacija, str. 445–449.

111 Podatki za leta 1581 vizitirane župnije na habsburških tleh patriarhata so večji del objavljeni v Gruden, Doneski, str. 128–140.

112 Prav tam, str. 136, 138.

je vizitator na strani »heretikov« naštel šest kmečkih družin, in Dobropolje, kjer je za »heretično« označil eno kmečko družino.¹¹³ Zgolj ena družina naj bi se prištevala k luteranom tudi v župniji Cerklje na Gorenjskem.¹¹⁴ Posebno omembo si zasluži še Bizancijev podatek za Sevnico na štajerskem bregu Save. Ker se mu tam nihče ni dal birmati, je Bizancij sklepal, da je med Sevničani »mnogo ljudi sumljivih«.¹¹⁵ Enak sklep je izpeljal za podložnike Jurija Thurna, imetnika graščin Rihemberk in Vipavski Križ na Goriškem. Kljub temu da je slišal, da je nekatoličanov v teh krajih malo, je bil Bizancij prepričan, da je »vse to ljudstvo krivoversko«, saj da ni našel osebe, ki bi hotela prejeti zakrament sv. birme.¹¹⁶ Kot med drugim dokazuje dogajanje na območju Cerknice in Vipave,¹¹⁷ je na konfesionalno mobilnost kmetov poleg bližnjih gradov in mest, kjer so delovali zavzeti luterani, vplivala tudi bližina protestantizmu izraziteje naklonjenih trških okolij.¹¹⁸ Glasovi o protestantskih kmetih so v večjem delu slovenskega ozemlja izzveneli na začetku 17. stoletja. Sekovski škof Martin Brenner, ki je leta 1607 v imenu salzburškega nadškofa vizitiral župnije med Dravo in Muro, je ugotavljal, da »na podeželju, izvzemši nekaj plemičev, tedaj ni bilo več luteranov, vsaj javnih ne«. Drugačno stanje je vladalo v Mariboru, na Ptujju in v Ormožu,¹¹⁹ iskreni v veri pa naj ne bi bili niti tržani Ljutomera, ki naj bi še vedno hodili h »krivoverskemu« vikarju v Malo Nedeljo.¹²⁰

Vprašanje veroizpovednih sprememb med kmečkim prebivalstvom je ostajalo aktualno v Prekmurju, kjer se je ob luteranstvu – resda v precej manjši meri – obdržalo kalvinstvo. Dinamika prehajanja od augsburške veroizpovedi k helvetski in nazaj k augsburški je v prvi polovici in sredi 17.

113 Prav tam, str. 135, 138.

114 Prav tam, str. 130.

115 Prav tam, str. 133.

116 Prav tam, str. 125. »Vaša prevzvišenost ve, da heretiki ta zakrament zelo mrze,« je Bizancij še zapisal v pismu oglejskemu patriarhu z dne 12. julija 1583.

117 Gruđen, *Zgodovina*, str. 741–744. O razmerah v Idriji, ki je trške pravice dobila pozneje, prav tam, str. 742.

118 Prim. Mlinarič, *Prizadevanje*, str. 10–11 (za severovzhodni del slovenske Štajerske).

119 Prav tam, str. 22.

120 Prav tam, str. 83: »Est et alius vicarius domini commendatoris: in Khlain Sonntag, homo nullius valoris [...], unde circumiacentes parrochiani, qui non sunt sinceri in fide, maxime Luetenbergenses, ad ipsum currunt.«

Cerkev sv. Martina v Martjancih, velik del 17. stoletja središče merjenja moči med luterani in kalvinci.

stoletja vidneje zaznamovala župljane Martjancev.¹²¹ Kar zadeva premike nazaj h katolištvu, so s kvantitativnega vidika povedni podatki o številu protestantov in katoličanov v gornjem Prekmurju, objavljeni za konec 17. in sredo drugega desetletja 18. stoletja.¹²² Leta 1698 je bilo v Tišini po oceni katoliškega vizitatorja 118 duš, a med temi zgolj štirje odrasli katoličani.¹²³ Luterani so tedaj močno prevladovali tudi v drugih krajih tišinske župnije,¹²⁴ že leta 1714 pa sta bila deleža obojih v župniji izenačena: »Mixti sunt et aequali catholici ac lutherani.«¹²⁵ Še večjo razliko v korist luteranov je vizitacija iz leta 1698 izkazovala za župnijo sv. Jurija v Rogašovcih,¹²⁶ vendar naj

¹²¹ Šebjanič, *Protestantsko gibanje*, str. 21–24.

¹²² Zelko, *Gradivo*, str. 239 (244)–298.

¹²³ Prav tam, str. 265: »Parrochiani: In possessione Tisina numerantur animae universim 118, ex his sunt catholici praeter parvulos 4.«

¹²⁴ Prav tam.

¹²⁵ Prav tam, str. 298.

¹²⁶ Prav tam, str. 272–273.

bi bila leta 1714 deleža luteranov in katoličanov tudi tu enaka.¹²⁷ Izključno nekatoličani naj bi v začetku 18. stoletja sestavljali župnijska občestva v Hodošu, v Domanjševcih, kjer je bil duhovnik kalvinec, ter pri Sv. Benediktu v Kančevcih.¹²⁸ Skoraj samo luterane je štela župnija sv. Trojice v Gornjih Petrovcih.¹²⁹ Primere, ko je do menjave veroizpovedi prišlo z nasiljem, navaja vizitacijski zapisnik iz leta 1721. Čeprav ne zadeva neposredno kmetov, jih je zaradi učinkov, ki so jih takšni primeri imeli, vseeno vredno omeniti. Za kar dva predikanta, gornjepetrovskega in kančevskega, je vizitator od Štefana Terplena iz Markovcev izvedel, da sta bila na ukaz pokojnega ostrogonskega nadškofa Jurija Széchényja (u. 1695) tako dolgo zaprta v Monoštru, dokler nista postala katoličana.¹³⁰ Po drugi strani naj bi predikant, ki je v času vizitacije vodil gornjepetrovsko župnijo, svojo katoliško ženo pred njenim prestopom v luteranstvo »pretepal in mučil«.¹³¹

Zgledi konfesionalne mobilnosti med delavci, služinčadjo ter hlapci in deklami

Preden se zadržimo nekoliko dlje pri virih o spremembah veroizpovedi tujcev na slovenskih tleh, se vsaj kratko ustavimo pri vprašanju konfesionalne mobilnosti med **delavci na fužinah in v rudnikih** ter služinčadjo oziroma hlapci in deklami. Po enem od seznamov »novoverceve« iz leta 1589 je pri štirih fužinarjih v Železnikih tisti čas delalo nekaj protestantskih drvarjev, ki pa so izviral iz nemških dežel. Augsburške veroizpovedi naj bi bili tudi njihovi delodajalci: Andrej Wretzl, Janž Wretzl, Matija Warl in Matija Schuester (Šušteršič).¹³² Protireformacijski ukrepi so se osredotočili na lastnike fužin, pri tem pa je pri luteranstvu, natančneje dejansko pri prejemanju obhajila pod obema podobama, vztrajal le Janž Wretzl. Odselil se je na Dolenjsko,

¹²⁷ Prav tam, str. 298.

¹²⁸ Prav tam, str. 297–298.

¹²⁹ Prav tam, str. 298.

¹³⁰ Prav tam, str. 307, 310.

¹³¹ Prav tam, str. 307.

¹³² Blaznik, Reformacija, str. 92. Prim. prav tam, str. 95.

vendar se je občasno še vračal v Železnike.¹³³ Protestantizem je bil razširjen tudi med delavci Bucellenijevih fužin na Savi pri Jesenicah in v Kropi, kjer je del kovačev od katolištva prešel k luteranstvu in nato nazaj v katolištvo.¹³⁴ Iz kovaške družine s Kobariškega je po drugi strani izhajal »neki Gregor«, ki je v Zgornji Idriji opravljal službo predikanta. V zvezi z njim je apostolski vizitator Bartolomea Porcia na pragu sedemdesetih let 16. stoletja od vikarja v Cerknem izvedel, da v idrijski župniji nimajo maš. Verniki naj bi v cerkvi zgolj peli oziroma molili očenaš in vero ter poslušali evangelij in pridigo. Ob obiskih bolnikov naj bi kruh in vino posvečevali kar v njihovih hišah.¹³⁵ Večina idrijskih rudarjev, tako domačih kot priseljenih, je protestantskim pogledom in navadam sledila predvsem v letih 1586–1595, ko je rudniški upravi načeloval Gregor Komar.¹³⁶

Veri svojih gospodarjev se je (navzven) največkrat prilagodila tudi **služinčad**. V ohranjenem delu ljubljanske protestantske matrike iz zadnje četrtine 16. stoletja beremo med drugim o pokopih Krištofa, »zvestega služabnika gospoda Janeza Khisla«, in Špele, »nekdanje kuharice gospoda Jurija Khisla s Fužin«; oba so pokopali pri cerkvi sv. Petra.¹³⁷ V veliko težjem položaju so se seveda znašli tisti služabniki in služabnice, ki so skušali živeti v skladu z veroizpovedjo, drugačno od gospodarjeve. V začetku devetdesetih let 16. stoletja je hodil v Ljubljano k obhajilu »na protestantski način« del služinčadi cistercijskega samostana Stična. Ko pa je vizitator Francesco Barbaro dal te osebe poučiti o (katoliški) veri, naj bi vsi »prosili za odpuščanje, preklicali svoje zmete in sprejeli pokoro«.¹³⁸ Kar zadeva kmečke **hlapce in dekle**, je še zlasti zgovorna življenjska pot Jakoba in Lucije Petrič iz srede 18. stoletja. Spisi ljubljanskega okrožnega glavarstva, reprezentance in komore za Kranjsko in seznam »krivovercev« v Arriachu na Koroškem razkrivajo, da sta se Jakob

¹³³ Prav tam, str. 95.

¹³⁴ Prim. Žabota, Reformacija, str. 448.

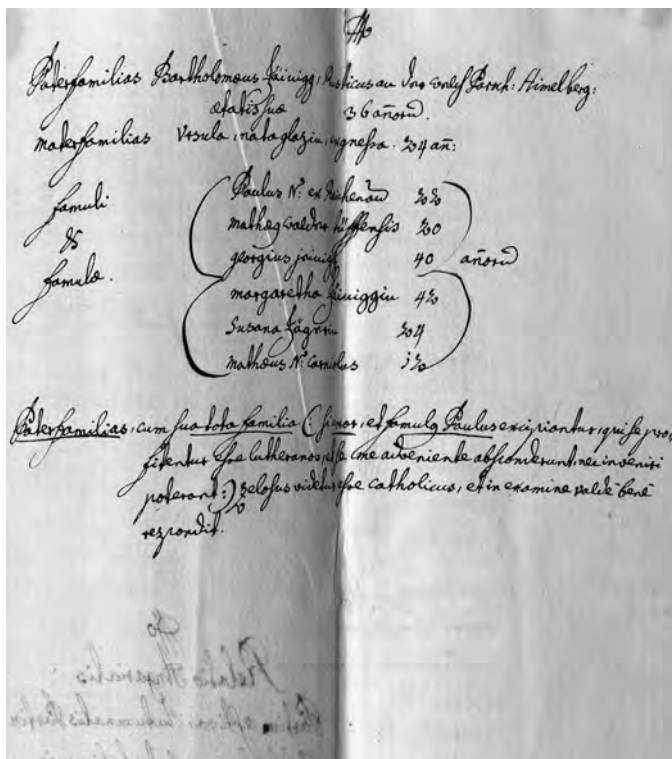
¹³⁵ Gruden, *Zgodovina*, str. 742. Prim. Arko, *Zgodovina Idrije*, str. 143.

¹³⁶ Kavčič, Čedajske vizitacije, str. 281–282. Komar naj bi pozneje »v iskanju zaposlitve spet prestopil v katoliško vero«. Kerševan, Protestantizem, str. 167.

¹³⁷ Zadevne navedke iz matrike mi je posredovala Barbara Žabota, za kar se ji lepo zahvaljujem. Objavljeno v: Žabota, *Protestantizem v Ljubljani*, str. 164, 185. O matriki, ki »velja za najstarejšo matično knjigo v celinskem delu današnje Slovenije«, prim. Žabota, Ko mrtvi spregovorijo.

¹³⁸ Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 427.

Popis družinskih članov ter hlapcev in dekel kmeta Jerneja Jainigga iz srede 18. stoletja. Po navedbi Jožefa Benedikta Schwarzrockha, duhovnega pomočnika v Himmelbergu – župniji »na nemški strani Koroške« – sta bila odkrita luterana gospodarjeva žena in eden od hlapcev. Matevž, dvanajstletni hlapec s Kranjskega, je bil tedaj (še) katoliške vere.

in Lucija, kajžarska otroka iz Rateč pri Kranjski Gori, protestantskih nazorov navzela med službovanjem pri kmetih »na nemški strani Koroške«. Za protestantizem naj bi hotela navdušiti tudi sorodnike v rodni deželi. Pred katoliškimi oblastmi – te so si po navodilih dvora Marije Terezije prizadevale za izkoreninjenje vsakršnega »akatolištva« iz avstrijskih dežel – naj bi se Lucija umaknila celo v Prusijo.¹³⁹ Med hlapci s Kranjske, ki bi utegnili katolištvo zamenjati za »boljšo in lažjo« vero,¹⁴⁰ je bil tudi dvanajstletni Matevž. Augsburške veroizpovedi naj sicer ne bi izpovedoval njegov gospodar Jernej

¹³⁹ Žnidaršič Golec, *Politika*, str. 271–273.

¹⁴⁰ O tem, da je »luteranska vera boljša in lažja«, »das der lutherische glauben besser vndt leichter seye«, so šestindvajsetletnega Franca Schi(e)rmerja z Zgornje Štajerske prepričali kmet, pri katerem je služil, in trije sohlapci. StLA, Laa. A. Antiquum, Gruppe XI, Schuber 34 (Landgericht Gallenstein den 13ten April 1755, Informatio ad Processum).

Jainigg, ampak gospodarjeva žena Uršula in dvaindvajsetletni hlapec Pavel, doma iz Reichenaua.¹⁴¹

Primeri pokatoličnanja tujcev – kalvincev, luteranov in judov

V drugo polovico 17. in v 18. stoletje sega več zanimivih virov o pokatoličnanju tujcev različnih veroizpovedi, ki so se na Slovenskem mudili krajši čas ali pa so ostali dlje in tu (morda) tudi umrli. Zdi se, da je začasno v Ljubljani bival »neki Oger«, o katerem letopisec ljubljanskega jezuitskega kolegija za leto 1676 piše, da je bil »odvezan od kalvinskega krivoverstva«, potem ko se je spovedal in podpisal izpoved katoliške vere. K njegovemu spreobrnjenju so pripomogli neimenovani »plemeniti katoliški mladenič«, ki je z njim potoval v Rim, ter jezuiti, ki so mu pojasnili »prevare« njegove »sekte«.¹⁴² Za kratek čas se je leta 1692 v Piranu ustavila družina kalvincev, vendar že po spreobrnitvi »v sveto vero«, kot pravi koprski škof Naldini.¹⁴³ Pol stoletja pozneje, leta 1739, jezuitski kronist v Gorici poroča o pokatoličnanju Jakoba Sandrija iz švicarskega kantona Graubünden. Šestnajstletni Jakob naj bi »v naše kraje sledil človeku kalvinske sekte, ki je že nekaj let živel v tem mestu [Gorici]«. Ker naj bi pri omenjenem človeku videl »veliko stvari, ki nedolžno srce odvrtaajo«, je Jakob sklenil skrivaj pobegniti in izpovedati katoliško vero.¹⁴⁴ Od jeseni 1752 do pomladi 1753 je izpoved katoliške vere pri glavnem oltarju cerkve sv. Elizabete v Slovenj Gradcu podalo tudi osem tujih

141 NŠAM, Škofijska pisarna, F 3, šk. 1 (»Relatio Angarialis [...] Himmelbergae«, leto 1752): »Paterfamilias Bartholomaeus Jainigg, Rusticus an der Welch Paroch(iae) Himelberg(ensis) [...] Mathaeus N. Carniolus 12.«

142 *Letopis ljubljanskega kolegija*, str. 285.

143 Naldini, *Cerkveni krajepis*, str. 235.

144 *Historia Collegii Goritiensis*, fol. 53v–54r: »[...] zelo et charitatem (!) nostrorum plurimum debet Jacobus Sandri, juvenis 16 annis natus inter Grisones ubi a suis calviniana haeresi imbutus, secutus est in has terras eiusdem sectae hominem, qui in hac urbe aliquot ab hinc annis domicilium habet. Huic ergo cum ab obsequiis esset Jacobus noster atque domi suae multa videret, a quibus innocua mens abhorrebat, in animum induxit fuga se subducere et catholicam religionem profiteri.« Za transkripcijo letopisa se zahvaljujem kolegu Francetu Baragu. Prim. Ferlan, La trascrizione.

vojakov.¹⁴⁵ Z izjemo dveh – cvinglijanca Salomona Sichererja iz Züricha, ki je bil cvinglijanec, in kalvinca Johanna/Janeta Siberta iz dežele Hessen¹⁴⁶ – so se drugi pred tem prištevali k augsburški veroizpovedi. Gre za na Saškem rojene Johanna Michaela Penncharta, Gottlieba Michela, Johanna Christoph Beniusa (Renius), Joannesa Meczerja, za Johanna Jakoba Franka (Frangk), rojenega na Volilnem Saškem, ter Friderika Hezberga iz manjšega kraja na meji med Saško in Brandenburgom.¹⁴⁷ Slovenjgraški vikar Luka Založnik se je v poročilu ljubljanskemu škofu Ernestu Amadeju Attemsuh pohvalil, da so navedeni vojaki v katolištvo prestopili zaradi kateheze, ki jo je imel v cerkvi sv. Elizabete, in po zasebnih pogovorih z njim. Izpoved vere je potekala pred »veliko množico tako domačega ljudstva kot vojakov«.¹⁴⁸ Zgolj s številom in dotedanjo veroizpovedjo pokatoličanjenih oseb nas seznanja letopis jezuitskega kolegija v Gorici v zadnjih letih obstoja. V letu pred papeževu razpustitvijo reda, torej leta 1772, se je pri goriških jezuitih »Kalvinu odrekel eden«, Luthru pa deset ljudi. Ena judovska deklica je v njihovi cerkvi prejela krst.¹⁴⁹ Leto prej so goriški jezuiti med spreobrnjenci našteali štiri luterane, tri kalvince in enega »brezverca«, »nullius fidei«.¹⁵⁰

Medtem ko je družina omenjene judovske deklice živela najverjetneje v Gorici,¹⁵¹ pa so prihajali »iz tujih krajev« judje, sprejeti v katoliško Cerkev na Kranjskem oziroma v Ljubljani, od koder jih je na pobudo mestnih oblasti leta 1515 izgnal Maksimilijan I.¹⁵² Sredi osemdesetih let 17. stoletja naj bi po zaslugi ljubljanskih jezuitov judovstvo zapustil vojak iz Frankfurta ob

145 NŠAL, NŠAL 1, ŠAL I, Spisi, fasc. 42/65. Prim. Visočnik, *Škofijski arhiv*, str. 265–266.

146 NŠAL, NŠAL 1, ŠAL I, Spisi, fasc. 42/65: »Salomon Sicherer, baptismale nomen Salomon in professione amisit, et vocari petiit Franciscus Xaverius Zbinglianae sectae natus in Cirich« (27. december 1752).

147 Prav tam.

148 Prav tam: »Notifico demissime, quod sequentes milites partim publicis Slauo-graecii in Ecclesia S. Elisabethae dictis catechesibus partim priuatis discursibus a me indigno bresbytero [...] edocti, ac conuersi publicam ad aram S. Elisabethae coram multa copia tum domesticis populi, tum militum Catholicae fidei professionem hoc anno deposuerint.«

149 *Historia Collegii Goritiensis*, fol. 179v (leto 1772): »[...] apud nos Calvinum euiravit unus, Lutherum decem, et puella hebraea sacro fonte in templo nostro abluta est.«

150 Prav tam, fol. 177v: »luthericolae 4, calvinistae 3, nullius fidei unus, qui suos feliciter dedocti errores, eosdem publice in ecclesia nostra detestati sunt.«

151 O judih v Gorici prim. Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 63.

152 Isti, *Judje na Slovenskem v srednjem veku*, str. 466–468.

Nobilitio Gemina, quod sequentes milites
 postlim publicis status = gratij in Ecclesia s: Elisabetha
 Iudis Calceusibus postlim privatis discessibus
 a me indigno Bresbytero infra scripto Coniuncti
 edocti, ac Conversi publicam ad usum s: Elisabetha
 Coram multa copia tum domesticum populi, tum
 militum Catholice fidei professionem hoc anno
 Deposuerunt.

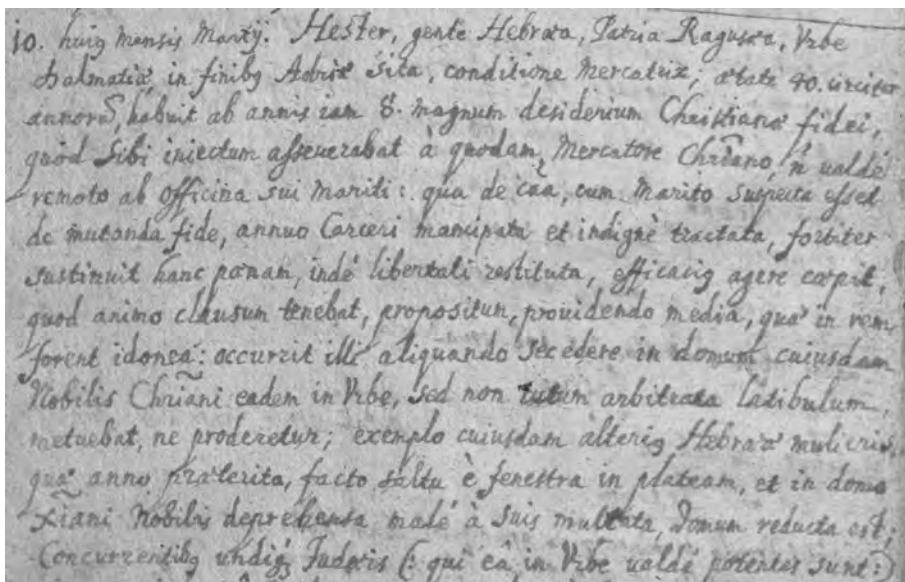
27ma septembris anni 1752. apprimè edoctus
 publicam fidei professionem Deposuit Joannes
 Michael Pennhorst natus in Saxonia Lutherana
 sectæ. astantibus testibus S: Jacobo Stiger et Demshet

27ma Decembris publicam fidei professionem
 Deposuit Salomon Sicheser, baptisimale nomen
 Salomon in professione amisit, et vocari, et hinc
 francisq; Haverij, Svinglianae sectæ natus in
 Ciroich astantibus testibus generoso
 Domino Pister, et Georgio Stheschagk.

21. Decembris publicam Deposuit fidei pro=
 fessionem natus in Suisyagum Lutherana
 sectæ, Joannes Jacobus frangi astantibus S:
 Georgio Demshet. et S: Josepho Kere.

Poročilo vikarja v Slovenj Gradcu Luka Založnika o osmih tujih vojaki, ki so v letih 1752–1753 prestopili v katolištvo. Za javno izpoved katoliške vere so se odločili potem, ko so poslušali katehezo v cerkvi sv. Elizabete ali se o verskih stvareh pogovarjali z vikarjem.

Majni, ki je, tako letopisec, med prezimovanjem v kranjski deželni prestolnici začutil privlačnost katoliške vere. Spreobrnjenca je ljubljanski generalni vikar Janez Marko Rosetti krstil na ime Pavel, vlogo botra pa je prevzel predsednik

Začetek zapisa o spreobrnjenju, katoliškem krstu in pokopu judinje Estere iz Dubrovnika, 10. marec 1660.

kranjskega poverjeniškega urada Janez Anton Lewenberg.¹⁵³ Dramatičen opis spreobrnjenja, krsta in smrti judinje iz Dubrovnika prinaša daljši zapis Jakoba Stopperja v mrliški knjigi ljubljanske župnije sv. Nikolaja za 10. marec 1660.¹⁵⁴ Zapis stolnega župnika in kanonika Stopperja si zasluži podrobnejše povzetje. Pripoveduje o Esteri, ženi judovskega trgovca in materi treh otrok, ki naj bi si želela postati kristjanka že vse od osmega leta starosti. Željo naj bi v njej spodbudil neki krščanski trgovec, ki je imel prostore nedaleč od moževih. Ker je njen mož sumil, da bo spremenila vero, so Estero zaprli in z njo v ječi sramotno ravnali. Da bi se izognila kaznovanju, ki bi jo doletelo, če bi skušala prestopiti v krščanstvo, se je odločila, da iz mesta, kjer so bili judje »zelo mogočni«, naskrivaj pobegne.¹⁵⁵ Po dogovoru s krščanskim trgovcem je

¹⁵³ *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 347–348.

¹⁵⁴ NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, Matične knjige, Mrliška knjiga 1658–1735.

¹⁵⁵ O težkem položaju pokristjanjenih judov v okoljih z bolj ali manj številnim judovskim prebivalstvom prim. *Austria Judaica*, str. 258. O relativno dobrem, a ne zares strpnem odnosu do judovske skupnosti v zgodnjem novoveškem Dubrovniku prim. Harris, *Dubrovnik*, str. 199–201. Na to delo me je prijazno spomnil kolega Žiga Zwitter.

v času moževe odsotnosti – ta naj bi takrat sklepal posle v Aleksandriji – na triremi odplula proti Benetkam. Poleg tega, da je zapustila svoje otroke, so jo na poti pestile še druge težave: hudi morski valovi, neprijeten zimski hlad in razne nevarnosti. Iz strahu pred judi, ki so z vseh koncev prihajali v Benetke, je odšla naprej na Reko in nato v Ljubljano. Na prvo postno nedeljo 14. februarja 1660 je tu prenočila pri neki družini, naslednji dan pa se je pojavila pred vrati jezuitov in jim zaupala svojo namero, da postane kristjanka. Osnov krščanske vere in molitve očenaša, zdravamarije, vere in desetih zapovedi jo je v nekaj tednih naučil pater Krištof, sicer »bolj več italijanščine kot dalmatinščine«. Ker je Estera kmalu hudo zbolela, so s krstom pohiteli. Ko je izrazila obžalovanje svojih grehov, jo je v stolni cerkvi s krstnim imenom Frančiška (Rimska) krstil šenklaški vikar Gregor Rubida. Vlogo novokrščenkinih botrov sta prevzela ljubljanski meščan Gregor Mugerle in Magdalena Perger. Samo šest ur pozneje je Estera, zdaj Frančiška, umrla v navzočnosti jezuitskih patrov.¹⁵⁶

156 NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, Matične knjige, Mrliška knjiga 1658–1735, 10. marec 1660: »Hester, gente Hebraea, Patria Ragusea, vrbe Dalmatiae, in finibus Adrie sita, conditione Mercatrix, aetate 40 circiter annorum, habuit ab annis iam 8 magnum desiderium Christianae fidei, quod sibi iniectum asseuerabat a quodam mercatore Christiano, non ualde remoto ab officitia sui mariti, qua de causa, cum marito suspecta esset de mutanda fide, annuo carceri mancipata et indigne tractata [...]. Quare tutius rata, procul abisse ab hoc periculo, agitato prius, negotio cum praefato Xiano [Christiano] mercatore consilium discedendi suscepit [...] facienda trirema parata, in portu versus Venetias, quam, cum fugo commodum fore arbitraret, auxilio Xiani [Christiani] qui tectum ille nocte procurauerat, in nauem imposita, et recepta, porte soluit, commodum absente marito, Alexandriae negotiante, quo se tres ante menses receperat. Proles habuit tres discedens, in mari undis iactata, sustinuit magna pericula, et frigora brumae tempora incommodissima nauigationis. [...] ob frequentiam Judaeorum ex omni terrarum plaga commeantium diffideret, in Flumen in Liburniam peruenit, inde in Labacum metropolem Carnioliae prima d(ome)nica quadrag(esi)mae deducta à quadem matre familias, apud quam diuerterat, ad portam PP [patrum] Societatis Jesu comparuit, quibus etiam propositum mutandae fidei aperuerat [...]. Additus illi p(ater) quidam Christophorus no(m)ine, cum linguam Italicam magis calleret, quam Dalmaticam, qui animam ipsius penitus pertentans, reperit in ea magnum fidei nostrae ardorem, et instructionis capacem. Statim ergo necessaria addidit, orat(ione)m dom(ini)cam, salut(at)e)m angelicam, symbolum apostolorum, et decalogum. [...] Verum uisum est DOMINO, ille grauem interea morbum immittere; [...] adfuit illius sacerdos, r(euerendus) m(a)g(iste)r Greg(orius) Rubida cathedralis dictae uicarius, coram quo professa symbolum ap(osto)lorum [...]. Mori post horas sex, praesentibus patribus, qui ad obitum conducentia suggerebant, piè et placide in Domino obdormiuit. Nomen in baptisate accepit Francisca, cuius tunc

Iz letopisa še izvemo, da so jo »ob velikem številu ljudstva« na stroške kolegija pokopali pri frančiškanih.¹⁵⁷

Sklepni poudarki

Če raznovrstno gradivo, vključeno v pričujoči prispevek, razmeroma dobro ponazarja kompleksnost obravnavane pojava, pa se ob tako predstavljeni problematiki postavlja vprašanje o zgodovinski vrednosti uporabljenega gradiva. Dragocen vir za razumevanje razlogov in okoliščin, v katerih je prišlo do veroizpovednih premikov, so zagotovo vizitacijski zapisniki, pri čemer je treba imeti ves čas pred očmi, da so izpovedi v njih bolj ali manj subjektivne. Poleg dejstva, da so v slovenskem prostoru zgodnjega novega veka vizitacije nastale pretežno na ukaz katoliških cerkvenih in svetnih oblasti,¹⁵⁸ zahtevajo zgodovinarjevo pozornost tudi na prvi pogled drobna (vsebinska) neskladja. Tako je duhovnik Andrej Scherer – Goričan, ki je kot beneficiat služboval v (Slovenskih) Konjicah – spomladi 1570 ob apostolski vizitaciji habsburškega dela oglejskega patriarhata najprej trdil, da na Štajerskem ne pozna nobenega duhovnika, ki bi (še) bil katolik, pozneje pa je vendarle navedel dve upoštevanja vredni izjemi: župnika v Braslovčah in župnika pri Sv. Juriju v Škalah.¹⁵⁹ Enako pomembno kot vprašanje verodostojnosti prič in tistih, ki so se morali sami zagovarjati zaradi vere, je vprašanje, ali je neko stališče oziroma ravnanje, ki bi ga načelno lahko opredelili kot »drugoversko«, sploh šteti za izraz konfesionalne mobilnosti. V poročilu o preiskavi domnevnega krivoverstva Izoljana Uga Ughija (Ugha) z dne 22. aprila 1711 na primer piše, da je šel Ugo »redko k maši in nikoli k obhajilu«, izjavil pa naj bi tudi, da »Bog ni Bog« in

festus dies agebatur 9 martii. Patrinis d(omino) Gregorio Mugerle ciue Labacensi, et Magdalena Pergerin.«

¹⁵⁷ *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 212.

¹⁵⁸ Vizitacija luteranskih cerkvenih oblasti je leta 1627 potekala v Prekmurju v dekaniji Murska Sobota. Prim. Zelko, *Zgodovina*, str. 181–186.

¹⁵⁹ Vizitacijski zapisnik Bartolomea Porcia, fol. 473–474r: »Ne conosco in Stiria prete alcuno che sia catholico [...], ne in tutta Stiria conosco prete che sia catholico, se non pre Iacob pievano di Brazlosa et pre Thomaso pievano di San Giorgio in Scalla.« Zahvalo za posredovanje transkripcije dela še neobjavljenega vizitacijskega zapisnika dolgujem kolegu Vojku Pavlinu.

da »(Marija) Devica ni Devica«. ¹⁶⁰ Kljub temu da je sedemindvajsetletnega Uga ovadil izpostavi beneške inkvizicije v Kopru njegov lastni oče in da so o Ugovem spornem vedenju pričali tudi drugi družinski člani, lahko iz izjave, da je Ugo svojega mladoletnega nečaka označil za luterana in »viteza hudiča«, sklepamo, da je šlo pri obdolžencu prej za duševno bolezen kot za spremembo veroizpovedi. Po drugi strani je vedenje, odstopajoče od norm prevladujoče konfesije, v nekaterih primerih mogoče pripisati odklanjanju avtoritet ali kakemu drugemu posvetnemu razlogu, ne pa spoznanju, da je »prava« neka druga veroizpoved. Da utegne biti tako, kaže navedba iz leta 1528 o slovenjgraškem oskrbniku, ki se ni spovedoval in obhajal, ker je bil »v sporu z župnikom«. ¹⁶¹ Sicer pa segajo vsebinska vprašanja, povezana s konfesionalno mobilnostjo, na področje osebne identitete. Glede na to, da je odnos do verskega in religioznega – četudi odklonilen – integralni del človekove istovetnosti, se velja v nadaljnjih študijah primerno spoštljivo poglobiti v pričevanja o manj razvidnih vzgibih za takšno ali drugačno versko opredeljevanje. ¹⁶² Pri tem nam lahko kot izhodišče dobro služi misel iz razprave Sebastjana Vörösa: da je človek »bitje, ki v medosebnem prostoru iz niti občutij, želja, dejanj in besed plete mrežo pomenov, mrežo, ki mu govori, kdo *je*, pa tudi, kdo *bi* lahko *bil*«. ¹⁶³

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 309, Zbirka zapuščinjskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

¹⁶⁰ Ancona, Visintin, *Il Sant'Ufficio*, str. 17–18.

¹⁶¹ Albrecher, *Die landesfürstliche Visitation*, str. 238: »Phleger zu Windischgratz hab nit peicht noch communiciert, darumb er mit dem pharrer im krieg sey [...]«

¹⁶² V tem pogledu je, kar zadeva novejšo tujo literaturo, zanimiva razprava R. J. Clinesa o Juanu Bautistu Elianu (1530–1589), »edinem jezuitu judovskega rodu« v tistem času. Clines, *How to Become*, str. 3–26. Veliko povednega vsebuje v tem smislu tudi Nebgen, *Konfessionelle Differenzierungen*; avtor črpa snov iz popotnih notic na večkonfesionalnem ozemlju ob srednjem Renu.

¹⁶³ Vörös, *Prebujena Trnuljčica*, str. 480.

NŠAL 1, Škofijski arhiv Ljubljana (ŠAL)
NŠAL 100, Kapiteljski arhiv Ljubljana (KAL)
ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor
Škofijska pisarna

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz
Landrecht
Landschaftliches Archiv (Laa. A.)

Neobjavljeni rokopisi

Historia Collegii Goritiensis, 1712–1772 (izvirnik v: Archivio storico dell'ex provincia veneto-milanese, Gallarate; reprodukcija v: Istituto di Storia sociale e religiosa, Gorizia/ Gorica).

Vizitacijski zapisnik Bartolomea di Porcia, 1570–1571 (izvirnik v: Archivio della Curia Arcivescovile Udine, Moggio, XII, Atti in visita, Visita di Bartolomeo di Porcia; reprodukcija v: ARS, AS 1087, Zbirka dopolnilnih mikrofilmov).

Literatura in objavljeni viri

Albrecher, Anton: *Die landesfürstliche Visitation und Inquisition von 1528 in der Steiermark: Edition der Texte und Darstellung der Aussagen über die kirchlichen Zustände*. Graz: Selbstverlag der Historischen Landeskommision für Steiermark, 1997.

Ancona, Giuliana, Visintin, Dario: Il Sant'Ufficio nei Territori sloveni. *Arhivi*, 35, 2012, str. 9–20.

Arko, Mihael: *Zgodovina Idrije*. Idrija: Tiskarna GIT v sodelovanju z Mestno knjižnico in čitalnico, 1993 (ponatis).

Austria Judaica. Quellen zur Geschichte der Juden in Niederösterreich und Wien 1496–1671. Wien: Böhlau; München: Oldenbourg, 2011.

Benedik, Metod: Iz protokolov ljubljanskih škofov: protokol II, 1–59v za leta 1612–1613. *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 14. Ljubljana: Teološka fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkev, 1992, str. 7–57.

Benedik, Metod, Kralj, Angel: *Protokoli škofa Hrena: 1614–1630*. *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 19. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkev pri Teološki fakulteti, 1997.

Blaznik, Pavle: Reformacija in protireformacija na tleh loškega gospostva. *Loški razgledi* 9, 1962, str. 71–104.

Cavazza, Silvano: Bonomo, Vergerio, Trubar. »*La gloria del Signore*«: *la riforma protestante nell'Italia nord-orientale* (ur. Gianfranco Hofer). Mariano del Friuli (GO): Edizioni della Laguna, 2006, str. 90–157.

- Cavazza, Silvano: Reformacija v oglejskem patriarhatu: heterodoksne skupine in luteranske skupnosti (in usoda Petra Kupljenika). *Zgodovinski časopis* 55, 2001, str. 409–435.
- Clines, Robert John: How to Become a Jesuit Crypto-Jew: The Self-Confessionalization of Giovanni Battista Eliano through the Textual Artifice of Conversion. *Sixteenth Century Journal* 48, 2017, str. 3–26.
- Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813*, Theil 3. *Vom Regierungsantritte Erzherzog Karls in Innerösterreich bis auf Leopold I. (1564-1657)*. Laibach: I. Kleinmayr & F. Bamberg, 1875.
- Diversity and Dissent. Negotiating Religious Difference in Central Europe, 1500–1800* (ur. Howard Louthan, Garry B. Cohen, Franz A. J. Szabo). New York – Oxford: Berghahn Books, 2011.
- Dolinar, France Martin: *Ljubljanski škofje*. Ljubljana: Družina, 2007.
- Elze, Theodor: *Paul Wiener, Mitreformator in Krain, Gebundener des Evangeliums in Wien, erster evangelischer Bischof in Siebenbürgen*. Wien – Leipzig: J. Klinkhardt, 1882.
- Gäbler, Ulrich: Oekolampad, Johannes (1482–1531). *Theologische Realenzyklopädie*, Bd. 25. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1995, str. 29–36.
- Giesemann, Gerhard: *Teologija reformatorja Primoža Trubarja*. Ljubljana: Založba ZRC, 2018.
- Glavan, Mihael: Paul Wiener (1495–1554). Ugleden evropski reformator in prvi »slovenski« luteranski škof. *Stati inu obstati* 25, 2017, str. 150–162.
- Glavan, Mihael: Paul Wiener in njegov zagovor. Paul Wiener in slovenska reformacijska misel. *Stati inu obstati* 25, 2017, str. 193–198.
- Golec, Boris: Integracija vzhodnih kristjanov in muslimanov v družbo na Slovenskem med 16. in 19. stoletjem. *Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem* (ur. Boris Golec). Ljubljana: ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 2019, str. 353–405.
- Golec, Boris: Kdo in od kod je bil pravzaprav Primož Trubar? Trubarjev novi »rojstni list« in popravljena »osebna izkaznica«. *Vera in hotenja. Študije o Primožu Trubarju in njegovem času* (ur. Sašo Jerše). Ljubljana: Slovenska matica, 2009, str. 45–64.
- Golec, Boris: *Valvasorji. Med vzponom, Slavo in zatonom*. Thesaurus memoriae. Dissertationes 11. Ljubljana: Založba ZRC, 2015.
- Gornik, Franc: *Zgodovina blejske župnije*. Celje: Mohorjeva družba, 1990.
- Grane, Leif: *Die Confessio Augustana*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1996.⁵
- Gruden, Josip: Doneski k zgodovini protestantizma na Slovenskem. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko XVII*, 1907, str. 1–15, 53–65, 127–140.
- Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*. Celje: Mohorjeva družba, 1992 (ponatis).
- Harris, Robin: *Dubrovnik. A History*. London: Saqi, 2006.
- Hitzinger, Peter: Beiträge zur Geschichte der Reformation in Krain. *Mittheilungen des Historischen Vereines für Krain XIX*, 1864, str. 1–7, 51–55.
- Höfler, Janez: Matteo Gentili da San Ginesio v Ljubljani. Doslej prezrti

- drobec iz zgodovine slovenskega protestantizma. *Liturgia theologia prima. Zbornik ob 80-letnici profesorja Marijana Smolika* (ur. Rafko Valenčič, Slavko Kranjc in Jože Faganel). Ljubljana: Teološka fakulteta, Družina; Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2008, str. 405–413.
- Jelinčič Boeta, Klemen: *Judje na Slovenskem*. Celovec – Ljubljana – Dunaj: Mohorjeva, 2009.
- Jelinčič Boeta, Klemen: *Judje na Slovenskem v srednjem veku*. Ljubljana: Slovenska matica, 2009.
- Kaufmann, Thomas: Konfessionalisierung. *Enzyklopädie der Neuzeit*, zv. 6. Stuttgart: J. B. Metzler, 2007.
- Kavčič, Janez: Čedajske vizitacije na Idrijskem. *Stati inu obstati* 7–8, 2008, str. 279–286.
- Kerševan, Marko: Protestantizem kot vprašanje nove/drugačne krščanske zavesti na Slovenskem (v različnih socialnih okoljih). *450-letnica slovenske knjige in slovenski protestantizem* (ur. Marko Kerševan). Ljubljana: Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2001, str. 160–185.
- Kočevar, Vanja: Identiteta kranjskih deželnih stanov v zgodnjem novem veku. *Kronika* 65, 2017, str. 135–158.
- Košan, Marko: Reformacija in protireformacija v Slovenj Gradcu (1527–1629). *Kronika* 56, 2008, str. 233–246.
- Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove 1596–1691* (ur. France Baraga). Ljubljana: Družina, Provincialat Družbe Jezusove, 2003.
- Mlinarič, Jože: Prizadevanje sekovskih škofov Martina Brennerja (1585–1615) in Jakoba Eberleina (1615–1633) kot generalnih vikarjev salzburških škofov za katoliško versko prenovo na Štajerskem v luči protokolov 1585–1614 in vizitacijskih zapisnikov iz 1607, 1608 in 1617–19. *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 5. Ljubljana: Teološka fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkve, 1983, str. 9–225.
- Mlinarič, Jože: *Stiška opatija 1136–1784*. Novo mesto: Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba, 1995.
- Naldini, Pavel: *Cerkveni krajepis ali opis mesta in škofije Justinopolis, ljudsko Koper*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče RS – Koper, Škofija Koper, 2001.
- Nebgen, Christoph: *Konfessionelle Differenzierungen: Reiseberichte vom Rhein (1648-1815)*. München: De Gruyter, 2014.
- Oman, Žiga: *Evangeličanska postojanka pri gradu Betnava pri Mariboru 3, 1582–1600. Kritična objava arhivskih dokumentov*. Gradivo za zgodovino Maribora, zv. 38. Maribor: Pokrajinski arhiv, 2013.
- Oman, Žiga: Reformacija na Ptujju. Prispevek k zgodovini zgodnjenovoveških evangeličanskih skupnosti v slovenskem Podravju. *Kronika* 66, 2018, str. 23–42.
- Preinfalk, Miha: *Auerspergi. Po sledih mogočnega tura*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2005.
- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem, 16. stoletje. 1. del. Od Barbov do Zetscherjev*. Ljubljana: Viharnik, 2016.

- Rainer, Johann: *Innerösterreich betreffende Quellen aus den Inquisitionsarchiven in Rom und Udine*. Graz: Historische Landeskommission für Steiermark, 2004.
- Rupel, Mirko: *Primož Trubar. Življenje in delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1962.
- Schnabel, Werner Wilhelm: *Österreichische Exulanten in in oberdeutschen Reichsstädten. Zur Migration von Führungsschichten im 17. Jahrhundert*. München: C. H. Beck, 1992.
- Schwarz, Karl; Wiener, Paul (1495–1554). *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Bd. XXXVIII, 2017, stolpci 1521–1531.
- Simoniti, Primož: O dostojanstvu duhovništva – govor jezuita Sulenija Columne leta 1556. *Liturgia theologia prima. Zbornik ob 80-letnici profesorja Marijana Smolika* (ur. Rafko Valenčič, Silvo Krajnc in Jože Faganel). Ljubljana: Teološka fakulteta, Družina; Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2008, str. 373–404.
- Strle, Anton: *Vera Cerkev. Dokumenti cerkvenega učiteljstva*. Celje: Mohorjeva družba, 1977.
- Šebjanič, Ivan: *Protestantsko gibanje panonskih Slovencev. Od začetkov reformacije do obdobja dualistične ureditve Avstro-Ogrske*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1977.
- Šega, Judita: *Protestantizem na Loškem. Ob 500-letnici rojstva Primoža Trubarja*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2008.
- Šega, Judita, Golec, Boris: Münchenska zakladna najdba. Škofjeloški slovenski razglas iz leta 1590. *Loški razgledi* 55, 2008, str. 173–190.
- Škafar, Ivan: Jezuitski misijoni v krajini med Muro in Rabo za časa katoliške obnove 1609–1730. *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 1. Ljubljana: Teološka fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkev, 1979, str. 137–169.
- Trubar, Primož: *Cerkveni red (1564). Znanstvenokritična izdaja dela Cerkovna ordninga z notrajjezikovnim prevodom v sodobni slovenski knjižni jezik* (ur. Kozma Ahačič). Ljubljana: Založba ZRC, Združenje Trubarjev forum, 2014.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*. Laybach – Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1689.
- Visočnik, Julijana: *Škofijski arhiv Ljubljana. Inventar fonda ŠAL I. (fasc. 1–51)*. Ljubljana: Nadškofija, 2012.
- Vörös, Sebastjan: Prebujena Trnuljčica. (Narodna) identiteta med kontinuiteto in kontingenco. *Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem* (ur. Boris Golec). Ljubljana: ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 2019, str. 447–483.
- Wiener, Paul: In causa fidei. *Stati inu obstatu* 25, 2017, str. 199–213.
- Zelko, Ivan: Gradivo za prekmursko cerkveno zgodovino. *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 5. Ljubljana: Teološka fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkev, 1983, str. 227–320.
- Zelko, Ivan: *Zgodovina Prekmurja. Izbrane razprave in članki*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1996.
- Žabota, Barbara: Ko mrtvi spregovorijo. Protestantska mrliška knjiga v luči novih raziskav. *Stati inu obstatu* 23–24, 2016, str. 114–139, 303–304.
- Žabota, Barbara: *Protestantizem v Ljubljani od začetkov v dvajsetih letih 16. stoletja do konca dvajsetih let 17. stoletja*. Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Ljubljana, 2019.

- Žabota, Barbara: Razvoj protestantizma na slovenskih ozemljih briksenske in freisinske škofije. *Blaznikov zbornik*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU; Škofja Loka: Muzejsko društvo, 2005, str. 147–174.
- Žabota, Barbara: Reformacija in protireformacija na Zgornjem Gorenjskem. *Kronika* 64, 2016, str. 441–450 .
- Žnidaršič, Lilijana: Ljubljanska stolna duhovščina in protestantska reformacija do škofa Konrada Glušiča (1571–1578). *Zgodovinski časopis* 52, 1998, str. 159–173.
- Žnidaršič Golec, Lilijana: *Cerkvene ustanove in službe v zgodnjem novem veku na Slovenskem. Škofovstvo, arhidiaconatstvo, župništvo*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015.
- Žnidaršič Golec, Lilijana: *Duhovniki kranjskega dela ljubljanske škofije do Tridentinskega koncila*. Acta Ecclesiastica Sloveniae 22. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani, 2000.
- Žnidaršič Golec, Lilijana: Politika Marije Terezije do akatoličanov na ozemlju notranjeavstrijskih dežel. *Marija Terezija: med razsvetlenskimi reformami in zgodovinskim spominom* (ur. Miha Preinfalk in Boris Golec). Ljubljana: ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 2018, str. 263–280.

Spletni viri

Biografska gesla

- Cavazza, Silvano: Goineo, Giovanni Battista = http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-battista-goineo_%28Dizionario-Biografico%29/ (pridobljeno 18. 1. 2019).
- Elschenberoich, Adalbert: Dilherr, Johann Michael = <https://www.deutsche-biographie.de/sfz10121.html> (pridobljeno 26. 1. 2019).
- Filipović, Ivan; Rajhman, Jože; Vergerij, Peter Pavel mlajši = <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi774658/> (pridobljeno 20. 1. 2019).
- Mrliška knjiga župnije Sv. Duha v Gradcu za leta 1649–1655* (Pfarre Graz-Hl. Blut, Sterbebuch IV) = <http://data.matricula-online.eu/de/oesterreich/graz-seckau/graz-hl-blut/237/?pg=19> (pridobljeno 18. 1. 2019).

Drugo

- Ferlan, Claudio: La trascrizione dell'Historia Collegii Goritiensis. Prospettive per una storiacomparata Relazione tenuta al convegno 25 anni di storia condivisa. *Giornata di celebrazione del XXV anniversario di fondazione dell'Istituto di Storia Sociale e Religiosa di Gorizia* (Gorizia, Palazzo Attems, 5 ottobre 2007) = http://www.academia.edu/1680343/La_trascrizione_dell_Historia_Collegii_Goritiensis_SJ_Prospettive_per_una_storia_comparata (pridobljeno 27. 1. 2019).

KONFESSIONELLE MOBILITÄT IM SLOWENISCHEN RAUM IN DER FRÜHEN NEUZEIT. KATHOLIKEN, LUTHERANER, CALVINER, JUDEN

Am stärksten war die konfessionelle Mobilität im slowenischen Raum in der Zeit der Reformation und Gegenreformation. Das konfessionelle Geschehen im Übermurgebiet (Prekmurje) verlangt jedoch eine Untersuchung in einem größeren zeitlichen Rahmen. Auch einzelne Berichte über »Akkatholische« in anderen Teilen Sloweniens verlangen eine zeitübergreifende Behandlung. Deshalb umspannt dieser Beitrag die Zeit zwischen dem Ende der 20-er Jahre des 16. Jahrhunderts, als die Spuren der konfessionellen Mobilität greifbarer wurden, und dem Toleranzpatent Josefs II. von 1781, das Angehörige des Augsburger und des helvetischen Bekenntnisses sowie der orthodoxen und der jüdischen Glaubensangehörigen betraf. Weil die meisten Resultate für die Zeit der Herrschaft Maria Theresias (1740-1780) bereits veröffentlicht wurden, wird das Hauptaugenmerk auf die ersten 220 Jahre des Untersuchungszeitraumes gerichtet, also auf die Zeit von etwa 1530 bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts. Da die Problematik der Orthodoxen und der Muslime Gegenstand einer eigener Studie in diesem Buch ist, bezieht sich der Ausdruck »Konfession« in diesem Beitrag auf den Katholizismus, auf das Augsburger Bekenntnis (Luthertum), das Helvetische oder Reformierte Bekenntnis, d. h. auf Anhänger von Calvin (und Zwingli), und auf Juden. Im Beitrag werden Übertritte von einer Konfession in eine andere behandelt, aber auch weniger radikale Annäherungen an andere Konfessionen bzw. Distanzierungen eben davon beleuchtet. Als Grundlage dienen Angaben in den bereits veröffentlichten aber auch in den nicht veröffentlichten Quellen. Verschiedene Aspekte, inhaltliche wie kontextuale wurden dabei berücksichtigt. Im Hinblick auf die konfessionelle Mobilität bei Katholiken und Protestanten wird diese gesondert beim Klerus, bei Adel, Bürgertum, bäuerlicher Bevölkerung und Arbeitern, Dienstboten, sowie Bauernknechten und Mägden behandelt. Andererseits schließt das Modell der »Katholisierung« von Fremden neben Lutheranern und Calvinern auch Juden ein. Abschließend wird im letzten Absatz die Frage über den Wert der verwendeten

Quellen für die Geschichtsschreibung erörtert. Künftige Forschungen über die konfessionelle Mobilität im slowenischen Raum mögen über weniger klare Gründe für dieses oder ein anderes Religionsbekenntnis bzw. über den Religionswechsel forschen. Das Verhältnis zum religiösen Glauben ist nämlich – auch wenn es ablehnend ist – ein integrativer Bestandteil der menschlichen Identität.

SEBASTJAN VÖRÖS

Prebujena Trnuljčica: (narodna) identiteta med kontinuiteto in kontingenco

1. V iskanju (prave) Trnuljčice: zagonetka (nacionalne) identitete

Vprašanje o osebni identiteti je eno osrednjih vprašanj, s katerimi se človek spopada vso svojo zgodovino. Pri tem ne gre zgolj za obrabljeno floskulo, ki v svoji brezkrvni občosti nudi primerno izhodišče za še eno v morju suhoparnih akademskih razprav. Velika zmota je, če na vprašanje o tem, kdo smo, gledamo izključno skozi sodobno akademsko prizmo in ga skušamo zvesti na sicer zanimivo, a v zadnji instanci povsem sterilno *intelektualno* uganko. Nasprotno, vseskozi moramo imeti pred očmi, da iskanje (izgubljene? nikoli najdene?) samolastnosti ne nagovarja zgolj razuma, temveč v svoj tesnobni vrtinec posrka *celega* človeka – da torej gre za *eksistencialni* problem, ki se ga tako kot vseh bivanjskih vprašanj na najgloblji ravni drži tisti strašljivi hamletovski »biti ali ne biti«, ki je Sokrata primoral k izjavi, da neraziskanega življenja ni vredno živeti¹, Tolstoja, pahnjenega v brezno osebnostne razsrediščenosti, pa, da je pred seboj skrival vrv in puško, da ne bi predčasno pretrgal lastne življenjske niti.² Peza *samospoznanja*, neodložljivo in pogosto boleče breme stikanja za lastno samobitje, tvori kostni mozeg človeške usode, je dušna kri, ki oživlja domala vse filozofsko-religiozne tradicije, zaradi česar je denimo filozof Ernst Cassirer starodavno delfsko maksimo *gnōthi seauthon* – spoznaj samega sebe – oklical za osrednji imperativ ne le grške, temveč tudi bližnje- in daljnovzhodne misli (budizma, judovstva, konfucijanstva

¹ Platon, Apologija.

² Tolstoj, *Izpoved*.

in krščanstva).³ In čeprav se bo naša razprava zaradi prostorskih omejitev primorana osredotočiti zgolj na nekaj drobcev tega daljnosežnega problema, jo moramo vselej motriti v luči širšega eksistencialnega horizonta, iz katerega se izpenja.

Zakaj zaseda vprašanje o *osebni identiteti* v našem življenju tako središčno mesto? Zakaj se vprašanja po tem, kdo sem, drži tolikšna *gravitas*? Že iz same terminologije je mogoče razbrati, da vprašanje poizveduje po tistem, kar vsakemu od nas zagotavlja prostorsko-časovno *istovetnost*, po tistem, kar nekemu specifičnemu psihofizičnemu konglomeratu, ki sliši na ime »jaz«, omogoča, da se kljub nenehnim spremembam dojema kot *enovita celota* – celota, ki je »pri sebi«, ki čuti in deluje »za sebe«, ki misli in govori »o sebi«.⁴ Osebna identiteta kot polje »za-, pri- in o-sebnosti« je tisto, zaradi česar nek vedno znova prerajajoči se (prostorsko-časovni, psihofizični) *nekaj* postane čuteči, delujoči in misleči *nekdo*. V tem oziru daje torej toku življenja svojstveno kvaliteto in historično gostoto: je *razločujoči dejavnik*, ki mi omogoča razmejiti se od množice drugih neživih in živih bitij, a obenem *vezivno tkivo*, ki mi omogoča v jokajočem dojenčku in hirajočem starcu uzreti dva obraza iste življenjske zgodbe. Je torej tisto, kar me dela za *posameznika* – tistega, ki »sam« nastopa nasproti drugim –, in za *osebo* – tistega, ki ga določa neko edinstveno »sebstvo«.

Toda poleg tega, da tvori *sidrišče* »mojosti«, je osebna identiteta tudi *izhodišče* za dostop do »drugosti«, moje edinstveno *gledišče na svet in sočloveka*. Ključno pri tem je, da odnos med mojostjo in drugostjo ni statičen: človek ni v (naravnem in družbenem) svetu, kot je denimo tobak v pipi ali voda v kozarcu. Po eni strani je namreč to, kako se mi bodo stvari in ljudje *kazali*, odvisno od tega, kakšen *sem* – od tega, kako čutim, delujem in razmišljam; po drugi strani pa so moja občutja, dejanja in razmišljanja vselej (so)določena s tem, v kakšnem biološko-organskem in socialno-kulturnem miljeju bivam.

3 Cassirer, *An essay on man*.

4 Prim. npr. etimologije besede »oseba«: Izpeljano iz prislova *osêbe* 'posebej, ločeno, posamezno, zase', kar je tvorjeno iz predložne zveze o sebi 'pri sebi, ob sebi, za sebe' < *o(b) sebě, kakor je npr. star. in nar. sloven. osôba (18. stol.), hrv., srb. osoba, rus. osôba, češ. osoba izpeljano iz prislova, sorodnega s stcslovan. osobь 'posebej, za sebe'. Prvotni pomen je nekako '*posameznik, kdor je sam zase' (Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, str. 413).

Ali drugače: *samobit* (moja lastna narava) in *drugo bit* (narava mojega okolja) se vzajemno določata. Zato sta »samost« posameznika in »sebstvo« osebe vselej relativna: noben človek ni samorastnik, ki bi nastal *ex nihilo* – njegova »mojost« je vselej v nezanemarljivi meri (so)določena z (naravno, zgodovinsko, družbeno itd.) »drugostjo«. Tudi ko npr. kot Descartes⁵ razmišljam o lastnem jazu – *egu*, ki naj bi bil ločen od vsega in vsakogar –, počnem to v specifičnem jeziku, ki sem ga usvojil v specifični kulturi in ki ima pomen zgolj za bitje s specifičnim psihofizičnim ustrojem, ki je odraščalo v specifičnem zgodovinskem horizontu itd.

Osebna identiteta zato ni homogena, temveč izrazito *heterogena* tvorba, človek je *prešitek* različnih identitet: spolne, družinske, poklicne, verske, kulturne, nacionalne itd. V različnih kontekstih bo prevladovala zdaj ta, zdaj ona identiteta, vsaka med njimi pa je povezana z edinstvenimi čustveno-miselno-vedenjskimi vzorci in vzpostavlja posebni, bolj ali manj izključujoči se domeni »mojosti« in »drugosti«. Kadar nekdo nastopa s pozicije »profesorja matematike«, je vpet v (nezanemarljivo, a ne popolnoma) drugačno polje vedenjsko-kognitivnih norm in vrednot, kot kadar nastopa s pozicije »očeta treh otrok«, »kristjana« ali »navdušenega šahista«. Skupina, ki določa njegovo (pod)identiteto »jedrski fizik«, bo drugačna od skupine, ki določa njegovo (pod)identiteto »Slovenec« ali »pripadnik višjega srednjega razreda«. Vse te različne identitete se medsebojno prepletajo, se mestoma učvrščujejo, mestoma izključujejo, edinstvenost vsakega posameznika pa se odraža v vzpostavitvi nekega svojstvenega dinamičnega ravnovesja, nekega svojstvenega *eksistencialnega stališča*, ki je značilno zgolj zanj in za nikogar drugega. Če parafraziram Martina Luthra: *Tukaj stojim! Ne morem drugače!*⁶

Glede na prikazano naravo človeške identitete – naravo, ki jo zaznamuje nenehna dialektika med *kontingenco* in *kontinuiteto*, med (biološko, družbeno, kulturno itd.) pogojenostjo in posledično *spremenljivostjo* ter (biološko, družbeno, kulturno itd.) samobitnostjo in posledično *stalnostjo* – sta se v sodobnem akademskem diskurzu oblikovali dve skrajni in medsebojno izključujoči se razlagi zanjo. Prva pojmuje identiteto kot nekaj *ustvarjenega*, nekaj, kar je nastalo »po človeku« in je posledično spremenljivo (v smislu: vezano

5 Descartes, *Meditacije*.

6 Luther, *Tukaj stojim*.

na specifičen prostor in čas), druga pa jo dojema kot nekaj (*pred*)*določenega*, nekaj, kar nam je dano »po naravi« in je posledično večno (v smislu: določeno ob nastanku te-in-te skupnosti, človeštva ali celo kozmosa kot takega). Prvo naziranje identitete enači z izbiro – z nečim *akcidentalnim*, tj. nečim, kar nam je dano po naključju –, drugo z usodo – z nečim *esencialnim*, tj. nečim, kar nam je dano po nujnosti. Čeprav zagovarjata diametralno nasprotni stališči, pa je obema pristopoma skupno to, da se osredotočata zgolj na en sam vidik identitetne dialektike in zato naposled pristaneta pri skrajno enostranskem razumevanju človeka.

Za boljšo ponazoritev si pogledjmo dva konkretna primera, ki sta razburkala vode sodobnega diskurza. Zgovoren predstavnik »esencializma« je denimo *biološki determinizem*, ki poudarja, da je vsak posameznik zgolj kompleksen biološki stroj, katerega »edinstvena identiteta« je v zadnji instanci zapisana v njegovi dedni tvarini in posledično nespremenljiva. Čeprav se nam v vsakdanjem življenju zdi, da smo gospodarji svoje usode – da na podlagi racionalnega premisleka sprejemamo svobodne odločitve o tem, kdo smo in kako bomo živeli –, nas sodobna nevroznanost prepričuje, da je svobodna volja zgolj utvara in da so naše odločitve posledica nezavednih nevrofizioloških procesov, evolucijska biologija pa k temu pridaja, da so naša osebnost, preference itd. zgolj rezultat biokemičnih zakonov, za katere bi, če bi poznali našo celokupno evolucijsko zgodovino, videli, da segajo nazaj do samih začetkov življenja izpred 13,7 milijarde let – in še dlje. Osebna identiteta je torej nekaj *preddoločenega* – je naša biološka usoda, ki jo je v pradavnini porodila medigra od človeka neodvisnih fizikalnih (objektivnih) silnic.

Na drugi strani pa barve »akcidentalizma« brani *socialni konstruktivizem*, ki trdi, da je posameznik zgolj produkt družbeno-političnih dejavnikov, ki so – za razliko od biokemičnih zakonov – v zadnji instanci stvar navade in posledično spremenljivi. Vtis stalnosti in nespremenljivosti, ki spremlja številne vidike moje identitete, je zgolj utvara, ki jo pri življenju ohranjajo družbeno, pravno in politično legitimirani vzorci čustvovanja, mišljenja in vedénja, s katerimi različni centri (družbene, ekonomske, politične itd.) moči določajo sprejemljive meje »(ne)normalnosti« ter skrbijo za družbeni red in stabilnost. Nabor družbeno sankcioniranih življenjskih oblik (specifična nacionalna in verska identiteta, monogamna zakonska zveza itd.) je zgolj rezultat nabora

historično kontingentnih norm in uredb, ki političnim elitam omogočajo zasledovati njihove partikularne politično-ekonomske interese, in ne nekaj, kar bi bilo »vklesano v kamen« človeške zgodovine. Osebna identiteta je torej nekaj (družbeno, kulturno itd.) *naključnega* – je stvar *izbire*, ki se je sedimentirala v obliki (subjektivnih) navad, običajev, tradicij.

Da pa pri tovrstnih nestrinjanjih ne gre zgolj za sterilne akademske razprave, zamejene na ozek krog strokovnjakov, je, denimo, razvidno iz številnih polemik s področja t. i. »identitetne politike« (angl. *identity politics*), zlasti polemik, povezanih z vprašanjem »spolne identitete« (angl. *gender politics*), ki so pred kratkim razburkale širšo javnost. Če npr. zagovorniki biološkega determinizma vztrajajo, da obstajata dva naravna spola (moški in ženski), ki imata enoznačen in jasno določljiv genski, hormonalni itd. profil, pa zagovorniki socialnega konstruktivizma temu oporekajo in trdijo, da je binarna spolna delitev družbeno-politični konstrukt in da bi spolna identiteta – *ravno zato*, ker je bila skozi celotno zgodovino odraz volje vladajočih skupin in ne odraz nekih »naravnih« kategorij – morala v zadnji instanci biti stvar osebne izbire.

Debata o spolni identiteti je še posebej pomenljiva, saj je nazoren kazalec specifičnega trenda, ki smo mu priča v zadnjih petdesetih letih. Če so namreč v preteklosti praviloma prednjačile izrazito *esencialistične* interpretacije človekove osebnosti, ki – kot smo videli – človeku pripisujejo neko (razmeroma) nespremenljivo, edinstveno bistvo (npr. nesmrtno dušo ali mozaik »sebičnih genov«), pa v zadnjem času v ospredje vse bolj stopajo *konstruktivistične* interpretacije, ki človeka pojmujejo kot produkt politično-ekonomsko motiviranih norm, navad, praks itd. Še do pred kratkim je med obema pojmovanjema vladalo nemirno konceptualno premirje, v sklopu katerega si je esencialistična stran lastila domeno *objektivnega*, tj. »fizičnega« in »biološkega« (človeka kot *naravno* bitje), akcidentalna stran pa domeno *subjektivnega*, tj. »historičnega« in »sociološkega« (človeka kot *družbeno* bitje). Od (zlasti) 90. let prejšnjega stoletja pa so se na konceptualnih mejnih področjih začeli žolčni boji, saj sta obe strani pričeli hlastati po teritorijih, ki so bili tradicionalno v nasprotnikovi lasti, in se je tehtnica marsikje začela zlagoma nagibati od »kontinuitete« (esencializma, objektivizma) h »kontingenci« (konstruktivizmu, subjektivizmu).

V pričujočem prispevku bom skušal zagovarjati stališče, ki se bo vilo med obema skrajnostma. Da bi naredil obravnavano tematiko nekoliko obvladljivejšo, jo bom, preden se lotim splošne historično-filozofske refleksije, najprej vsebinsko zamejil, in sicer se bom osredotočil na sodobne razprave o (ne) obstoju narodov in narodne identitete. Za omenjeno tematsko polje sem se odločil iz več razlogov. Prvič, zgoraj omenjeni trend premika od esencialističnih k akcidentalističnim teoretskim okvirom je v njem še posebej lepo razviden. Drugič, razprava je zamejena na polje »humanistično-družbenega«, kar pomeni, da ne preči zloglasne ločnice med *Natur-* in *Geisteswissenschaften*, zato je – kljub splošni kompleksnosti – konceptualno obvladljivejša. Tretjič, v zadnjih desetletjih se je okoli vprašanja o naravi naroda, narodne identitete in nacionalizma razplamtela živahna teoretska debata z dobro razdelanimi teoretskimi pozicijami. In četrto, tema je vse prej kot sterilna in ima daljnosežne družbenopolitične posledice. Poglejmo si to nekoliko natančneje.

Na prvi pogled se morda zdi, da je proučevanje narodov, narodne identitete in nacionalizma v 21. stoletju anahronistično početje, češ da gre za preživete vzorce, ki v sodobni multikulturalni družbi igrajo le obrobno vlogo in bodo kmalu pristali na smetišču zgodovine. Mar ima za sodobnega človeka sploh še smisel govoriti o slovenski, nemški, kitajski itd. identiteti? Ali ni vendar očitno, da se sodobne – tehnološko visoko razvite, pluralistične in sekularizirane – družbe vse bolj približujejo (staro)stoiškemu idealu, po katerem človek ni toliko pripadnik tega ali onega naroda (države, plemena itd.) kakor *kozmpolit*, torej (dobesedno) državljani »kozmosa« (sveta kot takega)?

Toda dogodki v zadnjih nekaj desetletjih so pokazali, da so napovedi – najsi (neo)marksistične⁷ ali (neo)liberalistične⁸ provenience – o počasnem odmiranju narodov in narodnih identitet (kakor tudi analogne napovedi o odmrtnosti religij in konfesionalnih identitet) vsaj preuranjene, če ne povsem napačne. Razpad vzhodnega bloka je odprl Pandorino skrinjico, iz katere je švignila iskra radikalnega nacionalizma, etnocentrizma in rasizma, se razplamtela v novonastalih državah Srednje in Vzhodne Evrope ter oplazila tudi Zahodno Evropo (pomislimo samo na referendum o neodvisnosti

7 Npr. Hobsbawm, *Nations and nationalism*.

8 Npr. Fukuyama, *The end of history*.

Katalonije in Škotske), za katero je dolgo veljalo, da ji mednarodne razprtije in spori ne morejo več do živlega.

Z besedami Hagen Schulzeja:

»Na Balkanu, na Sedmograškem, na nekdanjem Češkoslovaškem in na območju nekdanjega sovjetskega imperija, v marsikaterem oziru pa tudi v Zahodni Evropi je zaton socializma spremljal izbruh nacionalnih emocij, ki so jih imeli po vsem svetu že dolgo za *passé*. Zdi se, da je takrat zbledelo navdušenje za politično združitev Evrope; politični oder naše celine so vnovič zasedle nacionalne države in njihovi partikularni interesi. Videti je, kakor da se Evropa bliža razmeram, kakršne so bile pred prvo svetovno vojno. To spominja na grad Trnuljčice po prinčevem poljubu: po osemdesetletnem snu se je vsa družba prebudila in vsakdo lahko nadaljuje delo, pri katerem je zaspal.«⁹

V luči nenadnega »preporoda« radikalnih nacionalističnih gibanj je videti, da »'konec dobe nacionalizma', ki ga že tako dolgo napovedujejo, še zdaleč ni na vidiku«,¹⁰ tako da njegovim kritikom ni preostalo drugega, kot da se krčevito oprimejo edine stvari, ki je v odprti skrinjici ostala nedotaknjena, namreč *upanja* – upanja, da bo prebujeno Trnuljčico znova premagal sen, to pot nemara za vselej.

To upanje – četudi glede na grozote, storjene v imenu »naroda«, »ljudstva« in »očetnjave«, zelo plemenito – pa ima lahko tudi negativne posledice. Če sta namreč Marx in Engels pred slabimi 150 leti govorila, da po Evropi straši strah komunizma, bi lahko rekli, da v očeh prenekaterrega sodobnega akademika (ne povsem neupravičeno) danes po njej straši zelo drugačen strah – *strah nacionalizma*. In ko se strokovnjaki soočijo s tem strahom, se ga pogosto lotijo na preizkušen način: izpodbijajo ga tako, da dokazujejo njegovo ontološko neosnovanost. Tak pristop skuša pokazati, da je predmet, na katerega se nacionalizem nanaša – *narod* –, zgolj fikcija, iz česar sledi, da ima tudi nacionalizem »velike oči, po sredi je votel, okoli pa ga nič ni«. Še več, takšna argumentacija dokazuje ne le, da narodi, na katere se sklicujejo raznovrstni nacionalizmi, ne obstajajo, temveč da so pravzaprav ravno njihovi *produkti/konstrukti*: ko se ljudje identificirajo s to ali ono nacijo, ko se

⁹ Schulze, *Država in nacija*, str. 4.

¹⁰ Anderson, *Zamišljene skupnosti*, str. 19.

deklarirajo za Slovence, Hrvate ali Srbe, se njihova identifikacija ne nanaša na nič zgodovinsko oprijemljivega, temveč je spletena iz ideološko-diskurzivnih niti, ki se vijejo iz odzadnjih (politično-ekonomskih, družbenolingvističnih itd.) centrov moči. Ali drugače: narodna identiteta ne počiva na *objektivni stvarnosti* (narodu kot zgodovinski bitnosti), temveč na *subjektivni fikciji* (narodu kot ideološkem konstrukt).

Vprašanje o narodni identiteti – kakor tudi o drugih vrstah identitete (družinska, spolna itd.) – je torej tesno povezano z vprašanjem o *naravi referenta*, ki naj bi to identiteto določal: narod (družina, spol itd.). In kot smo videli v prejšnjem razdelku, lahko ta referent pojmuje kot nekaj nespremenljivega in nujnega (esencializem/objektivizem) ali kot nekaj spremenljivega in naključnega (konstruktivizem/subjektivizem). Zato bom na začetku razprave predstavil temeljne paradigme naroda (in posledično narodne identitete), ki so se oblikovale znotraj z zgornjima pojmom zamejenega pojmovnega okvira, nato pa bom pod drobnogled vzel danes prevladujočo, modernistično-konstruktivistično paradigmo, ki trdi, da so narodi (tako ali drugače koncipirani) produkt »sodobnosti«. Skušal bom izpostaviti nekaj temeljnih pomanjkljivosti takšnega pristopa in pokazati na njegovo morebitno izboljšavo in nadgradnjo v luči Smithovega etnosimbolizma. Na koncu se bom na podlagi analize pojma »narod« lotil širšega pretresa narave »historičnih kategorij« in skušal pokazati, kako se to odraža pri razumevanju različnih vidikov človeške identitete.

Pri razvijanju spodnjih razmislekov mi bo kot analoška prisposoba služila pravljica o Trnuljčici. Kaj – razen mimobežne opazke v zgornjem Schulzejevem navedku – je botrovalo tej na prvi pogled nekoliko nenavadni vzporednici? Pri pravljičah, kakršna je Trnuljčica, se rado poraja vprašanje, kdaj pravzaprav je nastala. Je njen rojstni datum konec 17. stoletja, ko je vzniknila izpod peresa Charlesa Perraulta? Ali gre morda za zgodbo, ki je tako rekoč brezčasna – zgodbo, ki se je več stoletij prenašala iz roda v rod, dokler ni prišla na uho Perraultu in jo je ta le prenesel na papir? Morda pa *skelet* pravljice izvira iz »pradavnih časov« in je Perrault je nanj zgolj razobesil *meso* sodobne ubeseditve, ki ga je zasnula njegova domišljija, in tako ustvaril končno podobo pravljice, kakršno poznamo še danes? Kot bomo videli, se v sodobnem akademskem svetu zastavljajo podobna vprašanja glede pojmov,

Jean-Auguste-Dominique Ingres, francoska narodna junakinja Ivana Orleanska pri kronanju Karla VII. (vir: splet).

kot so »nacionalna identiteta«, »nacionalizem« in »narod«. ¹¹ Kakšni so izvori nacionalizma in narodov ter do kod sega njihova zgodovina? So narodi nekaj večnega in nespremenljivega ali proizvod modernega časa? So »objektivna« dejstva ali »subjektivne« predstave?

¹¹ Za dober uvodni pregled glej npr. Dahbour in Ishay, *The nationalism reader*; Hutchinson, Smith, *Nationalism*; Smith, *National identity*.

2. Trnuljčičina staro-nova oblačila: narodna identiteta, narod in nacionalizem

Kot odgovor na navedena vprašanja so se znotraj zgodovinopisja oblikovale štiri glavne paradigme: modernistična, perenialistična, primorialistična in etnosimboliistična.¹² *Modernistična paradigma*, ki si dandanes na področju teorije naroda in nacionalizma lasti teoretski primat,¹³ pozna dve različici: šibko in močno. *Šibka* (kronološka) različica trdi zgolj to, da je narod »sorazmerno nedaven pojav«, medtem ko *močna* (sociološka) pristavlja, da je »tudi [in predvsem] kakovostno nov«. ¹⁴ Po tej drugi interpretaciji naj bi bili narodi nekaj pristno (kvalitativno) novega, nekaj, kar ni zgolj posodobljena različica starejših družbenih, kulturnih itd. oblik.

Perenializem je diametralno nasprotje modernizma in trdi, da so narodi »obstajali v vseh zgodovinskih obdobjih in da mnogi narodi obstajajo od pradavnine«. ¹⁵ Narodi so sicer zgodovinske entitete in kot taki podvrženi spreminjanju, toda njihovi izvori segajo vsaj v srednji vek, če ne celo – kot npr. v primeru (staro)grške ali (staro)judovske nacije¹⁶ – v antiko.

Primordializem gre korak naprej od perenializma in narode izvzame iz zgodovine. Narodi naj ne bi obstajali v zgodovinskem, temveč *naravnem* redu: obstajali naj bi »pred vsemi stvarmi« oziroma »od samega začetka« in sodili »med korenine nadaljnjih procesov in razvojnih dogodkov«¹⁷ – šlo naj bi za temeljne ontološke prvine, ki opredeljujejo vse nadaljnje družbenopolitične entitete in procese.

Etnosimboliistična paradigma je nekoliko kompleksnejša. Z modernistično se strinja v tem, da narodom ne pripisuje izključevanja drugih historičnih kolektivnih identitet; s perenialisti si je edina v tem, da so nekateri narodi starejši od moderne dobe; primordializmu pa je blizu po tem, da pri človeku predpostavlja prisotnost neke (dozdevno) ahistorične potrebe po umeščanju v

12 Glej npr. Smith, *Nationalism and modernism*; isti, *The nation in history*; isti, *Nacionalizem: teorija, ideologija, zgodovina*.

13 Smith, *Nacionalizem: teorija, ideologija, zgodovina*, str. 67.

14 Prav tam, str. 65; moj poudarek.

15 Prav tam, str. 68.

16 Smith, *The nation in history*, str. 41–50.

17 Smith, *Nacionalizem: teorija, ideologija, zgodovina*, str. 70.

kolektivne skupnosti. Etnosimbolizem potemtakem narode umešča »v okvir *predhodnih kolektivnih kulturnih identitet*, predvsem *etničnih skupnosti* in *etnijskih*«. ¹⁸ genezo narodov skuša podati skozi prizmo zgodovinskih premen različnih tipov kolektivnih skupnosti in se pri tem osredotoča na njihove skupne značilnosti.

Opraviti imamo torej z barvito paletto različnih paradig o izvoru in naravi naroda. V luči naših predhodnih razmislekov o naravi identitete se izkaže, da dve paradigmi (perennialistična in primordialistična) sodita v esencialistično-objektivistični, ena (modernistična) v konstruktivistično-subjektivistični tabor, medtem ko skuša zadnja (etnosimbolistična) najti vmesno pot med obema skrajnostma in kot taka ponuja zanimiva teoretsko-pojmovna izhodišča za nadaljnje refleksije. Preden si ogledamo njene ključne poudarke, pa se moramo nekoliko nadrobneje seznaniti s trenutno najodmevnejšo, tj. modernistično paradigmo, v odnosu do katere se je etnosimbolizem izvorno razvil.

2. 1. Med modernizmom in etnosimbolizmom

Videli smo, da je temeljno določilo modernistične paradigme, da so »nacionalizem in njegovi ideali [...] sorazmerno moderni pojavi, ki so v središče političnega prizorišča postavili suveren, združen in edinstven narod ter po svoji podobi preoblikovali svet«. ¹⁹ Čeprav se posamezne modernistične teorije razlikujejo po tem, kako razumejo opredeljujoče značilnosti nacionalizma, narodov in narodne identitete ter kaj uvrščajo med (družbene, politične, ekonomske itd.) dejavnike, ki naj bi odločilno vplivali na njihov nastanek, ²⁰ se v splošnem strinjajo, da »pred nacionalizmom ni bilo narodov« oziroma da »prednacionalističnih narodov sploh ne more biti«. ²¹ Narodi naj bi bili zgolj »oblika diskurza« in »kulturni artefakt«, kot taki pa lahko nekaj pomenijo samo »v okviru širše ideologije nacionalizma«. Modernisti zato trdijo, da so

¹⁸ Prav tam, str. 78; moj poudarek.

¹⁹ Prav tam, str. 64.

²⁰ Smith na podlagi omenjenih kriterijev razlikuje med petimi podkategorijami modernistične paradigme: družbenoekonomska, družbenokulturna, politična, ideološka in konstrukcionistična (za podrobnejši prikaz gl. zlasti prav tam, str. 65–67). Za potrebe našega prispevka omenjene distinkcije niso ključnega pomena.

²¹ Prav tam, str. 119.

»zgodnejši pomeni termina 'narod' nujno povsem drugačni od modernih, z nacionalizmom povezanih pomenov [...] in da z njimi nimajo nobene zveze.«²²

Za boljšo predstavo si oglejmo enega najodmevnejših primerov modernistične paradigme, t. i. konstrukcionizem Benedicta Andersona. Anderson opredeli narod kot »zamišljeno politično skupnost«, pri čemer beseda »zamišljen« ne pomeni, da so narodi »na-« ali celo »izmišljeni«, temveč da gre za entitete, ki koreninijo v duševnih »predstavah«, »reprezentacijah« oziroma »zamislih« tistih, ki se štejejo za njene člane.²³ Anderson posebej izpostavlja, da »so zamišljene vse skupnosti, ki so večje od prvotnih vaških skupnosti in preraščajo neposredni medčloveški stik«, ter da skupnosti ne smemo razlikovati po tem, ali so pristne ali lažne, temveč po tem, »kako so zamišljene«.²⁴ Za Andersona je nacionalizem torej v prvi vrsti »oblika diskurza« oziroma »tip pripovedi«, ki omogoča »zamišljanje« – beri: jezikovno-miselno reprezentacijo – posebne oblike kulturno-politične skupnosti, za katero je značilno, da je končna, suverena in horizontalno vključuje različne razrede.²⁵

Da je lahko prišlo do pojava narodov, so po Andersonu morali biti izpolnjeni določeni pogoji. Prvi tak pogoj je bil zaton dveh velikih »kulturnih sistemov«, namreč (i) svetopisemskih skupnosti (tj. *velikih religij*), ki so temeljile na »univerzalnem« svetem (božjem) jeziku in vzpostavljale »velike transkontinentalne verske skupnosti«, ter (ii) monarhičnih središč (tj. *velikih imperijev*), ki so bila osnovana na prepričanju, da »je družba naravno organizirana okoli oblasti in pod oblastjo velikih centrov – monarhov, ki so ločeni od drugih človeških bitij in vladajo po neki vrsti kozmične (božje) milosti«.²⁶ Omenjena sistema sta predmodernemu človeku nudila pojmovni okvir za zamišljanje drugih in kvalitativno drugačnih (*predmodernih*) skupnosti, na njunem pogorišču pa so nastala plodna tla za razvoj nacionalizma in narodov.

Propad velikih predmodernih sistemov je bil po Andersonu nerazdružljivo povezan tudi s spremembo v dojemanju časa: s prehodom od *mesijanskega časa*, za katerega sta značilna »hkratnost preteklosti in prihodnosti v zdajšnjosti« (po soudeležnosti v svetopisemskem izročilu), k *homogenemu*

²² Prav tam.

²³ Anderson, *Zamišljene skupnosti*, str. 22.

²⁴ Prav tam, str. 23, moj poudarek.

²⁵ Smith, *Nacionalizem: teorija, ideologija, zgodovina*, str. 103.

²⁶ Anderson, *Zamišljene skupnosti*, str. 56.

času, »v katerem je hkratnost transverzalna, preči čas in je označena ne s prefiguracijo in izpolnitvijo, temveč s časovnim ujemanjem«. Skupnosti, potopljene v vsepričujoči »religiozni« čas, so zamenjale skupnosti, potujoče skozi linearni »znanstveni« čas, ki je merjen z uro in koledarjem.²⁷

Razkroj velikih kulturnih sistemov in posledična sprememba v dojetanju časa pa sta bila za nastanek »skupnosti 'horizontalno-posvetnega, časovno transverzalnega' tipa« zgolj *nujna* (formalna) pogoja; ključno vlogo – *zadostni* (vsebinski) pogoj – pri njihovem razvoju pa je igral »razvoj tiska« oziroma »tiskarski kapitalizem« (splet kapitalizma in tehnologije tiska).²⁸ Slednji je namreč poleg že omenjene spremembe v pojmovanju časa omogočil tudi vzpon domačih (vernakularnih) jezikov, kar je, kantovsko rečeno, korenito predrugačilo pogoje možnosti zamišljanja novih skupnosti.²⁹ Tiskani jeziki so postavili »temelje nacionalne zavesti«, in sicer na različne načine. Prvič, ustvarili so »unificirana polja izmenjave in komunikacije«: govorce različnih vernakularnih³⁰ jezikov, ki so se med seboj slabo razumeli, je zblížala tiskana beseda. Drugič, tiskarski kapitalizem je jeziku dodelil »novo trdnost«, kar je sčasoma privedlo do nastanka »podobe o starodavnosti, ki je ključni del subjektivne predstave o narodu«. Tretjič, tiskarski kapitalizem je oblikoval »jezike oblasti«. ³¹ Splet »kapitalizma, tehnologije tiska in neogibne različnosti človeških jezikov« je potemtakem omogočil »nastanek nove oblike

²⁷ Prav tam, str. 44.

²⁸ Prav tam, str. 59.

²⁹ Čeprav so bili zelo pomembni, pa tiskani jeziki (kot fuzija različnih domačih jezikov in tiskarske tehnologije) po Andersonu niso bili edini dejavnik, ki je prispeval k nastanku novih zamišljenih skupnosti. Anderson navaja še tri: »ezoterizacija latinščine« (latinščina postaja vse bolj oddaljena od vsakdanje rabe), »reformacija« (prve knjige v vernakularnih jezikih) in »naključni razvoj upravnih vernakularjev« (»počasna in geografsko neenotna rast posameznih domačih jezikov kot orodij upravne centralizacije«). Vsi trije so močno prispevali k »detronizaciji latinščine« in »sesipanju sakralne skupnosti krščanstva« (prav tam, str. 65).

³⁰ Izraz »vernakularni jeziki« označuje »jezike, ki so jih v 15. in 16. stoletju začeli uporabljati kot knjižne jezike v javni in uradni rabi namesto latinščine. Ne gre niti za žive native, domorodske govorjene novoveške jezike nasproti mrtvi pisni latinščini [...] niti kratko malo za moderne oziroma novoveške knjižne jezike, ki se v zelo malo spremenjeni obliki uporabljajo danes [...], pač pa za *vmesno raven* uporabe jezika v javni (zlasti knjižni) komunikaciji med 'visoko' latinščino in neštetimi 'nizkimi' živimi govori [...]« (prav tam, str. 3–34, op. pod črto, moj poudarek).

³¹ Prav tam, str. 66–68, 69.

zamišljene skupnosti, ki je s svojo osnovno morfologijo postavila oder modernega naroda«. ³²

Anderson nato na podlagi opisanega substrata (nujnih in zadostnih pogojev možnosti zamišljanja novih oblik skupnosti) prikaže genezo nacionalizma in narodov, in sicer od proto-nacionalizma »kreolskih pionirjev« preko »ljudskih« nacionalizmov in »uradnega« nacionalizma pa vse do sodobnih nacionalizmov (»zadnjega nacionalističnega vala«). Nacionalizem, narod in narodna identiteta so torej stvaritev »moderne dobe«: rezultat lingvistično-ideoloških praks, ki so jih v specifičnem materialnem, ekonomskem, družbenem itd. horizontu 18. in 19. stoletja (kapitalizem, tehnologija tiska, različnost človeških jezikov) razvile in udejanjale nove vladajoče elite. Misel, da o nacionalizmu, narodih in/ali narodni identiteti pred modernostjo ni mogoče govoriti, je potemtakem v Andersonovem modelu treba vzeti dobesedno: ker ni bilo ustreznih pogojev zanje – umanjkal je ustrezen historični horizont –, ni bilo sredstev, ki bi človeku omogočala takšno skupnost zajeti v koherentnem diskurzivno-miselnem okviru.

Temeljna misel, da so narodi, narodna identiteta in nacionalizem povezani s specifičnimi (materialnimi, ekonomskimi, družbenimi itd.) dejavniki, ki so nastopili v sodobnosti in omogočili izdelavo posebne oblike duševnega imaginarija (nabora duševnih reprezentacij), predstavlja srčiko modernistične paradigme. Patrick J. Geary, denimo, pravi, da »ni na evropskih ljudstvih ali na njihovi domnevni pravici do politične avtonomije nič posebej starodavnega« in da gre za »stvaritve devetnajstega stoletja, stvaritve dobe, ki je preko združitve Rousseaujeve in Heglove romantične politične filozofije z 'znanstveno' zgodovino in indoevropsko filologijo proizvedla etnični nacionalizem«. ³³ Podobne, še radikalnejše misli najdemo pri Ericu Hobsbawmu, za katerega narodi niso več zgolj *zamišljene* skupnosti, temveč kar »izumljene tradicije«, ki »slonijo na vajah v družbenem inženiringu«, ³⁴ torej *hotene*, »domišljene

³² Anderson poudarja, da sta »v svojih začetkih bila oblikovanje tiskanih jezikov in razlikovanje njihovih položajev v glavnem nezavedajoča se procesa, ki sta izšla iz eksplozivnega učinkovanja kapitalizma, tehnologije in različnosti človeških jezikov« in sta šele kasneje – ko »sta bila enkrat tukaj« – »postala vzorca poznejših posnemanj« (prav tam, str. 68).

³³ Geary, *Mit narodov*, str. 17.

³⁴ Hobsbawm, Ranger, *The Invention of Tradition*, str. 13.

in nespremenljive stvaritve kulturnih inženirjev, ki so izdelovali simbole, rituale, mite in zgodovine, da bi izpolnili potrebe modernih množic, ki sta jih industrija in demokracija mobilizirali in spolitizirali.³⁵

Kritiki modernističnega pristopa – zlasti etnosimbolistične, pa tudi (neo) perenialistične provenience – predstavljenim interpretacijam očitajo, da ne podajo ustrezne razlage za problem »strasti in navezanosti na narod«,³⁶ za narodno identiteto v smislu »čustvene globine, ki zaznamuje [posameznikovo] lojalnost do zgodovinskih narodov in nacionalizmov«. ³⁷ Če gre pri narodih le za »kognitivne«, »reprezentacionalistične« ali »diskurzivne konstrukte« oziroma – še radikalneje – za »premišljene instrumente družbenega nadzora«, kako lahko potem razložimo kolektivne strasti, čustva in občutke navezanosti pri njihovih pripadnikih? Smith npr. izpostavlja, da »družine in narodi ne porajajo žrtvovanja zato, ker so čisti in nevtralni«, temveč zato, »ker čutimo, da so naše identitete, potrebe in interesi, naše preživetje sámo povezani s preživetjem 'naše' družine in 'našega' naroda ter odvisni od njih«. ³⁸ Narodi so potemtakem prav toliko »skupnosti domišljije in znanja« (Anderson) kot tudi »skupnosti čustev in volje«, ³⁹ ali drugače: njihova *umišljena* narava ni zgolj nekaj striktno kognitivnega (vezanega zgolj na miselno-racionalne vidike), temveč nekaj *celobitnega* (obsegajočega človekovo celotno bit). Da bi lahko bolje razumeli »močan vpliv in široko privlačnost nacionalizma«, zato ni dovolj, da izhajamo iz »izključno kognitivnih ali na interesih osnovanih modelov«. Nacionalizem je treba razumeti kot »vrsto kolektivnega vedenja, utemeljenega na kolektivni volji moralne skupnosti in skupnih čustvih do domnevne predniške skupnosti«, zaradi česar moramo narod razumeti »kot politično obliko svete skupnosti državljanov«. Smith torej Andersonu, Hobsbawmu in podobno mislečim očita, da »ne uspe[jo] razviti njenega čustvenega, kaj šele moralnega potenciala«. ⁴⁰

Da bi raztolmačili čustveno, vrednostno in etično valenco, značilno za pojave, kot so narod in nacionalizem – valenco, ki podhodi narodni identiteti

35 Smith, *Nacionalizem: teorija, ideologija, zgodovina*, str. 105.

36 Prav tam, str. 104.

37 Smith, *The nation in history*, str. 62.

38 Smith, *Nacionalizem: teorija, ideologija, zgodovina*, str. 104.

39 Prav tam, moj poudarek.

40 Prav tam, str. 107.

– etnosimbolisti »v procesu tvorjenja naroda ne vidijo [*pace* Anderson] predvsem konstruiranja, kaj šele [*pace* Hobsbawm] premišljenega 'izuma', pač pa prej proces *reinterpretiranja* vnaprej obstoječih kulturnih motivov in *rekonstruiranja* zgodnejših etničnih vezi in občutij«. ⁴¹ Etnosimbolistični pristopi zato vztrajajo, da je potrebno pojav modernih narodov umestiti »v kontekst predhodnih kolektivnih kulturnih identitet v predmodernih dobah«, med katerimi zaseda osrednjo (a ne nujno edino) mesto *etnijska*, tj. »človeška populacija z imenom in povezana z določenim ozemljem, ki ima skupne predniške mite in zgodovinske spomine, pa tudi prvine obče kulture«. ⁴² Po Smithu je modernistični diskurz v zadnji instanci »zgodovinsko okrnjena, postrevolucionarna zgodba o napredni modernosti, ki pometa s preostanki preteklosti in z nekdanjo sestavljanjo etničnih in religiozних struktur«, etnosimbolisti pa si naroda »ne morejo zamišljati zunaj sveta etničnosti in se jim ne zdi verjetno, da bi posamezni narodi nastali kako drugače kot na podlagi predhodnih etničnih vezi«. ⁴³

V sporu med modernisti in etnosimbolisti gre torej za vprašanje, ki smo ga uvodoma označili za osrednje vprašanje osebne identitete, namreč vprašanje o *kontinuiranosti* oziroma *kontingenci*, ki je tukaj naperjeno na historični razvoj in naravo kolektivnih entitet (narod, nacionalizem itd.). Če sliko namenoma nekoliko poenostavimo, vidimo, da so modernisti, ki so svojo pozicijo oblikovali kot reakcijo na esencializem perenializma in primordIALIZMA, mnenja, da so različni tipi kolektivnih entitet po naravi *diskretni* in *kontingentni*: nove skupnosti (družbene, politične, kulturne) nastajajo na pogoriščih prejšnjih, se od njih razmeroma jasno razlikujejo in so posledica takšnih ali drugačnih kognitivno-diskurzivnih modelov. Prehod iz predmodernosti v modernost naj bi tako na svojih krilih prinesel pogoje možnosti za nastanek *pristno novih* oblik umišljenih ali (celo) *izmišljenih* skupnosti (narodi), ki jih prejšnja zgodovinska obdobja niso poznala. Etnosimbolisti pa na to odgovarjajo, da skupnosti, ki bi bile opredeljene zgolj z (zunanji)mi kognitivno-diskurzivnimi parametri in se ne bi navezovale na neko (notranje) identitetno jedro, ki bi jih povezovalo s prejšnjimi kolektivnimi entitetami,

⁴¹ Prav tam, str. 110.

⁴² Prav tam.

⁴³ Prav tam, str. 109–110.

ne bi mogle obstati, saj bi jim umanjale emotivne, vrednostne in volitivne komponente, ki igrajo pri nastanku in ohranitvi vseh kolektivnih entitet nepogrešljivo vlogo. *Meje* med posameznimi kolektivnimi entitetami so veliko bolj *zabrisane* in *porozne*, kot bi to radi videli modernisti, zato tudi narodi vsebujejo številne značilnosti prejšnjih kolektivnih skupnosti (npr. etnij).

Če se vrnemo k prispodobi o usnuli Trnuljčici, bi lahko rekli, da modernisti menijo, da je s pojavom Perraultove Trnuljčice v svet pravljič vstopila (skoraj) povsem nova osebnost, ki se korenito razlikuje od prejšnjih »Trnuljčic« (četudi morda z njimi deli svoje ime), medtem ko so etnosimbolisti prepričani, da je Perrault Trnuljčici le sešil nova oblačila – čeprav je navzven videti drugačna, pa se pod vsemi plastmi novega blaga skrivajo njeni številni pretekli obrazi.

2.2. Med stalnostjo in prelomom: mehčanje razlik

Kljub konceptualno-teoretskemu nestrinjanju med modernisti in etnosimbolisti so razlike na praktično-empirični ravni velikokrat znatno manjše, kot bi lahko domnevali. Razen nekaj redkih izjem, ki vztrajajo, da med preteklimi in sodobnimi kolektivnimi oblikami zeva nepremostljiv prepad (npr. Hobsbawm), se namreč mnogi avtorji, ki bi jih lahko umestili v modernistično šolo, zavedajo večplastnosti problema in določene stopnje kontinuiranosti med preteklimi in sodobnimi tipi skupnosti. Prej omenjeni Geary, gorak kritik etničnega nacionalizma, ki dokazuje, da je sodobni pojem »naroda« proizvod dveh modernih znanstvenih panog – »znanstvene filologije« in »etnoarheologije« –, denimo, pove, da je »etnični nacionalizem nastal šele pred kratkim«, a takoj zatem doda, da bi bilo pravilneje reči, da je »nedavnega izvora poseben *tip* etničnega nacionalizma, kakršnega poznamo danes«. V preteklosti so ljudje namreč imeli na voljo »različne, a enako močne identifikacijske modele in možnosti za razločevanje sebe od drugih in za mobilizacijo teh identitet pri doseganju političnih ciljev«. ⁴⁴ Videli smo, da je v nekem smislu podobnega mnenja tudi Anderson, ki nastop nacionalizma in

⁴⁴ Geary, *Mit narodov*, str. 49.

narodov umešča v širšo družino »umišljenih skupnosti« in se potemtakem zaveda (najsí še tako ohlapne) družinske sorodnosti med omenjenimi pojavi.⁴⁵

Glavna razlika med etnosimbolisti in večjim delom modernistov se torej često skriva v *poudarkih*, ki jih oboji pripisujejo lastnostim novih skupnosti v primerjavi z lastnostmi starejših skupnosti. Modernisti sicer velikokrat priznavajo, da so narodi privzeli številne značilnosti prejšnjih kolektivnih entitet, a poudarjajo, da te privzete lastnosti niso odločilne, saj naj bi bile poleg teh za narod značilne tudi specifične nove lastnosti, ki ga delajo *edinstvenega* in pristno *drugačnega* od vseh prejšnjih kolektivnih entitet. Etnosimbolisti temu ugovarjajo in opozarjajo, da je takšno gledišče preveč *enostransko* in *redukcioniščno*: množstvo zgodovinskih in družbenih pojavov zvjaja na nekaj preprostih, jasno zamejenih in dobro opredeljenih, a v zadnji instanci fiktivnih entitet (»teoretičnih konstruktov«). Z etnosimboliščne perspektive je realnost veliko bolj večplastna, zato je za njen izčrpan opis potrebna znatno kompleksnejša shema, kot se nadejajo modernisti.

To je pomenljivo iz več razlogov. Prvič zato, ker pokaže, da se v zadnji instanci *vse* pozicije – *tudi* radikalno perenialistična, ki narode pojmuje kot »naravne bitnosti«, in radikalno modernistična, za katero so narodi konstrukt vladajočih slojev – gibljejo v polju dialektike med kontinuiteto in kontingenco ter se razlikujejo le v tem, kolikšno težo so pripravljene pripisati vsakemu od obeh momentov. Dejstvo, da smo se *odločili* pripisati več teže temu ali onemu momentu, ni trivialno in izhaja iz privzemanja specifičnih metodološko-epistemoloških predpostavk, ki se nam zdijo ključne za izdelavo ustreznega znanstvenega instrumentarija in ki imajo daljnosežne posledice za to, v katero smer se bodo odvijale nadaljnje raziskave.

45 Očrte takšne »vmesne« pozicije najdemo pri številnih drugih modernistično usmerjenih in modernizmu naklonjenih avtorjev. Lep primer je denimo Schulze (*Država in nacija*), ki svoj ekspeze o zgodovini pojma »narod« sicer zaključí v izrazito modernističnem duhu, češ da je bila zgodovina evropskih narodov »bolj skonstruirana kakor pa rekonstruirana, in to toliko bolj, kolikor bolj dvomljiva je bila resnična zgodovinska kontinuiteta ljudskih narodov« (str. 180), a nam nadrobnejše branje pokaže, da je njegova večplastna in večdimenzionalna analiza veliko bližja Smithovemu etnosimbolizmu, kot bi to bilo mogoče domnevati na podlagi navedenega sklepa. Takšni in podobni primeri dajejo vtis, da je modernistična drža velikokrat preprosto del »miselnega stila«, ki se je sedimentiral v številnih akademskih krogih, in ne nujno nasledek konkretnih historičnih razčlemb in tolmačenj, ki jih najdemo pri nekem avtorju.

Drugič, če so, kot smo omenili v uvodnem poglavju, pri pojmovanjih človeka dolgo prevladovale esencialistično-deterministične koncepcije, ki so – kot npr. perenializem in primordializem – pripisovale nesporni primat kontinuiteti, je vzpon akcidenčno-konstruktivističnih pristopov, ki so – kot npr. modernizem – v pomembnem smislu izpostavili določeno epistemološko naivnost takšnih enoznačnih pristopov in s tem naredili pomemben korak k bolj celoviti obravnavi tovrstnih problematik. Po človeku sprožene spremembe niso le nekaj površinskega – nekaj, čemur naj bi podhodilo nespremenljivo bistvo, ki se skriva v »naravi stvari« –, temveč imajo pri določanju narave in pomena tega (dozdevnega) »bistva« vse prej kot zanemarljivo vlogo. Vendar pa je moderniste-konstruktiviste v njihovi kritiki nemalokrat zaneslo predaleč, tako da so v svoji (pogosto ideološko obarvani) vnemi skupaj z epistemološkimi plevami velikokrat zavrgli tudi teoretsko plodovito zrnje. To se pozna v zmernejših različicah, ki so – čeprav se teoretsko in interpretativno še vedno oplajajo v modernističnih studencih – deskriptivno pristale pri veliko bolj subtilnih in niansiranih prikazih, kjer kvalitativni razdor med predmodernostjo in modernostjo ni več tako izrazit.

In tretjič, če se želimo pri tovrstnih vprašanjih pomakniti naprej, je neizbežno, da zajezimo tendenco, ki tako močno zaznamuje sodobni akademski svet, tj. odmakniti se moramo od »malikovanja faktov« in se ovesti neizbežnosti resnega teoretsko-filozofskega premisleka. Že iz zgornjega orisa je razvidno, da kopičenje zgodovinskih »dejstev« samo po sebi ne more izpričati (ne)resničnosti ene ali druge pozicije, saj niso le praviloma »identični« fakti v različnih paradigmatičnih okvirih interpretirani na različne načine, temveč se različne pozicije včasih ne morejo zediniti niti glede tega, kaj točno naj bi štel kot dejstvo.

Da bi torej izstopili iz trenutnega teoretskega *impasseja*, bi bilo po mojem mnenju potrebno dvoje. Po eni strani bi veljalo razkriti, razčleniti in kritično vzporediti filozofske predpostavke različnih teoretskih modelov, kar bi omogočilo lažjo razpravo o razlogih za temeljna nestrinjanja. Po drugi strani pa bi, namesto da v kompleksnosti in večplastnosti historičnih pojavov vidimo problem, ki bi ga veljalo zvesti na to ali ono počelo (npr. kontinuiranost *ali* kontingenca), v njiju lahko videli *kriterij*, ki od nas zahteva, da vzamemo dialektiko med kontinuiranostjo in kontingenco *skrajno resno* in je – za

razliko od večine sodobnih pristopov – ne skušamo zvesti ne na eno ne na drugo skrajnost. To pa bi seveda pomenilo, da bi morali, če naj naš teoretsko-konceptualni model za razumevanje naroda in narodne identitete kot tudi identitete nasploh preseže težave prejšnjih modelov, najti konceptualni okvir, ki nam bo omogočil misliti kontinuiranost in kontingenco *sočasno*, ne da bi skušal katerokoli od njiju neupravičeno trivializirati ali privilegirati. V naslednjem razdelku bom skušal predstaviti medle orise takšnega okvira.

3. Trnuljčica na igrišču zgodovine

Čas je, da se po nekoliko daljšem ovinku vrnemo k našemu izvornemu vprašanju – vprašanju o (narodni) identiteti – in proučimo, kaj nas sodobne razprave o narodu in nacionalizmu lahko o njem naučijo. Prvič, strinjamo se lahko, da imajo modernisti/konstruktivisti prav, ko grajajo »rankejanski« perenializem in/ali primordializem, ki se je uveljavil kot prototip »objektivnega« zgodovinopisja in v družbeno-zgodovinskih entitetah, kot je narod, vidi objektivne bitnosti, ki naj bi določale potek zgodovine, saj takšno gledišče ne zdrži resnejše konceptualno-teoretske analize. Družbeno-zgodovinske entitete niso preprosto »padle z neba«, niso nekaj od nas neodvisnega in vnaprej danega. Človeški interesi, namere in dejanja v nezanemarljivi meri (so)oblikujejo in (so)določajo družbeno-zgodovinsko stvarnost, kar pomeni, da je ta bistveno bolj dinamična in plastična, kot se kaže v določenih nereflektiranih perenialističnih/primordialističnih modelih. Toda, drugič, če sta se perenializem in primordializem ujela v zanko rigidne objektivnosti, pa je najradikalnejše med modernisti/konstruktivisti pogoltnilo razburkano morje subjektivnosti. Kar se je prej zdelo kot vklesano v »red stvari«, se je zdaj prestavilo v »red duha«: družbeno-zgodovinske entitete niso več »danosti«, temveč »konstrukti«, niso nekaj nujnega in stalnega, temveč nekaj naključnega in spremenljivega.

Perenializmu/primordializmu lahko tako očitamo *naivni objektivizem* (narod kot univerzalna entiteta, ki obstaja sama po sebi), modernizmu/konstruktivizmu pa *nebrzdani subjektivizem* (narod kot partikularna entiteta, ki je produkt nas samih). Če prvi deluje v (resda nekritičnem) horizontu

kontinuiranosti, kjer objektivno obstoječe zgodovinske kategorije (posamezniki, družine, rodovi, narodi itd.) tvorijo oder, na katerem se odvija ples naših posameznih in kolektivnih zgodb, pa drugi (preveč zagnano) izpostavljajo moment kontingence, ki izpostavlja subjektivno pogojenost vseh kategorij, kar pomeni, da človek s svojimi razmisleki, cilji in motivi ni toliko igravec na odru zgodovine kot njegov ustvarjalec. V prvem primeru je narodna identiteta nekaj določenega od zunaj – *po stvaréh* –, v drugem pa privzeta od znotraj – *po duhu*; je torej bodisi stvar objektivno določljivih dejavnikov (skupen teritorij, jezik, kultura itd.),⁴⁶ bodisi stvar subjektivnih reprezentacij in posledično (četudi običajno zgolj implicitno) »vsakodnevni plebiscit«.⁴⁷

Če na ta način predstavimo nastalo teoretsko pat pozicijo, se nam razkrije, da je v zadnji instanci manifestacija splošno razširjena, a filozofsko izjemno problematične delitve na »red stvari« in »red duha«. Kot je dobro znano, ta delitev korenini v filozofiji Reneja Descartesa,⁴⁸ ki je, če nekoliko poenostavimo, realnost razčlenil na *res extensa* (razsežno stvar/substanco), značilno za vse materialne pojave, in *res cogitans* (miselno stvar/substanco), značilno za vse miselne pojave. Po Descartesu naj bi bil človek presečišče obeh redov – objektivnega/predmetnega in subjektivnega/duševnega –, kar ga v celoti stvarstva dela za nekakšen unikum: kot bitje, ki ima *telo* in ki čuti, stremi in želi, sodi v red stvari, kot bitje, ki ima *um* in ki je zmožno misliti in govoriti, pa v red duha. In čeprav je bilo kartezijsko pojmovanje človeka in stvarnosti *po črki* opuščeno razmeroma zgodaj – v sodobnem času so Descartesovi dediči izumirajoča vrsta –, pa je *po duhu* usodno zaznamovalo sodobno misel, saj je zakoličilo konceptualni okvir za vse nadaljnje razprave. Ta zaznamovanost je, denimo, lepo razvidna v že omenjeni delitvi na *Natur- in Geisteswissenschaften*, še pogosteje pa se izpričuje v teoretskem nihanju med dvema ekstremoma, v katerega se – kot v primeru zgoraj prikazanega spora o naravi naroda – radi ujamejo disputi znotraj znanstvenih disciplin.

Morebitni ugovor, da so skrajno objektivistične in/ali subjektivistične pozicije (npr. radikalni perenializem ali konstruktivizem) redke in da je

⁴⁶ Verjetno najbolj znano (in zloglasno) definicijo tega kova najdemo v Stalin, »The Nation«.

⁴⁷ Renan, *Qu'est-ce qu'une nation*.

⁴⁸ Descartes, *Meditacije*; isti, *Razprava o metodi*.

Jaume Plensa, »The Body of Knowledge«/»Telo vednosti« (vir: splet).

potemtakem ost naše kritike uperjena v slamnatega moža, ne drži vode, kajti vmesne pozicije, ki ne pristanejo pri enem ali drugem ekstremu (npr. blagi perenializem ali blagi konstruktivizem), problema ne odpravijo, če zanj ne ponudijo zadovoljive *teoretske* rešitve. Ni namreč dovolj reči, da je npr. človek »zmes« objektivnega in subjektivnega, saj s tem problema *nismo odpravili*, temveč smo ga zgolj *poimenovali*, tj. namesto odgovora smo le ponovili vprašanje, ki izhaja iz Descartesove delitve: kako lahko pride do povezave med dvema tako različnima »entitetama«, kot sta telo (razsežna stvar) in um (misleča stvar)? V tem oziru lahko povemo, da so skrajne pozicije sicer očitno napačne, a so zato vsaj teoretsko konsistentne; blažje različice, ki ostajajo (četudi implicitno) zveste obstoječemu okviru, pa so morda manj očitno napačne, a so zato teoretsko nekonsistentne.

Za uspešen izstop iz prikazanih zagat je torej potrebna drugačna koncepcija človeka in sveta, ki bi ji na *teoretsko koherenten* način (!) uspelo že v osnovi zajeziti kartezijanski dualizem. Čeprav se je v sodobni filozofiji zvrstilo

več tovrstnih predlogov – v nekem smislu bi lahko rekli, da je bila to ena od osrednjih preokupacij vseh poglobitnih filozofskih tokov v 20. stoletju –, si bomo v nadaljevanju ogledali nekaj idej, ki so vzniknile v fenomenološko-eksistencialistični tradiciji, zlasti pri francoskem filozofu Mauriceu Merleau-Pontyju.

4. 1. Človek v svetu – svet v človeku

Marsikomu se bo morda zdelo presenetljivo, da je fenomenologija, ki jo mnogi pri nas povezujejo s svojevrstno heideggerjansko obarvano in neposvečenim hermetično zaprto latovščino, v zadnjih dvajsetih, tridesetih letih na področju kognitivne (nevro)znanosti, psihologije in robotike spodbudila nastanek alternativnega in tako v teoretskem kot empiričnem oziru izjemno plodovitega pogleda na um (duha) in spoznavo (kognicijo).⁴⁹ In vendar se je zgodilo prav to: Husserlove refleksije o fenomenologiji kot rigoroznem proučevanju izkustva, Heideggerjeve ideje o tu-bitu in biti-v-svetu ter Merleau-Pontyjevi razmisleki o sodoločenosti utelešenega subjekta in predrefleksivnega sveta so dobili znanstveno preobleko in vstopili v domeno empiričnih raziskav. V čem je posebnost teh novih pristopov in zakaj bi lahko bili zanimivi za našo raziskavo?

Če so bili starejši – t. i. *klasični oz. kognitivistični modeli* – še pod močnim vplivom kartezijanstva in so na um gledali kot na nekaj, kar se nahaja »v naši glavi« (možganih) in zrcali strukture zunanjega sveta, pa je za t. i. *modele utelešene oz. udejanjene kognicije* značilno, da um pojmujejo kot nekaj, kar je povezano z delovanjem celega telesa, tj. z našo *celobitno, dinamično vpetostjo v svet*. Po klasični (kognitivistični) shemi je delovanje uma analogno delovanju računalnika in sestoji iz treh ločenih delov: (i) *zaznava/percepcija* – čuti registrirajo dražljaje iz zunanjega sveta; (ii) *spoznava/kognicija* – duševni procesi na podlagi čutnih informacij izdelajo duševne predstave (reprezentacije) o stanju zunanjega sveta in oblikujejo za trenutno situacijo optimalen vedenjski načrt; (iii) *delovanje/akcija* – gibalni organi izvedejo predpripravljene vedenjske vzorce. Alternativna (utelešena) shema pa izhaja

⁴⁹ Kar sledi, je zgolj shematičen (in posledično površen) prikaz tega večplastnega polja. Za nadrobnejši prikaz zvedavega bralca napotujem na Varela, Thompson, Rosch (*Utelešeni um*) ter Thompson (*Mind in life*).

iz empiričnih raziskav,⁵⁰ ki so pokazale, da zaznave in delovanja ni mogoče enoznačno razmejiti, kot so to domnevali zagovorniki klasičnih modelov. Če namreč drži, da je naše delovanje odvisno od našega zaznavanja, pa velja tudi obratno – da je naše zaznavanje odvisno od našega delovanja.

Povedano drugače: zaznava in delovanje sta del neločljivo povezane celote, ki tvori za človeka edinstveno polje pomena, njegov svet. *Kaj (in kako) bom videl*, je določeno s stanjem mojega telesa, mojo držo, naravnostjo, dejavnostjo itd., torej *s tem, kaj (in kako to) počnem* – in obratno. Živa bitja, sploh pa človek, niso breztelesni racionalni agensi, ki bi bili vstavljeni v predobstoječi svet, ampak na podlagi lastnega telesnega ustroja – zlasti na podlagi nabora vedenjskih zmožnosti, ki jim jih ta omogoča – (so)oblikujejo svojo lastno bivanjsko nišo. Temeljna naloga kognicije in uma potemtakem ni ustvarjanje duševnih predstav o svetu, ampak (so)ustvarjanje⁵¹ sveta kot pomenske celote.

Za našo razpravo so ti razmisleki pomembni predvsem iz dveh razlogov. Prvič, če sta pri klasičnih modelih um in svet medsebojno ločena – samostojno obstoječi »notranji« um preko informacij spoznava samostojno obstoječi »zunanji« svet –, se pri utelešenih modelih sodoločata, kar pomeni, da se vzajemno *in-formirata* (so-oblikujeta). Drugič, čeprav lahko človek zavzame reflektivno (distancirano, teoretizirajočo) držo do sveta, je na predrefleksivni (motivirani, delujoči) ravni zmeraj že vpet vanj. Znanstveni ideal breztelesnega »pogleda *od nikoder*« je zgolj abstrakcija, ki korenini v utelešenem »pogledu *od nekod*«, pogledu, ki ima vedno svoj »tu«, ki je vedno že »v svetu«

50 Gre za vrsto raziskav z različnih področij (zlasti psihologije in računalništva), ki pričajo o tem, da zaznava ni zgolj pasivni proces registriranja podatkov iz okolice, temveč je neločljivo povezana z vedanjem. Če npr. mladim muckom z normalno delujočimi čutili v dobi rasti onemogočimo delovanje v svetu, se bodo, čeprav njihovi čuti delujejo neokrnjeno, vedli kot slepi. Poskusi z inverznimi očali – očali, ki obrnejo vidno »polje na glavo« (kar je bilo prej zgoraj, je zdaj spodaj itd.) – pa dokazujejo, da se vidno polje normalizira, ko se oseba z očali nauči smiselno ravnati v svetu (Varela, Thompson, Rosch, *Uteleseni um*).

51 Glavni razlog, zakaj uporabljam izraz »(so)ustvarjanje« in ne zgolj »ustvarjanje«, je v tem, da v prikazani shemi – kot je razvidno iz nadaljevanja – »jaz« in »svet« tvorita (dialektično) celoto, kar pomeni, da se vselej sodoločata in sooblikujeta. Svet kot polje pomena me nagovarja z drobcu smisla in me kliče k določenemu naboru dejanj; jaz sam pa s svojim delovanjem nenehno posegam v svet in ga spreminjam, kar posledično spremeni tudi njegove »nagovore« itd.

(Vörös, »Od autopoiesis do udejanjene kognicije«). Z drugimi besedami: *teoretizirajočemu subjektu vselej pred- in podhodi praktično delujoča tu-bit, teoretičnemu svetu (svetu znanosti oz. svetu predmetov) pa življenjski svet*⁵² (svet izkustva oz. svet pomenov).

»Svet je neločljiv od subjekta, toda to je subjekt, ki ni nič drugega kot projekt sveta; subjekt pa je neločljiv od sveta, toda to je svet, ki ga subjekt sam projicira. Subjekt je biti-v-svetu, svet pa je 'subjektiven', ker njegovo teksturo in poudarke izriše subjektovo transcendentno gibanje, [gre za] zibelko pomenov, [za] smisel vseh smislov in tla vseh misli.«⁵³

Ta primordialna vpetost v svet kot polje pomenov pa ni toliko stvar razuma kot naše *cele biti*, ni toliko stvar mišljenja kot *hotenj, razpoloženj in dejanj*: še preden začnem razmišljati o svetu – ga razčlenjevati na posamezne predmete s specifičnimi lastnostmi itd. –, mi je ta že dan kot polje pomenov, kot afektivno polje »nagovorov« in »odbojev«, ki mi omogočajo smiselno delovati v njem.⁵⁴

Svet potemtakem ni nekaj preddoločenega, a obenem ni le poljuben konstrukt; jaz sam nisem zgolj lutka, ki bi jo vzgibavale strune svetne vzročnosti, a obenem nisem (pol)bog, ki bi prostovoljno kreiral svojo realnost. Moje (čustveno, praktično, intelektualno) delovanje vselej poteka na ozadju (naravnega, kulturnega) sveta, pri čemer bodisi sledim že uveljavljenim miselno-jezikovno-vedenjskim vzorcem bodisi vzpostavim nov vzorec, ki ga omogočajo trenutne okoliščine. Ali drugače: moje udejstvovanje v svetu je

52 Življenjski svet (nem. *Lebenswelt*) je izraz, ki ga je v fenomenološko tradicijo vpeljal Edmund Husserl (*Kriza evropskih znanosti*) in označuje svet, kot se mi daje v neposrednem izkustvu, tj. še preden ga razčlenim s pojmovnimi kategorijami. Reči v življenjskem (tudi: izkustvenem, doživljajskem) svetu se mi na primarni ravni dajejo kot »ponujenosti« (ang. *affordances*), »nagovori« (ang. *solicitations*) ali »odboji« (ang. *repulsions*), tj. kot predreflektivni skupki pomena/smisla in ne kot predmeti z jasno določljivimi lastnostmi. Na goli izkustveni (predteoretski) ravni jabolko ni toliko okrogel rdeč predmet kot nekaj-užitnega/okusnega, nož ni toliko posebna geometrična oblika kot nekaj-ostrega ali nekaj-primernege-za-rezanje itd.

53 Merleau-Ponty, *Fenomenologija zaznave*, str. 436.

54 Z Merleau-Pontyjevim besedami: »Zaznavajoči subjekt ni več 'akozmični' misleči subjekt, kar pomeni, da moramo na delovanje, čustvovanje in voljo gledati kot na izvirne načine vzpostavljanja nekega predmeta, saj se 'mi predmet, še preden je videti črn ali bel, okrogel ali kvadraten, kaže kot privlačen ali odbijajoč'« (Merleau Ponty, *Fenomenologija zaznave*, str. 47).

vedno razpeto med momentoma *sedimentacije* (delovanje v sklopu že uveljavljenih pomenov) in *spontanosti* (motiviranim preseganjem teh pomenov).⁵⁵ Nobena situacija ni nikoli povsem zaprta ali povsem odprta: čeprav bom večino časa ravnal v skladu z utečenimi navadami, mi vsak trenutek omogoča, da te navade presežem; in vendar je polje možnega (samo)preseganja omejeno, saj ga obrobja dinamika trenutne situacije:

»Roditi se pomeni tako roditi se od sveta kot roditi se v svet. Svet je že konstituiran, a obenem ni nikoli povsem konstituiran. V prvem primeru deluje na nas, v drugem smo odprti za neskončnost možnosti. Toda ta analiza je še vedno abstraktna, saj vendar obstajamo na oba načina *hkrati*. To pomeni, da nimamo nikoli opravi s popolnim determinizmom in absolutno izbiro, nikoli nismo zgolj stvar in nikoli gola zavest.«⁵⁶

Še preden začnemo *razmišljati* o sebi in svetu, smo vselej vpeti v neko specifično *eksistencialno situacijo*, kar po eni strani pomeni, da smo razpoložensko, motivacijsko, vedenjsko itd. pogreznjeni v nek naravni, družbeni, kulturni itd. milje (moment sedimentacije); po drugi strani pa ta milje ni nikoli povsem determiniran, ampak poleg prevladujočih norm in pomenov vsebuje tudi zametke alternativ, ki jih je v konkretni situaciji mogoče udejanjiti (moment spontanosti). Čeprav človekovo občutenje, vedénje, mišljenje praviloma teče po ustaljenih predrefleksivnih tirnicah, ni z njimi nikoli docela »zlepljen«, saj lahko v določenih, sploh eksistencialno pregnantnih okoliščinah (stiska, trpljenje, smrt itd.) do njih zavzame refleksivno držo ter se odpravi po drugačni, morda celo povsem novi poti.

4. 2. Polja smisla: med esencializmom in konstruktivizmom

Poskusimo zdaj te premisleke prenesti na teme, ki jih obravnavamo v pričujočem prispevku. Začel bom z nekoliko daljšim citatom iz Merleau-Pontyja, ki ga spričo izredne povednosti navajam v celoti:

»Zgodovinar in filozof iščeta objektivno definicijo družbenega razreda ali naroda. Ali narod temelji na skupnem jeziku ali življenjskih nazorih? Ali družbeni razred temelji na kazalnikih dohodka ali produkcijskem procesu? Jasno je, da na podlagi teh kriterijev še ne moremo vedeti, ali nek posameznik

⁵⁵ Prav tam, str. 147.

⁵⁶ Prav tam, str. 458; prevod je predelan.

Maurice Merleau-Ponty
(vir: splet)

pripada nekemu narodu ali družbenemu razredu. V vsaki revoluciji imamo privilegirane, ki se pridružijo revolucionarjem, in zatirane, ki sledijo privilegiranim. Vsak narod ima svoje izdajalce. To pomeni, da narod ali družbeni razred nista niti usoda, ki si posameznika podredi od zunaj, niti vrednota, ki ju posameznik vzpostavi od znotraj, temveč sta načina sobivanja, ki ga nagovarjata. V obdobju miru sta narod in družbeni razred kakor dražljaja, ki jima namenjam le raztresene in zmedene odgovore, kar pomeni, da sta latentna. Revolucionarna situacija ali situacija državne ogroženosti pa predzavestne odnose z družbenim razredom in narodom, ki so bili doslej zgolj živeti, povzdigne na raven zavestne držbe, kar pomeni, da zakrita vpletenost postane odkrita. Kljub temu pa se sama sebi kaže kot obstoječa že pred odločitvijo.«⁵⁷

V luči zapisanega se izkaže, da ima Smith še kako prav, ko opozarja na

⁵⁷ Prav tam str. 372; prevod je predelan.

izreden pomen čustvenih, motivacijskih, vedenjskih idr. dejavnikov, ki igrajo v alternativnih modelih zgolj obrobno vlogo in so predstavljeni bodisi kot reakcije na »zunanje« objektivne realnosti (perenializem/primordializem) bodisi kot reakcije na »notranje« miselne reprezentacije (modernizem/konstruktivizem), vsekakor pa ne kot nekaj, čemur bi veljalo odmerjati prekomerno razlagalno težo. Smith svojih opažanj nikoli ne vpne v koherenten filozofski okvir, zato se mestoma zdijo nekoliko luknjičava; toda če jih dogradimo z Merleau-Pontyjevim razmisleki o celobitni vpetosti utelešenega subjekta v življenjski svet, se pokaže, zakaj predreflektivni dejavniki niso zgolj nekaj sekundarnega – zgolj anomalije ali epifenomeni –, temveč nekaj prvobitnega, celo bistvenega.

Kategoriji, kot sta npr. »narod« in »družbeni razred«, ne označujeta niti objektivnih realnosti niti subjektivnih konstruktov, ampak *eksistencialne domene pomenov*, »svetove«, ki jih (so)oblikujemo s soljudmi. Kar družni npr. prekmurskega kmeta, štajerskega rokodelca in ljubljanskega duhovnika, je *sobivanje v enaki eksistencialni situaciji*, v zanje na tak ali drugačen način relevantnem pomenskem polju, kar ni toliko posledica neosebne usode ali osebne odločitve kot nabora *predosebnih* vedenjskih vzorcev, gest, (so)občutenj itd., ki so se sčasoma sedimentirale v naboru simbolov, navad, zgodb itd. Zato za pripadnika določene narodne skupnosti *historična avtentičnost* nekega dogodka ni domala nikoli odločujoča; znatno več teže ima *implicitni pomen*, utelešen v neki navadi, zakladnica *kolektivnih občutij in gest*, koagulirana v mitu ali bajki. Red *narodnega* časa ni red objektivnega časa, pač pa ima veliko več skupnega z *mitskim* časom, v katerem so dogodki razvrščeni glede na mesto, ki ga zasedajo v eksistencialnem polju pomena, in ne glede na mesto, ki ga zasedajo v linearnem zaporedju objektivno enako dolgih enot. Mit ni niti zgodovina niti ideologija, čeprav je z obema pogosto v navezi: od prve ga ločuje moment (vzročne) nedeterminiranosti, od druge moment (eksistencialne) determiniranosti.

Ampak – mar s tem nismo vendarle priznali, da so narodi fikcije? Mar bi si kdo v sodobnem sekularnem času drznil trditi, da so miti (in posledično narodi) *realni*? Če lahko entitetam, kot so »narodi« (ali »etniže«, »proletariat«

itd.), morda odredimo *objektivno* realnost,⁵⁸ pa jim ne moremo odreči *eksistencialne* – in s tem psihološke, sociološke in zgodovinske – *realnosti*. To pomeni, da kot domene smiselnega sobivanja, kot skrinje kolektivnih pomenov sodelujejo pri vzpostavljanju in ohranjanju temeljnega ogrodja realnosti, temeljne usidranosti v polje smisla, ki predhodi vsakršni »objektivnosti«. Če se vprašamo o tem, kaj je bolj realno: bolečina ali atomi, ne bomo mogli dati enoznačnega odgovora, saj se »realnost bolečine« giblje na povsem drugi ravni kot »realnost atomov«. Morebitni pomislek, da bolečina ni nič drugega kot kompleksen vzorec vzbujenj v možganih, je *boleče* prekratek, saj zgreši tisto, kar dela bolečino edinstveno – njeno eksistencialno razsežnost, posebno bivanjsko kvaliteto, ki zaobjame, kadar se nas poloti, kakor strašljivi potres ali gosta megla našo celotno nprav.

Tako tudi narodi (etnijske, proletariatske itd.) niso zgolj himere ali ideologizmi, saj v določenih časih in za določene ljudi postanejo *utrip njihove celotne biti*. Ljudje so v imenu naroda pripravljeni umreti in ubijati, pripravljeni so se odpovedati vodi in hrani itd. Je res samoumevno, da je mogoče v takih primerih – v primerih, ko nekdo zavrača »materialno dobro«, ki je nepogrešljiva za življenje, zaradi »abstraktne dobrine«, ki naj bi bila »le v glavi« – težo realnosti meriti z vatli »objektivnosti«? Ali če se vrnemo k naši osrednji prisposobi: čeprav Trnuljčica *ne* predstavlja osebe iz mesa in krvi – tudi če jo morda kdaj je, je sedaj njena podoba tako spremenjena, da bi bilo tako rekoč nemogoče povedati karkoli verodostojnega o njej –, je kot pravljično bitje vendarle realna. To pomeni, da osebo iz mesa in krvi, ki bere njeno zgodbo, prestavi (četudi le začasno, četudi še tako lahno) v posebno *domeno smisla*: v zasukih in obratih njene usode je utelešeno implicitno sporočilo, ki bralca *eksistencialno nagovarja* in s tem (najsi še tako minimalno) *sooblikuje njegov življenjski svet*. Objektivno nerealna, eksistencialno realna: takšna je narava večine družbeno-kulturnih entitet.⁵⁹

58 A naj ob tem nemudoma pripomnimo, da je v luči teh kriterijev izničena tudi modernistično-konstruktivistična kritika, saj so tudi njeni temeljni postulati – socialni konstruktivizem, relativizem pomena itd. – brez »objektivno« preverljivega temelja.

59 Pravljičice so legitimen predmet znanstvenega proučevanja. Vprašanja, kot so njihov izvor, iskanje njenega morebitnega »faktičnega« jedra, premene, ki jih je bila deležna v teku časa ipd., si zaslužijo resno obravnavo; toda nič manj resne obravnave si ne zasluži proučevanje *pomenov*, ki se vijejo skozi njeno simbolno strukturo. Njihova »fiktivna«

Prvobitno tkivo »naroda« in »narodnosti« torej ne izvira niti iz nabora objektivno določljivih dejavnikov (jezik, kultura, »kri« itd.) niti iz subjektivne zavestne odločitve (ideologija, propaganda itd.), ampak je nekaj, kar »se pripravlja v molekularnem procesu in zori v sobivanju, preden izbruhne v parolah in se usmeri v objektivne cilje«. ⁶⁰ Biti Slovenec (ali buržuj itd.) v prvi vrsti ne pomeni »zavedati se tega stanja«, ampak »vrednotiti se kot [Slovenec (ali buržu)] v luči *implicitnega ali bivanjskega projekta*, ki se združuje z mojim načinom oblikovanja sveta in sobivanja z drugimi«. ⁶¹ To seveda ne pomeni, da je »narodnost« (*pace* perenializem/primordializem) nekaj nespremenljivega in determiniranega, saj se tok dogodkov lahko (in pogosto tudi se) zaobrne v neko drugo od tega pomenskega projekta povsem drugačno smer; ne pomeni pa niti tega, da je (*pace* modernizem/konstruktivizem) nekaj povsem kontingentnega, stvar izbire, saj je vsaka količjak prepričljiva mentalna reprezentacija usidrana v predhodnih eksistencialnih projektih.

Če sta bila perenializem in primordializem slepa za genetični moment – moment nastanka in spreminjanja družbeno-kulturnih entitet –, pa so modernisti/konstruktivisti spremenljivost tolmačili preveč intelektualistično: osredotočali so se zgolj na »intelektualne projekte« in prezrli »bivanjske projekte, ki označujejo naperjenost nekega življenja proti določeno-nedoločnemu cilju, ki ni stvar [eksplicitne] reprezentacije in ki ga prepozna, šele ko ga doseže«. ⁶² Narod, pravi Merleau-Ponty, je »način bivanja, ki [me] nagovarja«; je pomenska sfera – ne nujno edina in ne nujno najpomembnejša –, ki mi omogoča smiselno sooblikovanje sveta in udejstvovanje v njem. A čeprav predstavlja eno od pomenskih vozlišč, ki določajo, kdo sem, kam grem in kaj je

narava jih ne dela nestvarne in ne zanika njihove notranje »logike«. Navsezadnje smo ljudje vseskozi ujeti v mreže implicitnih in eksplicitnih smislov, ki so v nekem oziru »fiktivni«, a strukturirajo naša življenja. Poglejmo, denimo, denarni sistem – je vrednost bankovca objektivno realna? In je zato realnost njegovih učinkov kakorkoli manjša? Človek je bitje smisla in snuje »pravljice« na vsakem koraku svojega življenja. Naloga zgodovinarjev je, da proučijo historični razvoj teh »pravljic« in pozorno pretrejejo njihovo naravo, zlasti če gre za tako pomembne »pravljice«, kot je narod, ki tako usodno krojijo naša življenja. Domneve, da jih bomo s sklicevanjem na njihovo »fiktivnost« pregnali iz zgodovinske arene, so se namreč izkazale za vse preveč fiktivne, da bi jih veljalo jemati količjak resno.

⁶⁰ Prav tam, str. 450.

⁶¹ Prav tam, str. 452; moj poudarek.

⁶² Prav tam, str. 451.

zame pomembno, pa zato še ni moja usoda: v specifični (zlasti eksistencialno-pregnantni) situaciji se lahko odločim, ali bom to sfero vzel za svojo ali bom dal prednost kateri drugi. Se bom v času revolucije odločil za identiteto proletarca in s tem postal narodni odpadnik ali bom dal prednost narodni identiteti in postal razredni odpadnik? Bo zame to sploh realna odločitev ali pa bom, kot premnogi za časa druge svetovne vojne, nereflektirano sledil konfiguracijam, ki so se z mrežo delovanj, čustvovanj itd. vzpostavile okoli mene ter me družno vleklo in rinile v to ali ono smer? A naj bo s tem tako ali drugače, dejstvo je, da je »intelektualni projekt in zastavljanje [objektivnih] ciljev«, v zadnji instanci »izpolnitev bivanjskega projekta«,⁶³ kar pomeni, da npr. tudi nacionalistična ideologija ni mogla vznikniti *ex nihilo*, zgolj kot krinka, pretveza ali poskus manipulacije.

Nedvomno je, da se »moderne nacionalistično utemeljeni narodi« razlikujejo od »zgodnejših prednacionalističnih narodov v srednjeveškem obdobju ali [pogojno] v antiki«. ⁶⁴ Smith vidi temeljno razliko med obema tipoma v tem, da »zgodnejši narodi niso imeli ideološkega obrazca ali normativa, njihovi nacionalizmi so bili docela partikularistični, vključeni v zgodovinske okoliščine, v katerih se je nahajal predmoderne narod [...] Njihovih nacionalizmov torej ni bilo mogoče podvajati ali razširjati; na voljo ni bilo sistema splošnih idej, ki bi jih lahko univerzalno uporabljali in proizvajali določene vrste akcij, usmerjenih k skupnemu cilju.«⁶⁵ Z drugimi besedami: zgodnji »nacionalizmi« so bili zgolj poskusi *partikularistične* artikulacije *eksistencialnih* vezi, ki so povezovale neko specifično skupnost (zato bodo definicijske meje med etnijo in narodom v teh primerih vedno nejasne). Šele ko so se na bivanjskem horizontu začele pojavljati nove jezikovne, kulturne, tehnološke itd. konfiguracije (mdr. tudi te, ki jih omenjajo Anderson in drugi modernisti), se je vzpostavil primeren substrat za izdelavo neke *univerzalistične* artikulacije »naroda« in »narodnosti«, ki se je povzdignil na raven *ideje*.

Toda to še ne pomeni, da je nacionalizem narode ustvaril, temveč le, da je ekspliciral določene implicitne pomenske niti, ki so oživljale skupnosti, v katerih je vzniknil (morda npr. najizraziteje v Angliji in Franciji). Ker pa so vse

⁶³ Prav tam

⁶⁴ Smith, *Nacionalizem: teorija, ideologija, zgodovina*, str. 148.

⁶⁵ Prav tam.

tovrstne artikulacije (pomislimo npr. na ortodoksno marksistično shemo razrednega boja) kljub svoji navidezni univerzalnosti v zadnji instanci vendarle vezane na konkreten zgodovinsko-družbeno-kulturni kontekst, kar pomeni, da eksplikacija ni le determinacija, ampak tudi negacija – da bi lahko nekaj osvetlili, moramo istočasno vse ostalo zatemniti –, je nacionalistična šablona v nekaterih skupnostih padla na bolj, v drugih na manj plodna tla. Dejstvo, da se je v nekem trenutku razširila domala kot gozdni požar, priča o tem, da se je marsikje uspela splesti s tam prevladujočimi eksistencialnimi projekti; enako dobro izpričano pa je, da je nemalokrat delovala kot Prokrustova postelja in tu kaj odlomila, tam kaj nategnila – včasih do groteskni razsežnosti.

Zgodovina, piše Merleau-Ponty, »ni niti večna prenova niti večno ponavljanje, ampak edinstveno gibanje, ki ustvarja in ruši stabilne oblike [Gestalte]«. ⁶⁶ Modernisti imajo gotovo prav, ko »vztrajajo na pomenu razlik med vrsto naroda, kot ga najdemo v modernem svetu, in zgodnejšimi kolektivnimi kulturnimi entitetami«, a jih pri tem zanese predaleč, saj med »predmodernimi skupnostmi« in »modernimi narodi« vidijo nepremostljiv razkorak oz. jim odrekajo vsakršno kontinuiteto. ⁶⁷ Z Merleau-Pontyjeve perspektive je glavna odlika Smithovega etnosimbolističnega pristopa ravno v tem, da se pri obravnavi naroda kot »zgodovinskega pojava« osredotoča na *dolgoročno analizo* – tj. analizo »družbenih in kulturnih vzorcev na *la longue durée*« – in posledično umešča narode v »del širše etnokulturne 'družine' kolektivnih identitet in stremljenj«. ⁶⁸ S tem nudi dobro podlago za razmislek, ki je zmožen preseči dihotomno razumevanje zgodovine kot kontinuitete ali kontingence, kot nabora stalnih (nespremenljivih) realnosti ali ločenih (spremenljivih) konstruktov.

Sklep, ki ga lahko na podlagi tega povlečemo, je, da nacionalizem kot kulturno, politično in ideološko gibanje velikokrat sodeluje pri oblikovanju narodov, vendar to oblikovanje ne poteka *ex nihilo*, temveč se navezuje na nek *predobstoječi substrat*: ne gre niti za repeticijo niti za revitalizacijo, temveč za »reinterpretacijo« starejših kulturnih motivov in »rekonstrukcijo«

⁶⁶ Smith, *Nacionalizem: teorija, ideologija, zgodovina*, str. 106.

⁶⁷ Prav tam, str. 137.

⁶⁸ Prav tam, str. 77–78.

zgodnejših etničnih vezi in občutij.⁶⁹ Pri nacionalizmu torej ne gre niti za sredstvo represije (modernizem/konstruktivizem) niti za opis zgodovinskih/naravnih dejstev (perenializem/primordializem), temveč za ideološko shemo, ki korenini v zgodovinski dejanskosti, vendar skuša slednjo časovno-prostorsko formalizirati in univerzalizirati. Na ta način vidimo: prvič, da kritika nacionalizma ne pomeni nujno kritike naroda; in drugič, da daje takšna analiza zanimivo osnovo za drugačno vrsto kritike nacionalizma in drugih ideologij – načenja namreč (obče) vprašanje o (ne)primernosti časovno-prostorske univerzalizacije izbranega teoretskega konstrukta (npr. narod, proletariat, kapitalizem, komunizem itd.).

Ne smemo pozabiti, da so označbe, kot so »etniija« in »nacija«, v zadnji instanci *pojmovne* oznake ter da so na fluidni ravni *izkustva* rigidne konceptualne razmejitve vselej prekratke. Kdaj hrib preide v goro, kdaj iz posameznih zrn peska dobimo kup? Problem ni v samih pojmihih, ampak v vprašanjih, s katerimi skušamo iz njih iztisniti nekaj, kar jim je tuje. Ali lahko zato, ker ni med »hribom« in »goro« nikoli jasno izpričane točke prehoda, ali zato, ker ima »kup« drugačne kvalitativne lastnosti od »zrna«, opustimo vsakršno govorjenje o njuni genetični povezanosti? Je razlika med etnijami in nacijami ali med srednjeveško in novoveško rabo pojma »narod« dovolj dober razlog, da med eno in drugo vstavimo nepremostljiv rez? Ali pa je, nasprotno, vendarle pomembno, da skušamo kot raziskovalci zgodovine razviti konceptualne okvire, ki nam bodo omogočili zajeti tako vidike, ki se ohranjajo, kot vidike, ki se spreminjajo?

Zato je ena od pomembnejših nalog sodobnega zgodovinopisja, da se loti iskanja *ustreznejših deskriptivnih metod* ob sočasni refleksiji in »dajanju v oklepaj« lastnih teoretskih predpostavk. Ne pozabimo: odgovor na vprašanje, kaj šteje kot zgodovinsko dejstvo, je vse prej kot samoumeven, saj v neznanem smislu določa, kakšna bo zgodovina, ki jo bomo pisali. In če že ne moremo ali ne znamo izstopiti iz teoretsko-metodoloških okvirov, na katere smo bili uglaseni, je za začetek dovolj, da jih vsaj *prepoznamo* in *osvetlimo*. To, bi rekel, je nepogrešljivi korak, ki ga mora narediti zgodovinopisje, če naj znova najde pot do fenomenov kot takih in omogoči, da slednji usmerjajo teoretske razmisleke, ne pa obratno. Če to prenesemo na naše

69 Prav tam, str. 107.

izvorno vprašanje – vprašanje (nacionalne) identitete –, bi to pomenilo, da moramo najti koherentno razlago za nedoločno-določnost oz. kontinuiteto-v-kontingenci, ne da bi v imenu vnaprejšnjih spoznavnih vrednot (npr. ideal popolnoma eksplicitnega znanja) dajali prednost temu ali onemu vidiku.

Človek, kot smo videli, je »bitje na prepihu«, je bitje, ki v medosebnem prostoru iz niti občutij, želja, dejanj in besed plete mrežo pomenov, mrežo, ki mu govori, kdo *je*, pa tudi, kdo bi *lahko bil*. Ugotovitev, da polja pomenov – identitete, ki se stekajo skozme – niso dana »na veke vekov«, je vsekakor dragocena, a le, če ne zdrkne v prenapet sklep, da so povsem naključna. Videli smo, da identitete zorijo na ravneh, ki se z ozirom na zavestno refleksijo nahajajo v njenem podtalju (čustva, razpoloženja itd.) ali nadglavju (intersubjektivnost, družbena interakcija itd.), omogoča pa jih moja predrefleksivna, utelešena vpetost v življenjski svet. In tudi če izstopim iz okrilja prevladujočih življenjskih vzorcev, če negiram družbeno-kulturne kontekste, v katerih sem bil rojen in vzgojen, storim to na ozadju nekega drugega vzorca, nekega drugega polja smisla. Radikalne novosti so redke in vselej potrebujejo vsaj marginalno vpetost v sfero intersubjektivnosti. Izmišljena beseda, ki ne prodre v skupnost, je le nemi krik ali mrtva črka, vsekakor pa ne živo bitje, ki bi mi nudilo dom in varnost. In pri tem ne zadošča, da je vsiljena »od zgoraj«, saj mora, če naj zares zaživi, poleg vsebinskih zadostiti še vrsti prepletajočih se (fonoloških, dinamičnih, pragmatičnih, socioloških itd.) kriterijev (spomnimo se na klavrno usodo nikoli zares zaživele »zgoščenske«).

Identitet, ki nas (so)oblikujejo, se vselej drži nekaj pravljičnega. A to za bitje smisla – bitje, ki okoli sebe razpleta pomenske svetove – ni nič presenetljivega. Pomembno pri tem pa je, da ni vsaka zgodba že pravljica. Na dolgi rok preživijo le pravljice, ki s tem, kar govorijo, v nas nagovarjajo nek primordialni, eksistencialni »prav«. In tudi če se sama zgodba (liki, kraji, besede, poudarki itd.) sčasoma spremeni, pravljica ne izgubi svoje pomenljivosti, dokler ji v spreminjajočem se družbeno-kulturnem miljeju uspe ohranjati ta primordialni nagovor. Bolj ko se nek diskurz izrašča iz eksistencialne domene, manjši vpliv nanj imajo spremembe na pojmovno-vsebinski ravni; in obratno, bolj ko je nek diskurz vezan na teoretsko plat, močnejši vpliv imajo nanj spremembe na pojmovno-vsebinski ravni. Zato je celo strokovnjaku – da o laiku sploh ne govorimo – tako težko razumeti le nekaj stoletij stare znanstvene traktate,

medtem ko so pravljice, ki segajo v megleno (pred)preteklost, razumljive domala vsakomur. Nezmožnost razlikovanja med obema diskurzivnima oblikama in nerazumevanje njune edinstvene pomenljivostne anatomije ne priča toliko o pomanjkljivosti ene ali druge kot o pomanjkljivosti raziskovalnih metod, ki jih uporabljamo za njuno osmišljanje.

Literatura

- Anderson, Benedict: *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2007.
- Cassirer, Ernst: *An essay on man*. New Haven, London: Yale University Press, 1944.
- Dahbour, Omar in Ishay, Michael R. (ur.): *The nationalism reader*. New York: Humanity Books, 1999.
- Descartes, René: *Meditacije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1988.
- Descartes, René: *Razprava o metodi*. Ljubljana: Založba ZRC, 2007.
- Fukuyama, Francis: *The end of history and the last man*. New York: Free Press, 1992.
- Geary, Patrick J.: *Mit narodov: srednjeveški izvori Evrope*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2005.
- Hobsbawm, Eric: *Nations and nationalism since 1780: programme, myth, reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Hobsbawm, Eric, Ranger, Terence (ur.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press: Cambridge, 1983.
- Husserl, Edmund: *Kriza evropskih znanosti in transcendentalna fenomenologija*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
- Hutchinson, John in Smith, Anthony D. (ur.): *Nationalism*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2012.
- Luther, Martin: *Tukaj stojim: teološko politični spisi*. Ljubljana: Krtina, 2002.
- Merleau-Ponty, Maurice: *Fenomenologija zaznave*. Ljubljana: Študentska založba, 2006.
- Platon: *Apologija. Zbrana dela, zv. I*. Ljubljana: Mohorjeva založba, 2009.
- Renan, Ernest: *Qu'est-ce qu'une nation*. Pariz: Calmann-Levy, 1882.
- Schulze, Hagen: *Država in nacija v evropski zgodovini*. Ljubljana: Založba /^{*}cf, 2003.
- Smith, Anthony D.: *Nacionalizem: teorija, ideologija, zgodovina*. Ljubljana: Krtina, 2005.
- Smith, Anthony D.: *National identity*. London: Penguin Books, 1991.
- Smith, Anthony D.: *Nationalism and modernism*. New York: Routledge, 1998.
- Smith, Anthony D.: *The nation in history: historiographical debates about ethnicity and nationalism*. Libanon: University Press of New England, 2000.
- Snoj, Marko: *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Založba ZRC, 2016.

- Stalin, Josip V.: »The Nation«. *The Essential Stalin* (ur. Bruce Franklin). Garden City: Anchor Books, 1972.
- Thompson, Evan: *Mind in life: biology, phenomenology, and the sciences of the mind*. Harvard: Harvard University Press, 2007.
- Tolstoj, Lev Nikolajevič: *Izpoved*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2007.
- Varela, Francisco J., Thompson, Evan in Rosch, Eleanor: *Utelešeni um: kognitivna znanost in človeško izkustvo*. Ljubljana: Krtina, 2017.
- Vörös, Sebastjan: »Od autopoiesis do udejanjene kognicije«. *Analiza* 17 (1), 2013, str. 46–68.

SLEEPING BEAUTY (RE)AWAKENED: (NATIONAL) IDENTITY BETWEEN CONTINUITY AND CONTINGENCY

The paper provides a philosophical and theoretical analysis of the concept of »identity«. Its main goal is to construct a robust conceptual framework that would steer the middle ground between two extremes: essentialism/determinism (emphasis on »continuity«) and accidentalism/constructivism (emphasis on »contingency«). The paper consists of three parts. In the first part, I delineate a general outline of the topic, and present some of the central issues involved in our understanding of the notion of »identity«, particularly the issue of how to coherently conceive its inherent dialectics of continuity and contingency. In order to make the issue more palpable, I narrow the topic of my inquiry in the second part, directing its reflective gaze on the contemporary social and historical accounts of national identity. After a critical comparison of the four predominant paradigms (primordialist, perennialist, constructivist, and ethnosymbolic), I identify and analyze their underlying philosophical tenets. In the third (and last) part, I defend a modified version of the ethnosymbolic paradigm grounded on the thought of the French philosopher, Maurice Merleau-Ponty. I contend that Merleau-Ponty's ideas, particularly his views on the embodied nature of mind and the organism-world co-determination, enable us to move beyond the classical understanding of identity, built around the idea of a (hyper)rational and (hyper)autonomous subject, thereby freeing us from the theoretically unproductive fluctuating between the two extremes of determinism and constructivism. Further, it

offers an alternative conception of the relationship between the human being and its world (the idea of the pre-reflective embeddedness of the corporeal subject in its life-world), which opens up interesting theoretical possibilities for analyzing affective, motivational and behavioural dimensions of human existence. In most research, these dimensions tend to be either ignored or trivialized, although it can be argued, as I do in the paper, that they play a central role in our understanding of identity.

SEZNAM AVTORJEV

Matjaž Bizjak, dr., višji znanstveni sodelavec
Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
matjaz.bizjak@zrc-sazu.si

Boris Golec, dr., izr. prof., znanstveni svetnik
Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
bgolec@zrc-sazu.si

Vanja Kočevar, dr., asistent z doktoratom
Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
vkocevar@zrc-sazu.si

Dušan Kos, dr., znanstveni svetnik
Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
dusan.kos@zrc-sazu.si

Miha Kosi, dr., doc., višji znanstveni sodelavec
Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
Kosi@zrc-sazu.si

Neva Makuc, dr., znanstvena sodelavka
Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,
Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Raziskovalna postaja ZRC SAZU v Novi
Gorici, Delpinova 12, SI-5000 Nova Gorica
neva.makuc@zrc-sazu.si

Željko Oset, dr., doc.

Univerza v Novi Gorici, Fakulteta za humanistiko, Vipavska cesta 13, SI-5000
Nova Gorica,
zeljko.oset@ung.si

Miha Preinfalk, dr., doc., višji znanstveni sodelavec

Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
mpreinfalk@zrc-sazu.si

Miha Seručnik, dr., znanstveni sodelavec

Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
MihaSe@zrc-sazu.si

Sebastjan Vörös, dr., doc.

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za filozofijo, Aškerčeva
2, SI-1000 Ljubljana
sebastjan.voros@ff.uni-lj.si

Žiga Zwitter, dr., doc.

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva
2, SI-1000 Ljubljana
ziga.zwitter@ff.uni-lj.si

Lilijana Žnidaršič Golec, dr., doc.

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva
2, SI-1000 Ljubljana
Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1000 Ljubljana
lilijana.znidarsic@gov.si

Monografija *Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem* je posvečena v slovenskem zgodovinoisju slabo raziskani temi. Dosedanje študije so sicer zaznale posamezne pojave družbene mobilnosti, povezane predvsem s pojavom protestantizma in deloma judovstva, še nikoli pa ti pojavi niso bili obravnavani celostno in, kar zadeva pravoslavne in muslimane, tudi v širšem kontekstu usode pripadnikov posameznih veroizpovedi v novem okolju.

Monografija pomembno dopolnjuje naše dosedanje vedenje in je nadvse dragoceno dopolnilo nacionalnemu zgodovinoisju.

France M. Dolinar

Delo je zasnovano v treh vsebinskih sklopih, ki jih predstavlja trinajst poglavij izpod peresa dvanajstih avtorjev. Prva dva obravnavata vzpon in zaton plemstva v slovenskih deželah od srednjega veka do 20. stoletja ter družbene skupine tržanov, kosezov in svobodnikov v srednjem in novem veku, tretji sklop pa se posveča konfesionalni identiteti, družbeni mobilnosti v povezavi z izobrazbo in narod(nost)ni identiteti.

Monografija temelji v veliki meri na manj znanih objavljenih virih in arhivskem rokopisnem gradivu. Odpira in rešuje številna vprašanja, nakazuje pa tudi nekatere tehnične rešitve in nove raziskovalne izzive.

Darja Mihelič

<http://zalozba.zrc-sazu.si>

32 €

